

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Інститут археології Національної академії наук України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 1

Кам'янець-Подільський

2024

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

**Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника
(протокол № 6 від 25 липня 2024 року)**

Рецензенти:

С. В. Терський, доктор історичних наук, професор Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею;
Т. М. Ткачук, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Національного заповідника «Давній Галич».

Редакційна колегія:

Т. М. Карпова, в. о. директора Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (головний редактор);
Є. Ю. Левінзон, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор);
А. О. Ніколаєва, молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний секретар);
С. Д. Смірнова, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника;
В. А. Гуцал, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України;
П. О. Нечитайло, кандидат історичних наук, керівник Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка;
О. Д. Могиллов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України;
Б. С. Строцький, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «НДЦ "ОАСУ"» Інституту археології НАН України;
А. Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

А 87 Археологія & Фортифікація : наук. збірник / редкол.: Т. М. Карпова (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2024. Випуск 1. 258 с. ISSN 3041-2242 (print)

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:
Кам'янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2,
м. Кам'янець-Подільський, 32301.
archeology_kpdimz@ukr.net

Науковий збірник – заснований у 2024 р.
Видається щорічно
Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-05217 (рішення Національної Ради
України з питань телебачення
і радіомовлення від 27.06.2024 № 2199)

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ XIII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ»

Ткачук Т. Нові дослідження старих матеріалів: відносно датування керамічних печей багатошарового поселення трипільської культури Жванець	5
Семенчук С. Нововиявлена кам'яна стела-статуя з Івашковець	9
Павлик О. Нові археологічні дослідження нижніх течій річок Трубіж, Карань та Альта	15
Могилев О. Скіфські ромбічні бляхи з псевдозерню	21
Колода В. Система лісостепових городищ Хозарського каганату	27
Аксьонов В. Прикраси фіно-угорських типів у контексті визначення характеру контактів салтівців Подоння з населенням лісової зони Волго-Окського межиріччя	38
Пилипів Л. Археологічні дослідження поля Берестецької битви: проблеми та перспективи	44
Прядко О.. Домантівська фортеця XVI-XVIII ст.	48
Капуста А. Цегла з власницьким гербом «прус» з Микулинець	59
Капуста А. Підриб бастей Микулинецького замку під час османської облоги 1675 року: аналіз джерел, візуальні обстеження, висновки та гіпотези	68
Осадчий Є. Ландкарта Олешнянського повіту першої половини XVIII століття	79
Сандуляк В. Роль Хотинської фортеці в російсько-турецькій війні 1735-1739 років	85
Брель О., Діденко Я. Чигиринщина в люстрації 1765 року	94
Свистун Г., Шевченко О. До питання щодо можливості існування Кірілловського городища в м. Чугуєві	104
Свистун Г. До питання щодо фортифікації городищ середньої течії річки Сіверський Донець	110
Дацюк О. Елементи європейських фортифікаційних систем у будівництві Київської фортеці. Біографічні нариси проєктантів	120
Ющенко М., Дацюк О., Туницький О. Мортирні каземати Дубенського форту-застави: Опис конструкції та порівняння з європейськими і російськими аналогами	126
Шульженко Т., Павлова С. Пам'ятки Кременчуцького моря: до історії археологічних досліджень на Чигиринщині	140
Романюк О. Археолог з Ватралів (В. А. Захар'єв)	149

МАТЕРІАЛИ І ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЖИВА ІСТОРІЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ»

Бабенко Л. Технологія виготовлення джгутів пекторалі з Товстої могили: експеримент як верифікація гіпотези	154
Буцький І. Деякі особливості технології виробництва керамічного посуду і горизонту поселення Глибоке озеро-2	162

ЗМІСТ

Гаврилюк І. Залучення учнівської та студентської молоді до вивчення «живої» історії	168
Гуцал В., Баженов О. Дослідження борошномельних властивостей зернотерок з Рудковецького городища	173
Дідик О. Досвід виготовлення та використання слов'янських керамічних посудин в історико-культурному заповіднику «Давній Пліснеськ»	177
Жовтюк О., Тичина А. Давньоруське місто Возвягль	182
Ільків В. Досвід реконструкції ліровидних гусел XII ст. (на основі знахідки з городища Звенигород)	187
Науменко О., Степанчук В. Експерименти з моделювання артефактів і технологій нижнього палеоліту в Меджибожі (2018–2022)	193
Пагор В. Використання комплексу споруд Руської брами: жива історія	206
Пашковський О., Сушко А., Тимошенко М., Ткачук Л. «Made in Kyiv. археологія повсякдення»: досвід залучення історичної реконструкції та сучасних технологій у виставковому проєкті	211
Петраускас А., Хададова М. Дослідження та натурне моделювання гідротехнічної споруди IX–X ст. на городищі в м. Олевськ Житомирської обл.	224
Потоцький О. Еспериментальна археологія як альтернативний напрямок в умовах військового стану	228
Тимошенко В., Пасічник-Прокопенко І. Культурний екотуристичний маршрут «Шляхами древлян»	231
Юлкіна Л. Традиції української кухні на прикладі с. Стецівка Черкаського району (перша половина XX ст.)	237
Якубовська О. Спроба реконструкції окремих елементів господарської діяльності мешканців українського Прикарпаття у VIII–X ст. (на прикладі вирощування проса (<i>paniscum miliaceum</i>) в Пліснеську)	241
Миська Р., Іванців Я. Досвід успішної співпраці історико-культурного заповідника «Тустань» та громадської організації «Військово-історична дружина Чорна Галич»: можливості та виклики	249
Ступак А. Технологія виготовлення та можливі сфери використання перфорованих хребців прісноводних риб (за матеріалами археологічних пам'яток України)	251
Ступак Д. Кам'яна сировина верхньопалеолітичних пам'яток басейну Середньої Десни. Особливості використання	252
Корвін-Піотровський О., Чабанюк В., Дехтярчук М. Експериментальні дослідження з реконструкції та роботи трипільських гончарних горнів з поселення Тальянки	254

МАТЕРІАЛИ XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація України»

УДК 903.4(477.43-22Жванець)«634/636»

Тарас Ткачук,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу археології
Національного заповідника
«Давній Галич»

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРИХ МАТЕРІАЛІВ: ВІДНОСНЕ ДАТУВАННЯ КЕРАМІЧНИХ ПЕЧЕЙ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЖВАНЕЦЬ

У статті розглядається питання відносної хронології гончарних печей, виявлених експедиціями Т. Мовши на поселенні трипільської культури Жванець. За наявною у колекції Національного музею історії України керамікою пропонується датувати печі №№ 1, 2 касперівсько-гординештським часом (серединою-кінцем етапу С II). Інші печі датуються початком етапу С II і належать до бринзенської групи трипільської культури.

Ключові слова: кераміка, гончарні печі, трипільська культура, орнаментация.

Минуло 45 років з часу останніх досліджень експедиції Т. Г. Мовши поселення Жванець (Хмельницької області, Кам'янець-Подільського району) (Мовша Т. 1970. С. 84–93). Матеріали, отримані під час досліджень з 1961 по 1978 роки, все ще актуальні для розуміння процесів, які відбувалися не тільки в енеоліті Середнього Подністр'я, але більш широкого кола питань доісторії Східної Європи, залишаються неопублікованими. Нами опрацьований мальований посуд з Жванця, який зберігаються у фондах Національного музею історії України.

У цій роботі зупинимось на відносній хронології печей для опалу кераміки, виявлені експедиціями Т. Г. Мовши в урочищі Лиса Гора. (Мовша 1971, с. 228-234). За шифрами кераміки можна побачити, що у 1967 році ними досліджено залишки печей № 1–3. У 1969 році виявлена піч № 7. У 1970 році розкопана піч № 6. У 1973 році досліджувалися печі № 7, 9, 10. У 1974 році завершилось вивчення печі № 7.

Біля більшості печей, а саме № 3, 6, 7, 9 і 10, знаходилися фрагменти мальованого посуду бринзенської групи початку етапу С II (Маркевич 1981, с. 62; Дергачев 1980, с. 111-119).

Біля печей № 1 і 2 поряд з малими фрагментами посуду бринзенської групи знаходилися великі фрагменти мальованого посуду пізнішої касперівсько – гординештської групи (Маркевич 1981, с. 63; Дергачев 1980, с. 119-123).

До знахідок біля печі № 1 фрагментів посуду, який належить до традицій бринзенської групи у колекції Національного музею історії України, належить фрагмент зрізано-сферичної миски, розмальованої всередині шевронами по краю, зовні вона орнаментована великими фестонами і овалами (рис. 1, 1); малий фрагмент миски, орнаментованої з двох сторін невизначеною схемою (рис. 1, 2); фрагмент великої округлотилої посудини, розмальованої великими овалами, з'єднаними тангентами. Зовні тангент розташовані малі чорні трикутники (рис. 1, 4); фрагмент округлотилої посудини, з ручками орнаментованої схемою «совинний лик» (рис. 1, 3); малий фрагмент посудини з невизначеною схемою орнаментации (рис. 1, 5).

Біля печі № 1 поряд з фрагментами посуду бринзенської групи знаходилися великі фрагменти мальованого посуду пізньої касперівсько – гординештської групи середини і кінця етапу С II.

У колекції знаходяться фрагменти трьох мальованих посудин цього часу, знайдених біля печі № 1. Це верхня частина великої округлої посудини, орнаментованої «паркетним» орнаментом (рис. 1, 7); частина тулуба округлої посудини, орнаментованої горизонтальними стрічками, з'єднаними малими чорними трикутниками, розташованими між ними і навскісними стрічками (рис. 1, 6); фрагмент тулуба великої округлої посудини, орнаментованої горизонтальними стрічками і з'єднаними трикутниками (рис. 1, 8).

До кераміки бринзенської групи, знайденої біля печі № 2, належить фрагмент зрізано-конічної миски з хрестоподібним розписом у середині, ділянки між променями хреста, заповнені овалами і хвилястими стрічками, ззовні миска розмальована великими фестонами і овалами, з'єднаними тангентами (рис. 2, 1); і два фрагменти округлої посудини орнаментованої великими овалами з'єднаними тангентами (рис. 2, 2-3).

До кераміки пізньої касперівсько – гординештської групи біля печі № 2 знайдено фрагмент сфероконічної посудини з коротким плавно відігнутих вінцем, орнаментованим навскісними широкими стрічками (рис. 2, 5), і фрагмент округлої посудини, орнаментованої «паркетним» орнаментом і вертикальною червоною стрічкою фланкованою хвилястими лініями (рис. 2, 4).

Виявлені відмінності між керамікою, знайденою біля печей Жванця в урочищі Лиса Гора, дозволяють допустити їх різночасовість. Печі №№ 3, 6, 7, 9, 10 належали до часу існування бринзенської групи початку етапу С II. Печі №№ 1 і 2 належали касперівсько-гординештської групи середини – кінця етапу С II.

Подяки. Дякую генеральному директору Національного музею історії України доктору історичних наук Ф. Андрощуку за дозвіл на публікацію матеріалів з колекції Жванця. Дякую кандидату історичних наук С. Теліженку (ІА НАН України) за допомогу з літературою питання.

ЛІТЕРАТУРА

- Мовша, Т. Г. 1970. Позднетрипольское поселение Жванец (по раскопкам 1961 г.). *Краткие сообщения Института археологии*, 123, с. 84 – 93.
- Мовша, Т. Г. 1971. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. *Советская археология*, с. 228-234.
- Маркевич, В. И. 1981. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев.
- Дергачев, В. А. 1980. Памятники Позднего Триполья. Кишинев.

Taras Tkachuk,
PhD, Head of the Archeological Department
of the National Reserve "Ancient Halych"

NEW RESEARCH ON THE OLD MATERIALS: RELATIVE DATING OF THE CERAMICS POTTERY KILNS OF THE MULTI-LAYER SITE OF TRYPILLIA CULTURE ZHVANETS

The article deals with the question of the relative chronology of pottery kilns discovered by T. Movsha's expeditions. According to the ceramics available in the collection of the National Historical Museum, it is proposed to date kilns No. 1, 2 to the Kasperivska - Gordyneshity period (middle - end of stage C II). The other kilns date from the beginning of the C II stage and belong to the Brinzeny group of the Trypillia culture.

Keywords: ceramics, pottery kilns, Trypillia culture, ornamentation.

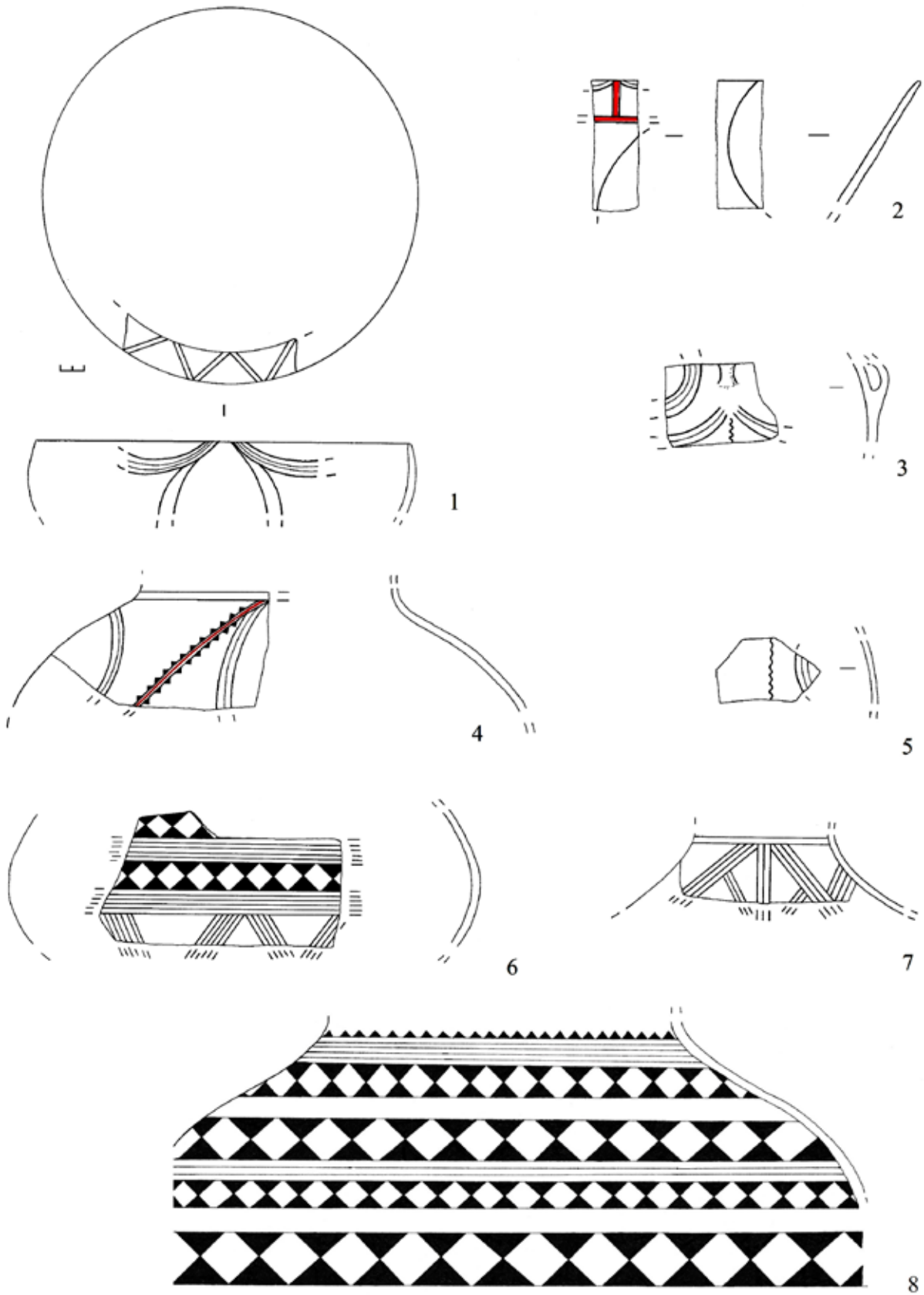

Рис. 1. Жванець (ур. Лиса Гора). Кераміка знайдена біля пічки № 1.
1-5 – фрагменти мальованого посуду бринзенської групи трипільської культури.
6-8 – фрагменти мальованого посуду касперівсько-гординештської групи трипільської культури

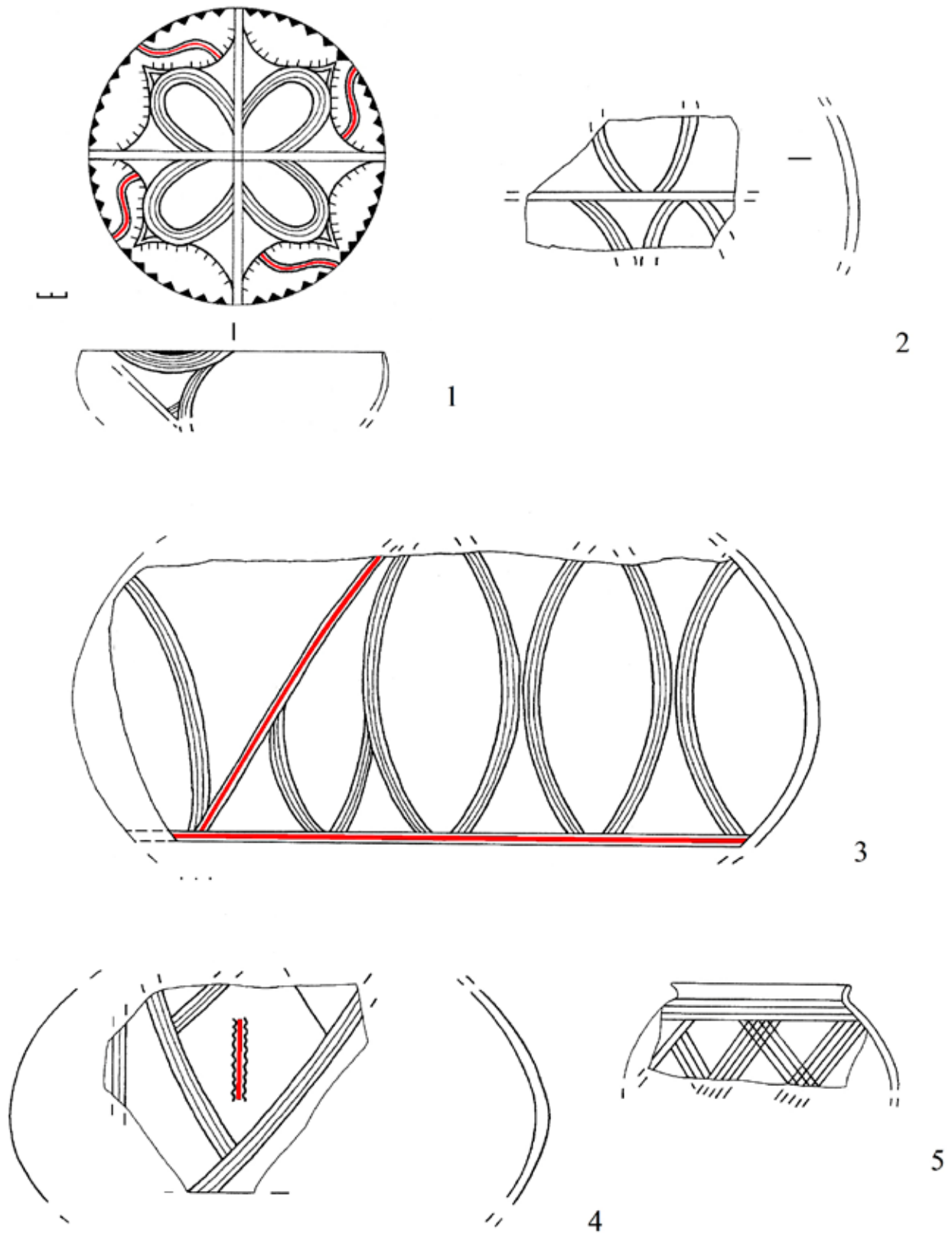

Рис. 2. Жванець (ур. Лиса Гора). Кераміка знайдена біля пічки № 2.
 1–3 – фрагменти мальованого посуду бринзенської групи трипільської культури.
 4–5 – фрагменти мальованого посуду касперівсько-гординештської групи трипільської культури

Сергій Семенчук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

НОВОВІЯВЛЕНА КАМ'ЯНА СТЕЛА-СТАТУЯ З ІВАШКОВЕЦЬ

У публікації висвітлено історію дослідження нововиявленої кам'яної антропоморфної стели-статуї поблизу села Івашківці Новоушицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у квітні 2023 року. Після передачі знахідки до Новоушицького краєзнавчого музею автор статті, особисто обстеживши стелу в музеї, подає її опис із зазначенням розмірів та характеристикою іконографічних зображень на знахідці. Висловлено думку, що приналежність матеріалу, з якого виготовлено стелу, вчені відносять до епохи міоцен. Під час досліджень зроблено спробу датувати статую – в межах III початком II тис. до н.е., віднайдено відповідники серед простих стел – із сіл Горохівка та Глибоке, що на Миколаївщині. Автор публікації схиляється до думки, що найдавнішою у хронологічному полі південно-західної частини України та лівобережжі Середньої Подністрянщини станом на тепер є Івашковецька стела-статуя, аналогів якій в досліджуваному регіоні, поки що, немає.

Ключові слова: Івашківці, стела, статуя, антропоморф, камінь-вапняк.

Сприятливі природно-кліматичні умови лівобережжя Середньої Подністрянщини вабили далеких пращурів оселятися тут ще в епоху палеоліту. Досліджуваний регіон був локальним та вирізнявся з-поміж інших скупченням кам'яних антропоморфних стел. За підрахунками автора публікації станом на тепер в досліджуваному регіоні налічується 28 зразків кам'яної монументалістики, які систематизовано у дисертаційній роботі «Осередки язичництва Лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н.е. – XIII ст. н.е.) та власних наукових публікаціях (Семенчук 2018, с. 156; Семенчук 2020, с. 137-141).

Кам'яна скульптура – одна із форм монументального мистецтва, яка існувала в давні часи в окремих етнокультурних спільнотах та мала широке розповсюдження (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 5) на лівобережжі Середньої Подністрянщини.

Згідно з віруваннями предків каміння символізувало вічність, на відміну від дерев. З часом, з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис (Войтович 2005, с. 218-219).

Історіографія проблеми сягає рубежів XIX та початку XX століть, значну роботу щодо виявлення та фіксації антропоморфних скульптур у Середній Подністрянщині здійснили на рубежі XIX та XX століть Віктор Гульдман (Гульдман 1901, с. 300) та Юхим Сіцинський (Сецинский 1901, с. 205-210).

Вагомий доробок у розробку проблеми історії язичництва Подністрянщини має дослідник Іон Винокур (Винокур 1972, 2000), (Винокур, Тимошук 1977), (Винокур та ін. 1991), (Винокур, Горішний 1994), (Іон Винокур...2021, с. 9-11). Кам'яна монументалістика досліджуваної території була у сфері наукових інтересів археологів Михайла Брайчевського, Василя Довженка (Брайчевский, Довженко 1967), (Брайчевський 1955, 1953), Ірини Русанової та Бориса Тимошука (Русанова, Тимошук 1986, 2007). Сучасні дослідники цієї проблематики – Ростислав Забашта (Забашта 1987, 1995, 1996), Володимир Захар'єв (Захар'єв 2003), Віталій Гуцал, Петро Болтанюк (Гуцал, Болтанюк 2010), Павло Нечитайло (Нечитайло 2006, с. 30-35), Сергій Семенчук (Семенчук 2009, 2010, 2011) та інші.

Найдавнішою у хронологічному полі південно-західної частини України та лівобережжі Середньої Подністрянщини, зокрема, є стела-статуя, нововиявлена в околицях села Івашківці Кам'янець-Подільського району Новоушицької територіальної громади. Історія знахідки наступна. Місцевий житель села Івашківці Дмитро Гречанюк наприкінці квітня 2023 року під час корчування дерев за межами населеного пункту в саду натрапив на кам'яну стелу, що знаходилась під корінням. Після обстеження та очищення поверхні знахідки від бруду у жовтні цього ж року її передано у Новоушицький історико-краєзнавчий музей.

Автор публікації, обстеживши знахідку в музеї, здійснив її обміри. Для виготовлення скульптури давній митець використав плоску чотирикутну плиту довжиною 115 см (Рис. 1), завширшки 58,5 см, товщиною 32,5 см (Рис. 2). У статуйі добре змодельовано виступ голови – 21,5х14 см, втягнутої

в плечі, а також дещо скошені ліворуч дві ледь помітні викарбувані лінії, що розходяться в різні сторони із верхньої частини голови (Рис. 3), та чіткі прямокутні плечі (Рис. 4). Деталей одягу на стелі не виявлено.

На фронтальній частині прокреслено руки, притиснуті до грудей, із розправленими п'ятьма пальцями, нижче яких викарбувано продовгуватий трикутник із незавершеними кутами у вигляді лука (Рис. 5).

Так, створюючи образ людини, первісний художник приділив основну увагу деталям верхньої половини тіла – голові, плечам, рукам, озброєнню (лук), ноги не висічено.

Загалом стела-статуя має численні пошкодження: нижче плечей у правій частині кам'яної плити спостерігається продовгуватий паз із округлим заглибленням на кінці довжиною 27 см як наслідок пошкодження плугом сільськогосподарської техніки (Рис. 1). По всій площині знахідки спостерігаються сліди вивітрювання, вищерблення, сколів, сучасні і давні подряпини. На жаль, обстежити тильну частину скульптури не було можливості.

На думку Ігора Касіяника, кандидата географічних наук, доцента, завідувача кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка досліджувану стелу виготовлено із дністровського каменю-вапняку Кайнозойської ери, періоду неоген, епохи міоцен 23,03 млн років тому.

За досконалістю виготовлення і ступенем відтворення образу дослідники поділяють кам'яні стели на дві групи (Аскольд Щепинський, Олександр Формозов, Тамара Златковська). Перша група – прості схематичні стели без будь-яких зображень на їх поверхні. Друга – більш досконалі «складні», з позначенням не тільки частин тіла, а й багатьох атрибутів: предметів озброєння, прикрас, зображень людей, тварин. Цю групу дослідники називають «стели-статуї» (Телегін 1991, с. 11-12), до яких автор публікації відносить й Івашковецьку знахідку.

Складних стел-статуй на території України виявлено відносно небагато – понад 20 екземплярів. Серед них: скульптури із сіл Наталівка та Керносівка на Дніпропетровщині, Білогрудівка на Уманщині. До стел-статуй належать знахідки із Криму (Казанки, Ак-Чокраки, Тірітака, Верхоріччя), північного Надазов'я (Новочеркаськ, Сватово), Молдови (Чобручі, Олександрівка), Полтавщини (Федорівка) та Одещини. Відомі вони й на території Румунії (Гаманджія Королівська), Болгарії (Плачидол, Єзеро) та Північного Кавказу (Нальчик) (Телегін 1991, с. 12).

Поза сумнівом в стелі втілено образ пращура чоловічої статі (воєначальника або вождя). Серед канонічних елементів цього образу є лук.

Датування подібних пам'яток доволі умовне: в межах III початку II тис. до н.е., залежно від контексту знахідки. Повної аналогії Івашковецькій стелі-статуї на теперішній час відшукати не вдалось. Однак простежується подібність за формою серед простих стел із сіл Горохівка та Глибоке, що на Миколаївщині (Рис. 6).

Отже, знахідка Івашковецької стели-статуї є надзвичайно важливою для розуміння релігійних уявлень давнього населення на території України та досліджуваного регіону зокрема, еволюції кам'яної дохристиянської монументалістики. Також цінним джерелом для вивчення зброї доби міді та ранньої бронзи є нечисленні іконографічні матеріали, рідкість яких, можливо обумовлена існуванням табу на зображення реальних предметів та істот. Винятком є лише пам'ятки монументального мистецтва III тис. до н.е. Таким чином варто відзначити про локальний вияв дохристиянської монументалістики на території лівобережжя Середньої Подністрянщини (Івашковецька стела), яка потребує ще додаткових досліджень та наукових інтерпретацій.

ЛІТЕРАТУРА

- Брайчевский, М. Ю. 1953. *Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. Краткие сообщения истории материальной культуры СССР*, 52, С. 43-53.
- Брайчевский, М. Ю. 1955. *Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. Археологічні пам'ятки УРСР*, V, С. 178.
- Брайчевский, М. Ю., Довженко В. И. 1967. *Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье. Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, С. 238-262.
- Винокур, І. С. 1972. *Історія та культура черняхівських племен*. Київ: Наукова думка.
- Винокур, І. С. 2000. *Черняхівська культура: витоки і доля*. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіном.
- Винокур, І. С., Тимошук Б. О. 1977. *Давні слов'яни на Дністрі*. Ужгород: Карпати.

- Винокур, І. С. Альошкін О. М., Забашта Р. В. М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. 1991. *Буша: історико-краєзнавчі нариси. Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ.*
- Винокур, І. С., Горішний П. А. 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський педагогічний інститут імені В. П. Затонського. Кам'янець-Подільський : Центр Поділлязнавства.*
- Войтович, В. М. 2005. *Українська міфологія.* Київ: Либідь.
- Войтович, В. М. 2005. *Українська міфологія.* Київ: Либідь.
- Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подольи. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии).* Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления.
- Гуцал, В. А., Болтанюк П. А. 2010. Ідол із села Пижівка.: Завальнюк О. М. та ін. (ред.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура, 18-19 листоп. 2010 року.* Кам'янець-Подільський: Абетка, С. 161-164.
- Забашта, Р. В. 1987. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників.: Баженов Л. В. та ін. (ред.). *VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей.* Кам'янець-Подільський, С. 38-40.
- Забашта, Р. В. 1995. Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі): Бандрівський М. та ін. (ред.). *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей, м. Хмельницький 3 лютого.* Львів, С. 38-41.
- Забашта, Р. В., Білозор В. П. 1996. Скіфська скульптура з району Середньої Надністрянщини. *Народознавчі зошити, 1, С. 30-33.*
- Захар'єв, В. А. 2003. Давньоруські язичницькі та християнські святині Соکیلця. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наук. праць.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, III, С. 75-77.
- Іон Винокур: визначний археолог, освітянин і громадський діяч : бібліогр. покажч. 2021. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; (уклад.: В. А. Гуцал; редкол.: С. А. Копилов та ін.). Кам'янець Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
- Нечитайло, П. О. 2013. Менгір із с. Суржинці. *«Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». III Всеукраїнська науково-практична конференція.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», С. 37-40.
- Ольховский, В. С., Евдокимов Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII-III вв. до н. э.* Москва: МТО Метео.
- Русанова, И. П. Тимощук Б. А. 2007. *Языческие святилища древних славян.* Москва: Издательство «Ладога-100».
- Русанова, И. П., Тимощук Б. А. 1986. Збручское святилище. *Советская археология, № 4, С. 90-99.*
- Семенчук, С. О. 2009. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністрів'я.: А. Квасецький та ін. (ред.). *Тези міжнародної наукової конференції "Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя", присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, 10-11 квітня 2009 р.* Чернівці: Зелена Буковина, С. 65-66.
- Семенчук, С. О. 2011. До історії досліджень Пижівського антропоморфа *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, на пошану проф. А. О. Копилова, 4, С. 252-259.
- Семенчук, С. О. 2018. *Осередки язичництва лівобережжя Середньої Подністрянщини (XI ст. до н.е. - XIII ст. н.е.).* Дисертація к.і.н. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
- Семенчук, С. О. 2020. Кам'яні стели із с. Буша на Вінничині. В: Копилов С. А. та ін.. (ред.). *XVI Подільська наукова історико-краєзнавчої конференція.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», с. 137-141.
- Сецинский, Е. 1901. *Археологическая карта Подольской губернии. Труды XI археологического съезда,* С. 205-210.
- Телегін, Д. Я. 1991. *Вартові тисячоліть.* Київ: Наукова думка.

Serhii Semenchuk,
PhD, Associate Professor
of the Department of Social Disciplines
Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy

A RECENTLY DISCOVERED STONE STELE - STATUE FROM IVASHKIVTSI

The publication highlights the history of the research of the newly discovered stone anthropomorphic stele-statue near the village of Ivashkiivtsi of the Novoushytska territorial community of the Kamianets-Podilskyi district of the Khmelnytskyi region in April 2023. After transferring the object to the Novoushychyky Museum of Local Lore, the author of the article, having personally inspected the stele in the museum, presents its description, including size and characteristics of the iconographic images on the object. The opinion is expressed that the material from which the stele was made belongs to the Miocene era. During the research, an attempt was made to date the statue to the III - early II thousand BC, and to find equivalents among simple stelae from the villages of Horokhioka and Hlyboke in Mykolaiv region. The author of the publication is tempted to believe that the Ivashkovets stele-statue is the oldest in the chronological field of the southwestern part of Ukraine and the left bank of the Middle Podnistrian region, and there are no analogues in the explored region so far.

Keywords: *Ivashkiivtsi, stele, statue, anthropomorph, limestone.*

Рис. 1. Загальний вигляд стели-статуї з с. Івашківці. Фото Дмитра Гречанюка

Рис. 2. Товщина кам'яної стели-статуї. Фото Дмитра Гречанюка

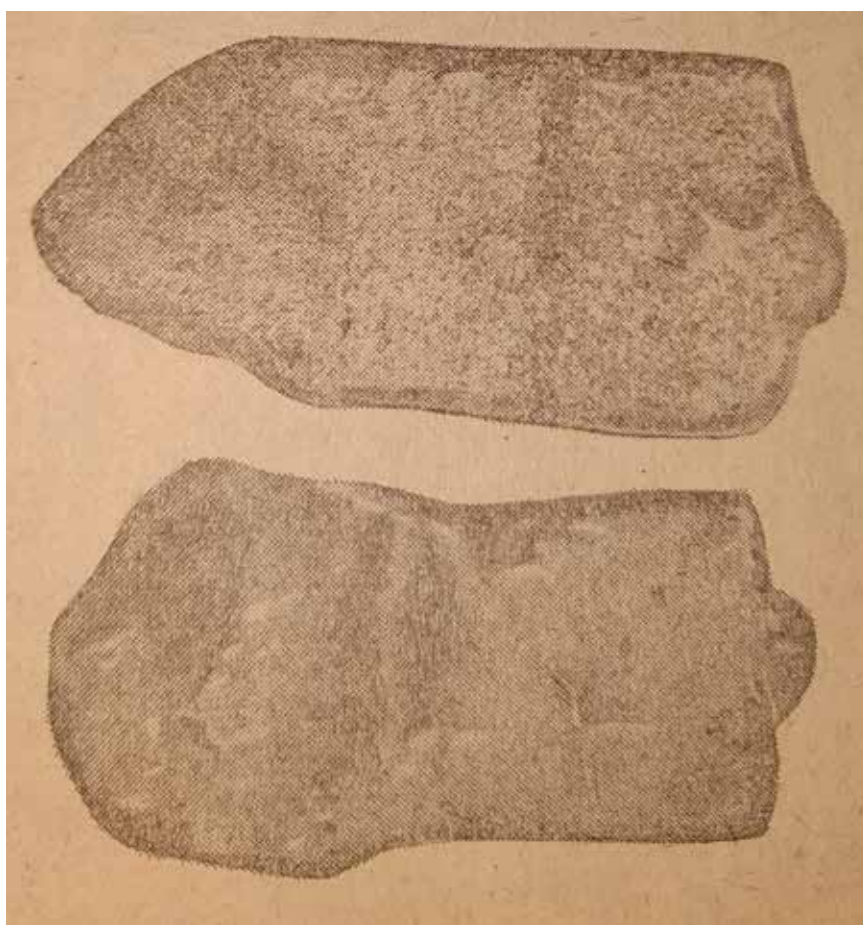
Рис. 3. Виступ голови на стелі-статуй. Фото Сергія Семенчука

Рис. 4. Вигляд прямокутних плечей статуй-стели. Фото Сергія Семенчука

*Рис. 5. Зображення рук та лука на стелі-статуї.
Фото Сергія Семенчука*

*Рис. 6. Прості стели із сіл Горохівка
та Глибоке Миколаївської області*

Олександр Павлик,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник науково-дослідного сектору
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНІХ ТЕЧІЙ РІЧОК ТРУБІЖ, КАРАНЬ ТА АЛЬТА

У статті висвітлюються результати археологічних досліджень проведених автором в районі нижніх течій річок Трубіж, Карань та Альта, а також власне в м. Переяслав у 2021 р.

Ключові слова: археологічні розвідки, поселення, пам'ятка, культурний шар, кераміка, гончарне тісто, кремінь.

Розвідкові дослідження на території Переяславщини завжди займали чільне місце у дослідженнях науковців-археологів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Отримані результати опубліковані у серії друкованих праць останніх років Вовкодава С. М., Білоусько В. М., Бузян Г. М., Гольонка В. В., Павлика О. В., Прядка О. О., Тетері Д. А. (Вовкодав 2018, с. 29-40), (Вовкодав, Павлик, Прядко, Тетеря 2021, с. 91-95), (Павлик 2018, с. 105-111), (Прядко 2020а, 2020б), (Прядко, Павлик, Гольонко 2022, с. 49-58), (Тетеря, Прядко 2017, 2018а, 2018б, 2019), (Тетеря, Прядко, Павлик 2019, с. 71-77), (Тетеря та ін. 2020, с. 115-118).

Метою даної публікації є введення до наукового обігу археологічних матеріалів, здобутих на території м. Переяслав та його околиць.

У травні – жовтні 2021 рр. нами було здійснено ряд археологічних розвідок у південній частині Переяславської об'єднаної територіальної громади Бориспільського району. Основною метою досліджень був пошук нових археологічних пам'яток та моніторингу стану збереженості відомих пам'яток. Загалом було обстежено площу близько 30 га. Розвідки було здійснено на території східних околиць та у межах м. Переяслав Київської області, а також у нижніх течіях річок Трубіж, Карань та Альта.

Інформацію щодо нововідкритих археологічних об'єктів подано нижче за назвами в алфавітному порядку.

Карань І. Нова багатошарова пам'ятка відкрита у розорюваній заплавної частині правого берега р. Карань на дюнному підвищенні, витягнутому вздовж правого берега р. Карань за 1,3 км на північний захід від її гирла. Підйомний матеріал, зібраний на ділянці розміром 550х50 м, представлений дрібними уламками ліпного посуду, які, ймовірно, належать до культури багатопружкової кераміки, а також кружального посуду черняхівської культури та козацької доби.

Знахідки ліпної кераміки представлені вісьмома зразками: сім стінок та одне денце. Із зовні вони світло-коричневого, сірого та помаранчевого кольорів, з внутрішнього боку чорні, помаранчеві, світло-коричневі та світло-сірі, на місці зламу – чорні, сірі та помаранчеві. Гончарне тісто випалене нерівномірно, містить домішки товченого граніту, слюди та шамоту. За характерними ознаками, ліпну кераміку можна датувати у широких межах доби бронзи (рис. 1: 1).

Знахідки черняхівського часу представлено п'ятьма уламками кераміки: одним вінцем, трьома стінками та одним денцем. Вінце, у верхній частині, має типовий вигин на зовнішню сторону. Кольорова гама варіюється від світло-сірого до темно-сірого. У гончарному тісті присутні домішки слюди та дрібнозернистого піску (рис. 1: 2).

Знахідки XVII–XVIII ст. представлені дев'ятьма уламками кружального посуду: двома вінцями, ручками та денцями, а також трьома стінками. Перше вінце з «манжетом» у верхній частині орнаментоване насічками, над «манжетом» мальований орнамент у вигляді однієї горизонтальної лінії. Друге має чотири горизонтальні «манжетики», розташовані паралельно один до одного. На одній з ручок у верхній частині присутня полива зеленого відтінку. Кераміка тонкостінна світло-помаранчевого та темно-сірого кольору. Гончарне тісто добре вимішане та відмулене (рис. 1: 3-7).

Карань II. Нововідкрита багатошарова пам'ятка, знаходиться за 300 м на північний захід від поселення Карань І, на дюнному підвищенні, яке простягається вздовж правого берега р. Карань. Матеріали, зібрані на поверхні пам'ятки розміром 450х50 м, представлені дрібними уламками ліпного посуду доби бронзи, кружального посуду XVII–XVIII ст. та двома фрагментами кременю.

Всього було виявлено 17 уламків ліпного посуду: два вінця, одне денце та чотирнадцять стінок. Одне вінце має невеликий нахил зовні, інше – пряме. Поверхня заглажена. Кераміка різних відтінків помаранчевого кольору, на зламі – чорного та помаранчевого. У гончарному тісті домішки граніту, слюди та дрібнозернистого піску, які за своїми характерними ознаками, можливо віднести до культури багатопружкової кераміки (рис. 1: 8-10). Знахідки кременю репрезентовані уламком нуклеусу темно-сірого кольору із вкрапленнями білого кольору, уламком серпа підтрикутної форми сірого кольору зі слідами використання, скребачкою білого кольору (результат впливу високої температури) та уламком кременю білого кольору без слідів обробітку (рис. 1: 11-12).

Уламки кружального посуду XVII–XVIII ст. представлені фрагментами двох безорнаментних стінок світло-сірого та темно-сірого кольорів.

Острів І. Нововідкрита багатопружкова пам'ятка, знаходиться на сезонних городах, які розташовані на острові, утвореному розгалуженням р. Альта на два рукави у західній частині м. Переяслав. Пам'ятка займає підвищену південно-східну частину острова, який прилягає до річки. У результаті візуального обстеження, на площі близько 200х30 м (0,6 га), було виявлено фрагменти ліпної кераміки та крем'яну пластину, уламки кружального посуду XI–XIII ст., другої половини XIII–XIV ст. та ранньомодерного часу.

Знахідки ліпної кераміки представлені 22 уламками, серед яких: 1 вінце, 18 стінок, дві з яких орнаментовані, двома денцями. Вінце пряме, з невеликим вигином зовні у верхній частині, грубе, товстостінне, погано випалене. Орнаментація однієї з стінок представлена тонкими нерівними насічками довжиною близько 1 см, розташованих паралельно одна до одної, виконана за допомогою палички. Інший фрагмент стінки орнаментований за допомогою тонкого шнурка у вигляді двох горизонтальних паралельних ліній. У гончарному тісті, виявленої кераміки, присутні домішки граніту, дрібнозернистого піску та слюди. Колір черепків зовні світло-коричневого, сірого та помаранчевого кольорів, з внутрішнього боку чорні, світло-коричневі та світло-сірі, на місці зламу – чорні та сірі. У гончарному тісті домішки граніту, дрібнозернистого піску, слюди та жорстви (рис. 2: 1-4). Також було виявлено уламок крем'яної пластини світло-сірого кольору трапецевидної форми зі слідами використання (рис. 2: 5). Всі виявлені предмети належать до культури багатопружкової кераміки.

Знахідки давньоруського часу представлені десятьма уламками кружального посуду: чотирма вінцями, однією ручкою та п'ятьма стінками. Вінця манжетоподібні та валикоподібні у перетині, черепок щільний, у тісті домішки дрібнозернистого піску. Кераміка різних відтінків сірого кольору (рис. 2: 6-9).

Кераміка другої половини XIII–XIV ст. репрезентована двома кружальними вінцями та однією ручкою. Вінця товстостінні у перетині з масивним валиком, ручка пласка з повздовжнім заглибленням. Уламки кераміки світло-сірого кольору зовні та у перетині, одне з вінець має ледь помітний помаранчевий відтінок. Гончарне тісто добре відмулене, з мінімальною кількістю домішок (рис. 2: 10-12).

Знахідки XVII–XVIII ст. представлені двома уламками вінець. Вінця прямі з невеликим нахилом назовні. Одне з вінець має рельєфний орнамент у вигляді невеликої повздовжньої випуклої лінії. Кераміка тонкостінна темно-сірого та світло-помаранчевого кольору. Гончарне тісто добре вимішане та відмулене (рис. 2: 13-14).

Острів ІІ. Нововідкритий пункт, знаходиться за 100 м на північний схід від поселення Острів І. На ділянці розміром 50х30 м (0,15 га) було зібрано три дрібні фрагменти стінок ліпного посуду та один уламок стінки кружального посуду.

Уламки ліпних стінок помаранчевого та світло-коричневого кольору із зовнішнього боку, внутрішній – темно-сірого з помаранчевими вкрапленнями та світло-коричневих кольорів, на зламі – помаранчевого, світло-коричневого та чорного. У гончарному тісті присутні домішки шамоту та товченого граніту. Через відсутність будь-яких характерних ознак та малий розмір виявлених уламків кераміки, точно атрибутувати їх культурну приналежність не вдалося, можливо вони є синхронними або ж походять з пам'ятки Острів І. Більш точну інформацію можливо отримати у результаті подальших досліджень.

м. Переяслав, вул. Червоноармійців (Покровська) 15. У ході проведення земляних робіт з метою прокладання інженерних мереж по вул. Червоноармійська (Покровська) буд. 15, яка входить у межі «окольного граду» Переяслава княжих часів та Нижнього міста XVII–XVIII ст., робіт-

никами було закладено траншею, довжиною близько 30 м. Стратиграфію ґрунту прослідкувати не вдалося, оскільки на момент обстеження, траншея вже була засипана. У результаті візуального обстеження земляного відвалу, зафіксовано знахідки, які датуються у межах XI–XVIII ст. Відібрано найпрезентабельніші датуючі зразки цих періодів: фрагменти кружальної кераміки XI–XIII (рис. 4: 1-18), XVI (рис. 4: 19) та XVII–XVIII ст. (рис. 4: 20-28), свинцеву заготовку для виробництва мушкетних куль (рис. 4: 29).

м. Переяслав вул. Мазепи 8. Обстежено траншею ремонту інженерних мереж по вул. Мазепи буд. 8. Під час огляду траншеї виявлено, що культурний шар перевідкладений у результаті попередніх земляних робіт, що унеможливило його фіксацію. У земляному відвалі виявлені уламки різноманітної кераміки XVII–XVIII ст. темно-сірого кольору з різноманітним рельєфним орнаментом у вигляді ліній, зигзагів та більш складних візерунків (рис. 3: 1-3), а також три уламки пічних кахель, дві з яких декоровані рослинним орнаментом (рис. 3: 4-5).

м. Переяслав вул. Мазепи 13. Обстежено траншею ремонту інженерних мереж по вул. Мазепи буд. 13. Культурний шар прослідкувати не вдалося через попередні земляні роботи у цьому місці. Під час огляду траншеї та земляного відвалу, виявлено фрагмент бронзової пластини покритої зеленою патиною з трьома отворами для заклепування, схожої на дверну завісу або ж меблеву фурнітуру (рис. 3: 6).

Підсумком досліджень у межах нижніх течій рр. Трубіж, Карань та Альта у 2021 р., стало відкриття чотирьох нових багатощарових пам'яток, доповнення вже відомої інформації до археологічної карти вказаного регіону, про заселення певних частин м. Переяслав та його околиць у різні хронологічні періоди, поповнення фондової колекції НІЕЗ «Переяслав».

ЛІТЕРАТУРА

- Вовкодав, С. М. 2018. «Зміюві» вали Переяславщини: характеристика просторової конфігурації. *Український історичний збірник*, Вип. 20. с. 29-40.
- Вовкодав, С. М., Павлик, О. В., Прядко, О. О., Тетеря, Д. А. 2021. Розвідкові обстеження Малого валу переяславських «Зміювих» валів. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. с. 91-95.
- Павлик, О. В. 2018. Нова археологічна пам'ятка в ур. Гаяринці поряд із с. Велика Каратутль на Переяславщині. *Наукові записки з української історії: збірник наукових праць*. Вип. 44 с. 105-111.
- Прядко, О. О. 2020а. Поселення трипільської культури Переяслав-Ялова долина *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Випуск 17 (19). с. 48-57.
- Прядко, О. О. 2020b. Давньослов'янські пам'ятки с. Хоцьки на Переяславщині *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Випуск 18 (20). с. 32-39.
- Прядко, О. О., Павлик, О. В., Гольонко, В. В. 2022. Поселення трипільської культури Плєскачі на р. Броварка. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Випуск 22 (24). с. 49-58.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2017. Нове поселення трипільської культури на Переяславському Лівобережжі. *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. с. 111-118.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2018а. Матеріали археологічної розвідки 2017 року на території переяславського Потрубіжжя. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України, №7) Випуск 26 (29). с. 69-79
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2018b. Нові матеріали до археологічної карти південно-західної Переяславщини (за даними археологічної розвідки 2017 року). *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. Випуск 13 (15). с. 103-116.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О. 2019. Розвідки на нижній та середній течії р. Трубіж. *Археологічні дослідження в Україні*. 2017 р. с.109-110.

- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О., Павлик, О. В. 2019. Нові матеріали козацької доби з території південно-західної Переяславщини (за археологічними пошуками 2017–2018 років). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей*. Вип. 28. с. 71–77.
- Тетеря, Д. А., Прядко, О. О., Павлик, О. В., Бузян, Г. М., Білоусько, В. М. 2020. Розвідки на території Переяславщини. *Археологічні дослідження в Україні. 2019 р.* с.115–118.

Oleksandr Pavlyk
PhD, Senior Researcher of
"Archaeological Expedition"
of the NHER "Pereiaslav"

NEW ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE LOWER REACHES OF THE TRUBIZH, KARAN AND ALTA RIVERS

In May – October 2021, the author carried out a series of archaeological explorations in the southern part of the Pereiaslav united territorial community of Boryspil district. The main goal of the research was to find new archaeological monuments and monitor the state of preservation of known ones. In total, an area of about 30 hectares was surveyed. Exploration was carried out on the territory of the eastern outskirts and within the city of Pereiaslav, Kyiv region, as well as in the lower reaches of the Trubizh, Karan and Alta rivers. The result of research in 2021 was the discovery of four new multi-layered monuments, the addition of already known information to the archaeological map of the specified region, about the settlement of certain parts of the city of Pereiaslav and its surroundings in different chronological periods, replenishment of the stock collection of national historical and ethnographic reserve «Pereiaslav».

Keywords: archaeological explorations, settlement, monument, cultural layer, ceramics, pottery dough, flint.

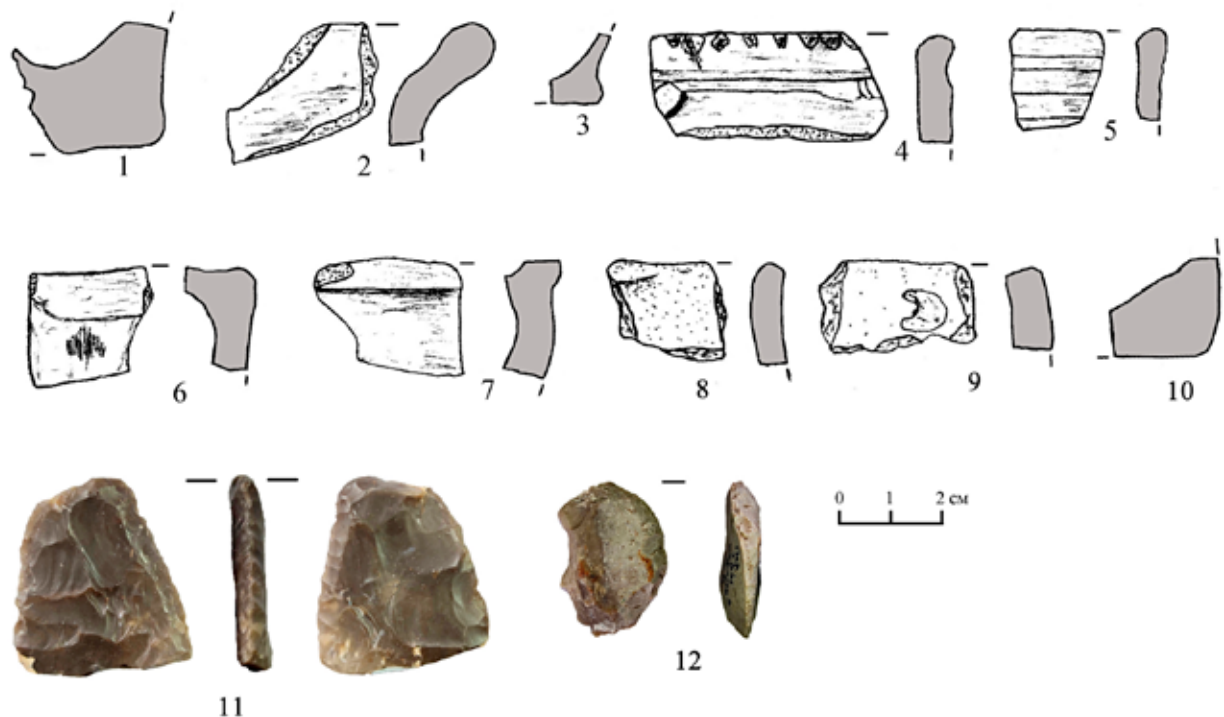

Рис. 1. Знахідки з нововиявленої пам'ятки Карань I та Карань II

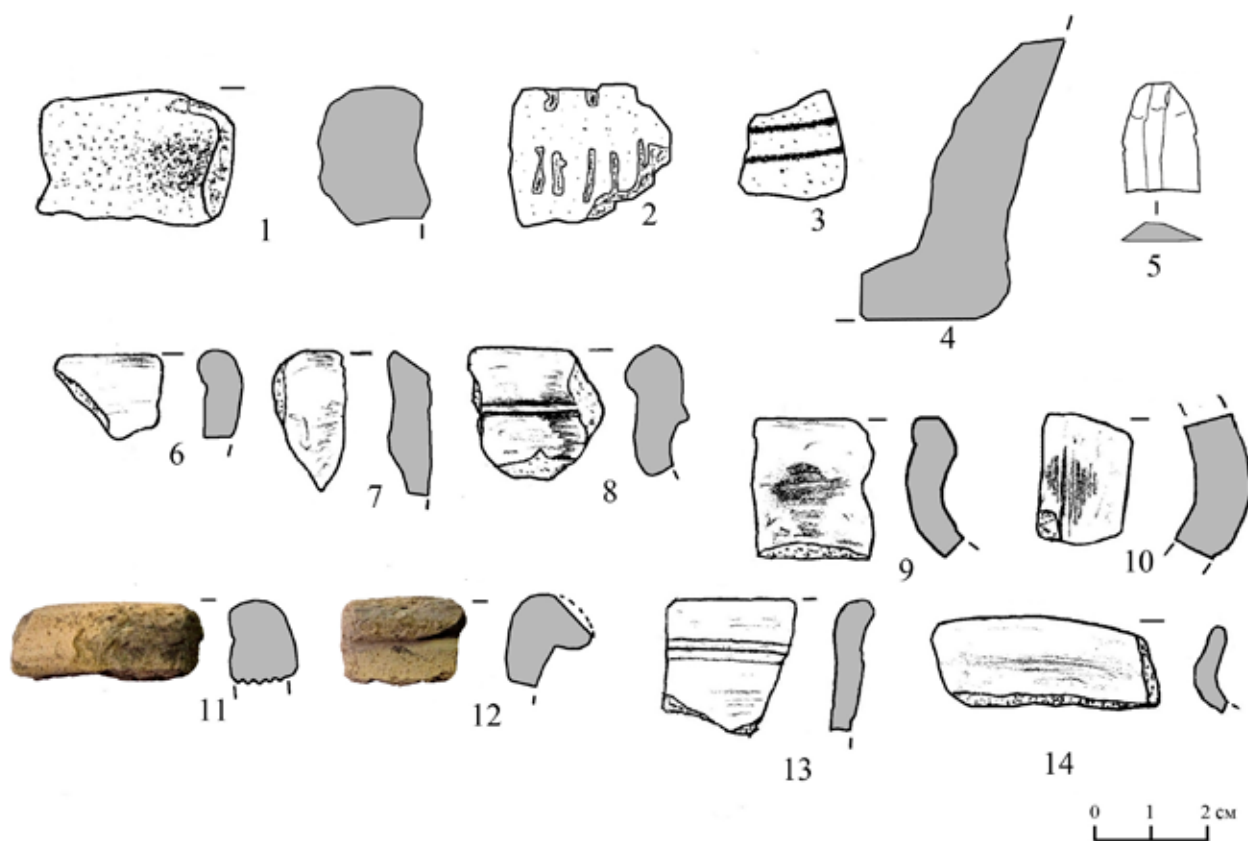

Рис. 2. Знахідки з нововідкритої багатошарової пам'ятки Острів I

Рис. 3. Знахідки керамічних виробів ранньомодерної доби, виявлені у траншеї на вул. Мазепи, 8 (1-5); фрагмент металевої пластини, виявленої на вул. Мазепи, 13 (6)

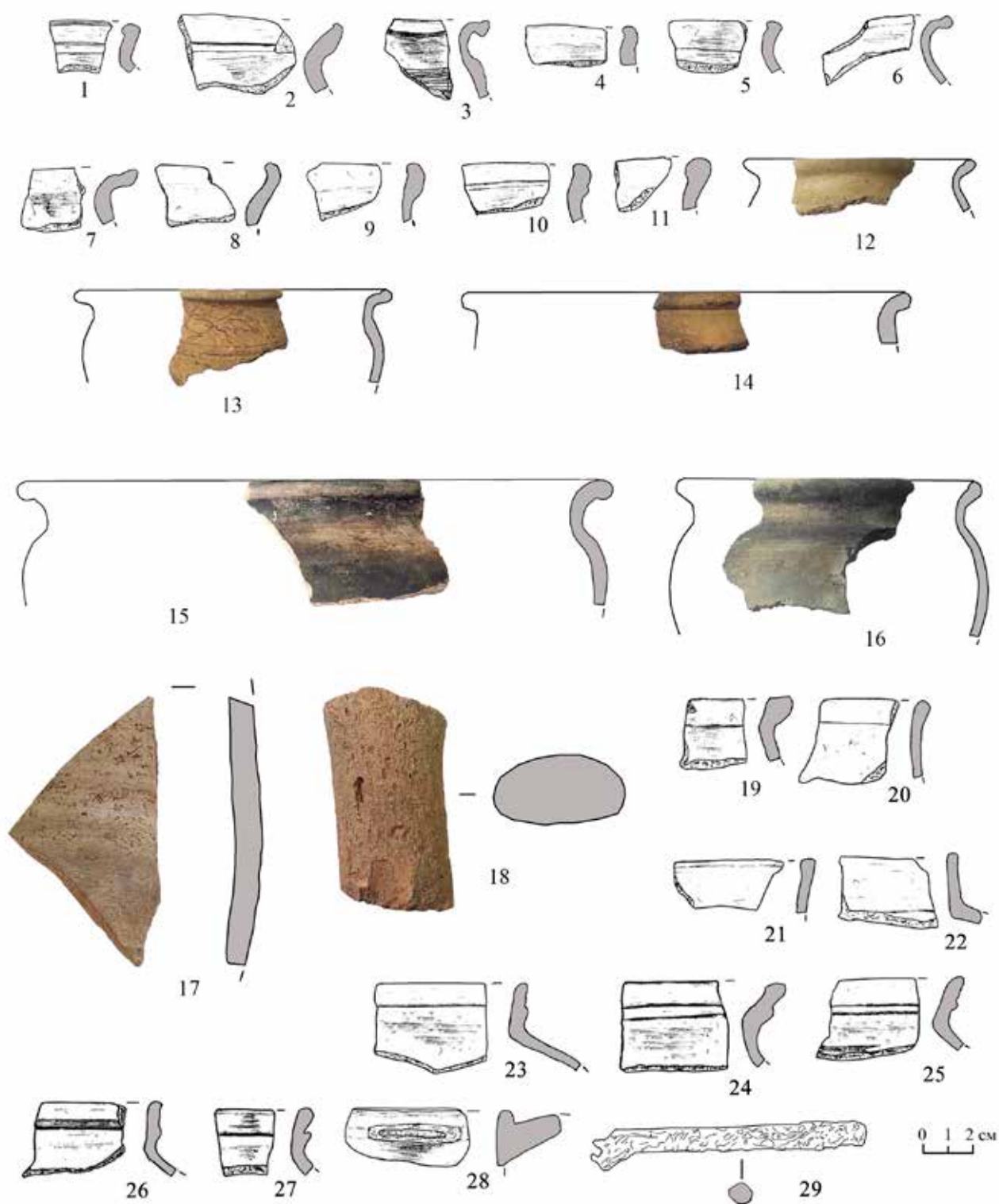

Рис. 4. Знахідки, виявлені на вул. Червоноармійців (Покровська), 15

Олександр Могилів,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

СКІФСЬКІ РОМБІЧНІ БЛЯХИ З ПСЕВДОЗЕРНЮ

Стаття присвячена характеристиці скіфських вуздових ромбічних блях із петлею на звороті, щиток яких оздоблено орнаментом у вигляді псевдозерні. Виділено їх варіанти, проводиться хронологічна та соціальна атрибуція. З'ясовується місце таких виробів у системі вузди.

Ключові слова: скіфський період, Північне Причорномор'я, спорядження коня, вузда, бляхи.

У скіфський час на просторах півдня Східної Європи розповсюджується вершницька воїнська культура. У степовому і лісостеповому регіонах, на Північному Кавказі вона мала свої регіональні особливості, обумовлені етнокультурним розмаїттям цього величезного регіону. Втім, були декілька компонентів спільних для різних земель. Серед них – предмети озброєння, мистецтво звіриного стилю, система деталей спорядження коня. Ці передові для свого часу та високохудожні елементи використовувались не лише кочовими скіфами-степовиками, але й їх сусідами: мешканцями Східноєвропейського Лісостепу, меотами Прикубання, кобанськими племенами Кавказу, таврами Гірського Криму тощо. Вельми показова у цьому плані ситуація з вуздою скіфських типів, що також використовувалась на значних просторах (Ильинская 1961; 1968, с. 103–135; 1973; 1975, с. 108–112; Могилів 2008, с. 4; Савченко 2009, с. 221–325). Значну групу предметів спорядження коня складають різноманітні бляхи (Могилів 2008, с. 39–59; 2012А). Значна частина серед них – вироби геометричних пропорцій (Могилів 2012Б). Найчастіше трапляються круглі вироби, втім чимало і блях інших форм. У цій роботі хотілося б звернути увагу на серію ромбічних блях, щиток яких ззовні вкрито орнаментом у вигляді округлої псевдозерні.

У скіфський час ромбічні бляхи, декоровані псевдозерню, були розповсюджені на великій території у межах півдня Східної Європи (рис. 1). В основному – це терени лісостепу та степу Північного Причорномор'я. Так, із понад трьох десятків обраних виробів з десяти поховальних комплексів, 14 походять із трьох степових курганів (Південно-Західне Причорномор'я, нижні течії Дніпра і Дона). Ще 10 виявлені у Східноєвропейському Лісостепу (у п'яти некрополях, два з яких належать мешканцям одного городища). Зокрема слід назвати знахідки із верхів'їв Південного Бугу, Поросся, Поворскля та Середнього Подоння. Із Північнокавказького регіону можна згадати 5 предметів із 2 курганів-святилищ у Прикубанні.

Переважно згадані бляхи відливались із бронзи. Тільки поховання біля Арцизу, за даними авторів цих розкопок, дало серію з 6 срібних предметів (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). З огляду на південно-західний регіон розташування цього комплексу, можна припускати фракійські впливи на розповсюдження тут подібних оздоб у IV ст. до н.е. саме зі срібла. Адже для скіфських комплексів того періоду серед коштовних виробів помітно переважають вироби із золота. На користь такого припущення могли б свідчити і розповсюдженість срібних оздоб вузди у Фракії (Венедиков, Герасимов 1973, обр. 257–260; 262–265; 267; 268; 273; 277–282; 295–304; Агре 2011, обр. IV), і те, що деякі срібні елітні прикраси кінського оголів'я того часу зі Скіфії виконані у фракійському стилі (Фіалко 1995). Окрім цього, відносно серії ромбічних блях із Шолохівського (Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко 1984, с. 138) авторами досліджень припускається їх виготовлення із «низькопробного срібла» (зі знаком питання), що ще потребує подальших уточнень. Про предмет із кургану 10 біля Колбино подаються суперечливі дані, за якими він виготовлений чи то зі срібла (Савченко 2009, с. 280), чи то із бронзи (Шевченко 2009, рис. 12: 10; Савченко 2009, рис. 16: 19).

Вказані бляхи, з огляду на виявлення цілих серій (часом парних), могли використовуватися у оголів'ї коня на нашічних ремнях, скоріше – у місцях приєднання до них перпендикулярних ремнів. У випадку одиничних чи непарних знахідок, окремі з них можуть атрибутуватися й як такі, що розташовувались на поперечних ремнях попереду морди коня (нахрапному чи начільному). Кріпились до шкіряної основи такі речі завдяки поперечній петлі на звороті. Частіше ці вироби входили до складу вузди покладеної окремо, втім відомі і комплекси із наявною тушею коня (Арциз, Брилівка, Другий Тенгинський некрополь). Рештки двох таких тварин були й у кургані-святи-

лищі 8 поблизу Уляпу, втім бляхи, які нас цікавлять, лежали окремо, у скупченні речей неподалік (Лесков и др., 2013, с. 64–66).

Щитки ромбічних блях відрізняються компонованням підокруглих опуклин. Абсолютна їх більшість розташована за схемою 1-2-2-1. Втім, вироби із Редвинців і Більського некрополя «Б» мають більш складну композицію за моделлю 1-2-3-2-1. А безпаспортна знахідка з НМІУ - ще оригінальнішу складову: 1-2-1-2-1-2-1.

Ромбічні бляхи, вкриті псевдозерню за схемою 1:2:2:1 (рис. 2: 1–18). Враховано 28 виробів. Лісостепові знахідки походять із Поросся: курган біля Кошеватого (Кошеватой, Ківшоватой), 5 виробів (Петренко 1967, табл. 27: 8; Могилов 2008, рис. 91: 5–7)¹; Поворскля: Більськ, Осняги, курган 5 (2 предмети) (Шрамко 1987, рис. 72: 16); Подоння: насип 10 біля Колбино (Шевченко 2009, рис. 12: 10; Савченко 2009, с. 280; рис. 16: 19). У степу подібні вироби відомі з курганів біля Шолохівського на Нижньому Дону (5 предметів) (Максименко, Смирнов, Горбенко, Лукьяшко 1984, рис. 58: 22); коло Арциза (захоронення 13) у Дністро-Дунайському межиріччі, де виявлено 6 екземплярів (Алексеева, Охотников, Редина, 1997, рис. 3: 8, 9); 26 (поховання 2) неподалік Брилівки у Степовому Подніпров'ї (принаймні 3 вироби) (Дараган, Полин 2020, с. 2: 22–24). Із Прикубання відомі знахідки із курганів-святилищ 1 поблизу Другого Тенгинського городища (3 екземпляри) (Эрлих 2002, рис. 3: 11; 2011, рис. 29: 1–3) та 8 неподалік Уляпу (2 предмети у вигляді «шестипелюсткових розеток») (Лесков и др. 2013, с. 66; рис. 72: 12, 13).

Ромбічні бляхи, вкриті псевдозерню за схемою 1:2:3:2:1 (рис. 2: 19–20), рідкісніші. У роботі враховано лише 2 екземпляри. Один предмет походить з Першого Редвинецького кургану у Верхньому Побужжі (Винокур 1985, рис. 11; Могилов 2001, с. 40–41; Могилов, Гуцал 2023, рис. 7: 3). Інший – з насипу 24 некрополя «Б» на Більському городищі в Поворсклі (Гречко та ін. 2019, рис. 9: 35; Гречко, Котенко 2020, рис. 4: 1).

Ромбічна бляха, вкрита псевдозерню за схемою 1:2:1:2:1:2:1 (рис. 2: 21) відома серед депаспортизованих знахідок з Національного музею історії України (Могилов, Діденко 2005–2009, рис. 13: 12).

Вказані *відділи* блях було *датовано* кінцем V–IV ст. до н.е. (Могилов 2008, с. 43). Така хронологічна позиція, від рубежу V – IV ст. до н.е. й з охопленням всього IV ст. до н.е., може бути правомірною й сьогодні. Одним із найраніших комплексів, де вони знайдені, можна вважати курган біля Кошеватого, який віднесено до рубежу V–IV ст. до н.е., або до початку IV ст. до н.е. (Петренко 1967, с. 94). Підтвердженням такої пограничної позиції може бути комплекс вузди. Нахрапники та ромбічні бляхи мають аналогії у IV ст. до н.е. Водночас бляхи у вигляді голів лося знаходять паралелі насамперед серед виробів середньоскіфського періоду. Вузда та наконечники з Шолохівського та Брилівки мають паралелі у IV ст. до н.е. Можливо, наявність у цих комплексах ворворок з вигнутими боками, які трапляються частіше у середньоскіфський час, говорить про належність цих комплексів до ранішого часу в межах пізньоскіфського періоду. До IV ст. до н.е. може бути віднесено сагайдачний набір та вузду з насипу 10 в Колбино (Шевченко 2009, рис. 12–14). Нещодавно зроблено спробу передатувати захоронення 13 у кургані біля Арциза першими десятиліттями IV ст. до н.е., та хронологічно розмежувати його із захороненням 1 (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 302). Попередня дата цього захоронення, нагадаємо, визначалась як 2-а половина – кінець V ст. до н.е. (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 53). До IV ст. до н.е. можуть відноситись стріли та оздобы з Оснягського кургану (Шрамко 1987, рис. 72). Не пізніше 2-ї чверті цього століття датовано курган 24 Більського некрополя «Б» (Гречко, Котенко 2020, с. 126). Із другою половиною століття співвідносяться прикубанські знахідки. До цього часу віднесена зокрема «боспорська» амфора з кургану 1 поблизу Уляпу (Лесков и др. 2013, с. 67). Святилище 1 біля Тенгинської датується чорнофігурною пелікою 2-ї половини та чорнолаковою мискою середини – 3-ї чверті IV ст. до н.е. При цьому зауважується, що з огляду на сарматські приуральські впливи не можна виключати й початок III ст. до н.е. (Эрлих 2011, с. 50, 81).

Нещодавно зроблено спробу хронологічно «звузити» розповсюдження комплексів, де виявлено подібні бляхи, до часу не пізніше 2-ї чверті IV ст. до н.е. (Котенко, Гречко 2019, с. 59–60; Гречко, Котенко 2020, с. 126). Пізні дати згаданих прикубанських блях не дозволяють погодитись із такою

1 Не можна виключати, що до кургану біля Кошеватого належить ще одна бляха із Національного музею історії України (рис. 2: 5), паспорт якої було втрачено (Могилов, Діденко 2005–2009, с. 211, рис. 13: 11).

точкою зору. Актуальними продовжують залишатись задекларовані більш широкі дати таких виробів у межах з кінця V або рубежу V–IV ст. до н.е., включаючи все IV ст. до н.е.

Соціальна атрибуція курганів, у яких знайдені ромбічні бляхи з псевдозерню, змушує насамперед акцентувати увагу на тому, що це комплекси воїнів-вершників, про що промовисто свідчать знахідки там багаточисельної вузди та озброєння. У Брилівці, Тенгино, Арцизі, Уляпі цей статус «посилюється» наявністю кінських поховань. Згадані вершницькі атрибути, у поєднанні з наявними інколи виробам з коштовних металів, дозволяють припускати нам у таких комплексах поховання знаті. Подібні міркування висловлені, наприклад, щодо групи степових скіфських поховань IV ст. до н.е. (Бунятян 1987, с. 97). Таку ж картину бачимо і за матеріалами інших регіонів, зокрема й Східноєвропейського Лісостепу та меотського Прикубання. Однак, чи не у всіх випадках мова не може йти про найвищу знать: «царів» чи членів їх сімей, або володарів ключових великих регіонів, яких іноді, з певною долею умовності, називають «номархами». Ймовірно, достатньо впевнено у багатьох випадках можна говорити про еліту конкретних общин та володарів окремих мікрорегіонів. У Північному Причорномор'ї дещо виділяється Арцизький комплекс із коштовною вуздою. Він здійснений у великому кургані заввишки 6 м. Проте це захоронення було випускним у вже існуючий великий насип, який лише дещо досипали (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 48–49; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 289, 294). Для періоду кінця V – перших десятиліть IV ст. до н.е. цей комплекс може вважатись елітним для Пруто-Дунайсько-Дністровського міжріччя, та належним одному з представників тутешньої еліти. Інші степові кургани, як от Шолохівський чи Брилівський не дозволяють вбачати тут поховання представників знаті, більшої, ніж місцевого рангу, про що промовисто свідчать їх порівняння із елітними захороненнями того часу зі степових Подніпров'я і Подоння. Схожа ситуація спостерігається й у Лісостепу. Зокрема, тут як кенотаф на честь лідера місцевої побузької общини чи мікрорегіону інтерпретовано курган у Редвинцях, один із найбільших у тамтешній групі насипів (Могилов, Гуцал 2023, с. 86, 99). Лівобережні Більські некрополі демонструють нам дещо різний статус курганів з бляхами, які нас цікавлять. Курган 5 у Оснягах більш монументальний, заввишки 1,7 м та діаметром 25,6 м. Окрім предметів озброєння та вузди, тут виявлено й оздобу із коштовних металів (Шрамко 1987, с. 174; рис. 72). Насип 24 некрополя «Б» – менший, заввишки 0,2–0,3 м, діаметром 15–17 м, втім теж зі знахідками предметів озброєння та спорядження коня (Гречко, Котенко 2020, с. 121–122). Курган 10 біля Колбино у Подонні – один із найбільших у цій групі, для якої загалом характерні не надто високі насипи, проте великі поховальні камери (Шевченко 2009, табл. 1; 4; рис. 12–14). За висоти 0,58 м та діаметра 24–28 м, він разом із насипами 2, 29, 36 йде за групою із декількох найбільших із досліджених тут курганів заввишки 0,9–1,42 м. Представницький і його інвентар, де виділяються набори вузди та озброєння. Мабуть поховання належало доволі заможній, хоч і не найбільш знатній родині у общині. Досить представницькими виглядають Прикубанські курганні святилища із покладаннями коней, багатим інвентарем, який включав озброєння, вузду, вироби із золота, античний посуд тощо. Так, ймовірно, із елітою меотського Тенгінського городища №2 можна пов'язувати три кургани-святилища, досліджені тут (Эрлих 2011). Безумовно з місцевою прикубанською елітою пов'язані і Уляпські підкурганні святилища з багатим інвентарем та кінськими покладаннями (Лесков и др. 2013, с. 16–71).

Етнокультурний аналіз вказаних поховань дозволяє дійти висновку про використання згаданих блях, як зрештою і багатьох інших деталей спорядження коня тієї епохи, представниками різних етнічних груп, як то скіфи степу, а також лісостепове населення та меоти.

ЛІТЕРАТУРА

- Агре, Д. 2011. *Гаямата Могила край Маломирово и Златница*. София: Авалон Пъблишинг.
- Алексеева, І. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, І. В. 2021. Курган на Брієннській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 39, с. 287–305.
- Алексеева, І. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой, В. Е. (ред.). *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э.–IV в. н. э.)*. Тирасполь: ПГУ, с. 48–55.
- Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV–III вв. до н.э.)*. Киев: Наукова думка.
- Венедиков, И., Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.

- Винокур, І. С. 1985. *Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя*. Київ; Одеса: Вища школа.
- Гречко, Д. С., Котенко, В. В. 2020. Про одну унікальну знахідку з Більського городища. В: Корост, І. І. (ред.). *Феномен Більського городища – 2020*. Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 120–133.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Розкопки некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2018 р.* Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 5–18.
- Дараган, М. Н., Полин, С. В. 2020. Сопровождающие захоронения коней во входных ямах катакомб и подбоев Степной Скифии второй половины V–IV вв. до н. е. *Археология Евразийских степей*, 6, с. 42–86.
- Іллінська, В. А. 1961. Скіфська вузда VI ст. до н. е. (за матеріалами Посулля). *Археологія*, XXIII, с. 38–61.
- Ільинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ільинская, В. А. 1973. Скифская узда IV в. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 42–63.
- Ільинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Котенко, В., Гречко, Д. 2019. Керамический импорт Херсонеса Таврического в Восточноевропейской Лесостепи. *Revista Arheologică*, XV, 2, 2019, с. 53–67.
- Лесков, А. М., Беглова, Е. А., Ксенофонтowa, И. В., Эрлих, В. Р. *Меоты Закубанья в IV–III вв. до н.э. Некрополи у аула Уляп. Святилища и ритуальные комплексы*. Москва: ГИМ.
- Максименко, В. Е., Смирнов, К. Ф., Горбенко, А. А., Лукьяшко, С. И. 1984. Богатые раннесарматские комплексы правобережья Дона. В: Смирнов, К. Ф. (ред.). *Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии*. Москва: Наука, с. 124–141.
- Могилов, О. Д. 2001. Вузда скіфського часу з Редвинців. В: Лойко, О. Г. (ред.). *Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, с. 38–44.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2012А. Вуздечні бляхи раннього залізного віку у Східноєвропейському Лісостепу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ; Полтава: Техсервіс, с. 36–39.
- Могилов, О. Д. 2012Б. Про один із різновидів бронзових вуздечних блях скіфського часу з Лісостепу Східної Європи. В: Травінський, В. С. (ред.) *Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, с. 30–44.
- Могилов, О. Д., Гуцал, В. А. 2023. Редвинці — вершницький поховально-поминальний комплекс скіфського часу на Північному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86–110.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2005–2009. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195–216.
- Петренко, В. Г. 1967. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 1-4, с. 1–180.
- Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону, как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 221–325.
- Фиалко, Е. Е. 1995. Фракийская узда из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 133–147.
- Шевченко, А. А. 2009. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 26–111.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Эрлих, В. Р. 2002. Новое меотское святилище в Закубанье. *Историко-археологический альманах*, 8, с. 7–16.
- Эрлих, В. Р. 2011. *Святилища некрополя Тенгинского городища II. IV в. до н. э.* Москва: Наука.

Oleksandr Mogylov,
PhD, Senior Researcher,

Institute of Archeology of the NAS of Ukraine

SCYTHIAN RHOMBIC PLATES WITH PSEUDO-GRANULES

At the beginning of the Scythian time, a complex of details of horse equipment spread over large areas of the south of Eastern Europe. It was used not only by the Scythians who lived in the steppe, but also by the tribes of the forest-steppe of the Northern Black Sea region and the North Caucasus. Among these bridle parts, a significant group is made up of various plaques. In this work, plates with a shield in the form of a rhombus, which is ornamented with pseudo-granules, are analyzed.

Plates of this type are spread over a large area. In the Forest Stepperegion, they are known from the upper course of the Southern Bug region to the Middle Donregion. In the steppe zone, they were found from the Lower Danube to the Lower Don regions. Such finds are also known in the basin of the Kuban River.

In total, almost three dozen finds are known. They were discovered in mounds near Koshevate, Kolbino, Sholohovskiyi, Brylivka, Redvyntsi, Bilsk, Ulyap and Second Tenginska hillforts. They were cast from bronze, less often they were made from silver. Such plaques are dated to the end of the 5–4th centuries BC. They were found in the burials of warriors and horsemen who belonged mainly to the small or middle nobility of the Scythians or neighboring Meotian and Forest-Steppe tribes.

Keywords: Scythian period, Northern Black Sea region, horse equipment, bridle, plates.

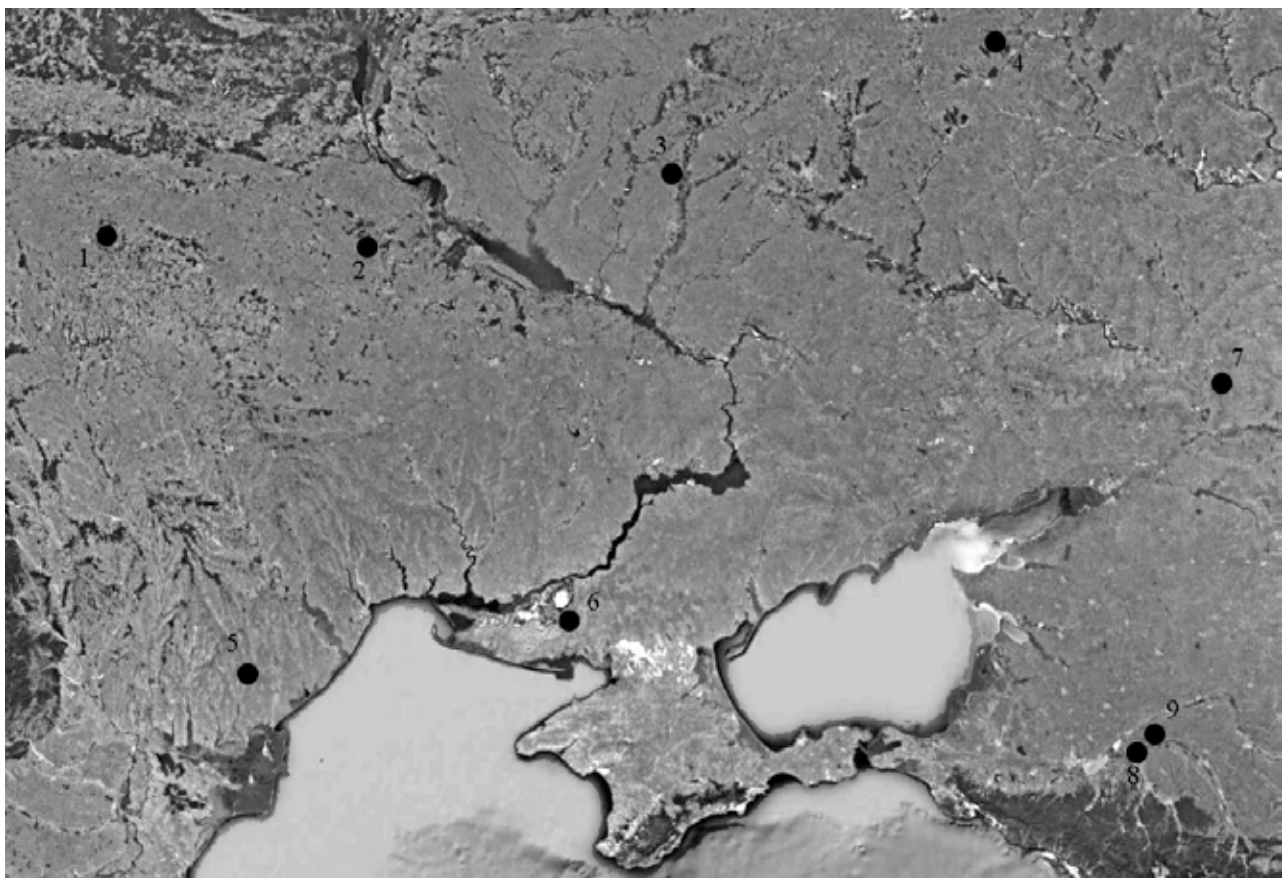

Рис. 1. Мапа розповсюдження ромбічних блях із псевдозерню.

1 – Редвинці; 2 – Кошеваті; 3 – Більськ; 4 – Колбіно; 5 – Арциз; 6 – Брилівка;
7 – Шолохівський; 8 – Уляп; 9 – Тенгінська

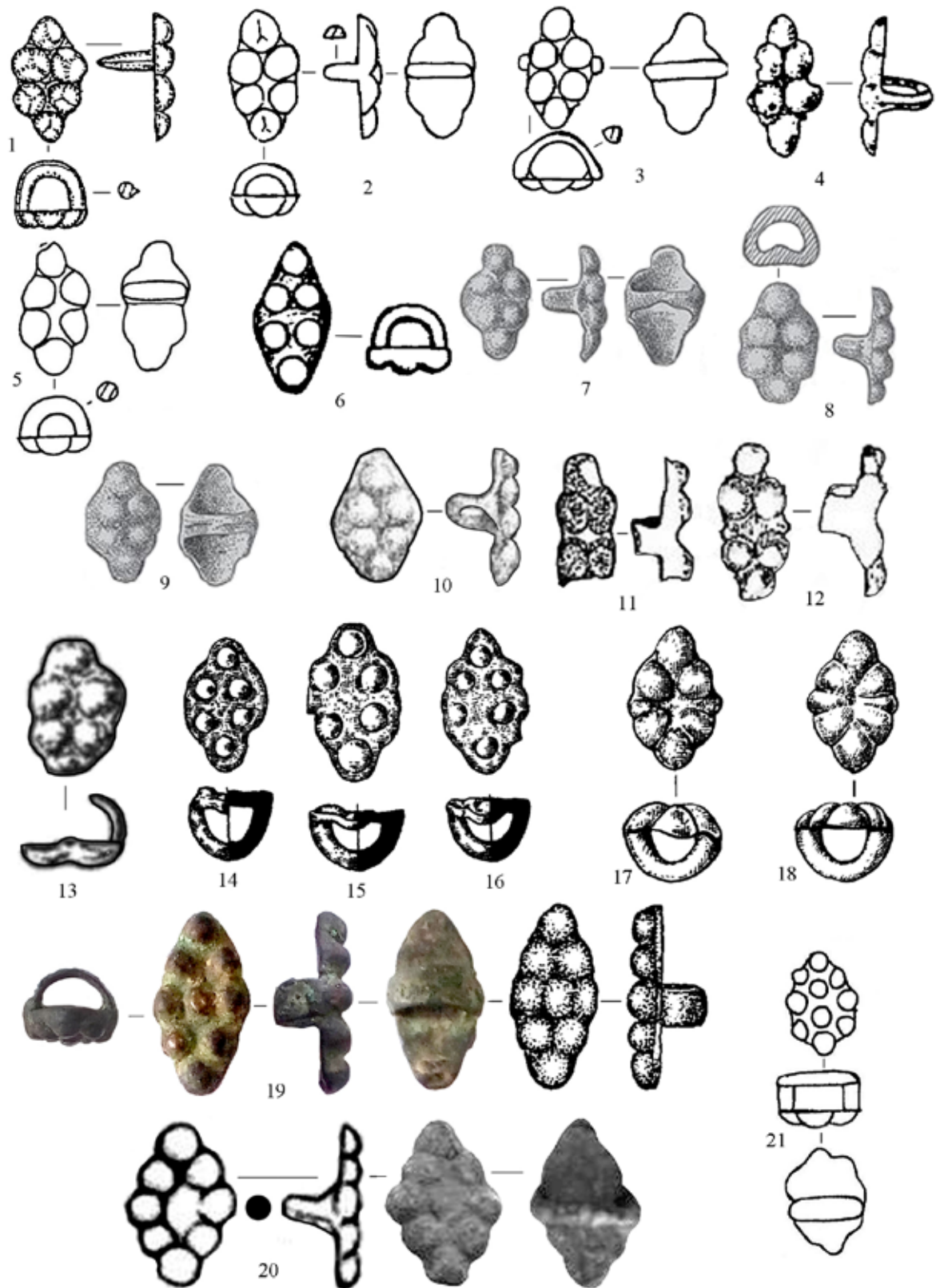

Рис. 2. Ромбічні бляхи скіфського часу з півдня Східної Європи.

1–4 – Кошевате, курган; 5, 21 – Національний музей історії України; 6 – Більськ, Осняги, курган 5;
7–9 – Брилівка, курган 26 (поховання 2); 10 – Шолохівський, курган; 11–12 – Арциз, курган
(могила 13); 13 – Колбино, курган 10; 14–16 – Друге Тенгінське городище, курган 1; 17–18 – Уляп,
курган 5; 19 – Редвинці, курган 1; 20 – Більськ, некрополь «Б», курган 24. 1–3 – за Моголов 2008;
4 – за Петренко 1967; 5, 21 – за Моголов, Діденко 2009; 6 – за Шрамко 1987; 7–9 – за Дараган, Полин 2020;
10 – за Максименко и др. 1984; 11–12 – за Алексеева, Охотников, Редина 1997; 13 – за Шевченко 2009;
14–16 – за Эрлих 2011; 17–18 – за А. М. Лесков та ін. 2013; 19 – за Моголов, Гуцал 2023;
20 – за Гречко та ін. 2019; Гречко, Котенко 2020.

Володимир Колода,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-наукової археологічної лабораторії
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

СИСТЕМАЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

Стаття присвячена виділенню та характеристики окремих ділянок в загальній системі лісостепових городищ Хозарського каганату. 31 городище із 35 відомих, що не викликають заперечень на тепер, містяться по трьох основних водних артеріях регіону: Сіверський Донець (17), Оскол (6) і Тиха Сосна (7); одне – на Дону. Городища на Дінці разом виконували силову функцію: 1) захист кордонів каганату від можливої загрози з боку слов'ян-сіверян (роменська культура), 2) тимчасове перебування військових гарнізонів і загонів, що здійснювали військово-політичний тиск на слов'ян (в тому числі і збирання данини), 3) форпости на торговельних шляхах, переправах і бродах. Окрім того відзначимо і такі їх функції: центри господарських мікрорегіонів; центри ремесла і торгівлі; адміністративні центри, що відвідувалися управителем території – тудуном – для втілення в дію розпоряджень центральної влади; місце тимчасового акумулювання зібраної данини та необхідного для війська продовольчого запасу, тощо. Роль тієї чи іншої функції слід розглядати відносно кожного конкретного городища. Зона Осколу була «внутрішньою» для салтівського лісостепу. Тут оборонна функція городища або місця перебування військових контингентів була менш виразною. А от значення городища, як центра ремесла, виступала яскравіше (особливо в місцях здобування та переробітку залізної руди). Особливістю функціоналу лінії салтівських городищ по Тихій Сосні було забезпечення безперервного зв'язку між основними територіями каганату по Волзі і Дону із північно-західними густо заселеними осередками на Сіверському Дінці та Осколу; а також демонстрація сили держави перед слов'янами на Дону.

Ключові слова: Хозарський каганат, лісостеп, салтівська культурно-історична спільність, система і функції городищ.

Постановка проблеми. Вже понад століття яскрава та багата на свої прояви салтівська археологічна культура (середина VIII – середина X ст.), що презентує нам рештки матеріального та духовного розвитку багатонаціональної ранньосередньовічної держави Хозарський каганат, привертає увагу багатьох дослідників: істориків, археологів (Плетнева 1999; Тортика 2006; Бубенок 2019). Займаючи значні території від Північного Кавказу – на півдні, до верхньої течії Дону, Сіверського Дінця та Осколу – на півночі, від пониззя Волги – на сході, до Причорноморських степів Подніпров'я – на заході, Хозарія наприкінці I тис. н. е. разом із Візантією, Руссю та Арабським Халіфатом, на рівних брала участь у військово-політичних подіях Циркумпонтійського регіону. Значна військова потуга давала їй можливість з позиції сили вступати у взаємини з багатьма навколишніми державами та народами, серед яких були і східні слов'яни Дніпровського Лівобережжя, впливаючи на процеси їх соціально-економічного розвитку, консолідації та державотворення.

Серед багатьох категорій археологічних пам'яток салтівської культурно-історичної спільності (СКІС), яка складала населення Хозарського каганату у лісостеповому (сусідньому до слов'ян) регіоні, поселення відомі в найбільшій кількості, що цілком закономірно з природно-кліматичних умов та впроваджуваних форм господарства (Колода, Горбаненко 2018; Koloda, Gorbanenko 2020). Панівна більшість поселень СКІС групується в так звані «гнізда поселень», котрі по суті являють собою окремі соціально-економічні мікрорегіони, центрами яких виступають городища – довготривалі укріплені поселення. На теперішній час різними науковцями їх нараховується 35 (Колода 2021–2022, с. 141–153). Вони розташовуються на Сіверському Дінці, Осколі, на Дону та його притоці Тиха Сосна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній археологічній науці практично не піддається сумніву положення, що ранньосередньовічні городища є багатофункціональними центрами життя певного мікрорегіону¹. Вони відігравали роль господарчих, адміністративних,

1 Створення мікрорегіону починається з появи «гнізда відкритих поселень» на ландшафтно обмеженій території. Більш докладно історіографія цього питання представлена в одній з попередніх робіт автора (Колода 2021–2022).

торгово-ремісничих, релігійно-культових та захисних центрів. Однак незважаючи на те, що окреме конкретне городище могло виконувати конкретний набір функцій, кожне з них, виходячи з наявності оборонних споруд (переважно – рови, вали, ескарпи), виконувало роль захисного пункту тієї чи іншої території з населенням.

З кінця XX ст. кількість виявлених городищ лісостепової зони Хозарського каганату неухильно зростає завдяки планомірним пошуковим роботам. Це добре ілюструється монографічними та дисертаційними дослідженнями. Зокрема, у своїй монографії В. К. Міхеев (1985, с. 109-110, рис. 1) фіксує лише 16 городищ в означеній зоні. На відміну від нього Г. Є. Афанасьєв у своїх працях виділяє на цій території вже 23 (1987, с. 89) та 25 (1993, с. 124) укріплених поселень. У нещодавній дисертації, яка на наш час є єдиним монографічним дослідженням з фортифікації лісостепових городищ СКІС, їх представлено 33 (Свистун 2019b, с. 224-226, табл. 1). На теперішній час за різними списками попередньо наведених авторів у лісостеповій зоні Хозарського каганату фіксується загалом 35 городищ (рис. 1).

Проте деякі з них викликають обґрунтований сумнів. Зокрема, 1 Білгородське городище (рис. 1: пункт-1), що відоме лише за архівними даними (Свистун 2014, с. 60, 61). Вагу нашим сумнівам додає й той факт, що до цього часу навколо нього не виявлено салтівських селищ, що не є характерним для поселенських структур СКІС. Стосовно городища Огірцеве (рис. 1: пункт-3) слід сказати, що переведення одного з селищ (Огірцеве 2) до категорії городищ (Свистун 2014, с. 64, 65) поки не знайшло підтвердження: захисні споруди не виявлені. Подібне явище, на наш погляд, можна спостерігати і в мікрореєоні салтівських пам'яток навколо с. Горохуватка на Осколі (рис. 1: пункт-26). Це потужне «гніздо» поселень по обидва береги ріки має городище, яке Г. Є. Свистуном подане як цитадель салтівського городища, котра додатково мала ще дві лінії оборони (Свистун 2016; 2017). Приймаючи особисту [ВК] участь в обстеженні околиць села із шурфуванням городища повідомляю, що за площею, плануванням, місцем розташування та отриманими артефактами захисні споруди означеної «цитаделі» є характерними до часів заселення Слобожанщини (XVII-XVIII ст.). До нового часу відносяться відомості і про місто-фортецю Усеред, що існувало в с. Стрілецьке Белгородської області (Загоровский 1969, с. 196, 197) – (рис. 1: пункт-28). Чи мала якесь відношення ця фортеця до салтівського населення, зараз впевнено сказати не можна. Решток її не лишилося. Розвідками 1978 р. в центрі села виявлено лише салтівське селище (Афанасьєв 1987, с. 182) без жодних решток захисних споруд. Таким чином, впевнено можна стверджувати, що на території лісостепової зони Хозарського каганату на теперішній час зафіксовано 31 городище.

Їх параметри та захисні властивості були вперше систематизовані і значною мірою проаналізовані ще наприкінці минулого століття Г. Є. Афанасьєвим. В своїй першій монографії, присвяченій лісостеповій зоні СКІС, він виділив цілий розділ, котрий присвятив організації оборони. Значну увагу автор приділив соціальній інтерпретації городищ, їх типології та витокам архітектурних традицій, котрі частково пов'язував із Візантією (Афанасьєв 1987, с. 88-142). Зауважимо на те, що і в подальших своїх роботах він продовжував обстоювати саме візантійські витоки кам'яної та цегляної архітектури каганату (4-й тип городищ за автором). Один з розділів своєї наступної роботи по цій же проблематиці він присвятив саме системі оборони північно-західного пограниччя Хозарії (Афанасьєв 1993, с. 123-150). В ній автор повторив основні висновки своєї типології та витоків архітектурних традицій. Новиною у підході до проблеми стали його топологічні дослідження щодо розвитку транспортної системи між лісостеповими городищами на її різних ділянках, виділяючи три окремі ділянки: Сіверський Донець, Оскіл та Тиха Сосна (Афанасьєв 1993, с. 124-127, рис. 45). Привертає увагу ще один його висновок: городища, які будувалися із використанням каменю та цегли, створювалися за ініціативи держави для зміцнення найбільш відповідальних напрямків оборони кордону від зовнішніх загроз. Вони, судячи з його мапи, походили від слов'ян Верхнього Дону – носіїв борщевської археологічної культури (Афанасьєв 1993, с. 148-149, рис. 50).

На сучасному рівні фортифікація салтівських лісостепових городищ проаналізована у нещодавній дисертації Г. Є. Свистуна (2019a, с. 7-14; 2019b), в котрій відповідні розділи присвячені типології та плануванню городищ, особливостям побудови оборонних споруд, принципам побудови ліній оборони та її складовим елементам.

Таким чином, значне коло питань щодо створення та виконання певних функцій в поселенських структурах населення лісостепової (північно-західної) частини Хозарського каганату вже було поставлено та значною мірою вивчено. Однак, вважаємо за необхідне розглянути суму вказаних городищ, як цілісну систему. Це і буде метою нашої роботи. Завдання роботи полягають у виділенні та характеристиці окремих ділянок в загальній системі лісостепових городищ Хозарського каганату, кожна з яких відіграє свою стратегічну роль в північному регіоні вказаної держави.

Виклад основного матеріалу. Наявні городища нерівномірно розташовані вздовж основних водних артерій, що протікають лісостеповою територією каганату. Сімнадцять з них розташовані вздовж Сіверського Дінця, 7 – вздовж р. Тиха Сосна (від витоків до її впадіння у Дон), 6 – вздовж Осколу. Одне городище – Карабут – значною мірою (на 120 км) відірване від усієї маси лісостепових городищ цього регіону. Все це має певні пояснення.

Сіверський Донець був північно-західною межею Хозарського каганату, який організовано заселявся в середині VIII ст. після подій арабо-хозарських воєн (Новосельцев 1990, с. 182-185; Беляев 1966, с. 203-204). Початок цьому поклало переселення до північно-західних кордонів Хозарського каганату північнокавказьких аланів, що було ініційовано хозарською державою з метою посилення тиску на сусідніх слов'ян. Для свого проживання вони обрали місцини із складним рельєфом, які, з одного боку, нагадував їм Батьківщину, а з другого – були максимально придатними для зведення фортифікацій. Вони ж принесли із собою катакомбний обряд поховання. Дещо пізніше до них доєдналися і представники інших етносів, котрі принесли сюди ямні інгумації та кремації. Це був кордон/контактна зона активної взаємодії із східними слов'янами (поляни, сіверяни, уличі), в котрих у цей час відбувається створення перших міжплеменних об'єднань, що слід розглядати як один з етапів державотворення на східнослов'янських теренах. На початку IX ст. ця територія, скоріш за все, стала «базою» кабарів – міжплеменного угруповання опозиційного до центральної влади каганату через проведення нею релігійної реформи по прийняттю юдаїзму. Виходячи з сучасного аналізу писемних джерел, це могло статися на межі VIII – IX ст. (Бубенок 2019, с. 115-130). В будь-якому випадку це сприяло черговому притоку населення в означений регіон. Все це збільшувало економічну та військову потугу регіону верхньої течії С. Дінця. Доказом цього є наявність 14 мікрорегіонів, господарча зона яких має радіус 5 – 8 км і включає в себе, окрім городищ, селища різного господарського спрямування (по обидва береги ріки) та могильники і окремі поховання за різними обрядами (Колода 2021-2022, с. 147, рис. 3) – рис. 2.

Найменша кількість городищ (6) при значній кількості селищ та інших категорій пам'яток на Осколі свідчить про те, що даний регіон був «внутрішнім» для лісостепового варіанту салтівської культури, а від того – і більш спокійним. Певну роль в засвоєнні цієї території відігравали близькі поклади залізної руди у верхній частині долини Осколу, що зумовило тут значний розвиток видобування заліза у салтівські часи (Афанасьєв 1987, с. 75-87; Николаенко 1991, рис. 1; Колода 1999, с. 58-120; Степовой 2011; Винников, Степовой 2012, с. 12-122, рис. 2).

Тут слід звернути увагу на те, що виникнення «гнізда поселень» є початковим етапом створення соціально-економічного мікрорегіону. Цей процес завершується (але його розвиток не припиняється) з появою в мікрорегіоні городища. Тому, на наш погляд, відсутність городища в близько розташованій один до одного групі сільськогосподарських відкритих поселень (селищ) не може бути перешкодою для виділення мікрорегіону як такого. Тут, на Осколі, їх фіксується 13 (практично стільки, скільки й на Сіверському Дінці) – рис. 3. Збільшення кількості однотипних відкритих селищ пов'язане, перш за все, з природними можливостями для сприятливого ведення сільського господарства, що було основою економіки лісостепового салтівського населення. Другим чинником цього процесу слід вважати позитивну компліментарність населення, що може базуватися на близьких родинних стосунках або, принаймні, на етнічній (світоглядно-культурній) близькості. Важливим є й те, що, зазвичай, населення таких селищ вело господарство за збіжною моделлю, а потужність природних ресурсів не обмежувало його розвиток.

На відміну від вище згаданої території, ситуація на Тихій Сосні, що також була частиною загального північно-західного кордону каганату, виглядає дещо іншою. Тут зафіксовано 7 городищ, але можна виділити лише одне гніздо поселень навколо городища Павлівське на правому березі річки (рис. 1: пункт 33). Його супроводжувало 4 відкритих селища що містилися та тому ж березі ріки. Інші городища на Тихій Сосні мають лише по одному сусідньому селищу (Афанасьєв 1987, с. 17, 105, 181-183, рис. 5, 18, 19). Загальний рівень соціально-економічного розвитку слов'ян Дону (в'ятичі-боршевіці), що межували тут із салтівським населенням, дещо поступався рівнем соціально-економічного розвитку слов'янам Дніпровського Лівобережжя (сіверяни-роменці). До того ж в'ятичі останніми перестали віддавати данину хозарам – у середині 960-х рр. X ст., яка до того ж була необтяжливою (ПВЛ 2012, с. 44). Тому вважати ці городища порубіжними фортецями (Афанасьєв 1993, с. 148, 149) є, на нашу думку, значним перебільшенням.

Скоріш за все, це була низка пунктів по обслуговуванню подорожніх на шляху між Доном (одна з двох, разом з Волгою, основних водних торговельних артерій каганату) і найбільш заселеним лісостеповим регіоном Хозарії по Сіверському Донцю і Осколу (на кшталт ямської поштово-подорожньої служби, яка була створена пізніше в Золотій Орді та інших державах Чингізидів).

Опосередкованим аргументом на користь цього може бути той факт, що вони розташовувались, здебільшого, поблизу переправ (бродів), а більшість з них не мали потужних фортифікаційних споруд. Не виключено, що ці городища могли відігравати роль пунктів тимчасового перебування невеликих військових контингентів по контролю кордону та створенню тиску на слов'ян регіону, або в них могла тимчасово накопичуватися данина з місцевого слов'янського (і не тільки) населення перед відправкою до кагану чи то за його розпорядженням. Тож, невелика кількість пам'яток і, як наслідок, незначна кількість населення, свідчить про незначний економічний та військовий потенціал салтівського населення цього регіону. Тому до цього часу тут виявлений лише єдиний мікрорегіон – городище Павлівське.

Окремо, на наш погляд, слід розглядати Маяцьке городище із кам'яною цитаделлю, що знаходиться при впадінні Тихої Сосни у Дон (рис. 1: пункт 34). Місце його розташування, складність архітектурної побудови цитаделі, наявність великого (≈30 га) селища-посади та окремого району із гончарними майстернями, а також значного катакомбного могильника, свідчить про значку кількість його населення і вагому значущість цього городища в загальній військово-економічній та транспортній структурі північно-західних регіонів Хозарського каганату. Додатковим аргументом на цю користь є той факт, що до наступного, найбільш східного у всій системі оборони лісостепу Хозарії – городища Карабут (рис. 1: пункт 35), відстань більша, ніж до крайнього західного на ділянці Тихої Сосни.

Висновки. Попередньо відзначимо, що більш високий загальний соціально-економічний розвиток Хозарського каганату перед сусідніми слов'янами на території Дніпро-Донського лісостепу проявляється в багатьох показниках, одним з яких є значно більша кількість городищ, які розташовані у контактній зоні міжетнічного спілкування.

З відомих на сьогодні в науковій літературі 35 городищ лісостепової зони Хозарського каганату лише 31 не викликають заперечень. 30 з них розташовані по трьох основних водних артеріях регіону: Сіверський Донець, Оскіл та Тиха Сосна; одне – на Дону. Кожна з визначених груп виконувала свої функції в загальній соціально-економічній і військово-політичній системі городищ Хозарії.

Виходячи з територіального, природно-кліматичного і геополітичного положення городища на Сіверському Дінці виконували різні функції. Всі разом вони здійснювали силову функцію, що включала в себе кілька аспектів: 1) захист північно-західних кордонів каганату від можливої загрози слов'ян літописного сіверянського племені (роменська археологічна культура), 2) місце тимчасового перебування військових гарнізонів і загонів, що здійснювали військово-політичний тиск на слов'янські землі (в тому числі і збирання данини), 3) форпости на торговельних шляхах, переправах і бродах. Окрім того, безвідносно до конкретної пам'ятки, відзначимо і такі їхні функції: 1) центри господарських (перш за все – сільськогосподарських) мікрорегіонів, 2) центри розвитку ремесла і торгівлі, 3) адміністративні центри, що відвідувалися тудуном (управителем території) для втілення в дію розпоряджень центральної влади, 4) місце акумулювання і тимчасового збереження зібраної данини та необхідного для війська продовольчого запасу, тощо. Здійснення тієї чи іншої функції чи то превалювання однієї над іншою слід розглядати стосовно кожного конкретного городища.

Для городищ по Осколу, який був «внутрішньою» зоною салтівського лісостепу, функція городища як оборонного форпосту або місця перебування військових контингентів була менш виразною. А от функція городища як центра ремесла виступала яскравіше (особливо в місцях здобування та переробітку залізної руди).

Лінія салтівських городищ, що тягнеться від Дону по Тихій Сосні, як і по С. Дінцю, була північно-західною межею каганату в часи його територіального розквіту. Особливістю функціоналу цієї групи городищ було забезпечення безперервного зв'язку між основними територіями каганату по Волзі і Дону та північно-західними густо заселеними осередками на Сіверському Дінці та Осколу і, певним чином, – демонстрація сили Хозарської держави перед слов'янами на Дону (боршевська археологічна культура).

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев, Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. 2.
- Афанасьев, Г. Е. 1993. *Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука.

- Беляев, Е. А. 1966. *Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье*. Москва: Наука.
- Бубенок, О. Б. 2019. *Хозари в історії Східної Європи*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.
- Винников, А. З., Степовой, А. В. 2012. *Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры)*. Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета.
- Загоровский, В. П. 1969. *Белгородская черта*. Воронеж: Изд-во Воронежского университета.
- Колода, В. В. 1999. *Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э.* Харьков: «РЦНИТ».
- Колода, В. В. 2021–2022. Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах*, 18, с. 141–170.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Николаенко, А. 1991. *Северо-западная Хазария или Донская Русь?.. (Древности Приоскольской лесостепи в заметках краеведа)*. Волоконовка: Белгородский областной краеведческий музей.
- Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим.
- Повесть временных лет*. Пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012
- Свистун, Г. Е. 2014. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Хазарское время, с. 51–102.
- Свистун, Г. Е. 2016. Гороховатка (Острополье) и его округа: проблемы культурно-исторической интерпретации. *Хазарский альманах*, 14, с. 226–244.
- Свистун, Г. Е. 2017. Городец Гороховатка (Острополье) по археологическим и письменным источникам. *Харьковский историко-археологический сборник*, 20, с. 29–45.
- Свистун, Г. Є. 2019а. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Свистун, Г. Є. 2019б. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*. Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.
- Свистун, Г. Е., Лаптев, А. А. 2016. Салтово-маяцкое городище у с. Пристен и его округа. *Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 16, с. 296–311.
- Степовой, А. В. 2011. *Металлургическое производство населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (Ютановский археологический комплекс)*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронежский государственный университет.
- Тортика, А. А. 2006. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)*. Харьков: Харьковская государственная академия культуры.
- Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 66. Leiden, Boston: BRILL.

Volodymyr Koloda,
PhD, Assistant Professor of History of Ukraine Department,
Head of the Educational-Scientific Archaeological Laboratory,
Kharkiv H. S. Skovoroda National Pedagogical University

FOREST-STEPPE HILLFORTS SYSTEM OF THE KHAZAR KHAGANATE

The article is dedicated to the selection and characteristic of the separate areas in the general system of the forest-steppe hillforts of the Khazar Khaganate. 31 out of 35 hillforts that do not raise any objections are located on 3 main water arteries of the region: Siverskyi Donets (17), Oskil (6) and Tykha Sosna (7); one of the

hillforts is located on the Don river. The hillforts on the Siverskyi Donets river performed the power function: 1) defense of the Khaganate borders from a possible threat from the side of the Northern Slavs (Romny culture), 2) temporary presence of the military garrisons and detachments which exerted military and political pressure on the Slavs (including tribute collection), 3) outposts on the trade routes, crossings and fords. Besides, these functions can be marked as well: centers of the economic microregions; craft and trade centers; administrative centers attended by a territory manager – tuduns – for execution of the central government's orders; a place of temporary accumulation of the collected tribute and army's necessary food supply, etc. The role of this or that function should be considered regarding each particular hillfort. The Oskil zone was "internal" for the Saltov forest-steppe. Here, the function of hillfort defense or military contingent dislocation was less distinctive. At the same time, the importance of the hillfort as a craft center was more noticeable (especially in the places of iron mining and processing). A peculiar feature of the Saltov hillforts line on the Tykha Sosna river was seamless communication support between main Khaganate territories on the Volga and Done regions with the northwest densely populated centers on the Siverskyi Donets and Oskil rivers; it was also the demonstration of a state force to the Slavs on the Don river.

Keywords: Khazar Khaganate, forest-steppe, Saltov cultural-historical community, system and functions of hillforts.

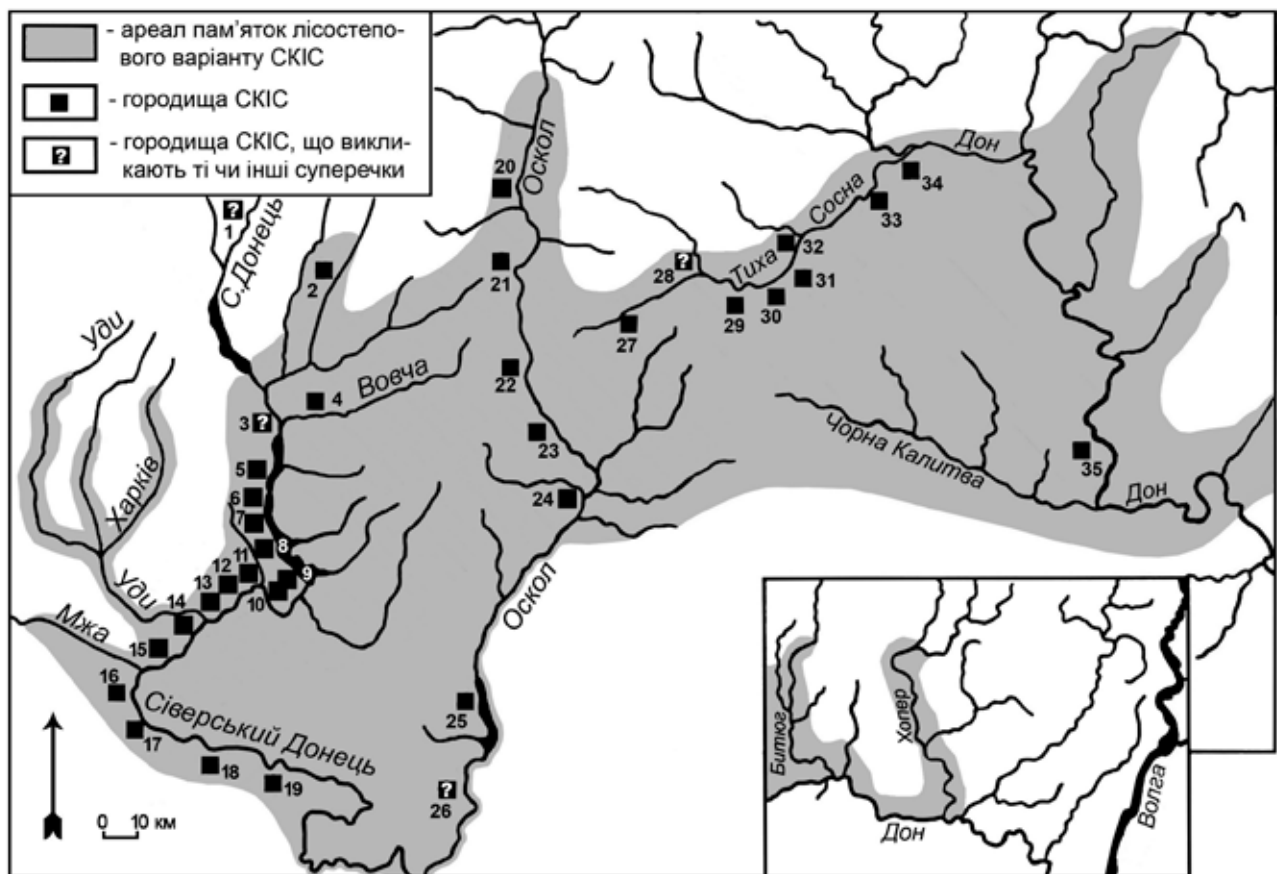

Рис. 1. Салтівські городища лісостепової зони (за: Свистун 2019b з уточненнями):

- 1 – Білгородське, 2 – Дмитріївка, 3 – Огірцеве, 4 – Вовчанське, 5 – Верхньосалтівське, 6 – Старосалтівське, 7 – Хотімлянське, 8 – Мартовське, 9 – Котковське, 10 – Кицівка, 11 – Кочеток-I, 12 – Кочеток-II, 13 – Чугувське, 14 – Кабанове, 15 – Мохнач, 16 – Коропові Хутори, 17 – Суха Гомільшия, 18 – Мілове (Сіверське), 19 – Вербівське, 20 – Афон'ївка, 21 – Ютанівка, 22 – Помінове, 23 – Яблунівське, 24 – Підлисенки, 25 – Пристін, 26 – Горохуватське, 27 – Красне, 28 – Усередське, 29 – Алексєєвське, 30 – Колтунівське, 31 – Мохоудерівське, 32 – Верхній Ольшан, 33 – Павлівське, 34 – Маяцьке, 35 – Карабут

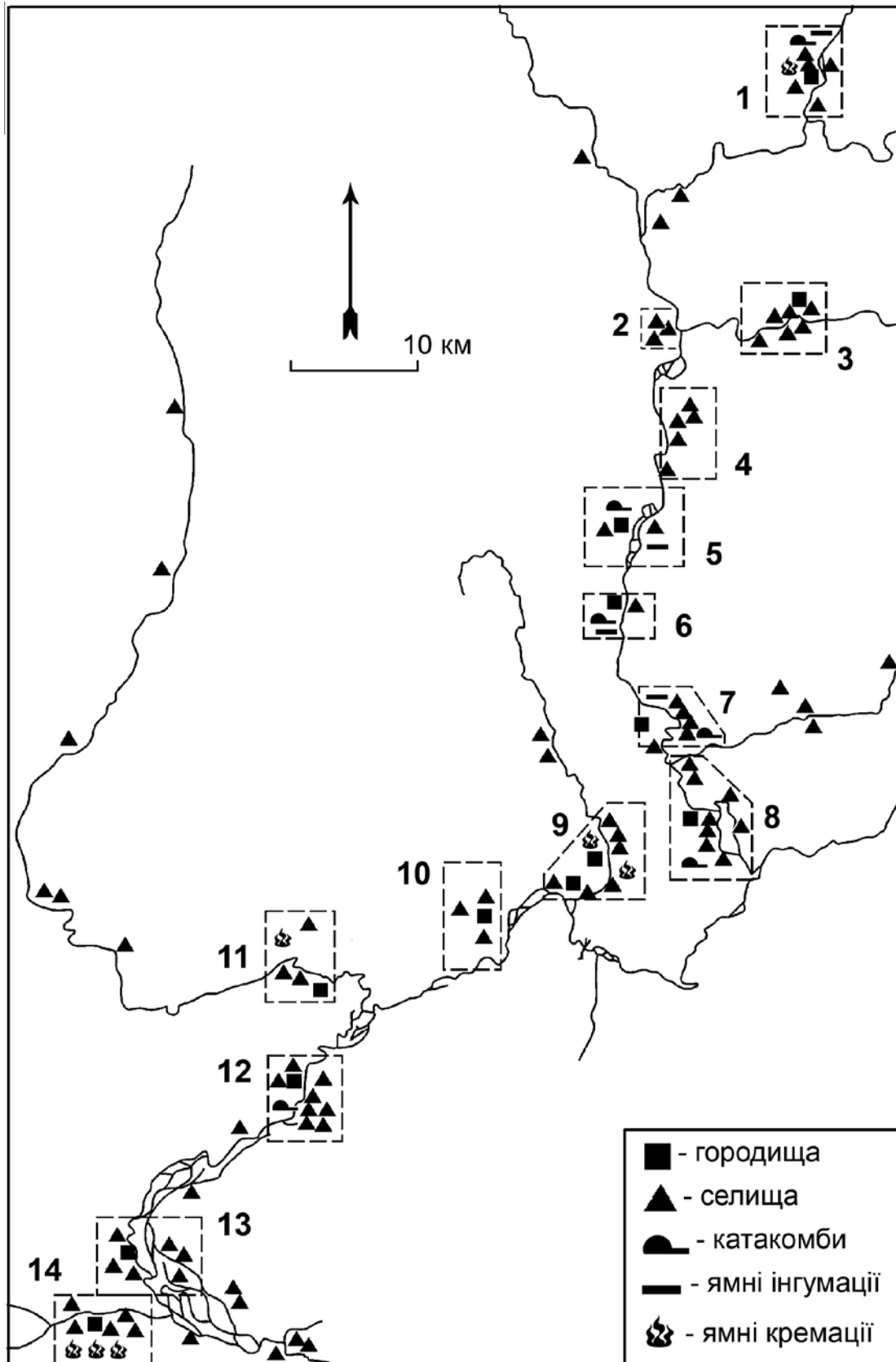

Рис. 2. Мікрорегіони СКІС у лісостеповій зоні Сіверського Дінця
(за: Свистун 2019b з уточненнями):

1 - Дмитріївка, 2 - Огірцеве, 3 - Вовчанське, 4 - Графське, 5 - Верхньосалтівське,
6 - Старосалтівське, 7 - Хотімлянське, 8 - Мартовське, 9 - Кочетківське, 10 - Чугуївське,
11 - Кабанове, 12 - Мохнач, 13 - Коропові Хутори, 14 - Суха Гомільша

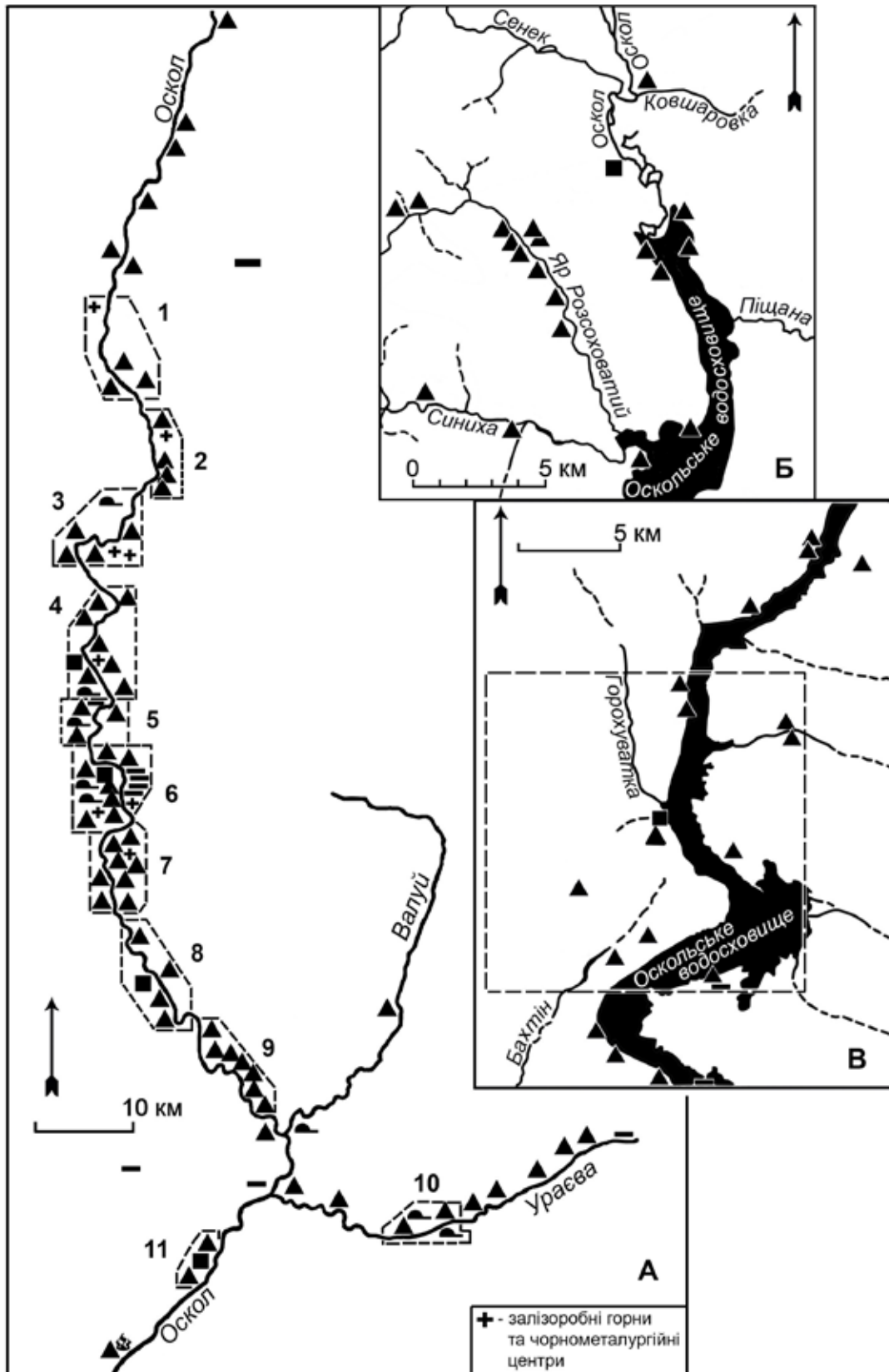

Рис. 3. Мікрорегіони СКІС у лісостеповій зоні салтівських пам'яток лісостепової зони Осколу (за: Свистун 2016; Свистун, Лаптев 2016 з уточненнями):

А (1 – Єздочне, 2 – Новооскольське, 3 – Піщанське, 4 – Афон'ївка, 5 – Столбищенське, 6 – Ютанівка, 7 – П'ятницьке, 8 – Помінове, 9 – Кузнецовське, 10 – Підгорівське, 11 – Підлисенки); Б (Пристін); В (Горохуватське). А – верхня течія ріки; Б, В – нижня течія ріки

Таблиця 1. Каталог лісостепових городищ СКІС^А
(на основі: Свистун 2019, з уточненнями)

№	Назва городища	Автори та роки дослідження	Час створення та використання оборонних споруд	Місце знаходження
1	І Білгородське ^Б	Засурцев П.І. (1950), Нікітін А.В. (1951, 1955, 1956)	СКІС (VIII–X ст.), XVI ст.	Росія, Белгородська обл., м. Белгород; п.б. р. Сіверський Донець
2	Дмитриївка	Ляпушкін І.І. (1952), Плетньова С.О. (1958–1973), Сарапулкін В.А., Сарапулкіна Т.В. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Шебекінський р-н; п.б. р. Короча
3	Огірцеве ^Б	Телегін Д.Я., Пузаков Є.В., Міхеєв В.К. (1959), Свистун Г.Є. (2011)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
4	Вовчанське	Бабенко В.О. (1903), Ляпушкін І.І. (1948), Євстропов Н.Т. (1950–1955), Колода В.В. (1994, 1995)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Вовча
5	Верхньосалтівське	Макаренко М. О. (1905), Бабенко В.О. (1906), Семенов-Зусер (1947, 1948), Верштейн Р.І. (1959–1961), Колода В.В. (1998), Чернігова Н.В. (1998–2002), Свистун Г.Є. (2004).	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
6	Старосалтівське	Бородулін В.Г. (1976), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
7	Хотімлянське	Криганов А.В. (1987, 1990), Свистун Г.Є. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
8	Мартовське	Криганов А.В. (1990), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
9	Котковське	Свистун Г.Є. (2017)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
10	Кицівка	Свистун Г.Є. (2006, 2017)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
11	Кочеток-І	Свистун Г.Є. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Сіверський Донець

12	Кочеток-II	Свистун Г.Є. (2004, 2005)	РЗД ^Є (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Сіверський Донець
13	Чугуївське	Бабенко Л.І. (1996), Свистун Г.Є. (2004–2007, 2009)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., м. Чугуїв; п.б. р. Сіверський Донець
14	Кабанове	Свистун Г.Є. (2004, 2007)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Уди
15	Мохнач	Рибаков О.Б. (1950), Шрамко Б.А. (1953), Плетньова С.О. (1954), Колода В.В. (1999–2001, 2005–2008, 2010, 2012–2019), Свистун Г.Є. (2001)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.), роменська к-ра (X–XI ст.), XVIII ст..	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Сіверський Донець
16	Коропові Хутори	Шрамко Б.А. (1954), Плетньова С.О. (1955), Афанасьєв Г.Є. (середина 1980-х), Колода В.В. (2003–2005, 2010), Свистун Г.Є. (2003–2005)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.), роменська к-ра (X–XI ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Сіверський Донець
17	Суха Гомільша	Міхеев В.К. (1969, 1973)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Суха Гомільша
18	Мілове (Сіверське)	Колода В.В. (1986, 1987), Буйнов Ю.В., Дегтяр А.Д. (1988)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Балаклійський); п.б. р. Сіверський Донець
19	Вербівське	Шрамко Б.А. (1957), Криганов А.В. (1994), Свистун Г.Є. (2011)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Балаклійський); п.б. р. Сіверський Донець
20	Афон'ївка ^Г	Плетньова С.О. (1958), Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є. (1982)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Волоконівський р-н; п.б. р. Оскол
21	Ютанівка	Плетньова С.О. (1958, 1973), Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є. (1981–1984)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Волоконівський р-н; п.б. р. Оскол
22	Помінове	Плетньова С.О. (1958), Ніколаєнко А.Г. (1981), Афанасьєв Г.Є. (1982)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Валуйський р-н; п.б. р. Оскол
23	Яблунівське	Дьяченко О.Г., Погорелов Ю.С., Семушев М.І. (1999)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Валуйський р-н; п.б. р. Оскол
24	Підлисенки ^Г	Плетньова С.О. (1958), Афанасьєв Г.Є. (1981, 1982)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Валуйський р-н (сучасне с. Тогобеевка); п.б. р. Оскол

25	Пристін	Ліберов П.Д. (1955), Міхеев В.К. (1970), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Куп'янський р-н; п.б. р. Оскол
26	Гороховатське ^Д	Ліберов П.Д. (1955), Свистун Г.Є. (2013)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Борівський); п.б. р. Оскол
27	Красне	Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є. (1987), Красильников К.І. (1984)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Красненський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
28	Усередське ^Е	Афанасьєв Г.Є. (1987)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Росія, Белгородська обл., Красногвардєський р-н (сучасне с. Стрілецьке); л.б. р. Тиха Сосна
29	Алексєєвське	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
30	Колтунівське	Афанасьєв Г.Є. (1977, 1985)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
31	Мохоудерівське	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
32	Верхній Ольшан	Замятнін Г.Є. (1921), Фльоров В.С. (1991)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Острогозький р-н; л.б. р. Тиха Сосна
33	Павлівське	Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Острогозький р-н; п.б. р. Тиха Сосна
34	Маяцьке	Трунов М.П., Савєлов Л.М. (1902), Мілютин О.І. (1906), Макаренко М.О. (1908, 1909), Плетньова С.О., Покровська А.П. (1975), Афанасьєв Г.Є. (1977–1982)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Ліскінський р-н; п.б. р. Дон
35	Карабут	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1983)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Белгородська обл., Росошанський р-н; п.б. р. Дон

^А – номери відповідають нумерації городищ на рис II, 1

^Б – це городище та його салтівська належність відомі лише за архівними даними

^В – захисні споруди до цього часу не виявлені (селище ?)

^Г – захисні споруди створені в ранню залізну добу, роботи на них у салтівських час не доведена, але наявність салтівської кераміки на городищі та сусідніх селищ СКІС опосередковано вказує на його використання в часи існування Хозарського каганату

^Д – захисні споруди городища, їх планування та знахідки двору відносяться до нового часу; цілком вірогідно, що городище нового часу збудовано на салтівському селищі

^Е – городище відомо лише за писемними джерелами (містечко-фортеця Усерд збудоване у 1637 р. на березі однойменної річки – ліва притока Тихої Сосни – на місті «старого городища»); зараз – с. Стрілецьке з салтівським матеріалом в центрі населеного пункту

Віктор Аксьонов

к. і. н., завідувач відділу археології
Харківського історичного музею
імені М. Ф. Сумцова

ПРИКРАСИ ФІНО-УГОРСЬКИХ ТИПІВ У КОНТЕКСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ КОНТАКТІВ САЛТІВЦІВ ПОДОННЯ З НАСЕЛЕННЯМ ЛІСОВОЇ ЗОНИ ВОЛГО-ОКСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

У статті розглядаються металеві прикраси та деталі костюму представників фіно-угорських народів, які були знайдені у похованнях різних етнічних груп населення салтівської археологічної культури басейну Сіверського Дінця. Знайдені речі входили до складу прикрас голови, грудей, рук. У своїй сукупності вони складають типовий набір, який маркує приналежність їх володарок до групи дівчат-підлітків та молодих жінок. Потрапляння прикрас фіно-угорського типу до населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця було можливим лише разом з їх власниками. У роботі робиться припущення в наслідок яких процесів мешканки Волго-Окського межиріччя увійшли до складу салтівських спільнот Подоння.

Ключові слова: салтівська культура, фіно-угри, прикраси, Хозарський каганат, работоргівля.

Для лісостепового варіанту салтівської археологічної культури, який знаходився на північно-західних кордонах Хозарського каганату, характерно присутність представників кількох різних у етнічному груп населення, що підтверджується присутністю в регіоні поховань, що були здійснені за різним обрядом та у поховальних спорудах різної конструкції, а саме: інгумації у земляних катакомбах та у ґрунтових ямах з орієнтуванням небіжчиків головою на схід або на захід, ямні та урнові кремації (Аксенов, Лаптев 2014, с. 26–31, табл. 1, 2, рис. 1, 2). Це дозволило дослідникам стверджувати, що у формуванні яскравого та самобутнього матеріального комплексу салтівської культури прийняли участь представники різних етнічних груп – аланів, тюрко-угрів, адиго-абхазького населення, слов'ян. Долучилися до цього процесу і представники народів, що мешкали у лісовій зоні між Дніпром та Волгою. Підтвердженням цьому є присутність у похованнях салтівського населення басейну Сіверського Дінця окремих прикрас та металевих елементів костюму, які були притаманні представникам фіно-угорського етносу. Це – застібки-сюльгами (похов. № 272 Суха Гомільша, похов. № 425 Нетайлівка) (рис. 1: 1); підвіски різних типів із зображенням коней (Верхній Салтів, Червона Гірка, Суха Гомільша, Маяцьке селище) (рис. 2: 12–14) (Аксенов 1998, рис. 1: 18; 2: 2; Аксенов, Михеев 2006, с. 134–135, рис. 25: 2, 26; 30: 29; Винников, Афанасьев 1991, рис. 7: 10; 9: 2); умбоноподібна привіска (катакомба № 14 Верхній Салтів розкопки 1984 р.) (рис. 2: 1), лите кільце з привісками (похов. № 218 Нетайлівка) (рис. 1: 3); фрагмент бронзового ланцюжка з пластинчатою привіскою ромбічної форми (похов. № 279 Нетайлівка); трапецієподібна пластинчата шумляча підвіска (рис. 1: 11) (похов. № 189 Червона Гірка) (Аксенов 2007, с. 45–47, рис. 1: 1–10; Скирда 2011, рис. 1: 1).

Дослідження останніх років принесли ще кілька знахідок, які доповнюють список прикрас фіно-угорських типів, що знайдені у салтівських похованнях. Так, з інгумаційного поховання № 464 у звичайній ґрунтовій ямі Нетайлівського некрополя, що належало дівчинці-підлітку, походить бронзова шумляча підвіска (рис. 1: 2). Вона представляє собою зігнуту по довжині у порожнисту трубочку прямокутну пластину. У нижній частині трубочки розташовано, утворюючи ряд, три петельки округлої форми, до яких приєднано пластинчаті привіски, верхній край яких загнуто у петлю. Зовнішня сторона трубочки має гофрований вигляд, таким засобом імітується, що вона виготовлена шляхом накручування на основу бронзового дроту. Подібні шумлячі підвіски-трубочки з накрученого бронзового дроту, з привісками різної форми є етнічною ознакою фіно-угорських народів VIII–IX ст. Поволжя та Прикам'я (меря, мордва та інші) (Голубева 1987, табл. XXVIII: 15; XXX: 19; XXXIV: 15; XLVI: 9; L: 21). У цих народів подібні шумлячі підвіски входили до складу намиста, нагрудних, головних та поясних прикрас.

Серед зруйнованих у давнину людських решток у поховальній камері катакомби № 153 четвертої ділянки Верхньосалтівського могильника (розкопки В.С. Аксьонова 2019 р.) була виявлена нетипова для салтівських старожитностей лита бронзова пронизка (рис. 2: 4), яка мала форму прорізного циліндра висотою 3,4 см з плавним розширенням у середній частині. Тіло виробу складалося з трьох вертикально розташованих смуг-косичок, вільний простір між якими був

заповнений з'єднаними попарно у вигляді вісімки краплеподібними фігурами, які були звернуті гострими кінцями до краю пронизки. Фігури у вигляді вісімки були виконано з відрізків гладких смуг. Катакомба № 153 за знайденим в ній інвентарем датується кінцем VIII – першою чвертю IX ст. Аналогів серед салтівських старожитностей знайдених у катакомбі пронизки немає. Проте за розмірами та формою подібні бронзові пронизки представлені старожитностях неволінської культури Прикам'я (тип 5, підтип а, варіанти 2, 3, 4) (Голдина 2012, с. 45, рис. 174: 4–9). На відміну від знайденої, прикамські пронизки мають закраїни на обох кінцях, також їхні кінці прикрашені поперечними смугами. При цьому прикамські пронизки не мають прорізів у опуклій середній частині, але якщо вони є, то вони мають форму щілини. Саме такі пронизки характерні для пізніх етапів неволінської культури, а також старожитностей ломоватовської, полумської, базмутінської, турбаслінської культур салтівського хронологічного періоду (Голдина 1985, табл. 24: 9, 13, 17, 20, 30–35, 43–46; Спицын 1902, табл. III: 2; X: 20, 21; XXXVIII: 3, 6). Не представлені на пронизках цих культур і фігурки у вигляді вісімки. Однак, для виробів прикамських майстрів цього періоду характерно використання литих смужок у вигляді косички, хоча вони переважно використовували прямі джгути (Голубева 1984, рис. 1, 2; Спицын 1902, табл. III: 1, 6; X: 5; XII: 5; XIII: 3, 13). Можна припустити, що підвіска з катакомби № 153, враховуючи її форму, розміри та технологію виготовлення, є продуктом ремісників Прикам'я та Передуралля. Однак, використання гостролистних елементів у оформленні пронизки вказує, що виготовлена вона була у відповідності до естетичних уподобань місцевого населення – представників аланського етносу лісостепового варіанту салтівської культури. Ці елементи, на нашу думку, повторюють форму пелюстки квітки лотоса – характерного елемента орнаменту салтівських майстрів кінця VIII–IX ст. У носіїв археологічних культур Прикам'я та Передуралля рубежу VIII–IX – X ст. такі пронизки прикрашали джгути, що з'єднувалися з поясного ремня (Голдина 2012, табл. 37; 42: 2; 51: 1; 62: 2; 67), то у аланського населення Верхнього Салтова знайдена пронизка, імовірно, входила до складу нагрудних прикрас – намиста. Відсутність прямих аналогів цій пронизці у фіно-угорських старожитностях салтівського часу може свідчити, що салтівські майстри, виконуючи конкретне замовлення жінки, яка походила з середовища фіно-угорських народів, запозичили форму прикраси, але виготовили її у відповідності до своїх естетичних уподобань та існуючих у суспільстві модних тенденцій.

Усі ці артефакти, що були знайдені у салтівських поховальних комплексах, пов'язані з традиційним костюмом молодих жінок та підлітків жіночої статі фіно-угорських народів (мордві, муроми, мері). Це стає особливо помітним, якщо розглядати ці предмети не кожний окремо, а у їх сукупності. Речі, подібні до знайдених у салтівських похованнях, у представниць фіно-угорського етносу входили до складу прикрас голови, грудей, рук. Так, сюзьгами слугували не тільки для скріплення деталей одягу, а й були тим елементом, з допомогою якого костюм оздоблювався різними привісками, переважно, шумлячого типу (рис. 1: 15). Доволі добре представлені у салтівських похованнях аланів та тюрко-угрів басейну Сіверського Дінця шумлячі привіски з протомами коней, які у фіно-угорських народі служили прикрасою голови та волосся – їх вплітали у коси, де вони виступали складовою частиною накісників (рис. 2: 15, 16) (Крыласова 2001, рис. 9: 4). До складу накісників доволі часто входили пронизки, які за формою тотожні виробу, знайденому у катакомбі № 153 біля с. Верхній Салтів. У фіно-угорських народів такі пронизки прикрашали шнури, які підвішувалися до поясного ремня разом з побутовими речами (торбинка, ніж, тощо) та набором різноманітних амулетів (рис. 2: 11) (Голдина 2012, табл. 1: 15–18; 14: 10–12; 16: 3–5; Крыласова 2001, рис. 4: 3; 6: 5; 7: 9). До складу нагрудних прикрас входили умбоноподібні та шумлячі привіски (рис. 2: 1) та шумлячі підвіски із зображенням, подібні до тих, що були знайдені у катакомбах на Маяцькому селищі (Голубева 1987, табл. XXXVI: 2). Проте в салтівських похованнях не знайдено поки ні одного повного комплексу набору прикрас представниць фіно-угорських народів. Цей факт не повинен нас дивувати. Він відображає ту ситуацію, коли дівчина або молода жінка, при певних умовах потрапивши в нове для себе етнічне оточення, змінювала свої традиційні прикраси та новий набір, який більше відповідав її статусу та оточуючому місцевому середовищу. При цьому вона могла зберігати частину своїх прикрас, які належали їй ще до потрапляння в салтівське середовище. Це підтверджується прикладами з представницями слов'янського етносу. Так, набір власних прикрас жінки-слов'янки з катакомби № 93 Верхньосалтівського IV могильника, відповідав набору заміжніх та заможних жінок аланського населення салтівської культури, а на її етнічне походження вказували, окрім антропологічних показників (Аксенов, Лаптев 2009, с. 254–255), такі елементи прикрас голови та волосся як дві трапецієподібні привіски з трьома біесовидними тримачами ланцюжків (Аксенов, Лаптев 2009, рис. 3: 23–25; 6: 2–4). Такі привіски є традиційною прикрасою населення у рамках культури смоленсько-полоцьких довгих курганів VIII–IX ст. (Аксенов,

Лаптев 2009, с. 253). Таким чином, жінка-слов'янка була похована у відповідності до поховального обряду аланського населення, з повним набором прикрас, характерних для заміжньої жінки (Аксенов 2017, рис. 1–4), але з одиничним елементом костюму, який вказував на її приналежність до іншої етнічної групи населення.

Такі зміни набору власних прикрас та елементів традиційного костюму слід пов'язувати зі вступом людини до іншої етнічної спільноти у якості повноправного члена.

Як відомо, власні прикраси у традиційних суспільствах представляють собою частини сакралізованого комплексу власних речей кожної людини та виступають її наочним знаком-символом етнічного, статеві-вікового, соціального та економічного положення у суспільстві (Яценко 2006, с. 5, 6). Власні прикраси та елементи костюму виготовлялися майстрами для конкретної людини у відповідності до існуючої народної традиції, тому такі прикраси виступати предметом торгівлі або обміну між представниками різних етнічних груп. Внаслідок цього присутність прикрас та елементів костюму фіно-угорських народів в поховальних пам'ятках салтівського населення Сіверського Дінця слід розглядати, як факт присутності в складі алано-болгарського населення регіону представниць жіночої статі з числа фіно-угорських народів Волго-Окського межиріччя та Прикам'я. На нашу думку, представниці фіно-угорських етнічних груп опинилися серед населення салтівської культури Подінців'я внаслідок сімейно-шлюбних відносин, що склалися між населенням Хозарського каганату та народами, які були сусідами цього державного утворення. Можна припустити, що фіно-угорські молоді жінки та дівчата були захоплені під час військових набігів мадярів, русів у лісову зону Волго-Донського межиріччя або придбані у місцевої еліти представниками Хозарського каганату під час збирання ними данини з підкорених сусідніх племен. Ці жінки могли бути і жертвами міжплеменних сутичок (Тортика 2006, с. 398), внаслідок яких вони були захоплені у полон і потім потрапили до салтівців в якості жінок-наложниць. Практика захоплення представників аборигенного населення лісової та лісостепової зони Східної Європи (слов'ян, балів, фіно-угрів) для подальшого продажу на невольницьких ринках Криму у країни Сходу та Візантію була типовою рисою військово-політичних процесів свого часу (Тортика 2006, с. 414, 478). Те, що жінки з племен лісової зони опинилися серед салтівського населення Сіверського Дінця обумовлено тим, що тут проходив річковий шлях, який з'єднував лісову зону з торгівельними містами Східного Криму на Тамані, а живий товар (раби, переважно жіночої статі) разом з хутром, медом, воском були найбільш поширеним предметом торгівлі часів середньовіччя (Тортика 2006, с. 394–414). Тому, можна припустити, що за вільний прохід через землі північно-західної Хазарії та надання певних послуг (ночівля, постачання провіанту тощо) власники товарів розплатувалися якоюсь його частиною з місцевим салтівським населенням. Існування таких відносин між торговцями та місцевим населенням добре ілюструють матеріали могильника Мощева Балка на Північному Кавказі, розташованого поряд з певною ділянкою Великого шовково шляху (Иерусалимская 2012, с. 347). При певних умовах одним з видів платні за надані послуги могли виступати захоплені у полон або узяті у якості данини дівчата-підлітки та молоді жінки, яких місцеве салтівське населення використовувало у якості домашніх рабинь або наложниць. Рівень розвитку господарства у салтівського населення Подоння не потребував залучення значної кількості додаткової робочої сили у вигляді чоловіків-рабів, на відміну від Візантії. Все це є доволі слушним, якщо врахувати той факт, що верхівка Хазарії, користуючись своїм географічним положенням, стягувала у дельті Волги десятину з усіх товарів, у тому числі й рабів (Новосельцев 1990, с. 116–117). Можна припустити, що ця практика існувала і на менш важливих торгівельних шляхах Хозарського каганату, у тому числі і на шляху, що з'єднував лісову зону Волго-Донського межиріччя з Кримом, та проходив по землях північно-західної Хазарії басейном Сіверського Дінця. Особливо, якщо врахувати той факт, що красива жінка-рабиня, навіть якщо вона нічого не вміла робити, в мусульманських країнах могла коштувати 10–15 тис. дирхемів, а середня ціна на жінку-рабиню становила близька 2250 дирхемів (Тортика 2006, с. 409). Звісно, що ціна на такий товар на північно-західних кордонах Хозарського каганату був значно нижчий ніж на ринках півдня, але тут слід враховувати такі фактори як доцільність та престижність отримання такої платні для салтівського населення басейну Сіверського Дінця.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксенов, В. С. 1998. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. *Finno-Ugrica*, 1 (2), с. 3–12.
- Аксенов, В. С. 2007. К вопросу о характере контактов алано-болгар Подонцовья с населением Волго-Окского междуречья и Прикамья в хазарское время. В: Слесарев, С. А. (ред.). *Сіверщина в контексті історії України*. Суми: Еллада, с. 45–47.

- Аксёнов, В. С. 2017. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхний Салтов. *Древности*, 15. Харьков: ООО «НТМТ», с. 99–109.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности* 2009, 8. Харьков: ООО «НТМТ», с. 242–258.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. В: Евглевский, А. В. (гл. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, Т. 12, Донецк: ДонНУ, с. 25–50.
- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII–X вв. *Хазарский альманах*, 5, Киев – Харьков: Каравелла.
- Винников, А.З., Афанасьев, Г. Е. 1991. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж, Изд-во ВГУ.
- Голдина, Р. Д. 1985. Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье. Иркутск: Изд-во Иркутского университета.
- Голдина, Р. Д. 2012. Неволинский могильник VII–IX вв. в Пермском Предуралье. Ижевск: Удмуртский государственный университет.
- Голубева, Л. А. 1984. Шумящие подвески с изображениями коня из катакомб Маяцкого селища. В: Плетнева, С. А. (отв. ред.). *Маяцкое городище*. Москва: Наука. – С. 136–141.
- Голубева, Л. А. 1987. Поволжские финны. Меря. Муромы. Мещера. Мордва. Марийцы. В: Седов, В. В. (отв. ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 67–92, 97–115.
- Иерусалимская, А. А. 2012. Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа.
- Крыласова, Н. Б. 2001. Женский костюм по материалам Каневского могильника. В: Сташенков, Д. А. (отв. ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма)*, Т. 1. Самара: СамВен, с. 226–241.
- Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в Восточной Европе. Москва: Наука.
- Скирда, В. В. 2011. Речі фіно-угорського типу Красногірського могильника. *Археологія і давня історія України*, Вип. 7. – С. 171–174.
- Спицын, А. А. 1902. Древности камской чуди по коллекции Теплоуховых. МАР, 26. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К°.
- Тортика, А. А. 2006. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X в.). Харьков: ХГАК.
- Яценко, С. А. 2006. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). Москва: Восточная литература.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

МАР – Материалы по археологии России

ХГАК – Харьковская государственная академия культуры.

Viktor Aksyonov

PhD, Head of the Archaeological Department,

Kharkiv M. Sumtsov Historical Museum

ORNATURE OF THE FINO-UGRIAN TYPES IN THE CONTEXT OF DETERMINING THE NATURE OF CONTACTS BETWEEN THE SALTOVITES OF THE DON REGION AND POPULATION OF THE FOREST ZONE OF THE VOLGA-OKA INTERFLUVE

This article discusses rare metal ornaments and details of the costume of the Fino-Ugrian type, found in the burials of various ethnic groups of the population belonging to the Saltov archaeological culture that lived in the Seversky Donets basin. Found artifacts are part of the head, chest and hands decorations. In their totality, these items make up a set of ornatue indicating the belonging of their owner to a group of girls of marriageable age and young women. The Fino-Ugrian type ornatue could reach the population of the Saltovculture of the Seversky Donets basin only together with their owners. In a new ethnic environment, the representatives of

the Fino-Ugrian ethnic group changed their traditional ornature for a new set that was more in line with their social status and local traditions. Such changes in the set of personal ornature by girls and young women should be associated with their entry into a new ethnic community as a full member, which could happen within the framework of family and marriage relations. Representatives of the Fino-Ugrian ethnic group became either junior wives or concubines in their new families. At the same time, separate pieces of ornature were left to them as a keepsake, acting as a visual indicator of their ethnic origin.

Keywords: Saltov culture, Fino-Ugrian peoples, ornature, Khazar Khaganate, slave trade.

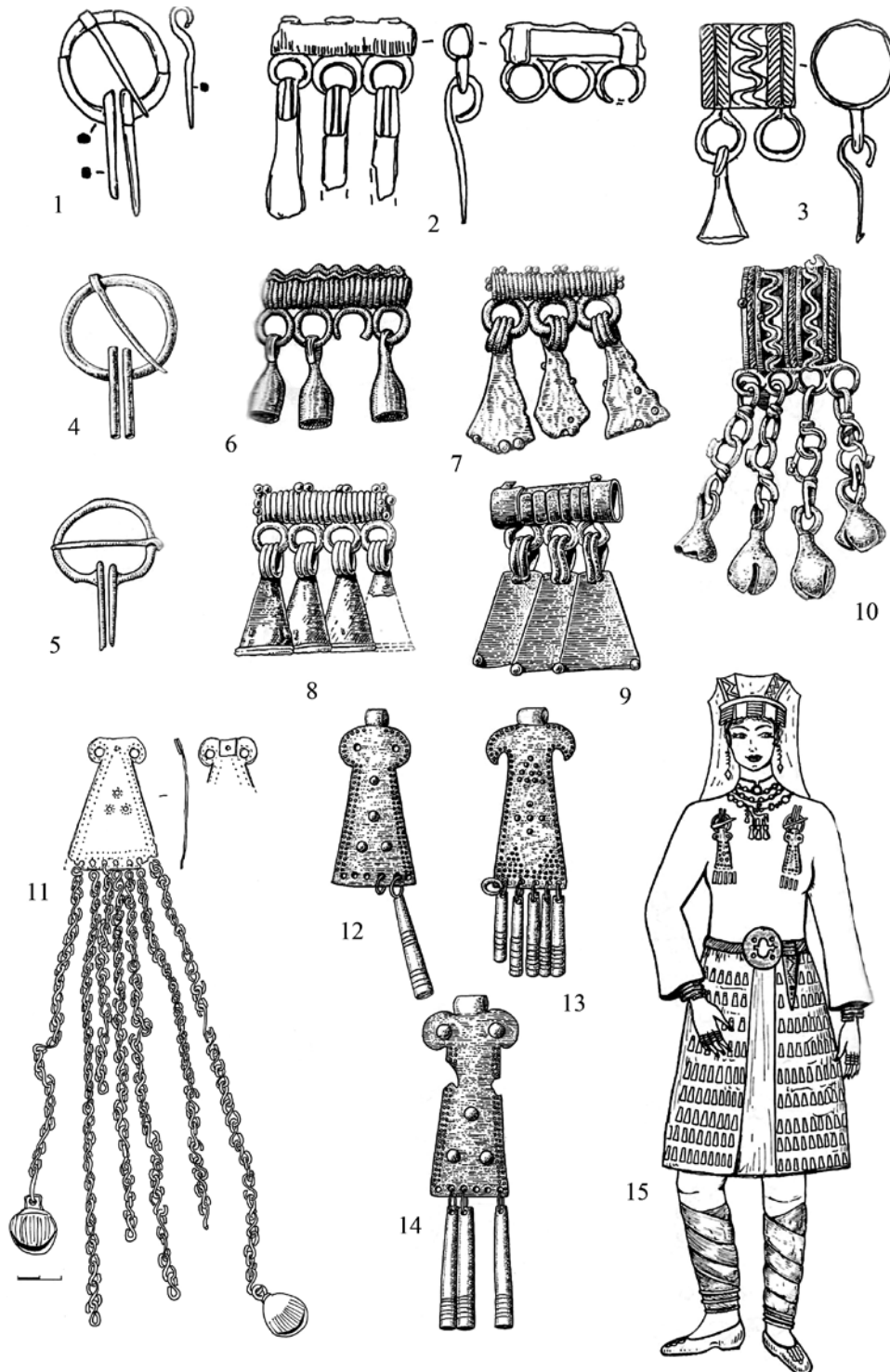

Рис. 1. Речі фінно-угорського типу з салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця та їх аналогії.
 1 – союльгама (похов. № 425 Нетайлівського могильника); 2 – шумляча пронизка (похов. № 464 Нетайлівського могильника); 3 – кільце (похов. № 218 Нетайлівського могильника);
 4-10, 12-14 – речі з пам'яток фінно-угорського населення Поволжя; 11 – шумляча привіска (поховання № 189 могильника Червона Гірка); 15 – реконструкція костюму мордовської жінки

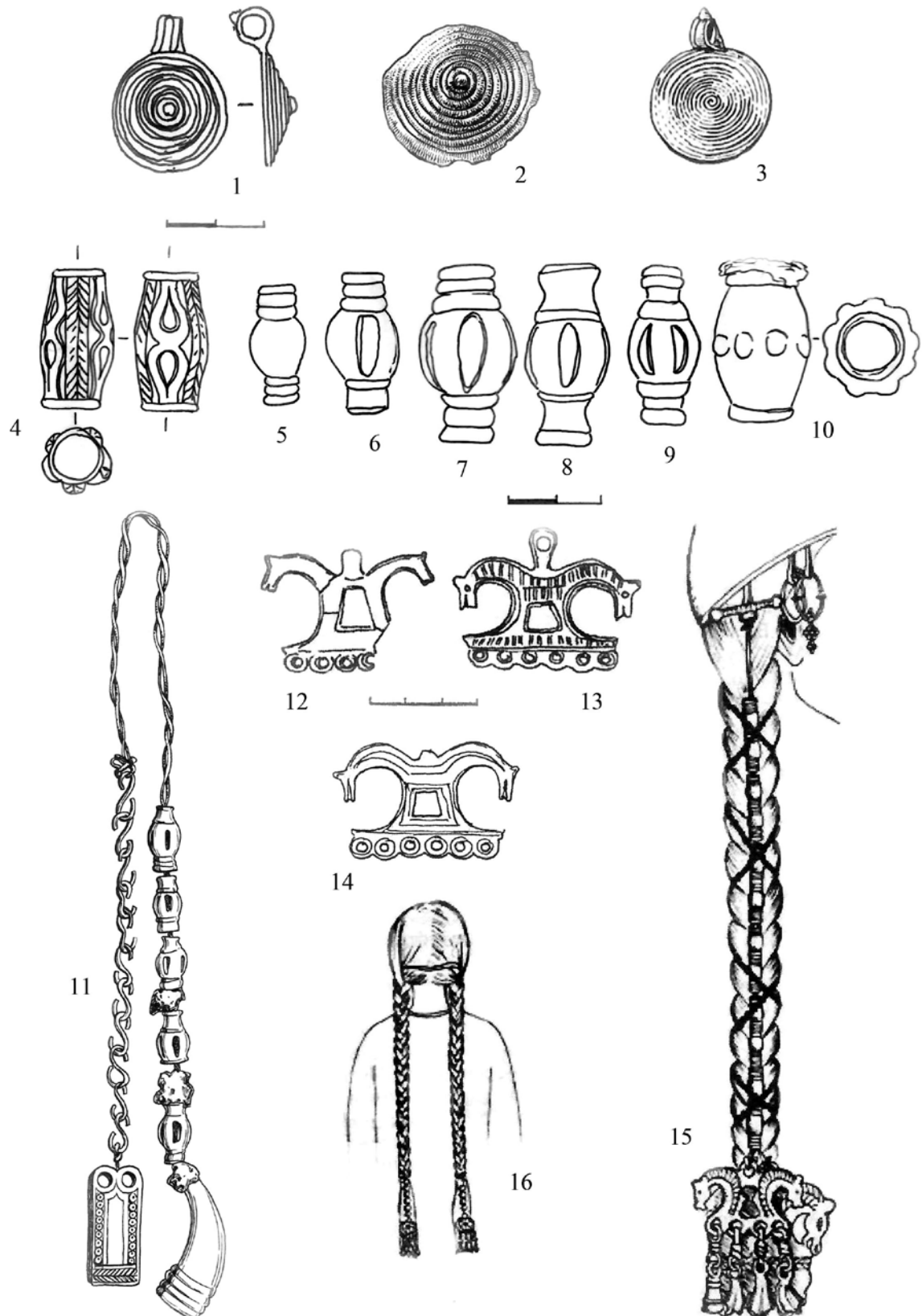

Рис. 2. Речі фінно-угорського типу з салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця та їх аналогії.

1 – умбоноподібна привіска (катакомба № 14, головний могильник біля с. Верхній Салтів);
 2, 3 – умбоноподібні привіски фіно-угорського населення; 4 – пронизка (катакомба № 153 четвертої ділянки могильника біля с. Верхній Салтів); 5-10 – пронизки неволінської археологічної культури;
 11 – використання пронизок населенням неволінської культури; 12 – шумляча привіска (поховання № 29 могильника Червона Гірка); 13 – шумляча привіска (катакомба № 15, головний могильник біля с. Верхній Салтів); 14 – шумляча привіска (катакомба № 119, четверта ділянка могильника біля с. Верхній Салтів); 15, 16 – реконструкція використання шумлячих привісок у накісниках фіно-угорського населення

Лариса Пилипів,
завідувач відділу історії Берестецької битви
Національного історико – меморіального заповідника
«Поле Берестецької битви»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті висвітлюються дані про археологічні дослідження поля битви під Берестечком 1651 року, вказується їх значення для археології та перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова: битва під Берестечком, археологічні дослідження, козацькі артефакти, археологічні пам'ятки.

На території України зберіглося багато археологічних пам'яток, які відносяться до часів українського козацтва.

Особливе місце у калейдоскопі Національно-визвольної війни 1648-1657 років посідає Волинь, яка завжди була на перехресті подій, що визначали долю України. Саме тому чи не найбільшою святиною землі волинської є поле Берестецької битви, де у далекому 1651 році зішлись у кривавому герці польсько-шляхетська армія короля Яна II Казимира та козацько-селянське військо гетьмана Б. Хмельницького із союзниками кримськими татарами.

За кількістю учасників Берестецька битва стала однією із найпотужніших у Європі, і водночас – трагедією для українського народу. Бо саме тут, на Берестецькому полі, склали свої голови тисячі найкращих синів України.

З плином часу сліди кривавої битви стерлись з лиця землі, але саме поле постійно нагадувало про ті сумнозвісні події знахідками людських останків та козацької зброї, що не давало місцевим жителям забути про битву, яка тут відбулася. Місцеві селяни розповідали: «Отак, коли вийдеш на поле орати, заставиш у борозну плуга, то він аж гарчить по кістках, наче по якому корінню. Не раз аж леміш пощербиться. Трудно орати було» (Поліщук 1911, с. 19).

До наших днів нагадує про битву козацький цвинтар в урочищі Монастирщина (де знаходяться захоронення козаків із надмогильними хрестами), і маленьке болотне озерце Козакова Яма (його місцеві жителі пов'язують із героїчним подвигом козака Івана Нечая), і острів Гайок (місце загибелі 300 учасників Берестецької битви, котрі обрали героїчну смерть замість здатися ворогу).

Шукаючи сліди незабутніх подій, поле Берестецької битви відвідало багато людей. Але першим науковцем, який залишив опис побаченого, був визначний український вчений, історик М. І. Костомаров. Він у 1844 році прибув під Берестечко, де відшукав і оглянув залишки королівського і козацького таборів, визначив острів, на якому захищались 10 липня 1651 року триста козаків, та місце козацької переправи через річку Пляшівку. Матеріали цих досліджень були опубліковані лише у 1922 році (Костомаров 1990, с. 470-472).

Першим дослідником, який намагався комплексно вивчити та дослідити події Берестецької битви був І. М. Каманін. На початку XX століття він разом з архімандритом Почаївської лаври Віталієм Максименком (ініціатором побудови храм – пам'ятника по загиблих у Берестецькій битві) провів тут перші археологічні дослідження. Було оглянуто усе Берестецьке поле та прилеглі до нього населені пункти і проведено розкопки козацьких поховань на пагорбі Монастирщина між селами Пляшева та Острів. Розкопано близько 1/20 частини площі урочища і на півметровій глибині виявлено ряд ям, в яких лежало по 5-10 скелетів козаків. Точна кількість віднайдених на Монастирщині кістяків невідома. Після побудови храму - пам'ятника Георгіївської церкви їх було поховано у гробниці. А фотографії результатів цих розкопок І. М. Каманін вмістив у своїй брошурі «Битва козаків с поляками под местечком Берестечком в 1651 году».

Лише через 60 років була продовжена праця, започаткована Костомаровим і Каманіним. На початку 70-х років минулого століття на сторінках наукових видань з'являються матеріали, які обґрунтовують необхідність вивчення археологічним способом пам'яток пізнього середньовіччя в Україні. Початок цій роботі покладено у 1970 році фундаментальними розкопками місця Берестецької битви. Ці розкопки є досі єдиною в Україні справою дослідження археологічним методом місця битви XVII століття. Ініціатором і автором дослідження виступив відомий український

археолог, чудовий знавець стародавньої і середньовічної історії України, доктор історичних наук І. К. Свешніков (1914-1995 рр.). Він керував археологічною експедицією Рівненського краєзнавчого музею, яка працювала на полі Берестецької битви з 1970 по 1994 роки. Робота експедиції розпочалась із поглибленого вивчення усієї території, на якій відбувались події 1651 року. Польові розвідки поєднувались із вивченням усіх можливих писемних, архівних, опублікованих джерел, народних переказів та легенд.

Завдяки багатолітній праці І. К. Свешнікова було розкопано і досліджено понад 2,5 га земель, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено більше 5 тисяч унікальних достовірних речей, що належали учасникам Берестецької битви. В результаті розкопок вдалося встановити шляхи відступу козацько-селянських військ з оточення. Також І. К. Свешніков зміг відтворити порядок розміщення козацьких військ на місці битви і тактику, застосовану Б. Хмельницьким під Берестечком. Результати розкопок дозволили взяти під сумнів твердження польських учасників про повну поразку козаків і велику кількість загиблих (до 30 тисяч чоловік). Втрати козацьких військ не були катастрофічними. На думку Степанкова В. С., основні сили української армії вирвалися з пастки, вдалося врятувати й артилерію. Втрати склали 4-8 тисяч осіб (Степанков 1992, с. 3).

Артефакти із археологічних досліджень поля Берестецької битви є унікальними, подібних матеріалів немає ні в одному музеї світу. Після детального аналізу І. К. Свешніков поділив їх на окремі групи: побутові сільські речі, козацькі речі, деталі одягу, особисті речі козаків, гроші і коштовності, речі козаків ремісників, речі селянських повстанців, загальновійськові речі, козацька холодна зброя, металеві козацька зброя, вогнепальна козацька зброя, обладнання козацького бойового коня, речі польської шляхти, речі донських козаків і московських стрільців.

І. К. Свешніков так охарактеризував здобуті під час розкопок матеріали: «Усі знахідки є унікальними, першими достовірними козацькими речами, а їх наукове значення збільшує й те, що всі вони мають точну дату їх останнього використання – 10 липня 1651 року, через що можуть також служити порівняльним матеріалом для музейних збірок...» (Берестецька битва ... 1995, с. 52).

Речі, знайдені під час археологічних розкопок на полі Берестецької битви, значно доповнили і уточнили раніше відомі історичні події, вирішили ряд суперечливих питань. Саме на основі цих розкопок стало можливим не тільки уточнити хід битви, а й зробити характеристику побуту, озброєння, обладнання і організації козацького війська, рівень розвитку багатьох ремесел. Оригінальні речі із розкопок на полі Берестецької битви належали різним суспільним верствам і відображають матеріальну культуру населення України середини XVII століття. Завдяки консервуючим властивостям торф'яного ґрунту збереглися унікальні експонати, в тому числі вироби із шкіри та дерева. Археологічні знахідки із поля Берестецької битви є дійсно достовірними козацькими речами, точно датованими – бо потрапили у землю після відступу козацько-селянського війська із оточеного табору. Тепер вони служать для істориків і етнографів еталоном побуту та озброєння населення України середини XVII століття.

Робота І. К. Свешнікова не була доведена до кінця через його раптову смерть. Вдалося виявити лише одну переправу через річку Пляшівку, а історичні дослідження та факти свідчать, що таких переправ було три.

Доповнила археологічну карту району Бітківська Т. Л., обстеживши у 1992-1993 роках поселення різних періодів (від кам'яного віку до пізнього середньовіччя) вздовж долини річки Пляшівки в районі сіл Пляшева та Острів.

У 1996 році було організовано нові дослідження поля Берестецької битви. Археологічна експедиція ДІМЗ «Поле Берестецької битви» під керівництвом Ревуцького С. В. (науковий працівник) мала на меті виявити та дослідити ще одну із козацьких переправ на місці Берестецької битви 1651 року біля сіл Пляшева та Острів (Ревуцький 1997, с. 1). Дана експедиція була продовженням робіт на місці переправи 10 липня 1651 року, які проводив І. К. Свешніков. Крім того її завданням було проведення розвідок на території заповідника із закладенням невеликих шурфів.

Однак археологічні роботи цієї експедиції не принесли великих результатів – було знайдено лише козацький ніж, кілька фрагментів шкіри і декілька дерев'яних предметів, «датування яких залишається спірним» (Прищеп 2003, с. 4).

У 2003 році з ініціативи Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» було відновлено дослідження поля Берестецької битви 1651 року. Археологічна експедиція під керівництвом Прищепи Б. А. (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Рівненського інституту слов'янознавства) обстежила і провела розкопки південної частини урочища

«За Фосою», східного кінця урочища «Монастирщина» та північно-східного урочища «Гайок». Роботи на цій території значно ускладнювались великим заболоченням місцевості та густо порослими деревами і кущами на місці розкопів експедиції І. К. Свешнікова. Дослідження Прищепи Б. А. принесли значний результат - знайдено предмети озброєння козацько-селянського війська, речі побуту та особисті речі козаків, знаряддя праці, речі для спорядження коней, гроші (срібні коронні півтораки, литовський гріш і солід Сигізмунда II Вази). Найчисельнішу групу знахідок становлять свинцеві кулі різного калібру. На відміну від розкопок І. К. Свешнікова, який зібрав велику колекцію шкіряних виробів, експедиції 2003 року вдалося виявити лише кілька невеликих фрагментів шкіри. На думку Б. Прищепи, відсутність шкіри слід пояснити тим, що за останні 30 років значно змінився водний режим в заплаві річки Пляшівки і консервуючі властивості торфу помітно погіршилися (Прищепка 2006, с. 22).

«Під час розкопок 2003 року вдалося зібрати цікаву колекцію речей, серед них виявилися унікальні, зокрема мідна панатія, що належала, вірогідно, одному з учасників битви. Нові роботи на полі Берестецької битви 1651 року показали перспективність подальшого вивчення цієї пам'ятки методами археології. Можна сподіватись виявити сліди інших козацьких переправ, на яких вдасться провести нові археологічні розкопки» (Прищепка 2006, с. 25)

Новими надходженнями фонди НІМЗ «Поле Берестецької битви» поповнилися після археологічних розвідок 2015 року під керівництвом наукового співробітника ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України О. П. Войтюка. Учасниками цієї археологічної експедиції на полі Берестецької битви були: співробітник ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України О. Кожушко, студенти IV курсу РДГУ А. Марчук, М. Гузюк та наукові співробітники НІМЗ «Поле Берестецької битви». Було проведено розвідки біля урочища Монастирщина, неподалік острівка Гайок, на берегах річки Пляшівки та в урочищі «За Фосою».

Усі знахідки із шурфів Войтюк. О. П. ділить на декілька груп. Найбільшу кількість знахідок складають речі, які відносяться до загальновійськових предметів: кулі для мушкетів та пістолів, заготовки для куль, свинцеві злитки (матеріал для виготовлення куль), ядро малого калібру, шомпол. До групи особистих речей козаків належать фрагменти двох щиткових перстнів, чотири гудзики та чотири монети польського карбування. Оскільки козацький табір розміщувався на території с. Острів, то під час археологічних розвідок було виявлено і побутові речі: ключі до навісних замків, грузило до рибальської сіті та фрагменти керамічного посуду. Із фрагментів полив'яної посудини археологу вдалося реконструювати сковорідку із пласким дном на трьох конусоподібних ніжках.

З огляду на розміщення шурфів та матеріал, подібний знахідкам І. К. Свешнікова, речі з археологічних розвідок 2015 року можна датувати серединою XVII ст. «Отже, у серпні 2015 року було досліджено перспективний у археологічному плані сектор у заплаві правого берега р. Пляшівки. Що дозволяє окреслити ділянки для подальших виявлення і досліджень козацьких переправ» (Войтюк, 2016, с. 21)

Наступним археологічним експедиціям можна сподіватись на нові унікальні знахідки з місця найбільшої битви українського козацтва XVII століття. Адже до сьогодні лишається не досліджений козацький вал, який «...слід було б перевірити розкопками, зробивши поперечний розріз валу та рову, що повинен був знаходитись з його зовнішнього боку». (13, с. 139) Заболочені заплави старішої річки Пляшівки не дозволяють дослідити цю місцевість, де за припущенням І. К. Свешнікова могла б знаходитись друга козацька переправа. Недостатньо досліджене озерце Козакова Яма – місце загибелі останнього з 300 героїв-козаків та багато інших місць битви.

ЛІТЕРАТУРА

- Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези шостої науково – теоретичної конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького.* 1995. Рівне.
- Бітковська, Т. Л. 1993. *Звіт про історико – археологічні суцільні дослідження на території історико – меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» в 1992-1993 роках.* Київ.
- Войтюк, О. П. 2016. Археологічні дослідження на полі Берестецької битви у 2015 році. *Берестецька битва в історії України. Матеріали науково – практичної конференції, присвяченої 365-річчю Берестецької битви та 25-річчю незалежності України.* Пляшева.

- Войтюк, О. П. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Рівненської області у 2015 році*. Рівне.
- Костомаров, Н. И. 1990. *Исторические произведения. Автобиография*. Киев.
- Нікольченко, Ю. 2007. Археологія Берестецької битви. Національний пантеон «Козацькі Могили». *Збірник тез історико - краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі Могили»*. Рівне.
- Поліщук, К. 1911. Український музей на «Козацьких Могилах» під Берестечком. *Рідний край* № 16-17. с. 19
- Прищепа, Б. А. 2003. *Звіт про роботу у 2003 році археологічної експедиції Рівненської філії Охоронної археологічної служби України на полі Берестецької битви 1651 року*. Рівне.
- Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С. 2006. Нові дослідження поля Берестецької битви. *Берестецька битва в історії України. Збірник тез наукової конференції*. Рівне.
- Ревуцький, С. В. 1997. *Звіт роботи археологічної експедиції історико – меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви та на місці козацької переправи 10 липня 1651 року*. Плещева.
- Ревуцький, С. В. 1999. *Звіт роботи археологічної експедиції історико – меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на полі Берестецької битви та на місці козацької переправи 10 липня 1651 року*. Плещева.
- Свєшніков, І. К. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів : Слово.
- Свєшніков, І. К. 1985. Берестечко. *Жовтень* №7.
- Свєшніков, І. К. (б. р.) *Спогади музейного працівника. Фонди ДІМЗ «Поле Берестецької битви»*.
- Свєшніков, І. К. (б. р.) *Щоденники роботи археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею на місці Берестецької битви 1970-1992 рр. Фонди ДІМЗ «Поле Берестецької битви»*.
- Степанков, В. С. 1992. Берестецька кампанія 1651 року: проблеми періодизації. *Берестецька битва в історії України. Тези ІІІ республіканської науково-теоретичної конференції*. Рівне.
- Телегін, Д. Я. (відп.ред.) та ін. 1997. *Археологія доби українського козацтва XVII-XVIII ст.* Київ.

Larisa Pylypiv,
Head of the Department,
National History and Memorial Reserve
«The Battlefield of Berestechko»

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE FIELD OF THE BATTLE OF BERESTECHKO: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The article highlights data on the archaeological research of the battlefield near Berestechko in 1651, indicates their significance for archeology and prospects for further research.

Keywords: Battle of Berestechko, archaeological research, cossack artifacts, archaeological sites.

УДК 904.4 (477.41)«653»

Олександр Прядко,
кандидат історичних наук
завідувач науково-дослідним сектором
«Археологічна експедиція» НІЕЗ «Переяслав»

ДОМАНТІВСЬКА ФОРТЕЦЯ XVI-XVIII СТ.

Стаття присвячена публікації маловідомого рукописного плану Домантівської фортеці 1746 р., авторства Данила де Боскета. В поєднанні з авторськими польовими дослідженнями Домантівського археологічного комплексу у 2015-17 рр. здійснено висвітлення основних етапів розвитку та функціонування укріпленого поселення в гирлі р. Супій з середини XVI до кінця XVIII ст.

Ключові слова: Домантове, Переяславське Лівобережжя, рід князів Домонтів, фортеця, гирло р. Супій, литовська та козацька доба, пам'ятка археології, рукописний план.

Домантове – одне з найдавніших поселень Черкаського Лівобережжя, яке розташовувалося на лівому березі р. Супій за 1,5 км від впадіння в Долгун – Дніпро. У 1958–59 рр. село переселене за 6,2 км на північний-схід з первісного місця розташування у зв'язку з побудовою Кременчуцької ГЕС. Але і до цього часу територія «старого» села, так і не була затоплена.

В межах с. Домантове* в його західній частині знаходилося городище круглої форми з двома хронологічними рівнями: 1) XI–I половина XIII ст., 2) середина XVI–XVIII ст. На підставі аналізу літописних та археологічних джерел запропонована гіпотеза ототожнення літописної Дубниці з Домантівським городищем (Прядко 2020, с. 89).

Природно-географічні умови. Пам'ятка займає південну частину видовженої піщаної дюни розмірами 1,8х1,1х300 м (125 га). Із заходу це напівострівне підвищення обводнене заболоченою заплавою давнього річища Супою (на даний час річище змістилось на 2,6 км на захід). З півдня знаходиться оз. Солонцеве, яке приймало раніше в себе лівобічну притоку р. Рудку (інша назва Чумбурка). А з півночі та сходу до вказаного узвишшя примикають алювіальні піщані дюни, помережені безліччю заболочених проток і стариць. Навколишні алювіальні підняття заліснені кущами (шелюга – лат. *Salix acutifolia*) та деревами різних порід. Вказана топографічна ситуація і на сьогодні робить суходільне пересування в цій місцевості проблематичною, а місцями неможливою. Зазначені природно-географічні умови являються вагомим аргументом на користь переваги водного шляху не тільки для укріпленого поселення, а й мікрорегіону загалом.

Історія досліджень. В кінці XIX ст. М. О. Максимович у своїй роботі «Бубновская сотня» згадує і про наявність залишків укріплень в сс.: Жовнин, Бурімка, Іркліїв, Кропивна, Гельмязів, Піщане, Бубнів та Домонтів (Максимович 1876, с. 747).

Кушнір-Марченко К. Ф. у 20–30-х рр. XX ст. здійснив обстеження залишків укріплень в Золотоніському р-ні в тому числі й с. Домантів: «в с. Домантове теж бувшому сотенному містечку збереглася частка високого валу бувшої кріпості» (Кушнір-Марченко 1948, арк. 4).

В 60–70-х рр. XX ст. територію відселеного с. Домантове неодноразово обстежував та здійснював збори підйомного матеріалу М. Ф. Пономаренко. Археологічні знахідки з цього пункту представлені в експозиції Золотоніського краєзнавчого музею (Пономаренко 1991, с. 15).

Директор Домантівського краєзнавчого музею В. Ф. Почепцов у 80–90-х рр. XX ст. також обстежував територію «старого» села та городища. Зібрані ним археологічні знахідки були представлені в експозиції місцевого музею (Почепцов 2002, с. 1–22).

У 2015–2017 рр. Домантівський археологічний комплекс досліджувався під керівництвом автора. Здійснено обстеження городища, проведено шурфування, знято основні метричні дані, зібрано підйомний матеріал, визначено межі пам'ятки. Всі роботи зафіксовані та задокументовані (Прядко 2015, с. 21–22; Прядко 2017, с. 132–139).

Історичні свідчення. Давньоруські укріплення Домантова, ймовірно, загинули в результаті подій початку XIII ст., пов'язаних з монгольським вторгненням на землі Південної Русі. А відродження Домантова, як поселення відбулося за Литовської доби в середині XVI ст. (рис. 3). Належить до найдавніших осад Переяславсько-Черкаського Лівобережжя.

За писемними джерелами вперше Домантів згадується в 1536 р. в грамоті короля Сигізмунда I, яка надана старості Черкаському пану Василю Тишкевичу з жалобами міщан на «кривди» і «повинності» уведеними попереднім старостою паном Остафієм Дашкевичем: «на замок (Черкаський – О.П.) дрова возили, і воду носили і кліковали особливі єсочники на ім'я Шашко і Бебей, а село Ірнови Мошни, а інше Домонтово село (Domontrowo siolo), тиї дей всі по неділі по року цю службу відбували» (Архів Юго-Западной России, 1886, с. 88-90). В цій згадці зафіксовано повинність замкових сторожів: «Сторожі в замку бувають два, а стережуть і кличуть в ночі на вежах, а в день воду і дрова носять і інші послуги там в замку чинять, а наймає сторожів до замку староста із пенязей (коштів – О.П.) селіковщини, яке дають міщани з кожного дому на рік по 2 гроша, як нижче описано» (Архів Юго-Западной России, 1886, с. 89).

Будівництво перших будинків та поновлення укріплень замку слід пов'язувати з князем Василем Домантовим. Він неодноразово згадується серед міщан м. Черкаси. «Міщани м. Черкаси: князь Василь Домонт, Іван Зубрик, Михайло Грибунович, Ян Келбовський» (Архів Юго-Западной России, 1886, с. 10). Причиною заснування на нашу думку нового укріпленого поселення слід пов'язувати з бажанням освоїти один із багатьох уходів Черкаського замку: «Маєтності зем'янські. Князь Василь Домонт має будинок в місті (Черкаси – О.П.), і селище за 3 милі від міста на ім'я Мошни, в лови пусто, ходять там уходники, взяв від них цього року риби 4 копи грошей, має там лови звірині, і луки, на Дніпрі на осетри пускає уходників». Освоєння уходів Мошни на р. Вільшанка та Домантів на р. Супій, має і деякі спільні ознаки. Розташовані на незначній відстані від гирла річок, що впадають в Дніпро, на незначній відстані від м. Черкаси.

В описах Черкаського та Канівського замків від 1552 р. детально зазначені основні уходи навколо цих міст. Уходники сплачували старостам данину: рибою, м'ясом, салом, медом, шкірою, сіном і т.д. Особливим різновидом сплати являлись: бобри та осетри (Архів Юго-Западной России, 1886, с. 88-90). Серед різних ловів окремо зазначена, так звана – Супоївщина. «Лови на Супої староста проводить особисто. Далі міщани полюють і дають податок: сіно, мед, лисиці і т.д.». «Лови замкові за Дніпром на річці Супій у 4 милях від замку (Канівського – О.П.), у ті лови входять з старостою на три дня, бояри, міщани і селяни: Колтягаївці та Трахтемирівці. Після ловів старости, міщани і бояри ловлять там здавна «без виті» (без податку – О.П.)» (Архів Юго-Западной России, 1886, с. 90). Крім цього, слід зазначити що, Великий польський географічний словник фіксує два Домантова: один поліський (poleski), а один степовий (stepowy). (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, 1881, с. 118). Домантів «поліський» розташовувався в заплаві Дніпра між рр. Прип'ять та Тетерів, а Домантів «степовий» в гирлі р. Супій поблизу Черкас.

В 1585 р. син Василя Домонта – Григорій переписав свій дружині Аполонії Федорівні Тиші-Биковській добра в Мошнах і Домонтові, двір у Києві, двір у Черкасах і ґрунти в стороні від Черкас до Канева (Аброскін, Кривошея, Стасенко 2004, с. 59).

Еріх Лясота у своєму щоденнику подорожі зазначає: «31 травня 1594 р. Туди де річка Рось з правого боку впадає в Дніпро, 2 милі. До Домантова (Domuntowa), містечко і замок, розташовані на лівому березі в 1 милі дороги в гліб суші, належить князю Домонтові (Kniaz Domunth), дві милі» (Щоденник Еріха Лясота із Стеблова, 2003, с. 222-277). В цьому короткому описі вперше згадано про поділ фортифікацій Домантова на дві частини: замок та міські укріплення.

На початку XVII ст. Домантовим продовжувала володіти Аполонія Федорівна Тиша-Биковська. В 1607 р. вона ж позивалася за те, що її збіглих селян приймали в Лубнах і Жовнині (Кривошея 2004, с. 59).

В описі до карти 1627 р. території Московщини, яка більш відома, як Книга Великого Креслення, зазначено і топографічні особливості розташування містечка Домантове: «А нижче Дубкова 2 милі на Дніпрі, місто Домонтов, а під ним впадала річка Супій на Московській стороні» (Книга Великого Креслення 1950, с. 93-94).

У 1628 р. Домантів належав Богуфалу Олексичу, онукові княгині Аполонії Домонтовій. Ревізія цього року фіксує в містечку Домонтів 20 димів (Jablonski, 1894, s. 108).

Найбільші випробування на фортифікації Домантова припали на 1630-ті роки. Так, в 1635 р. за наказом князя Владислава Домініка Заславського насильно захоплено вояками Самійла Лаща-Тучапського містечка Домантівської волості княгині Аполонії Федорівні Тиші-Биковській: Піщане, Золотоношу та Домантове.

Через три роки 14 вересня 1638 р. Ярема Вишневецький допоміг Аполонії Домонтовій, вдові покійного князя Григорія Домонта та її онукам вибити з їхнього родового містечка Домантова вояків Самійла Лаща-Тучапського. У цій події брали участь Олександр і Богуфал Олексичі-Герановські, а також була і сама княгиня Аполоннія Домонтова. Основний загін складали 1000 вояків князя Яреми Вишневецького. Напад на Домантів був несподіваним і коротким. Дочекавшись від'їзду Самійла Лаща в Люблін на сеймовий трибунал, люди Яреми в ніч з 13 на 14 вересня: «з п'ятниці на суботу» оточили містечко і після артилерійського обстрілу, у якому було задіяні «органки» – багатоствольні гарматки, вдерлися в нього перебивши гайдуків і «яничарів» Лаща-Тучапського (Рудницький 2008, с. 67-69).

Інший дослідник цих подій зазначає: «Вояків під тисячу або більше, на роти поділивши, ротмістри й поручики нижче описані подані, в них під хоругвами стройовим боєм, де шляхетний Богуфал Олексич певною частиною командував. Дня чотирнадцятого місяця вересня, з п'ятниці на суботу, зуміли силою й гвалтом, з гаківниць-шмигаківниць (гарматами), органками (батареї із піщалій) й іншою стрільбою вогняною на маєтності і володіння: Домантів, Піщану і Золотоношу і інші до них належачі одну за другою вояками оточили, стрілянину вчинили, гарматно, міцно атакували і швидко захопили. Людей розіклали, челядь, оводових, недобитих сікли, били, стріляли, топили. Втрати людей Лаща-Тучапського в містечку Піщаній шляхтичі: Ян Ястременко через два вуха простріляно. Петро Домашинський в тил голови аж до мозку простріляно. В містечку Домонтовому: Роман Скочинський в обличчя з правого боку, від верхньої губи аж до вуха простріляно, Марцин Кревський в ліву руку, від зап'ястя до ліктя простріляно. В містечку Золотоноша: Петра Сочинського через шию на виліт простріляно. Тих шляхтичів, що було вбито, речі, коні, убранство все позабирали (Астряба 1912, с. 64).

Втрати гайдуків і яничарів: Марцин Смахович яничарин праву раму простріляно і чотирьох зубів втрачено, Іохім Гузорович яничарин в ногу праву простріляно нижче коліна. В містечку Піщаній яничарів дванадцять: Іван Юскевич, Іван Голень, Леско Воренька, Грицько Стопаченко, Іван Локосенко, Кирил Гривач, Шимон Зоропець, Кузьма Семашчення, Кирик Голода, Степан Кума, Яско Зуба, Криштоф Конович. В містечку Домонтів: Яско Мелесчення яничарин в губу з лівої сторони простріляно і зубів два нижніх втрачено. Себастьян Трохименьков в руку праву, починаючи від пояса, всього і пальці зтовкли, кістки в ньому потрощили, Дахно Косченків також в руку праву в двох місцях пробито, Іван Дуденя верх голови через чуприну простріляно: там же вбито десять гайдуків і яничарів, їх звали: Петро Стражка гайдук, Криштоф Сокол гайдук, Андріяш Вроносський гайдук, Данило Цетревя яничарин, Томаш Коваленко яничарин, Куша Поляненько яничарин, Михаїл Дзичка яничарин, Стоян Жогкер гайдук і брат його Янчий. В містечку Золотоноша: яничарів і гайдуків постріляно і поранено чотирьох, а саме: Томаш Перебеського яничарин в лоб і праву сторону, Герасим Торопя в лікоть лівої руки, в результаті калікою став, Кузьма Кривошийка в ягодицю ліву і вуха ліве простріляно (Астряба 1912, с. 65-66).

Тут же вбито десять гайдуків і яничарів, їх звати: Процик Стефаненко, Петро Кукла, Тереха Зімченко, Кирик Карменко, Петро Сулга, Тимоша Гайдука, Криштофа Носовського. А тіла вбитих одних потопили, а інших в пустки затягли і спалили» (Астряба 1912, с. 66).

В квітні та листопаді 1649 р. містечко фіксується, як місце переправи через Дніпро: «Квітня в 11 день пішли ми із Переяслава. Квітня 12 день, прийшли в Олмязов (Гельмязів – О.П.). Квітня в 13 день пішли з Олмазова, того ж дня прийшли в Домонтів на перевіз через річку Дніпро» (Возсоединение Украины с Россией 1954, с. 147). «Листопада в 13 день пішли ми з Переяслава. Того ж дня прийшли на Песочню (Піщане – О.П.). Листопада в 14 день пішли з Песощни. Того ж дня прийшли в Домонтів і переправились через Дніпро під Сокиренцями» (Возсоединение Украины с Россией 1954, с. 265).

В османському листі від 5 жовтня 1678 р. зазначено опис адміністративного поділу України. Серед паланок, які були підпорядковані до фортеці Канів, з протилежної сторони Дніпра: паланка Домунтов (Domuntov), паланка Порохари (Porohari), паланка Бубнов (Bubnov) та паланка Піщане (Piscane). (Середа 2018, с. 56).

Містечко Домантів центр однойменної козацької сотні у складі Черкаського полку з 1649 по 1667 рр., а з 1667 по 1782 рр. в складі Переяславського полку (Заруба 2007, с.138).

Картографічні джерела. Схематичне зображення Домантівської фортеці можливо побачити на карті Гійома де Боплана 1650 р. судячи із якої укріплення мали двохчасну систему: замок та міські укріплення (рис. 1). Фортифікації розташовувалися у гирлі р. Супій, яка розчленована на два рукави при впадінні її в Дніпро. Але більш інформативним на сьогодні картографічним джерелом є рукописний план фортеці авторства Данила де Боскета датований 1746 р. (рис. 5). Він зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА, Ф.846, оп.16, спр. 21904).

Для реконструкції структури фортеці подаємо рукописний план Домантова та його археографічні описи. У них додатково вилучено кінцеву літеру «ъ». Непрочитані слова позначено – [нерозб.], сумнівні – [?]. Збережено окремі фонетичні форми, притаманні російському правопису XVIII ст.

«План местечку Домантову в проекте» (рис. 5).

Експлікація: «Опись местечку Домантову». А – значат замок, В – высокая могила (дитинець давньоруського часу – *О.П.*) на которой надлежит соорудить блокгауз караульный поставит с которого можно на две стороны видетъ, С – важно в замке сделать набрус дверь малые туры и брустверу внутрь с банкетому привады в настоящую широчину, D – восемь батарей вновь в замке і форштате сделать, Е – ров в две стороны обрезать и спуск сделать для стечения вод рогатками оставятъ против ворот мосту и подъемные рогатки сделать, F – форштате вновь поставятъ даже до другога конца полисаднику значать, G – лячера [?]: Н: у форштадту с ухода путя сделать подалу редану с добрими батареями для лутчей дефиниции которже и прежде имела и покуртыана в уходы, I – также і поконцам крене два бастиона сделать для лутчаго очящения у обороны бытъ могло, K – ров как около замку так и форштата стороны обрезать и малая берму оставить рва того углубитъ, L – мосту и сподъемные рогатки у замку у киевшая вороту и переясловчие зделать надлежитъ, M – у лежащие близъ валу в самом к замку полковника Сулимы собор и подполковника Глебова також у форштату мещанскаи огорода и прочие строения для свободного проезде и добрая комуникации обломать надлежитъ, Н – с ухода путя по всему валу надлежитъ сделать бруствер и банкету в надлежащую широту и поставитъ также туры, Q – гребля весьма худая оную рогатятъ, g – у замку по две стороны у реку сделать трубы стечения воды.

Підписано об'єкти: «река Супой», «озеро высыхаетъ», «Данила де Боскетъ», «№1: профиль к замку», «№2: профиль к старому форштату», «сажни к профилям», «масштаб к плану 70 сажень».

Нанесено на плані: вали та рови замку та міських укріплень, брами, основний мисоподібний виступ, греблі з водяними млинами, річка Супій, заболочені ділянки заплави, озера та ставки утворені греблями. Позначено забудову, як фортеці, так і території поблизу, церкви: Різдва-Богородицька та Трьохсвятительська, дзвіниці, сотенна канцелярія, торгові ряди ринку, профілі валів та ровів.

Домантівська фортеця розташовувалася на лівому березі р. Супій, який за топографічними особливостями мав напівострівне підвищення сформованим еоловими пісками борової тераси Дніпра. Укріплення знаходилися за 1,5 км від впадіння Супою в давнє річище Дніпра – Долгуна.

Фортифікації складалися з двох частин: замок та міських укріплень (рис. 1-6). Замок мав розміри: 62х70 сажень (149х132 м – *О.П.*), збудований навколо дитинця давньоруського часу: 85х106 сажень (50х40 м – *О.П.*). За формою замок наближений до п'ятикутника. Ширина рову – 1,5 сажня (3,2 м – *О.П.*), глибина рову – 0,9 сажень (1,9 м – *О.П.*). Висота валу рівня форштадту – 1,5 сажень (3,2 – *О.П.*). Замкові укріплення вищі від навколишньої території на 0,2 сажня (0,42 м – *О.П.*). Вхід до замку був зі східної сторони, через проїзну браму, яка мала назву Київська. У північній частині замкових укріплень, до р. Супій, ближче до північно-східного кута знаходилася Переяславська брама. Назви брам, за традицією Гетьманських містечок отримували від напрямків шляхів, до яких ті були направлені. Між цими брамами, ближче до рову з валом знаходилася Різдва-Богородицька церква (в описі до плану 1746 р. вона зазначена, як: собор полковника Сулими). В Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. містечка Домантів зазначено: «Церква Різдва-Богородицька в одному престолі оточена валом земляним при ній дзвіниця дерев'яна стара. Поруч з нею нині нова церква будується в ім'я цього ж престолу. Ця стара і нова церкви з дзвіницею знаходяться на землі церковній з давніх часів. Це місце дісталось церкві з часів, які навіть старожили не пам'ятають» (ЦДІАК, Ф.57, Оп. 1, Спр. 216 а, арк. 1-324).

Крім цього забудову замку доповнює двір, ймовірно сотенного управління та дзвіниця вказаної церкви. За планом 1746 р. на дитинці давньоруського часу (позначене, як «Висока могила»),

рекомендувалося збудувати караульний блокгауз, по кутах замку насипати чотири батареї, а на валах поставити протиартилерійські габіони. Також передбачалося підсипати розпливні вали та поглибити замулені рови замку. За ровом з усіх боків та перед брамою мали встановити рогатки (рис. 6).

Фортифікації міських укріплень судячи з плану розташовувалися від замку із заходу, сходу та півдня. Їх розміри: 200x165 сажень (426x352 м – О.П.). Зазначені межі фактично маркують розміри укріплень передгороддя давньоруського часу, оскільки саме в цих кордонах фіксується поширення речових знахідок XI–XIII ст. На південь від замку частина посаду відділена від основної частини ровом (так, званий «Малий форштадт»). Його розміри: 80x55 сажень (177x170 м – О.П.).

Значна частина міських укріплень забудована будівлями козаків та посполитих містечка Домантів. Основні громадські будівлі та ринкові комори знаходилися навпроти замкової Київської брами. У східній частині вказаних укріплень ближче до валу з ровом розташовувалася Трьохсвятительська церква та дзвіниця (рис. 6). На захід від цієї церкви у два ряди, ближче до замку розташовувалися ринкові комори. Виходи-брами з укріпленого посаду знаходилися з північної та південної сторони. Але за рекомендаціями інженера брами потрібно було зробити в інших місцях: у валу навпроти Київських замкових воріт та в південно-західній лінії валів. Також пропонувалося підсипати вал і поглибити рів. Поверх валу встановити частокіл, а за ровом по всьому периметру рогатки. За планом 1746 р. ширина рову та висота валу була в межах 1 сажня (2,13 м – О.П.).

Більша частина дворів Домантівського містечка знаходилася за межами укріплень, переважно з півдня та сходу. На південь від фортеці розташовувалися дві земляні греблі з водяними млинами на них. Ці загати утворювали штучні ставки та заболочені непрохідні ділянки (рис. 5).

За Генеральним описом Лівобережної України 1765-1768 рр. містечка Домантів можемо дізнатися про детальне розташування дворів, адміністративних та громадських будівель. Опис фіксує зі сторони Переяслава, від правого берега ще одну греблю з млином при двох мучних колах і одному ступному. Крім цього детально можливо позиціювати: Трьохсвятительську та Різдво-Богородицьку церкву з дзвіницями, сотенну канцелярію (складалася з двох житлових будинків), Сокиренську прикордонну заставу (в ній будівель: жилих дві, сараїв один) та інші. (ЦДІАК, Ф.57, Оп. 1, Спр. 216 а, арк. 1-324).

Стан збереження. При обстеженні пам'ятки з'ясувалося, що городище круглої форми (північна частина частково зруйнована водами річки), розташовується на підвищенні лівого берега р. Супій, за 250 м на північний-захід від колишньої рибартілі та за 6,5 км від сучасного с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл. (рис. 2). Розміри городища: 65x63 м (0,4 га – зазначені розміри вказані на момент обстеження). Висота від рівня заплави – 7 м, з півдня, сходу та заходу – 3-3,5 м. Поверхня задернована, поросла кущами й деревами. На рукописному плані Данила де Боскета від 1746 р. це городище позначене в центрі замку поруч з р. Супій у вигляді панівного підвищення круглої форми (рис. 3: 1), (РДВІА, Ф.846, оп.16, спр. 21904). Розміри городища за Данилом де Боскетом: 50 x 40 сажень (106 x 85 м – О.П.). Сучасний стан пам'ятки не відображає повної фортифікаційної ситуації, що пов'язане з поновленням укріплень в середині XVI ст. над залишками городища XI – першої половини XIII ст., а також бурхливим розвитком населеного пункту в XVII–XX ст.

Детальний план фортеці Данило де Боскета фіксує і межі укріпленого посаду містечка середини XVIII ст. в межах 200 x 165 сажень (426 x 352 м – О.П.). Вказані розміри фактично маркують лінію поширення матеріалів давньоруського часу. На сьогодні рови від замку та посаду візуально майже не простежуються, але їх добре помітно на супутникових знімках (рис. 4).

Підсумовуючи зазначене вище, слід зазначити, що поєднання польових обстежень з детальними картографічними джерелами дає можливість краще зрозуміти планувальну структуру фортифікації Домантова в гирлі р. Супій. Уведений до наукового обігу рукописний маловідомий план 1746 р. належить до цінних джерел для дослідників фортифікації Дніпровського Лівобережжя.

Домантівське городище в гирлі р. Супій належить до непересічних та перспективних для досліджень серед подібних пам'яток археології Лівобережжя. Потребує взяття під охорону держави та внесення до реєстру пам'яток археології України.

**У джерелах присутні різні варіанти назви села: Домонтово, Домантів, Домонтов, Домантове, Домунтов.*

ЛІТЕРАТУРА

- Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. 2004. *Київщина козацька: люди і долі*. Київ: Видавничий дім «Стилос».
- Архив Юго-западной России. 1886. Ч. VII. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Архив Юго-западной России. 1911. Ч. VIII. Т. VI. Акты о землевладении Юго-Западной России в XV–XVIII вв. Киев: Типогр. С. В. Кульженко.
- Астряба М. Г. 1912. *Старая Полтавщина и столетняя тяжба Марковичей с Свечками и Пасютами (1720–1827 гг.)*. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск 8. Полтава.
- Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. 1954. Том. I. 1620–1647. М.: Издательство АН СССР.
- Генеральная опись ревизии Переяславского полку сотни Домонтовской. Центральний державний історичний архів України. ф. 57, оп. 1, спр. 216-а. арк. 1–324.
- Заруба, В. М. 2007. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького*. Дніпропетровськ. – с. 130.
- Книга большому чертежу. 1950. М. – с. 107.
- Кушнір-Марченко, К. Ф. 1948. *Моя дослідницька праця по археології Іркліївщини і суміжних роботах у 1910–46 рр.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 133, оп. 1, спр. 58, арк. 22.
- Максимович, М. А. 1880. *Собрание сочинений*. Том III. Киев: Тип. М. П. Фрица.
- Пономаренко М. Ф. 1991. *Золотоніщина*. Черкаси: Редакційно-видавничий відділ облпреси.
- Почепцов, В. Ф., Поцешова, Є. В. 2002. *Домантів*. Черкаси: Відлуння-Плюс.
- Прядко, О. О. 2021. Домантівське городище в гирлі р. Супій. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1 (38). Вид.: ФОП О.О. Євинок.
- Прядко, О. О. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Золотоніського району Черкаської області у 2015 р.* НА ІА НАНУ. ф.64. 2015/55.
- Прядко, О. О. 2017. *Розвідки на території Лівобережної Черкащини*. НА ІА НАНУ. ф.64. 2017/35.
- План местечку Домантову с проектом. 1746. Російський державний військово-історичний архів. ф. 846, оп. 16, спр. 21904.
- Рудницький Ю. В. 2008. *Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації: (есеїстична розвідка)*. Львів: вид. Піраміда.
- Середа О. 2018. *Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.* Київ-Стамбул: вид. НАН України Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.
- Щоденник Еріха Лясота із Стеблева. 2003. Запорозька старовина: Київ-Запоріжжя. НДІ козацтва Запорізьке відділення.
- Domontow. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego innych krajów słowiańskich. Tom II. Warszawa. Druk «WIEKU».
- Jablonowski, A. 1894. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Ukraina*. Tom IX. Warszawa. Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa.

Oleksandr Priadko

PhD, Head of the Scientific-Research sector
“Archaeological Expedition” of National
Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”

DOMANTOVE FORTRESS OF THE 16-18 CENTURIES

The article is dedicated to the publication of a little-known manuscript plan of the Domantiv fortress in 1746, authored by Danylo de Bosquet. In conjunction with the author's field research of the Domantiv archaeological

complex in 2015-17, the main stages of the development and functioning of the fortified settlement at the mouth of the Supii River from the middle of the 16-th to the end of the 18-th century were covered. The archeological site of the Domantiv settlement at the mouth of the Supii River is one of the rare and promising for research among similar points on the Livobereja. It needs to be taken under state protection and entered into the register of monuments of archeology of Ukraine.

Keywords: Domantove, Pereyaslavskе Livobereja, family of the Domont princes, fortress, mouth of the Supii River, Lithuanian and Cossack era, archaeological site, manuscript plan.

Рис. 1. Фрагмент спеціальної карта України Гійома де Боплана 1650 р.
Розташування Домантівської (Domuntow) фортеці в гирлі р. Сунії

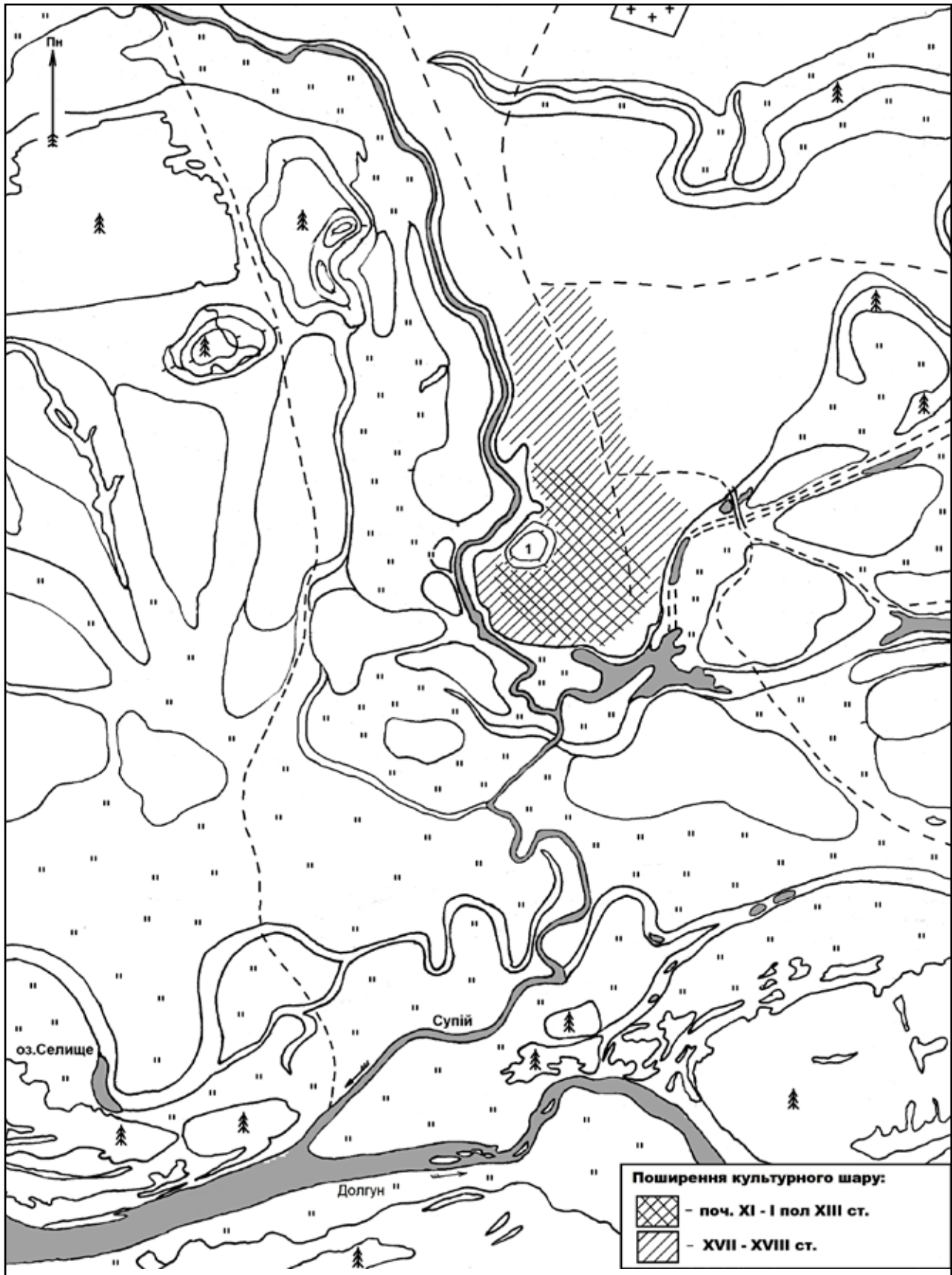

Рис. 2. Топографічні особливості розташування Домантівського мікрорегіону відносно річок Суй та Долгун (давнє річище Дніпра): 1 – цитадель/замок Домантівської фортеці

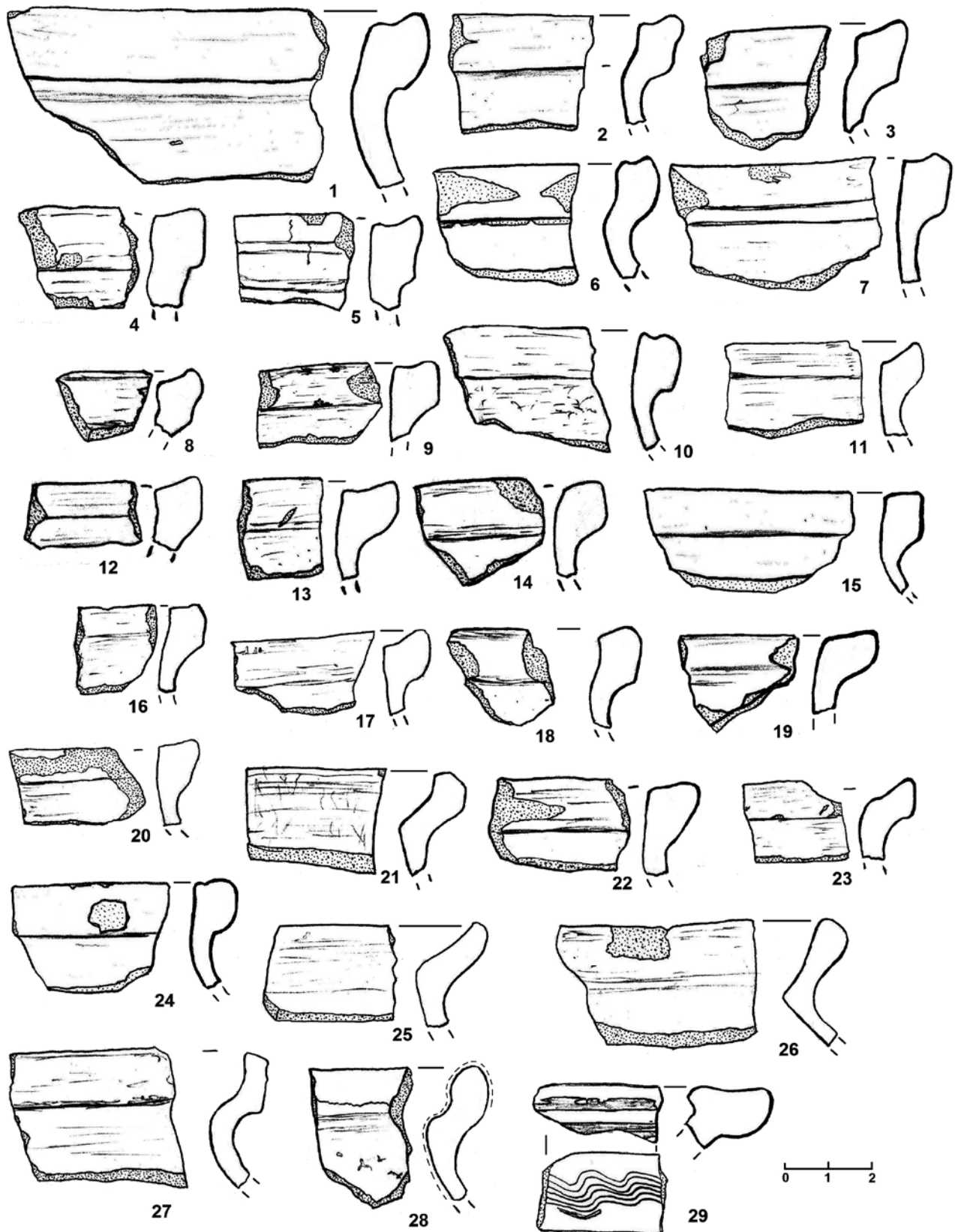

Рис. 3. Знахідки фрагментів вінчиків другої половини XV–XVI ст.
з городища Домантове

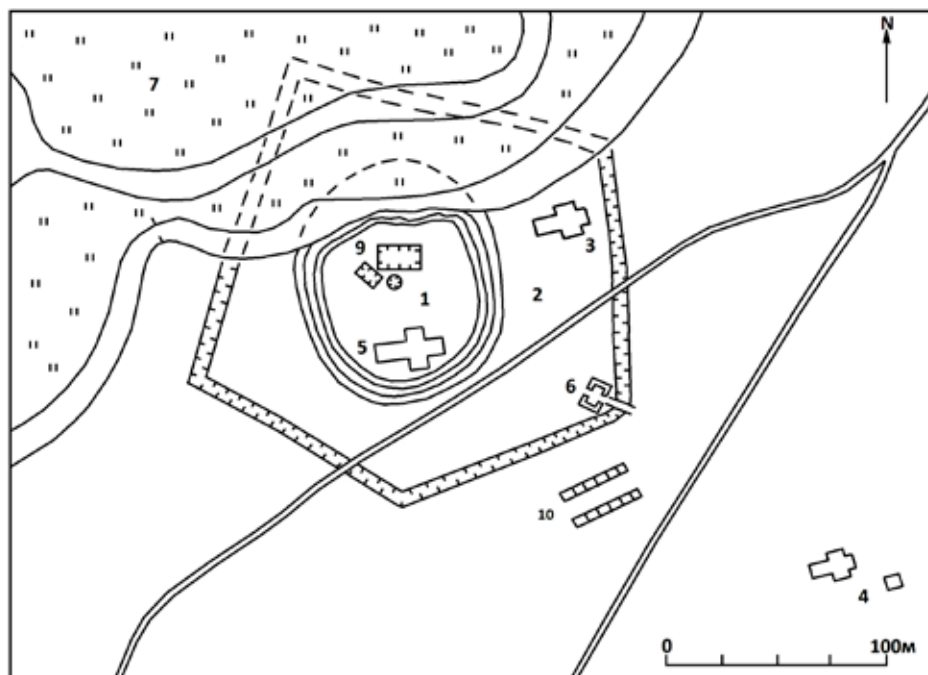

Рис. 4. План-схема сучасного стану пам'ятки археології:
1 – цитадель/замок,
2 – внутрішня територія замку,
3 – місце розташування церкви Різдва Пресвятої Богородиці (позиціонування за планом 1746 р.),
4 – місце розташування церкви Трьох Святителів, 5 – місце розташування церкви (за аерофотознімком 1943 р.), 6 – місце розташування Київської брами, 7 – сучасні межі розташування заплави р. Суні, 8 – польові дороги, 9 – ями та перекопи, 10 – місце розташування ринкових комор

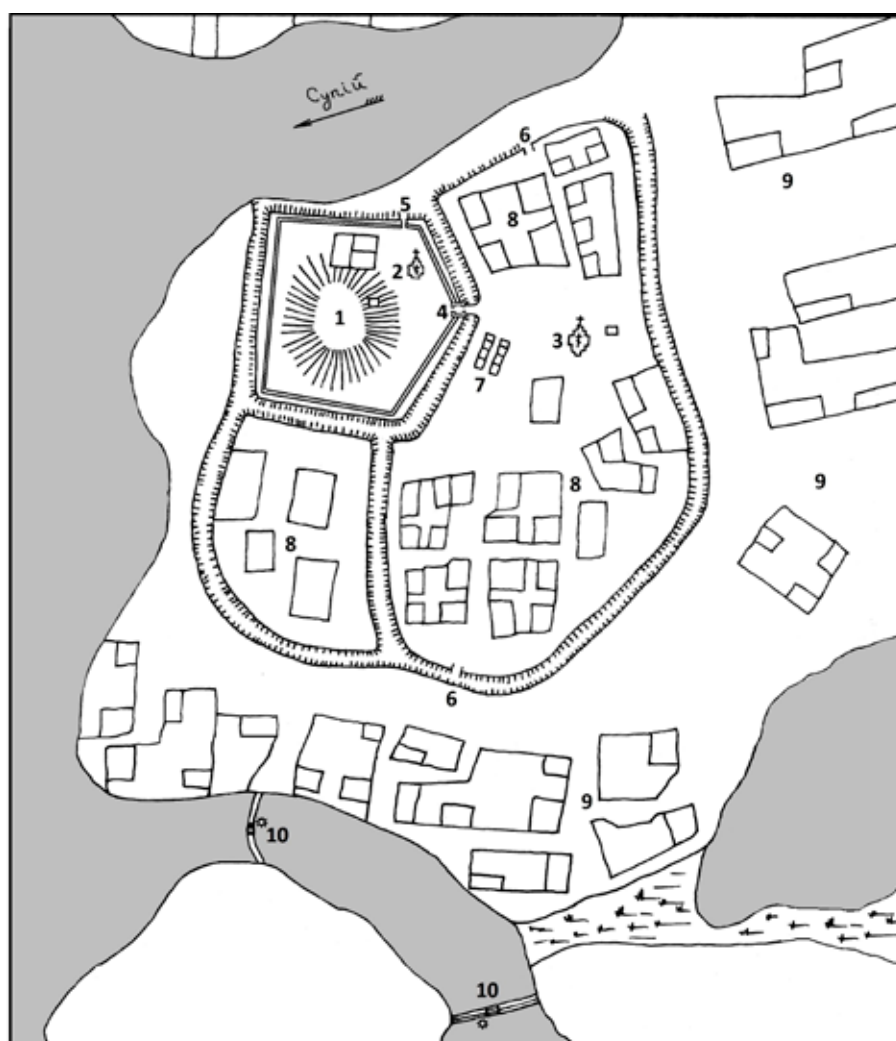

Рис. 5. Домантівська фортеця 1746 р. (прорис автора):
1 – цитадель/замок,
2 – церква Різдва Пресвятої Богородиці,
3 – церква Трьох Святителів (Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого),
4 – Київська брама замку,
5 – Переяславська? брама замку, 6 – брами укріпленого містечка,
7 – ринкові комори,
8 – форштадти,
9 – двори козаків та селян містечка Домантове,
10 – греблі з водяними млинами

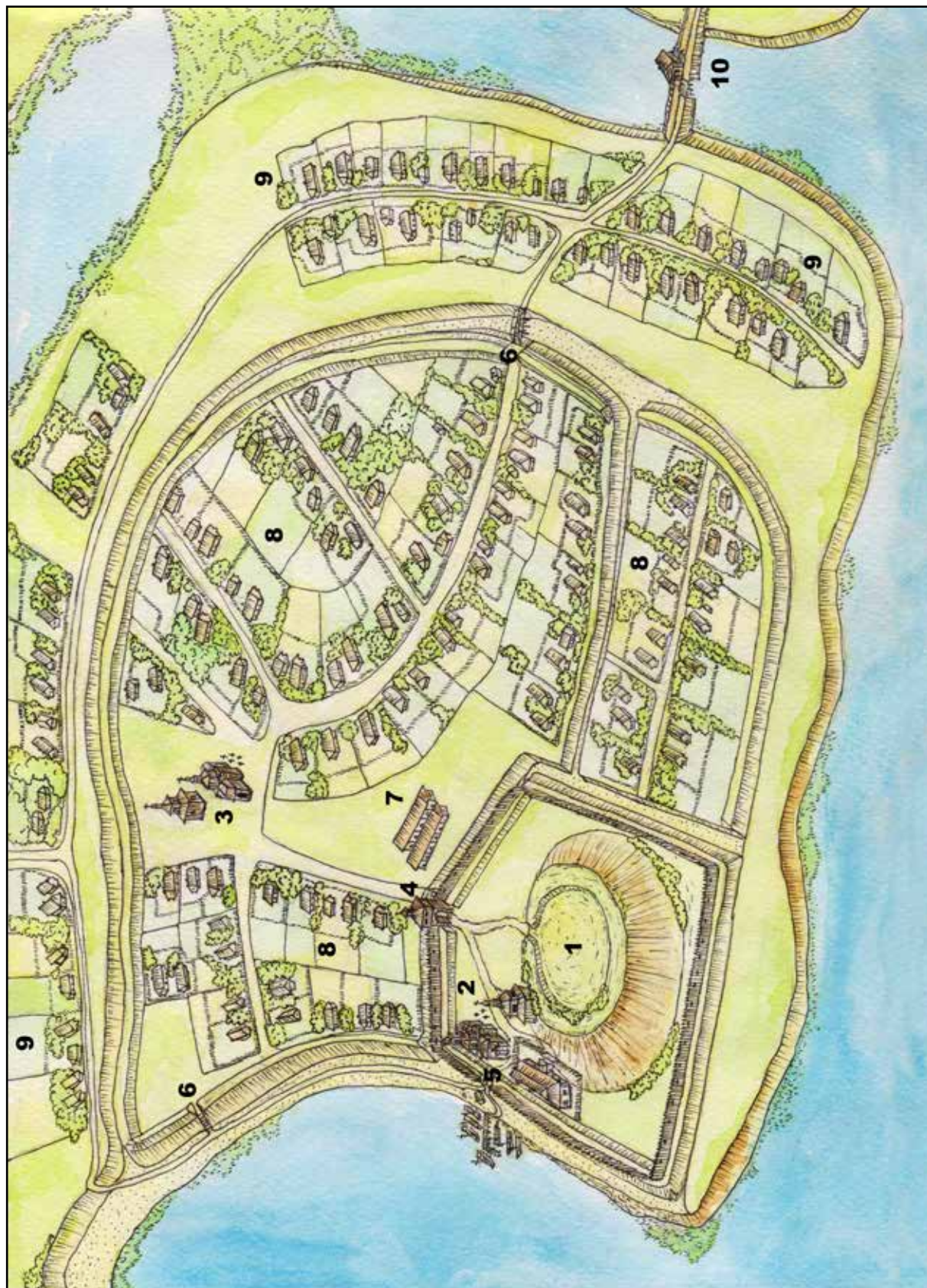

Рис. 6. Варіант реконструкції Доманіївської фортеці на 1746 р. (малюнок автора). Цифрові позначення відповідають опису Рис. 4

Андрій Капуста,
краєзнавець,
керівник туристсько-краєзнавчих гуртків,
Микулинецький центр дітей та юнацтва

ЦЕГЛА З ВЛАСНИЦЬКИМ ГЕРБОМ «ПРУС» З МИКУЛИНЕЦЬ

Цеглина з клеймом у вигляді родового герба Прус (двораменний хрест із відламаним нижнім правим раменом), на яку натрапив автор у Микулинцях, що на Тернопільщині, стала невеликою сенсацією в середовищі поціновувачів старої клеймованої цегли. Станом на 2023 рік, на території області, це одиначна знахідка цегли з таким гербом. На відміну від власницького герба Прус, Тернопільщина «всіяна» старою цеглою із відбитками герба Пилява, що пояснюється досить-таки великою кількістю цегельень, які належали розгалуженій родині Потоцьких. Проте, виробники цегли з власницьким гербом Прус на території Тернопільської області, поки що, невідомі.

Ця стаття є спробою локалізувати виробника цегли з гербом Прус та встановити вірогідну власницьку приналежність цегельні, яка виробляла знайдену в Микулинцях рідкісну цеглу.

Ключові слова: Герби Прус і Прус – II, Микулинці, клеймована цегла, Баворовські, Потоцькі, приватна збірка.

Брікофілія або філобрікія – досить рідкісне хобі, яке об'єднує шанувальників старої клеймованої цегли. В Україні, поміж багатьох колекціонерів цегли, є лише кілька десятків ентузіастів, котрі досліджують історію розвитку вітчизняної цегляної галузі промисловості. Їхні приватні збірки та колекції цегли, які містять значний ексклюзивний пізнавальний та дослідницький потенціал, нерідко поповнюють фонди краєзнавчих музеїв або стають основою музеїв цегли. Історичні розвідки філобрікерів останнім часом видаються ілюстрованими виданнями, які охоплюють дослідження цегляної промисловості окремих регіонів України. Зокрема, в 2021 році побачила світ книга «История города, сложенная из кирпичей. Бахмут», авторства Григорія Соколовського, яка одразу стала раритетом. В 2023 році вийшло друком ґрунтовне дослідження «Цегельні Харківської губернії», авторами якого стали відомі в Україні колекціонери цегли: Бронеvський Ю., Погрібний А., Іванов В., Парамонов А.

Відома колекція О. О. Бейдика – доктора географічних наук і професора кафедри країнознавства та туризму КНУ ім. Т. Шевченка, налічує десятки зразків клеймованої цегли, відібраної під час реконструкції міської забудови Києва протягом 1970–1980-х років із зруйнованих будинків та мурів міста. Автор цієї приватної збірки в своїх статтях звертає увагу на питання інвентаризації, класифікації, кодування (індексації) приватних колекцій як чинника їх збереження, захисту та використання як ресурсів пізнавального туризму, що є вкрай нагальним і своєчасним (Бейдик 2020, с. 108).

Десяток відомих українських колекціонерів-ентузіастів, приватні збірки яких нараховують кілька тисяч екземплярів цеглин із різними клеймами, дають інтерв'ю, проводять відеопрезентації, пишуть статті на «цегляну» тематику. Окремі колекції вітчизняних дослідників цегли вже перевершили за різноманітністю та кількістю всесвітньовідому колекцію клеймованої цегли британця Генрі Холта, загальною вагою близько 2 тонн. На їхньому фоні зібрана автором збірка клеймованої цегли, кількістю майже 400 екземплярів, є незначним досягненням. Проте вона репрезентує різноманіття цегляного виробництва Галичини та, зокрема, Тернопільщини від XVI – і до поч. XX ст.

Одним із цікавих експонатів колекції є загадкова цеглина із нанесеним на неї гербом *Прус*. Усього в Микулинцях автором віднайдено чотири цеглини із цим гербом: три у вигляді фрагментів та одна мінімально пошкоджена (рис. 1). В усіх знайдених цеглинах клеймо збереглося без ушкоджень, що виключає іншу інтерпретацію цього герба. *Прус*, з великою долею ймовірності, був родовим гербом власника цегельні, на котрій виготовлялась згадана цегла, бо клеймо на цеглі в більшості випадків вказувало на ім'я власника або місце виробництва, зрідка – рік виробництва. Клеймо у вигляді власницького герба *Прус* було прямою вказівкою на володаря виробництва і заміняло його ім'я. Однак, підказка у вигляді герба *Прус* не полегшила пошук власника виробництва, а додала зайвих запитань...

Маючи усі необхідні ввідні дані, можна достовірно ідентифікувати приблизний час та місце виробництва цегли за її розмірами, особливостями клеймування, територією, де знайдена цегла та, навіть, кольором глини. Зразки цегляної продукції з теренів рідного краю, які широко представлені в приватній збірці автора, стали «маркером», котрий допоміг провести порівняльний аналіз та узагальнити попередні висновки.

Колір. Відтінок глини, з якої випечено цеглу, може допомогти визначити місцевого виробника або виявити можливий імпорт. Для цього необхідна наявність множинних зразків цегляної продукції більшості виробників, які розташовувались в безпосередній близькості від Микулинець.

Усі знайдені фрагменти цеглин із гербом *Прус* мають класичний відтінок кольору, який найбільше відповідає т.з. *помаранчевому, вохристому або цегляному*. Саме такі відтінки глини характерні для 95% зразків продукції відомих місцевих цегельень в Микулинцях (серед них – виробники цегли кінця XIX – поч. XX ст. – J. Zachar та брати Katz, невідомий виробник цегли із сигнатурою «KORU») та сусідніх населених пунктів: Ладичин (3.5 км. на захід від Микулинець), Кривки (1 км. на південний захід від Микулинець), Струсів (6 км. на південь від Микулинець) (рис. 2 a,b,c,d). З цієї позиції цікавим буде визнання факту, що цегла пальцівка з Микулинецького замку, яка характерна для XVI–XVII ст., теж помаранчевого кольору, що свідчить про її місцеве виробництво (рис. 2 e).

Цегельні, які концентрувались на північ від Микулинець (Острів, Березовиця, Біла, Загребелля, Тернопіль) та, здебільшого були орієнтовані на задоволення потреб будівництва в місті Тернопіль, мали широкий спектр сірих, білих, жовтих та рожевих відтінків кольорів глини, з якої виготовлялась цегла (рис. 3 a,b,c). Глина, з якої випікали цеглу в Тербовлі та околицях (12 км на схід від Микулинець), мала палітру червоних відтінків (рис. 4). Тому можна припустити, що колір глини, свідчить, що цеглина із сигнатурою у вигляді герба *Прус*, могла бути виготовленою з глини одного із місцевих кар'єрів Микулинець або сусідніх населених пунктів (Ладичин, Струсів).

Розміри. Для різних епох були характерні різні за пропорціями цеглини, які, однак, не мають чіткої класифікації, бо для різних територій в один і той же час могли бути характерні різні розміри. Для встановлення періоду виробництва цегли, найбільш дієвим є порівняння зразка із іншими взірцями, датування яких з великою ймовірністю відоме. Ідеальними маркерами можуть бути цеглини із будівель, дата будівництва яких відома.

На жаль, спосіб датування Микулинецької цеглини з відбитком герба *Прус* за часом будівництва будівлі, в стіні якої її знайдено, не дієвий, бо цеглину виявлено під час демонтажу господарської споруди 1970-х рр. Цілком вірогідно, що вона в цю будівлю потрапила під час повторного використання, що не є рідкістю для будівельних матеріалів.

На микулинецькій цеглині із родовим гербом, на жаль, немає частини бокової грані, що утруднює вимірювання її довжини. Її збережені розміри наступні: 27 см довжини, 14 см ширини та 6 см товщини (27x14x6 см). Практично ідентичними за пропорціями відповідниками буде цегла барокового костелу св. Трійці 1761–1779 рр. і монастиря 1780 року в Микулинцях (28x15x6 см) та цегла палацу поч. XIX ст. в сусідньому Струсові (29x15x6 см) (рис. 5 a,b,c). Вже в першій третині XIX ст., пропорції цегли на теренах Галичини зростають в розмірах. Ці гіганти сягали 31x17x7 см. Окремі взірці такої цегли збереглись в стінах Микулинецької твердині. В замкових стінах таких велетнів зовсім небагато – однозначно, її використовували аби підрихтувати пошкоджені стіни (Капуста 2022, с. 38). В другій пол. XIX ст. розміри цеглин знову зменшуються до пропорцій 27x14x6 см, що розширює хронологічні межі виробництва знайденої в Микулинцях цегли кінцем XVIII – поч. XIX ст. та другою пол. XIX ст.

Особливості клеймування. До другої пол. XIX ст. технологія клеймування цегли кардинально відрізнялась від тієї, яка прийшла їй на зміну. Від часу, коли розпочалось масове виробництво цегли на території України (XV–XVI ст.), клеймування було рідкісним явищем. Інколи на цеглу могли наносити свої знаки майстри, які випікали цеглу, або залишали свої відбитки представники місцевої фауни (рис. 6 a). З кін. XVIII – поч. XIX ст. розпочинається «класичне» клеймування, здебільшого ініціалами власників або власницькими знаками (в т.ч. родовими гербами). Клейма або сигнатури в цей час вирізались на дні дерев'яних форм, які заповнювались глиною для формування цегли. Тому усі відбитки на цеглі до другої пол. XIX ст. мали *випуклий* рельєф і наносились на тильній поверхні (рис. 6 b). В другій пол. XIX ст. на теренах Галичини набуває поширення інша технологія клеймування. Вона ґрунтувалась на виготовленні, головним чином, металевих матриць, котрими відтискалися на верхній поверхні цеглин необхідні відбитки. З цього часу клейма

стали *втисненими*. Саме такого типу є клеймо родового герба *Прус*, що обмежує датування цегли з Микулинець другою пол. XIX ст. – поч. XX ст. Однак, на перетині XIX–XX ст. в Австро-Угорській імперії на законодавчому рівні було впроваджено обов'язкове клеймування виробів цегляної промисловості аби визначати за написом на цеглі тих виробників, котрі дотримувались чи не дотримувались лімітів якісного виробництва. В цей час клеймування стає масовим явищем. Написи на цеглі в 99 випадках із 100 містили інформацію про продуцента, в котрій зазначалось *прізвище* або *ініціали, назва населеного пункту*, де знаходиться цегельня, або водночас те і інше (рис. 6 с). В цей час зникають сигнатури із родовими гербами, а якщо такі залишаються, то обов'язково додаються ініціали власників. Тому цеглину із Микулинець за способом нанесення клейма та відсутністю ініціалів, можна датувати другою пол. XIX ст.

Таким чином, проаналізувавши розміри, особливості клеймування, територію, де знайдена цегла та колір глини, з якої її вироблено, можна з великою долею вірогідності стверджувати, що цегла з власницьким гербом *Прус* була виготовлена в Микулинцях або найближчих околицях в другій пол. XIX ст. Маючи такий набір фактів можна розпочинати пошук власника цегельні та, одночасно, родового герба, відтисненого на знайденій цеглі.

На першу задокументовану згадку про цегельню в Микулинцях натрапляємо в *Йосифинській метриці*. Автор дослідження *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*, використовуючи статистичні дані *Йосифинської метрики*, зазначає, що в Микулинцях, станом на 1785 рік в переліку власності місцевого діда Яозефа Мнішека (*Jozef Mniszech*), згадується цегельня (*W dokumentach wymieniono ponadto cegielnie panska oraz ekonomie i dworki*) (Petryszak 2018, s. 32).

Йозеф Мнішек родового герба *Кончиц* (*Konczyc*) продукцію своєї цегельні не клеймував, принаймні, в Микулинцях не знайдено жодної цеглини із його ініціалами або гербом (Mesiecki 1839, s. 582) (рис. 7 а). Також відсутні будь-які знахідки цеглин із гербом Потоцьких *Пилява* (Людівіка Потоцька, уроджена Мнішек, володіла Микулинцями із сер. XVIII ст. і до 1785 року), що пояснюється незначним поширенням практики клеймування цегли у XVIII ст. (рис. 7 б). Доказом цьому є зведені на протязі 1760–1770-х рр. в Микулинцях бароковий костел, монастир та палац, під час будівництва яких використовувалась цегла без клейм.

В 1792 році новим власником містечка та маєтку стає барон Петро Конопко (*Piotr Konopko*) родового герба *Новина* (*Nowina*) (рис. 7 с). Його наступниками та спадкоємцями до середини XIX ст. були сини: з 1798 по 1843 рр. барон та водночас королівський генерал-ад'ютант Ян (*Jan Konopko*), з 1843 по 1850 рр. барон Антон (*Antoni Konopko*) (Boniecki 1907, s. 101–103). Родина Конопків теж «поза підозрою», адже їх власницький герб *Новина* кардинально відрізнявся від герба *Прус* (Paprocki 1584, s. 746; Potocki 1696, s. 446).

На жаль, усі дідиці Микулинець другої пол. XIX ст. теж не могли бути власниками цегельні, на якій цегла клеймувалась гербом *Прус*. Через те, що Ян Конопко у шлюбі з Юзефою Менчинською (*Józefą Miączynską*) не мав нащадків по чоловічій лінії, а лише доньку Юзефу, микулинецька власність після його смерті перейшла до рідного брата, потім до родичів дружини, а опісля до його двоюрідного брата. Така плутанина завершилась в останній чверті XIX ст., коли чергова власниця маєтку – двоюрідна племінниця Яна Конопко – Юзефа Конопко (*Jozefa Konopko* 1856–1938 рр.) вийшла заміж за графа Мечислава Рея (*Mieczysław Rey* 1836–1918 рр.). Родові герби Конопків (*Новина*) та Реїв (*Окиша*) на протязі кількох десятиліть мирно співіснували в родинній традиції. Зокрема, на даху Микулинецького палацу було встановлено кількометрову скульптуру архангела Михаїла, котрий в обох руках тримав два гербові щити. На одному з них був барельєф герба Конопків – *Новина*, а на іншому – герб Реїв – *Окиша*. Скульптура була втрачена під час Першої світової війни, не збереглося, навіть, чітких світлин, на яких можна розгледіти її деталі.

Проте збереглась стара реклама микулинецької броварні поч. XX ст. Цінна вона тим, що демонструє зовнішній вигляд геральдичних щитів та їх розташування – *Окиша* знаходилась праворуч, а *Новина* – ліворуч (рис. 8). Геральдичні знаки досить консервативні у своїх зображеннях, тому можна з великою долею ймовірності припустити, що гербові щити на даху палацу мали такий самий вигляд, як на рекламі.

Аналіз родових гербів власників микулинецьких маєтностей, засвідчує відсутність серед них володарів герба *Прус*. Отже, цегла з цим гербом потрапила в Микулинці як імпорт. Саме цей напрям пошуку виробника означеної цегли за межами Микулинець є значно результативнішим,

бо на протязі значної частини XIX ст. на теренах, розташованих в безпосередній близькості від Микулинець, великими землевласниками була родина Баворовських. Баворів, Мишковичі і Смолянка, що в Тернопільському районі, були їх осідком (10–12 км на північний схід від Микулинець). До їх володінь належала низка сусідніх з Микулинцями сіл, в т.ч. Струсів (8 км на південь від Микулинець), Богатківці (15 км на північний захід від Микулинець) та Бенева (18 км на захід від Микулинець) (Boniecki 1899, s. 132–134). Саме Баворовські були власниками родинного герба *Прус* – II *Вовчікоси* (*Prus II Wilczekosy, Slubica, Falcastrum Lupinum*), в основі якого був двораменний хрест з обламаним нижнім ramenom (Paprocki 1584, s. 529; Potocki 1696, s. 351; Wikipedia. Prus II.) (рис. 9 a,b).

Володіння Баворовських від поч. XIX ст. і до 1890-х рр. оточували Микулинці великим півколом, яке не замкнулось лише на південному заході відносно Микулинець. Якщо припустити, що цеглина з гербом *Прус* була «спечена» за межами Микулинець, а потім привезена сюди, то важливим фактором її транспортування в другій пол. XIX ст. була наявність хороших шляхів сполучення та незначна відстань. Богатківці та Бенева, з якими Микулинці зв'язував ґрунтовий шлях значної протяжності, залишаються поза увагою. А ось містечко Струсів, з яким Микулинці зв'язував давній шлях, котрий можна простежити на карті 1779–1783 рр., цілком підходить.

Протягом 1848–1899 рр. власником Струсова та довколишніх околиць був граф Володимир Баворовський (*Włodzimierz Baworowski*) герба *Прус* – II (Boniecki 1899, s. 132). З усієї розгалуженої родини Баворовських саме Володимир досяг значних політичних висот – він тричі, на протязі 1861–1876 років, обирався послом до крайового Галицького Сейму, потім став депутатом Державної ради у Відні (Boniecki 1899, s. 133). Баворовський особливо шанував свій родовий герб – він у вигляді барельєфу був встановлений на фронтоні його Струсівського палацу, де проіснував до 1939 року (рис. 9 c). Усі товари, які виготовлялись у володіннях Володимира Баворовського (в першу чергу – виробу люлькової фабрики (пол. *fabryka cybuchów strusowskiemi zwanych*), browарні (пол. *stawnie sąpiwa strusowskie*) та винокурні в Струсові), опломбовувались свинцевими пломбами із зображенням повного герба *Прус* – II, або його частини – двохрамним хрестом із обламаним нижнім ramenom – герб *Прус* (Dunin Borkowski 1844, s. 341). Це підтверджує знайдений автором у полях між Микулинцями та Струсовом підйомний матеріал – дві пломби із родовим гербом *Прус* – II та *Прус* (рис. 9 d,e).

На першій з них виکارбовано класичний герб, ідентичний із вміщеним у першому томі гербовника 1899 року *Herbarz Polski* гербом графів Баворовських (Boniecki 1899, s. 132) (рис. 9 d). Тут, на геральдичному щиті розташовані дві коси, звернені догори гострими кінцями. На точці з'єднання кіс височіє двораменний хрест. З нашоломника видніється права рука із затиснутим мечем (Wikipedia. Prus II.) (рис. 9 f). На іншій пломбі нанесено лише хрест (т.з. *Прус*) (рис. 9 e).

Слід зауважити на різниці між гербами *Прус* і *Прус* – II, які є окремими геральдичними знаками. В такому випадку, чи можна ототожнювати зображення герба *Прус* на цеглині та пломбі із гербом *Прус* – II, який належав родині Баворовських, чи ці герби належали різним власникам? З огляду на те, що Микулинці з навколишніми селами (Конопківка, Ладичин, Воля, Кривки) тривалий час були своєрідним «анклавом» в оточенні володінь Баворовських та відсутність інших аристократичних носіїв цих гербів, котрі володіли цегельнями в околицях Микулинець, підтверджують використання різних варіантів одного герба.

Щоправда, оглядова розвідка, проведена в Струсові, не виявила цеглин із гербом *Прус*, що, не заперечує ймовірності такої знахідки в майбутньому. Тому версія про виготовлення в Струсові цегли, яку знайдено в Микулинцях, залишається робочою гіпотезою, яка потребує матеріальних доказів.

Геральдична традиція використання герба *Прус* – II відродилась в XXI ст. На гербі Тернопільського району, котрий об'єднує практично усі землі, якими у XIX ст. володіли Баворовські, він зайняв почесне місце (рис. 9 g). Офіційний опис герба включає таке пояснення: «*Прус II, або вовчі коси – герб польських магнатів графів Баворовських (пол. Baworowski hrabia), які впродовж кількох століть володіли великими маєтками і земельними наділами на території сучасного Тернопільського району*» (Вікіпедія. Герб Тернопільського району).

У березні 2024 року, коли публікація готувалась до друку, автором статті в Струсові було віднайдено дві ідентичні цеглини із родовим гербом «Прус», що підтвердило гіпотезу щодо локалізації її виробництва та власника цегельні.

ЛІТЕРАТУРА

- Бейдик Олександр. 2020. Скарби та приватні колекції як чинник формування музейних експозицій: національний та світовий аспекти. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск XVIII*. с. 106–112.
- Вікіпедія. *Герб Тернопільського району* [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб_Тернопільського_району [Дата звернення 5 грудня 2023].
- Капуста А. 2022. Замковий палац. Цегла Микулинецького замку або нетрадиційний погляд на вивчення історії фортеці. *Замки в Тербовлі та Микулинцях. Історія та перспективи пристосування*. Тербовля. с. 33 – 39. pdf.
- На Дніпропетровщині музею подарували колекцію старовинних цеглин. 06.10.2023. [online]. Режим доступу: <https://vesti.dp.ua/na-dnipropetrovshhyni-muzeyu-podaruvaly-kolektsiyu-starovynnyh-tseglyn-foto/> [Дата звернення 19 листопада 2023].
- Boniecki Adam. 1899. *Herbarz Polski*. T. 1. Warszawa. s. 393.
- Boniecki Adam. 1907. *Herbarz Polski*. T. 11. Warszawa. s. 401.
- Dunin Borkowski. 1844. *Album na korzysc pogorzalcow*. Lwow. s. 365
- Mesiecki Kaspr. 1839. *Herbarz Polski*. w Lipsku. s. 582.
- Paprocki Bartosz. 1584. *Herby rycerstwa Polskiego*. s. 1226.
- Petryszak Bogdana. 2018. *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józefińskim katastrze gruntowym*. Tom VI: Mikulińce i Zarudzie. Kraków. 110 s.
- Potocki. 1696. *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej*. Krakowie. 741 s.
- Wikipedia. *Prus II*. [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Prus_II [Дата звернення 3 грудня 2023].

Andriy Kapusta,

Local Historian,

Head of Tourist and Local History Groups,

Mykulyntsi Center for Children and Youth

BRICK WITH THE FAMILY COAT OF ARMS «PRUS» FROM MYKULYNTSI

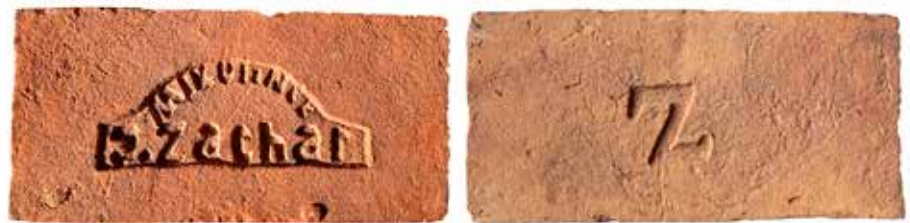
A brick with a stamp in the form of the ancestral coat of arms «Prus» (a two-armed cross with a broken lower right arm), which the author came across in Mykulyntsy, Ternopil Oblast, became a small sensation among connoisseurs of old branded bricks. As of 2023, this is the only find of a brick with such a coat of arms in the region. In contrast to the proprietary coat of arms «Prus», Ternopil Oblast is «strewn» with old bricks with imprints of the Pylyava coat of arms, which is explained by the rather large number of brickyards that belonged to the extensive Potocki family. However, the producers of bricks with the coat of arms «Prus» on the territory of the Ternopil region are still unknown.

This article is an attempt to localize the producer of bricks with the coat of arms «Prus» and to establish the probable territorial and ownership affiliation of the brickyard that produced the rare bricks found in Mykulyntsi.

Keywords: Coats of arms “Prus” and “Prus – II”, Mykulyntsi, branded brick, Bavorovski, Pototski, private collection.

Рис. 1.
Цегла із гербом Прус

a

b

c

Рис. 2. Цегла з Микулинець та околиць.

a. Цегла з Микулинець.
Виробник J. Zachar.

b. Цегла з Микулинець.
Виробник Katz.

c. Цегла з Ладичина.

d. Цегла із Струсова (поч.
XIX ст.)

e. Пальцівка
з Микулинецького замку

d

e

Рис. 3. Цегла з Тернополя та околиць.
 а. Продукція Тернопільських цегельень. б. Цегла із села Біла. с. Цегла із Загребелля

Рис. 4. Цегла із Терешовлі

Рис. 5. Цегла з Микулинець та околиць (кін. XVIII – поч. XIX ст.).

а. Цегла костелу св. Трійці (1761–1779 рр.).

б. Цегла із монастиря отців Місіонерів 1780 р. в Микулинцях.

с. Цегла із Струсівського палацу (поч. XIX ст.)

Рис. 6. Особливості клеймування цегли.

а. Цегла-пальцівка XVI–XVII ст.

б. Цегла поч. XIX ст. із випуклим клеймом.

с. Цегла кін. XIX – поч. XX ст. (клейма з іменами власників та назвами населених пунктів)

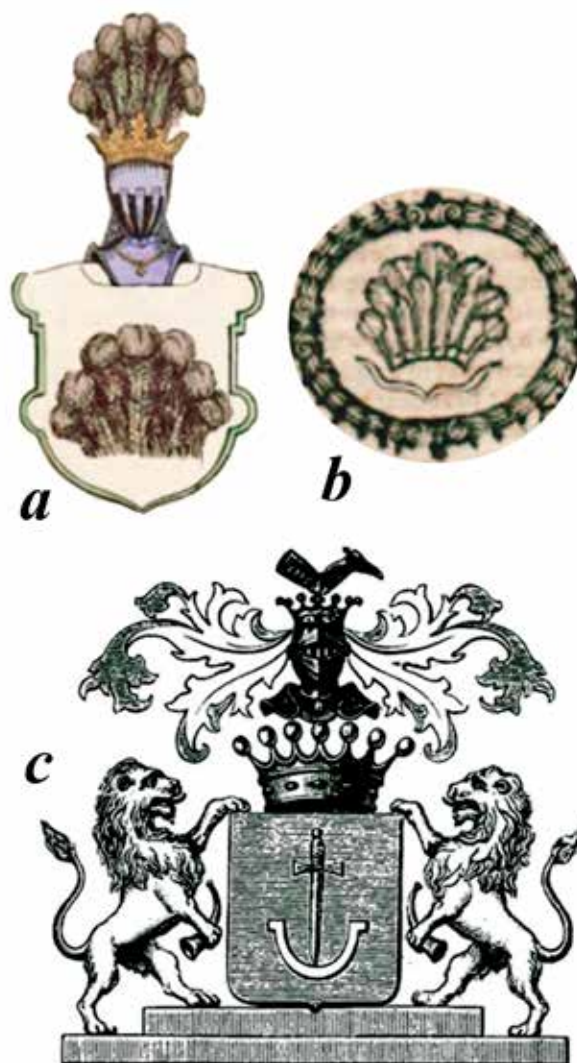

Рис. 7. Герби власників Микулинець в XVIII–XIX ст.

а. Герб Мнішеків **Кончиць** (із гербовника 1584 року).

б. Герб Мнішеків **Кончиць** (із гербовника 1696 року).

с. Герб Конопок **Новина** (із гербовника 1899 року)

Рис. 8.
Реклама Микулинецької броварні
(ліворуч – Герб Конопок **Новина**,
праворуч – герб Реїв **Окша**)

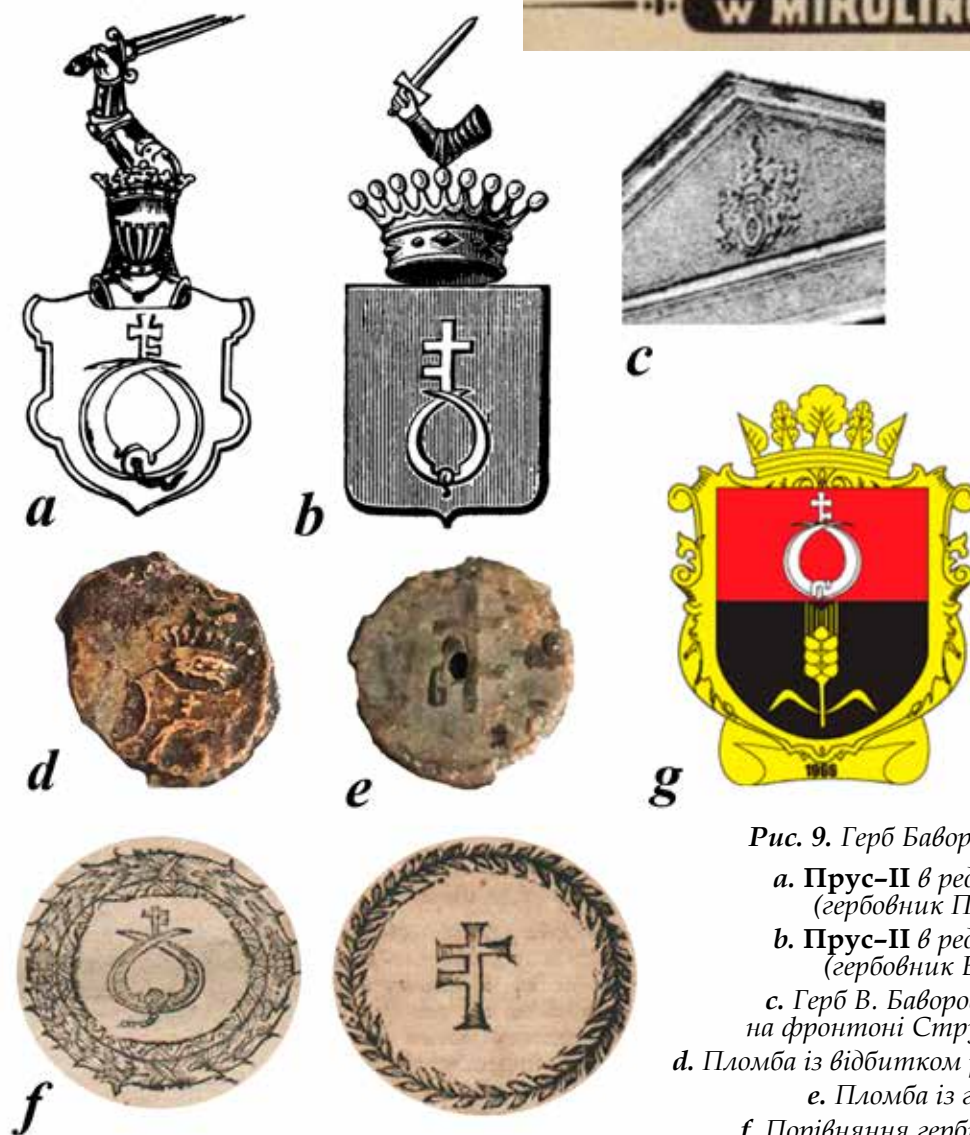

Рис. 9. Герб Баворовських **Прус-ІІ**.

- a. **Прус-ІІ** в редакції 1584 року (гербовник Папроцького).
- b. **Прус-ІІ** в редакції 1899 року (гербовник Бонецького).
- c. Герб В. Баворовського **Прус-ІІ** на фронтоні Струсівського палацу.
- d. Пломба із відбитком родового герба **Прус-ІІ**.
- e. Пломба із гербом **Прус**.
- f. Порівняння гербів **Прус-ІІ** і **Прус** з гербовника Потоцького 1696 року.
- g. Сучасний герб Тернопільського району

Андрій Капуста

краснавець,
керівник туристсько-краєзнавчих гуртків,
Микулинецький центр дітей та юнацтва

ПІДРИВ БАСТЕЙ МИКУЛИНЕЦЬКОГО ЗАМКУ ПІД ЧАС ОСМАНСЬКОЇ ОБЛОГИ 1675 РОКУ: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, ВІЗУАЛЬНІ ОБСТЕЖЕННЯ, ВИСНОВКИ ТА ГІПОТЕЗИ

Стаття присвячена питанням саперного підриву бастей Микулинецького замку, що на Тернопільщині, в ході польсько-турецької війни 1672–1676 рр. В роботі висвітленні такі проблемні питання, як вірогідність підриву оборонних фортифікацій замку в Микулинцях; їх ідентифікація та недостатнє вивчення цього питання дослідниками протягом XIX–XXI ст. Зроблено спробу на основі візуального обстеження фортифікацій замку локалізувати ймовірне місце саперного підкопу та проаналізовано ймовірність знищення південно-західної бастей Микулинецького замку.

Ключові слова: Микулинецький замок, облога 1675 року, підрив бастей, османські сапери, оглядова розвідка, Андрій-Хризостом Залуський.

Однією із найбільш розтиражованих подій, котрі коли-небудь відбувались в Микулинецькому замку, є драматична облога твердині османами в 1675 році. Відомий перебіг подій цієї історії наступний: в 1675 році під час польсько-турецької війни 1672–1676 рр. замок в Микулинцях взяв в облогу загін османського війська. В цей час основні турецько-кримськo-валаські війська, котрим командував паша Ібрагім Шишман, знаходились у своєму таборі під Збаражем. Воєначальник, довгий час перебуваючи тут, лише здійснював управління своїми загонами, які надсилались на захоплення замків в Микулинцях, Теремовлі, Заложцях і Скалаті (Пришляк 2016, с. 37; Ганусевич 2022, с. 118).

Саме під час цих рейдів тилами польських військ, відбулась 15-денна облога замку в Микулинцях. Основні драматичні події, які відбулись під стінами твердині в 1675 році, в тезисному викладі такі: обороною керував шляхтич Орхійовський із трьома синами, декількома шляхтичами та кількома сотнями хлопців. Оборонці успішно відбивали штурми, проте османи застосували військово-інженерну хитрість – здійснили підкоп та підірвали одну із замкових веж (Ганусевич 2020, с. 14).

Технічна перевага, нібито, нічого туркам не дала – оборонці оперативно замурували пролом. Проте, зброя та їжа в них закінчувалась, тому розпочались переговори щодо почесної капітуляції гарнізону. Османи обіцяли дотримуватись визначених умов, але, коли обложені склали зброю, загартники їх обезголовили, а Орхійовського із синами та іншими керівниками оборони посадили на палі. Жінок, дітей і ремісників забрали у неволю (Чорноус 1991, с. 168–169; Ганусевич 2020, с. 14).

Після ознайомлення із низкою письмових джерел про оборону замку в Микулинцях, виявилось, що у визначенні підриву замкової вежі/бастей криється певна невідповідність, яка полягає у нечіткій дефініції цього елементу оборонних фортифікацій у першоджерелах. Іншими словами – про підрив саме вежі/бастей Микулинецького замку вперше дослідники заговорили лише з кінця XIX ст.

Мета статті полягає у порівняльному аналізі письмових джерел XVII і XVIII ст. із дослідженнями XIX ст. та візуальними обстеженнями Микулинецького замку, проведених автором в XXI ст. з метою локалізації ймовірного місця підриву замкових фортифікацій.

Перша і єдина документальна згадка про підкоп під оборонні укріплення Микулинецького замку з'явилась в 1709 році у книзі єпископа Залуського Андрія (Андреаса) Хризостома (*Zaluski Andrzej Chryzostom*) – «*Epistolarum historico-familiarium*». Автор, свого часу знаний польський церковний діяч, який вже з 18 років займав державні посади. Після смерті в 1673 році короля Михайла Вишневецького, його (в той час краківського каноніка) було направлено з посольством в Іспанію та Португалію з повідомленням про смерть короля. Окрім цього, в Португалії Залуський повинен був клопотати про грошову допомогу у війні з турками. Відрядження Залуського до Іспанії та Португалії припало на 1674–1675 рр., саме на той час, коли відбувались події у Микулинцях (Вікіпедія. Андрій-Хризостом Залуський; Czolowski 1894, с. 614). Отже, Андрій-Хризостом не був безпосереднім свідком згаданих в його книзі подій. А усе ж «*Epistolarum historico-familiarium*» є першоджерелом перебігу облоги Микулинецького замку, бо в епістолярній збірці Залуський зібрав різноманітні

послання інших адресантів, в т.ч. до іспанського Апостольського суду, копії листів високопоставлених урядовців та монархів, королівські привілеї, акти і постанови конгрегації. Про події військової кампанії 1675 року у книзі Залуського інформує «Послання до іспанського Апостольського суду від Галеаса Марешотті» (GALLEACEO MARESHOTTI) від 1675 року (Zaluski 1709, р. 535).

Перекладений латинський текст про саперний підрив із книги Залуського має два варіанти визначення знищених вибухом фортифікацій: «Диво міської доблесті виросло, коли **один із бастіонів** (інший переклад – **фортеця**) **був знищений вогнем з підземелля**» (*crevit municipalis virtutis miraculum, uno fubterraneis ignibus diruto per hoftem propugnaculo*) (Zaluski 1709, р. 575). Можна припустити, що «бастіон» був бастеєю Микулинецького замку, тим більш, цей фортифікаційний елемент зводився на кутах фортечних стін. Однак, у цьому випадку виникли певні «труднощі перекладу», бо слово *бастіон* вимовляється на латині як *bastilio*, а в тексті Залуський використовує рідко вживане *propugnaculo*, що наближено перекладається як *фортеця*. Водночас, для атрибутики слова *фортеця* в латинській мові застосовують більш звичне *castellum*, а замок звучить як *castrum*, твердиня – *arkem*, стіна, мури, на латині – *moenia, muro, murus*, вежа або башта – *turrim*, оборонні вали – *munitiones*. Усіх цих слів, описуючи оборону замку, Марешотті не вживає, тому залишається не встановленим, яку функціональну частину оборонних споруд замку було знищено вибухом. Взагалі, автор у своєму творі, для означення Микулинецького замку та оборонних міських фортифікацій, окрім слів *propugnaculo* (*фортеця*) та *muro* (*мури*), вживав словосполучення *Mikulenicij oppidi* (*місто Мікулениці*), *civitatis* (*місто*) або *ea arce* (*ця цитадель*) (Zaluski 1709, р. 541, 575).

Після друку «*Epistolarum historico-familiarium*» в 1709 році, історія з підривом частини Микулинецького замку під час облоги 1675 року, була призабута та не згадувалась в жодному із відомих автору історичних та енциклопедичних видань до самого кінця XIX ст. Зокрема, «*Starozytna Polska*», авторства Balinski M., Lipinski T., яка побачила світ в 1845 році та «*Encyklopedyja powszechna*» від 1864 року про оборону замку в Микулинцях в один голос повідомляли, що «*Oblężony zamek... po 15 dniowej walecznej obronie poddaje się nie dotrzymawszy nie wierni zawartej umowy, część załogi i mieszkańców wyrznęli, część jako rańców wprowadzili*» (Обложений замок... після 15-денної хоробрної оборони здався, але невірні не дотрималися укладеної угоди і вбили частину оборонців та жителів, а деяких викрали в полон) (Balinski, Lipinski 1845, s. 733; Encyklopedyja powszechna 1864, s. 589). В цих джерелах немає жодної згадки про саперний підкоп та підрив частини замкових фортифікацій.

Лише в 1892 році польський дослідник старовини Олександр Чоловський відроджує тему саперного підкопу із наступним підривом бастеї Микулинецького замку: «*Турецькі втрати були значними. Не в змозі захопити замок ні гарматним вогнем, ні штурмом вони вдалися до підкопів та мінування. Так було підірвано одну з веж замку, що спричинило смерть кількох сотень турків без великої шкоди для обложених, які швидко закрили зроблений пролом*» (Czolowski 1892, s. 28). В оригіналі дослідник пише про руйнування замкової вежі (*Wysadzona tą drogą jedna z baszt zamkowych...*) та в цьому місці тексту посилається на вище згадану книгу Залуського. Однак, в останнього немає чіткої згадки про *башту* чи *вежу* замку. Коло пошуку замкнулось... Проте історія із саперним підривом саме вежі Микулинецького замку після видання книги Олександра Чоловського «*Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*» впевнено «прописалась» в дослідженнях сучасних істориків.

А втім, окремі факти з микулинецької облоги, наведені Чоловським, виглядають недостовірно чи, радше, сумнівно. Це стосується твердження про підрив османами замкової вежі, що «*спричинило смерть кількох сотень турків без великої шкоди для обложених...*» (Czolowski 1892, s. 28). Годі собі уявити таку абсурдну картину – аби відправити на той світ стільки своїх побратимів, туркам необхідно було цілими ватагами стояти під стінами замку або сидіти в замінованому підкопі та чекати своєї долі.

Аналогічна подія згадується під час облоги османами Тереховлянського замку в тому ж 1675 році, яка відбулась лише через два місяці після оборони Микулинець. 6 жовтня, коли турки спробували встановити порохові заряди у виритий тунель під мурами замку, пролунав потужний вибух, котрий не завдав жодної шкоди стінам твердині, але знищив майже тисячу бусурман!

В обох випадках підриви підземних тунелів наче спричинили невинуваті гігантські втрати з боку осман та, водночас, зайвий раз підкреслили нібито повну їх некомпетентність під час земляних інженерних робіт. Водночас, саперні підкопи та підриви фортифікаційних споруд та мостів в османському війську взірця другої половини XVII ст. не були рідкістю. Скоріш навпаки, такі військово-інженерні дії були «візитівками» турецьких облог.

В кінці XVII ст. турецька армія вже мала роди військ, в т.ч. корпус саперів («лягимиджи»), який нараховував 500 чол. та загони інженерії. Вже на етапі зарахування вояків до корпусу «лягимиджи», командування визначало подальшу їх спеціалізацію – одні потрапляли до підрозділів

з риття тунелів, інші могли стати саперами для роботи з вибухівкою та займатись безпосередньо підризом мостів та ворожих фортифікацій. Звичайною винагородою воякам цього підрозділу за службу було наділення їх виплатою жалування (Срібляк, Дудар 2018, с. 37).

Професійність і успішність турецьких саперів особливо проявилась в 1669 році під час облоги та здобуття фортеці Кандія. Тому годі сподіватись на правдивість оцінки підготовки османських саперів, вміщених на сторінках «*Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*». Можливі контраргументи на користь протисаперних дій обложених не мають підтверджень у першоджерелах та пізніших історичних дослідженнях.

Чи можна категорично стверджувати, що в Микулинецького замку під час облоги 1675 року було висаджено в повітря одну із бастей та чи надавали перевагу османи підризам замкових веж над замковими мурами? Здається в більшості документально підтверджених випадках, турки підривали замкові мури, які через своє лінійне простягання були більш вразливі для руйнувань. На противагу їм, замкові вежі, винесені за периметр оборони, мали досить вузький вхід з боку замкового подвір'я. У випадку їх руйнування, такий пролом зазвичай було досить легко закрити підручними засобами. Для прикладу, в ході облоги Кам'янця в серпні 1672 року османи навколо міста викопали сім ліній окопів. Окремі були такої глибини, що там могли критись вершники з конями.

Водночас, турки почали копати тунелі під Новий замок, проте оборонці в ніч на 25 серпня залишили його і перейшли до Старого замку. Побудувавши тимчасові укріплення навколо Старого замку, турецькі сапери розпочали підкоп під його мури. В ніч на 26 серпня вони вже підклали у тунель міни, які підірвали наступного дня. Вибух зруйнував майже половину замкового муру (Шумлянський 2017).

Оборонці зуміли ненадовго стримати ворога, навіть після руйнування замкових мурів. Пролом було поспішно завалено уламками каменю і дерев'яними колодами. Після цього бій тривав ще до вечора, а турки тим часом продовжували бомбардувати Старий замок та ще в трьох місцях пробити мур закладеними під нього мінами. На протязі цілої ночі поляки копали на замковому подвір'ї земляний вал, який мав стати наступною лінією оборони. Однак, зважаючи на стан речей та підриз оборонних фортифікацій, зранку 27 серпня оборонці Кам'янецького замку вивісили білий прапор.

Під час облоги Відня в 1683 році турецьке військо розпочало масштабні земляні роботи, які через об'єктивні причини не завершилися: Відкрита місцевість навколо Відня не давала можливості османам достатньо близько наблизитись до фортечних мурів, щоб вести прицільний вогонь. Тому більшу частину артилерії вони розмістили в передмісті Леопольдштадт, взялись рити довгі траншеї до міських стін і тунелі під равеліни для закладання вибухівки. Попри залучення 5 тис. копачів, роботи затягнулись і через три тижні туркам вдалось лише подолати рубіж частоколу. Резерви, які надійшли на виручку обложеному Відню, завадили османським саперам завершити розпочате (Лук'янюк 2013).

Спеціальних досліджень оборонних укріплень Микулинецького замку, з метою виявлення слідів згаданого підризу і руйнування бастей та замуrowаного пробою на її місці, науковцями ще не проводилось. Здійснена автором оглядова розвідка південно-західного рогу замку, де за твердженням окремих дослідників, ймовірно розташовувалась знищена вежа, виявила наступне: південно-західний кут замку закінчується виступом стіни – т.з. *охопним контрфорсом*, який підпирає кут споруди з двох боків (Ганусевич 2020, с. 15). Одразу за виступом охопного контрфорсу розпочинається крутий замковий схил. Тут нема рівної ділянки поверхні, де, навіть теоретично, могла знаходитись вежа. Саме тому, наявність контрфорсу на південно-західному розі твердині, котрий укріплює та підпирає замкову стіну над крутим схилом, є логічним.

Вірогідно, що кутової вежі в цьому місці ніколи не було. Тому що тут немає слідів замуrowування пролому у стіні, який би з'явився після руйнування вежі. Південно-західний замковий контрфорс має акуратне завершення. Тут замкова кам'яна кладка має таку ж структуру, як і решта навколишніх стін замку (рис. 1).

Ознаки, які вказують на відсутність існування вежі в минулому:

1. Будь-який пролом у товстій оборонній стіні, тим більш руйнування від вибуху, призводить до знищення оборонного периметру. Аби відновити функціональність замку, цей пробій необхідно замуrowувати. Проте, південно-західний кут замку немає прикмет пізніших замуrowувань. Кам'яна кладка рівна та однорідна, каміння зв'язане одне-з-одним, що свідчить про одночасність зведення стін та контрфорсу, який їх об'єднує.

Поряд з цим, в замку можна натрапити на інші приклади замуrowувань бійниць чи брам (в т.ч. південної замкової брами), котрі було здійснено не пізніше XIX ст., та які видно неозброєним

оком. Більше цього, в Микулинецького замку є ділянки пізніших стін, які припасовані до ранніх. В одному із випадків давні «реконструктори» Микулинецької твердині прибудованою стіною розділили навпіл арочний прохід (рис. 2). Тут нова і стара стіна, з'єднані лише у верхній частині. Однак, така недбалість, якій вже кілька століть, не вплинула на міцність будівлі.

В іншому місці «реконструктори» замку вигадали з'єднання старої і нової стіни за допомогою кам'яних вкладок, які надавали новій конструкції певної жорсткості (рис. 3). Чогось, навіть подібного, на південно-західному розі твердині ми не помітимо. Навпаки...

2. Західна і південна стіна та *охонний контрфорс*, який нібито з'явився на місці зруйнованої вежі, свідчать про єдиний «архітектурний ансамбль». Тут і там, на одному рівні від підніжжя замкової стіни, помітні ніші, які використовувались для кріплення дерев'яних риштовань/опалубків. А це ознака того, що стіни із контрфорсом зводились одночасно (рис. 4).

Ще одним «німим» свідком є характерна цегла пальцівка, вставки якої є у стінах та контрфорсі замку. Таку цеглу ручної формовки виготовляли в XVI-XVII ст., тому можна впевнено сказати, що з'явився єдиний контрфорс Микулинецького замку не менше як 300 років тому.

Тепер «прогуляємось» до північно-східного рогу замку. Що тут одразу впадає у вічі – це рвані товсті виступи стін (рис. 5). Тут помітно повний набір ознак, що на цьому розі могла розміщуватись замкова бастея – замуrowаний пролом, зруйновані уламки стін, вертикальна сходовіа ніша в стіні, яка могла з'явитись на світ тільки у випадку руйнування частини стіни (рис. 6). А під замковим муром є рівна ґрунтова поверхня, на якій могла розташовуватись зруйнована вежа. На землі ще помітні виступи каміння, котрі, вірогідно, є фундаментом башти.

Теоретично, північно-східна зруйнована бастея може претендувати за словами польського дослідника Олександра Чоловського на *«wysadzona tą drogą jedna z baszt zamkowych...»*. Однак, сучасні дослідники Микулинецького замку на руїни цієї бастеї не звертають уваги, а саперний підрив пов'язують лише із південно-західною бастеєю, якої, вірогідно, ніколи не існувало. Зокрема, Ганусевич Н. стверджує: «Одна з підірваних... веж, безсумнівно, та, де її місце пізніше зайняло підкріплення контрфорсів... (північно-західна вежа – авт.)», «... знищена південно-західна бастея замку, згодом відновлена тодішнім власником, як потовщення стіни», «...був зроблений ворогом підкоп та зірвана південно-західна бастея замку під час турецької навали» (Ганусевич 2020, с. 15; Ганусевич 2021, с. 387). Водночас, дослідниця пов'язує руйнування північно-східної бастеї внаслідок демонтажу її місцевим населенням на будівельний матеріал (Ганусевич 2022, с. 119).

Коли відбувся згаданий демонтаж північно-східної бастеї достовірно не відомо. Найбільш раннім документальним джерелом, що підтверджує відсутність двох бастей Микулинецького замку є кадастрова карта, складена в 1861 році. План Микулинець 1900 року теж демонструє відсутність південно-західної і північно-східної бастей замку (рис. 7,8). Інші карти XIX та XVIII, на яких зображено контури замку в Микулинцях, на думку автора, є не достатньо інформативними, бо твердиня на них зображена із чотирма бастеями, що суперечить датуванню південно-західного контрфорсу за наявністю в його кладці цегли пальцівки XVI-XVII ст. Водночас, ці карти заперечують будь-які руйнування веж замку в Микулинцях (в т.ч. підрив бастеї в 1675 році), що є темою окремої статті...

Археологічних підтверджень факту руйнування фортифікацій Микулинецького замку в наслідок підземних вибухів, на жаль, немає, бо жодних археологічних досліджень на території Микулинецького замку не проводилось. Лише в 1988 році оборонний об'єкт та прилеглу територію візуально обстежили представники архітектурно-археологічного загону Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича) АН України під керівництвом В. Чорновуса. Зокрема, було встановлено, що «В південно-східній частині городища збереглися залишки валу, висотою 4,6 м., що оточував периметр мису. Простір між валами в північно-західній частині був напевне засипаний і на утвореній поверхні в половині XVI ст. був збудований кам'яний замок» (Чорноус 1991, с. 102).

Через обмеженість коштів, експедиція на поверхні південного валу археологічних досліджень не проводила, а лише з допомогою ручного геологічного бура діаметром 45 мм. було закладено 4 пробні свердловини. На підставі аналізу проб ґрунту було отримано попередні дані про стратиграфію валу – «За даними аналізу було встановлено, що верхня частина валу насипана із жовтої глини поверх насипу із каменю місцевого походження» (Чорноус 1991, с. 102; Миська 2011, с. 188).

Також експедицією було реконструйовано форму та розміри городища, на якому зведено замок та встановлено, що в південній частині городища знесена частину валу через будівництво очисних споруд. В траншеї, що залишилась після прокладки труб було виявлено шари вугілля та перепаленої глини та кам'яну вимостку, що підтвердило результати, виявленні у пробних свердловинах.

Порівнюючи картографічні матеріали із візуальним обстеженням замкової гори, дослідники помітили, що кам'яний замок і мисоподібне підвищення, на якому він розташований, є різночасовими, оскільки північно-західний мур знаходиться майже посеред рову, а вали, що оточують замок зі сходу та півдня, не відповідають планувальній структурі замку та загальним принципам будівництва фортифікацій XVI століття.

Одним із результатів візуального обстеження 1988 року була констатація факту, що городище значно пошкоджене будівництвом замку, а його територія з північного та північно-західного боків оточена ровом, з північно-східного та східного боків – заплавою р. Серет, а з півдня – крутим річковим схилом.

Ці висновки підтверджують часткове пристосування кам'яного замку до вже існуючих валів городища – замок, як окремий вузол оборони, було вбудовано у систему давніших земляних фортифікацій та жодним чином не згадують про причину руйнування відсутніх бастей замку (рис. 9).

Чи можна припустити, що Чоловський невірно інтерпретував переклад оригінального латинського тексту Залуського, і тим самим увів в оману усіх майбутніх дослідників, котрі цитували його текст із «*Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*»? Таке, ймовірно, могло трапитись. Відомо, що Чоловський особисто досліджував руїни замку в Микулинцях, де зробив кілька чорнових зарисовок планів твердині (рис. 10) (*Materialy do dziejow zamkow czerwonoruskich zebrane przez Aleksandra Czolowskiego*. Т. 3.). Дослідник не залишив поза увагою відсутність у замку південно-західної бастей та помітив чіткі сліди руйнування на місці північно-східної вежі. Мабуть, вигляд цих руїн наптовхнув дослідника на думку, що на замкову бастею повинен був подіяти якийсь потужний зовнішній чинник, котрий спричинив би такі катастрофічні руйнування, водночас не завдавши пошкоджень стінам замку.

Водночас, факт руйнування оборонного периметру замку в Микулинцях під час облоги 1675 року засвідчує лише одне документальне джерело, вміщене у книзі Залуського. Письмові джерела XVII ст. (в т.ч. *Лѣтопись событій въ южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича (1624–1700)*, *Лѣтопись Львовскаго кармелитскаго монастыря*, *Витебская лѣтопись*, *составленная витебскими мѣщанами: Михаиломъ Панцирнымъ, Иваномъ Чарновекиемъ, Гаврииломъ и Стефаномъ Авѣрками*), котрі інформують про оборону Микулинецького замку, не містять жодних згадок про саперний підкоп, мінування та підрип його фортифікацій.

А все-таки інформація «*Послання до іспанського Апостольського суду від Галеаса Марешотті*» із епістолярного збірника Залуського заслуговує на довіру. Окремі події, що стосуються оборони замку в Микулинцях знайшли своє підтвердження в одному із літописів XVII ст. Зокрема: в «*Послання до іспанського Апостольського суду*» згадується, що оборона завершилась «атакою відчаю» обложених «...*хто з мечем прорвався через бойову лінію і вчинив сміливий напад на хоробрих та чудово захищених*» (*Vicit hanc plurium agreftium virtus, qui hostile aciem aufu perrupere, falutem intrepidæ virtuti commiffam egregiè tutati*), про яку не згадує жоден дослідник Микулинецького замку. Османський воєначальник, ім'я якого не назване (автор «*Послання...*» натякає, що це був Шишман, що суперечить сучасним історичним даним), заявляє, що в нього є «...*документи про зраду*» (інший переклад – *докази віроломства*)» (*in documenta perfidiæ*) вождів міста. (Zaluski 1709, p. 575).

Вже в наступному реченні Галеас Марешотті повторює, що «був сумний доказ османської зради» (*Luctuofum ibi perfidiæ Ottomanicæ argumentum fuere*), через який «*вожді/князі міста були посаджені на палі*» (*civitatis Primores palis defixi*) (Zaluski 1709, p. 575).

На диво, є ще одне першоджерело, яке згадує про прорив частини обложених, який обійшли своєю увагою всі дослідники історії Микулинецького замку. «*Лѣтопись событій въ южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича (1624–1700)*» вміщена у «*Сборнику летописей, относящихся к истории южной и западной Руси*» під 1675 роком зазначає наступне: «...більш успішними були *ті, хто з героїчною відвагою прорвався крізь ворожі лінії та чудовою міцністю зберіг свою безпеку*» (*feliciores illi fuere, qui acies hostium ausu haeroico prærupere et salutem egregia fortitudine conservaverunt*) (Сборник летописей 1888, с. 204). Два незалежних джерела підтверджують одну і ту ж забуту подію, що свідчить про історизм свідчень листа Марешотті. В іншому місці «*Лѣтопись событій...*» стверджує, що «Ібрагім звернувся до Мікулінецв, на які він напав... і нарешті він отримав їх шляхом капітуляції, але зламав свою віру, як він обіцяв: *бо лідери того міста були посаджені на палю...*» (*Ibrahimus in Mikulince divertit, quod oppugnavit, tandem per deditionem accepit, sed fregit, quam sponderat, fidem: primores enim illius oppidi palis defixi...*) (Сборник летописей 1888, с. 204). В обох документальних згадках про страту йде мова про вождів міста, котрі водночас були керівниками оборони. Обидва незалежних джерела єдині у своєму твердженні про страчених вождів міста, а не замку. Отже Галеасу Марешотті можна довіряти під час розгляду інших деталей облоги Микулинецького замку.

Водночас, як вже раніше згадувалось, *Марешотті* у своєму «Посланні...» не розділяв окремо понять замкових та міських фортифікацій. Поряд із словами *propugnaculo* (фортеця), *muro* (мури) та *ea arce* (ця цитадель), він вживав словосполучення *Mikulenicij oppidi* (місто Мікулениці), *civitatis* (місто). Керівники оборони у *Марешотті* – *primores enim illius oppidi* (для лідерів/вождів того міста) та *civitatis Primores* (керівники/лідери міста дослівно – перші у місті) та немає жодної згадки про керівників замкової залоги (Zaluski 1709, p. 575). Можна здогадатися, що військові дії в Микулинцях могли з самого початку тривати навколо загальноміських фортифікацій, а лише згодом перейти до стін замку, де оборону очолювали *civitatis Primores* (лідери міста).

Труднощі перекладу латинського тексту книги Залуського лише ускладнюють ідентифікацію частини замкових споруд, котрі було знищено. Оглядова розвідка, на жаль, теж не підтверджує усталену в історіографії версію зруйнування південно-західної бастеї замку в наслідок мінування. Проте, щоб заперечити чи підтвердити інформацію про факт інженерно-саперних робіт османського війська в 1675 році необхідно провести комплексні археологічні дослідження Микулинецької твердині. Можливо, в замку збереглися матеріальні свідчення руйнівних подій 1675 року, тому залишається лише сподіватись, що їх відшукають в майбутньому. Нові дослідження наблизять пошуківців до істини.

ЛІТЕРАТУРА

- Вікіпедія. Андрій-Хризостом Залуський [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Андрій-Хризостом_Залуський [Дата звернення 20 жовтня 2023].
- Войтович Л. 2019. Історія війн і військового мистецтва: Том 2. Фоліо. 976 с.
- Ганусевич Н. 2020. Історико-архітектурні та фортифікаційні дослідження замку XIV–XVIII ст. в смт. Микулинці. Тези наукової конференції «Теребовлянський та Микулинецький замки від середини XIV до початку XXI століття». Збараж. №10/2020. с. 11–16.
- Ганусевич Н. 2021. Особливості Микулинецького замку в контексті зміни його власників. Наукові записки №11/2021. Збараж. 2021. с. 385–389.
- Ганусевич Н. 2022. Історія та перспективи археологічних досліджень оборонного замку у Микулинцях. Наукові записки №12/2022. Збараж. 2022. с. 7–12.
- Ганусевич Н. 2022. Микулинецький замок, пам'ятка оборонної архітектури: міжнародний досвід та шляхи популяризації культурної спадщини. Наукові записки №12/2022. Збараж. 2022. с. 117–122.
- Лук'янюк В. 2013. 12 вересня 1683: Битва біля Каленберга. Інтернет-ресурс «Цей день в історії» [online]. Режим доступу: <https://www.jnsn.com.ua/h/0912pl> [Дата звернення 12 жовтня 2023].
- Миська Р. 2011. Теребовельська земля в XI–XIII ст. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 15. с. 186–209.
- Пришляк О. 2016. Польсько-турецька війна 1672–1676 років на Тернопільщині. Матеріали науково-практичної конференції «Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття». Хотин. Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. 1888. Киев. с. 334.
- Срібляк І., Дудар Р. 2018. Збройні сили Османської імперії (XIV – початок XIX ст.): історія розвитку, бойові кондиції. Київ. 49 с.
- Чорноус В. 1991. Розвідкові роботи в Теребовлі і в Микулинцях у Тернопільській області. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів: Світ. с. 101–103.
- Шумлянський В. 2017. Захоплення Кам'янця-Подільського турками 1672 року. UA Modna [online]. Режим доступу: [Дата звернення 22 жовтня 2023].
- Balinski M., Lipinski T. 1845. *Starożytna Polska*. Warszawa. 1431 s.
- Czolowski A. 1892. *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*. We Lwowie. 86 s.
- Czolowski A. 1894. «Wojna polsko-turecka 1675 r.». *Kwartalnik historyczny. Organ towarzystwa historycznego zalożony*. Lwow. 593–627 s.
- Encyklopedia powszechna (Maremmy – Mstow). 1864. T. 18. Warszawa. 1008 s.
- Materialy do dziejow zamkow czerwonoruskich zebrane przez Aleksandra Czolowskiego. T. 3. [online]. Режим доступу: <https://polona.pl/preview/a234e2bc-c531-4c8e-bf88-bcc3d3fbff3> [Дата звернення 19 жовтня 2023].
- Zaluski A. 1709. *Epistolarum historico-familiarium*. T. 1. Brunsberge. 883 p.

Andriy Kapusta

Local Historian,

Head of Tourist and Local History Groups,

Mykulyntsi Center for Children and Youth

THE BLOWING UP OF THE BASTION OF THE MYKULYNETS CASTLE DURING THE OTTOMAN SIEGE OF 1675: SOURCE ANALYSIS, VISUAL EXAMINATION, CONCLUSIONS AND HYPOTHESES

The article is devoted to the question of the undermining of the bastion of the Mykulynetsky Castle in the Ternopil Oblast during the Polish-Turkish War of 1672-1676. The work highlights such problematic issues as the probability of undermining the defensive fortifications of the castle in Mykulyntsi; their identification and insufficient study of this issue by researchers during the 19th - 21st centuries. Based on the analysis of written sources, the reliability of the known facts about the course of the Ottoman siege of Mykulynetsky Castle was considered, and a comparative analysis of the Ottomans' sabotage of other defense objects carried out in the last third of the 17th century was carried out. In the article, an attempt was made based on a visual survey of the castle fortifications to localize the probable place of the sapper's undermining, and the probability of destruction of the southwestern bastion of the Mykulynetsky Castle was analyzed.

Keywords: Mykulynetsky Castle, siege of 1675, undermining of the bastion, Ottoman sappers, reconnaissance, Andriy-Khryzostom Zaluskyi.

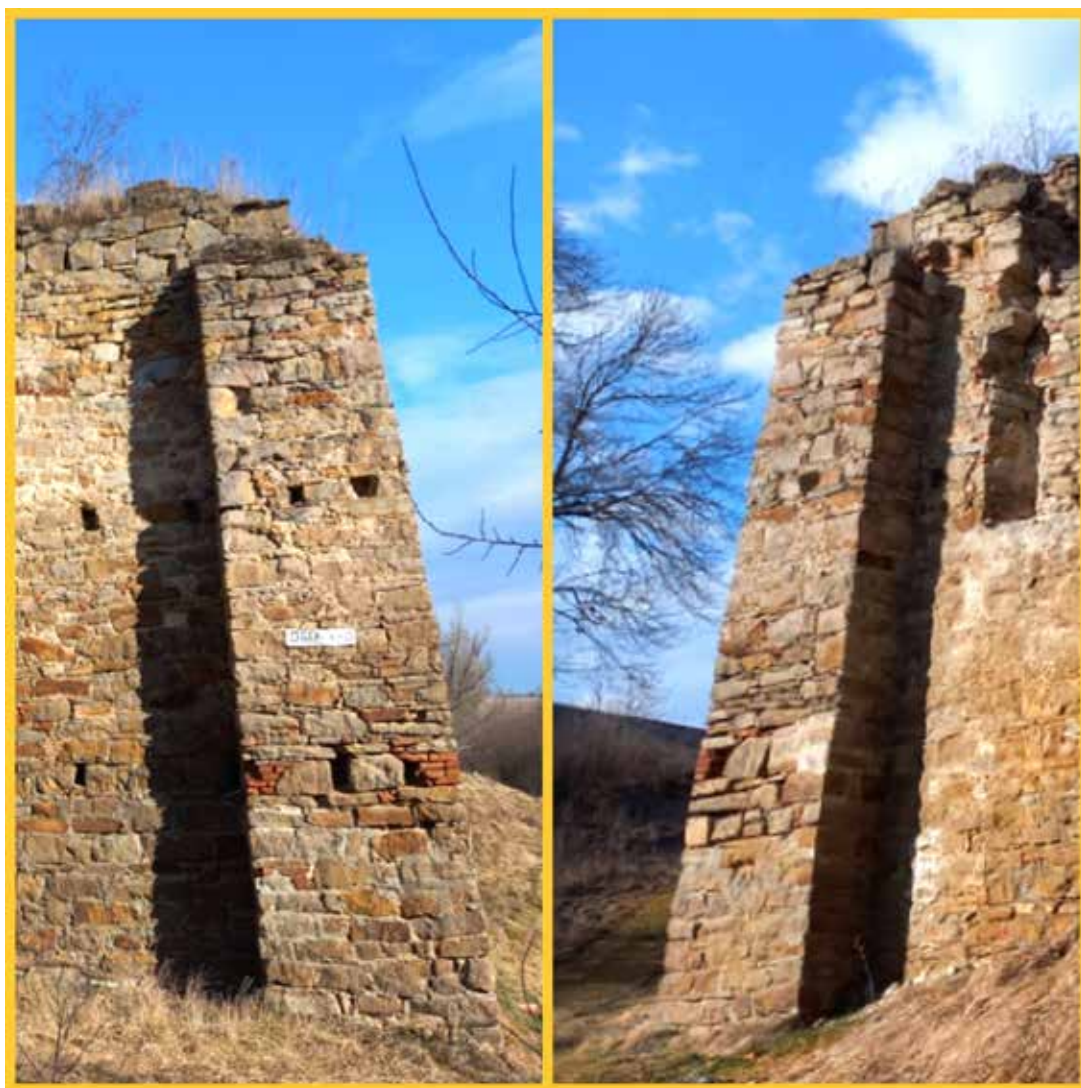

Рис. 1. Південно-західний охопний контрфорс Микулинецького замку.
Вигляд із заходу і півдня

Рис. 2. Приклад недбалого пізнішого примуровування внутрішньої стіни в Микулинецького замку

Рис. 3. Замок в Микулинцях. З'єднання старої і нової стіни за допомогою кам'яних вкладок, які надавали конструкції жорсткості

Рис. 4. Ніші для кріплення дерев'яних риштувань на стіні та південно-західному контрфорсі, свідчить про одночасність їх зведення

*Рис. 5. Північно-східний ріг
Микулинецького замку
із слідами зруйнованої бастеї*

*Рис. 6.
Схорова спіралеподібна ніша
на стику стіни і знищеної
північно-східної бастеї*

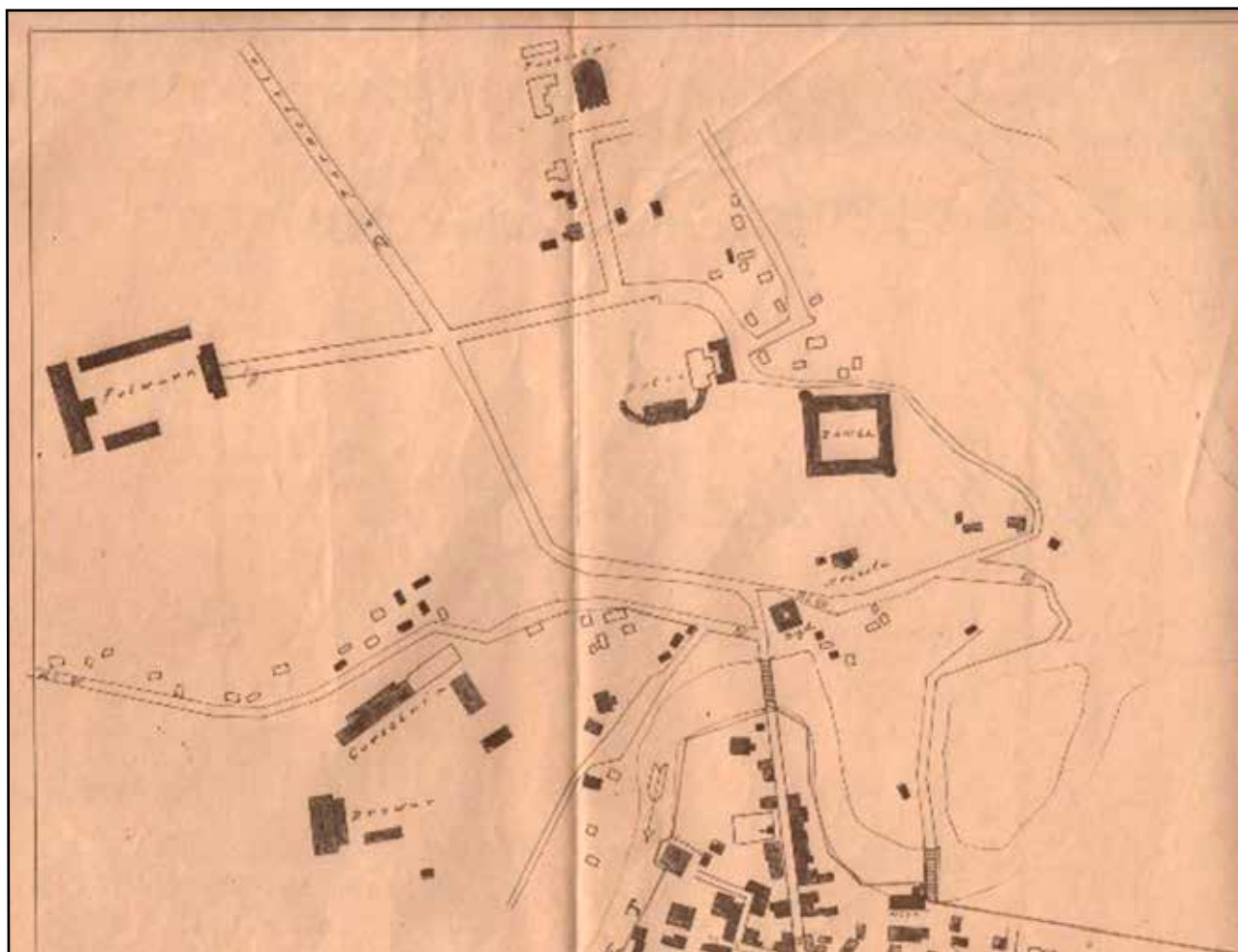

Рис. 7. Замок в Микулинцях на плані 1900 року

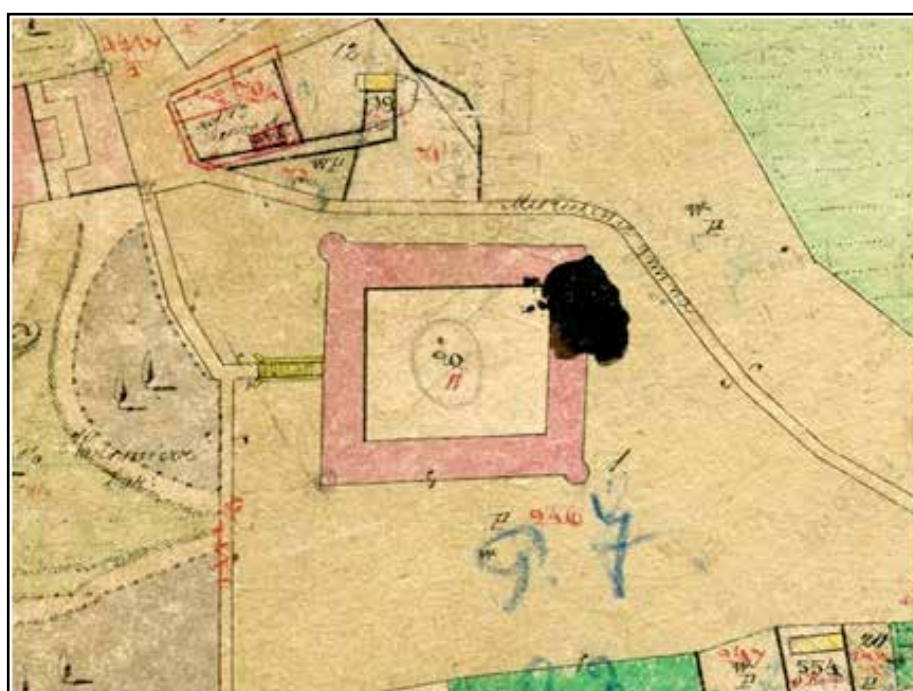

Рис. 8. Замок в Микулинцях на кадастровій карті 1861 року.

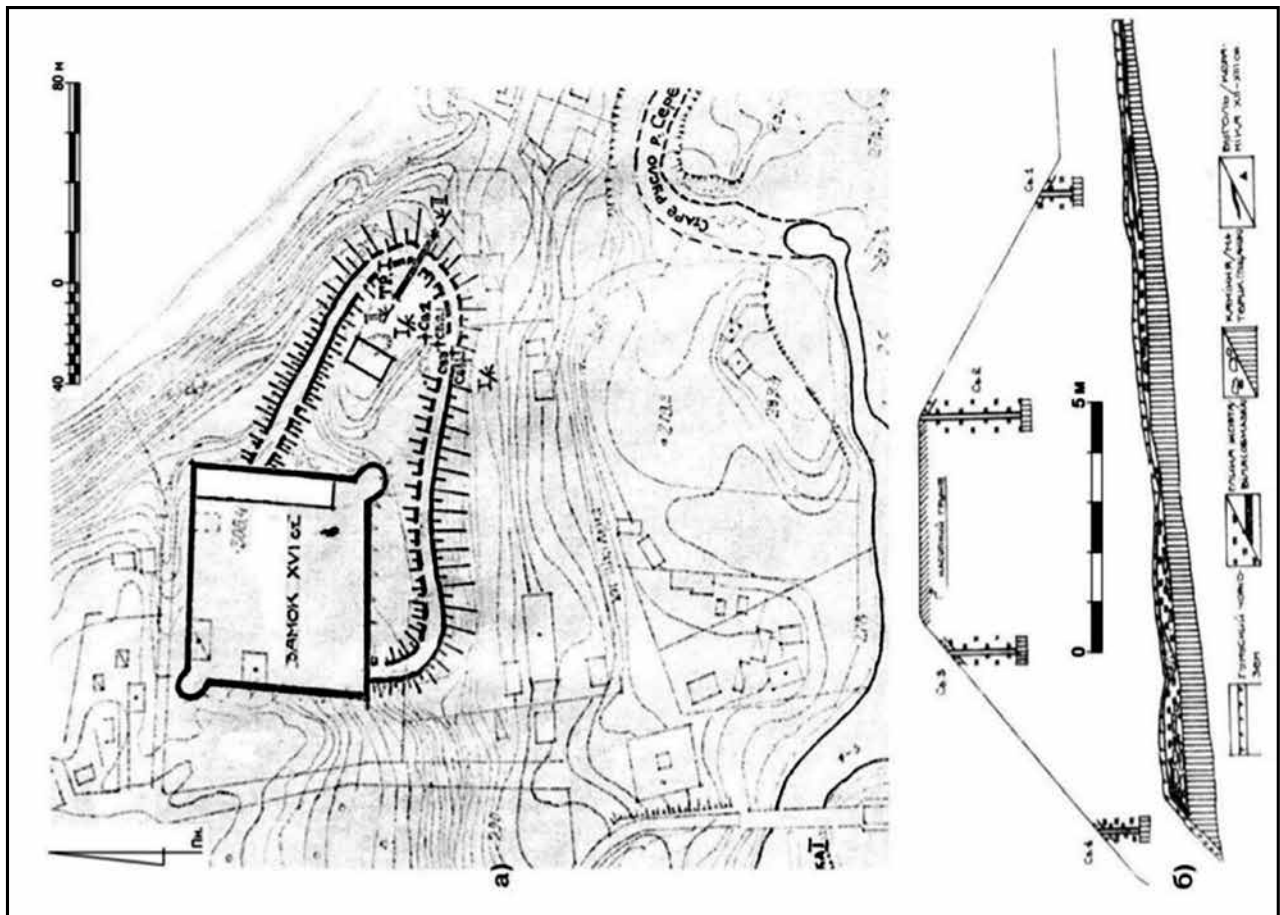

Рис. 9. Замок і городище в Микулинецьх – план та профіль (за В. Чорноусом)

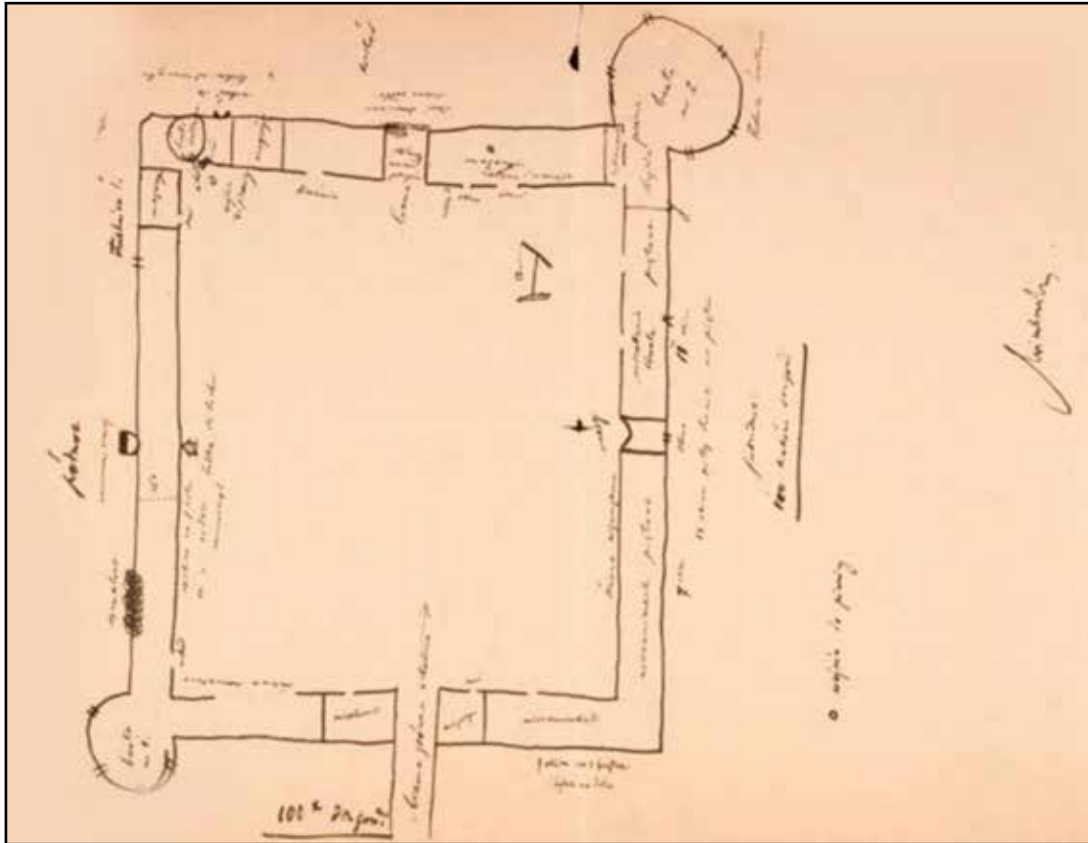

Рис. 10. План Микулинецького замку (Materiały do dziejów zamków czarnoogruckich zebrane przez A. Czolowskiego)

Євген Осадчий,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу ядерно-фізичних досліджень
Інституту прикладної фізики НАН України

ЛАНДКАРТА ОЛЕШНЯНСЬКОГО ПОВІТУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена аналізу маловідомого картографічного джерела – ландкарти Олешнянського повіту першої половини XVIII століття. Досліджувана ландкарта є однією з серії «Partie de l'Ukraine», які складалися геодезистами з 1721 по 1725 роки. Карта є маловідомим, але досить інформативним джерелом щодо розташування та назв населених пунктів повіту та їх стратифікації. Крім того вона містить дані щодо проходження основних шляхів сполучення, як місцевого, так і регіонального значення. Визначено також особливості зйомки та труднощі, з якими стикалися геодезисти у минулому, що і обумовило появу на карті помилок або об'єктів, яких ніколи не існувало.

Найбільшій увазі приділено локалізації та визначенню трьох археологічних об'єктів, яким було приділено значну увагу при складанні карти. Два городища були відомими на той час пам'ятками, згадуваними у адміністративних документах другої половини XVII століття. Авторами висловлені припущення щодо зображеного на карті стародавнього валу, який на сьогодні не виявлений.

Ключові слова: ландкарта, городище, стародавній вал, Олешнянський повіт, XVIII століття.

Картографічна спадщина України досить значна та має довгу історію. Перші зображення українських земель з'явилися ще на античних картах, а упродовж ранньомодерного часу регулярно відображалися на загальноєвропейських картах та картах Речі Посполитої. Але через військові та політичні події ці джерела виявилися розпорошеними по архівах та бібліотеках інших країн. Значна частина карт, на яких зображено українські території, зберігається у шведському Національному архіві, бібліотеках Франції та Сполучених Штатів Америки. Але найбільша колекція таких карт, на жаль, зберігається в архівах Російської Федерації.

З розвитком картографії на території Речі Посполитої стали з'являтися креслення, на яких позначалися пам'ятки археології, переважно городища та високі кургани. Найбільш яскравим прикладом є карта французького військового інженера на службі Корони Польської Г.Л. де Боплана, на якій позначено городища часів Київської Русі (Боплан 1990, ката). Московська картографічна школа значно відставала від європейської, і у XVII столітті основним видом карти було фіксаційне креслення – тобто схематичний малюнок місцевості без масштабу та пропорцій зображених об'єктів.

У першій третині XVIII століття стали створюватися більш масштабні креслення з математичною основою, де вже було місце і можливість відобразити більше об'єктів та складових. На території сучасної Сумської області, яка у другій половині XVIII століття входила до складу Слобожанщини, було здійснено роботи по складанню ландкарт окремих повітів. Ці карти вже мали математичну основу та більш точне відображення місцевості, що дає змогу використовувати їх як джерело вивчення археологічних пам'яток. Їх вивчення є комплексним і складається з камерального та польового етапів. Камеральний етап передбачає дослідження елементів креслення та співставлення їх з сучасними картами. Більш складним є польовий етап, метою якого є натурне виявлення та обстеження зображених археологічних пам'яток. Найбільш відомі з них – кургани та селітроварні майдани – мають видимі сліди на поверхні, а от рештки поташної буди зовнішніх ознак не мають, і тому у їх виявленні суттєву допомогу надають стародавні карти. Рідше зустрічаються позначення городищ. На досліджуваній карті є зображення двох земляних укріплень – Кукуєвого (Зарічне 1) та Немирівського (Журавне 1), розташованих у середній течії р. Ворскла. Крім того, вивчаються місця, де знаходилися промислові об'єкти козацької доби.

Пропонована для публікації карта зберігається в архіві рукописного фонду Бібліотеки Російської Академії наук. Вона відображає всю територію Олешнянського повіту станом на першу половину XVII століття. Креслення виконане на аркуші паперу розмірами 37 x 43 см (рис. 1). Сама карта

займає центральну частину, трохи зміщена праворуч. Зверху знаходяться старий та новий номери карти – А 3046/422 та 422 відповідно (Александров 1946, с. 307).

Карта була накреслена простим олівцем, потім основні лінії наведені чорним чорнилом, а рамка та основні елементи – кольоровими. Креслення топографічної основи виконане в ортогональній проекції, крім населених пунктів та промислових об'єктів, які ще мають зображення в перспективі. Карта має математичну складову. Знизу, у правому куті, є позначення масштабу у верстах, але без масштабної лінійки, а також градусну сітку. Через карту проходить меридіан по 58⁰ східної довготи. Пізніше олівцем було додано градусну сітку, яка проходила через всі позначені на карті, градусні позначки і написано літери зліва на право від 1 до 20, та зверху вниз – від 1 до 7.

В правому нижньому куті є підпис автора «Сочинен геодезист Батурин». Борис Батурин один з двох картографів, які у 1721 р. були відряджені до Київської губернії для зйомки місцевості та креслення ландкарт. Він, спільно з Іваном Хрущевим, був автором креслень кількох повітів на території сучасної Сумської області – Миропільського, Каменівського, Недригайлівського, Путивльського, Охтирського та ін. Часто у відрядження посилали геодезиста та помічника в статусі учня для розділення праці, але у нашому випадку обидва спеціалісти мали відповідний фах, як для зняття планів, так і самостійного креслення карт (Гольденберг 1985, с. 21). Дата складання карти 1724 р., тобто час, коли геодезисти працювали на території цих повітів.

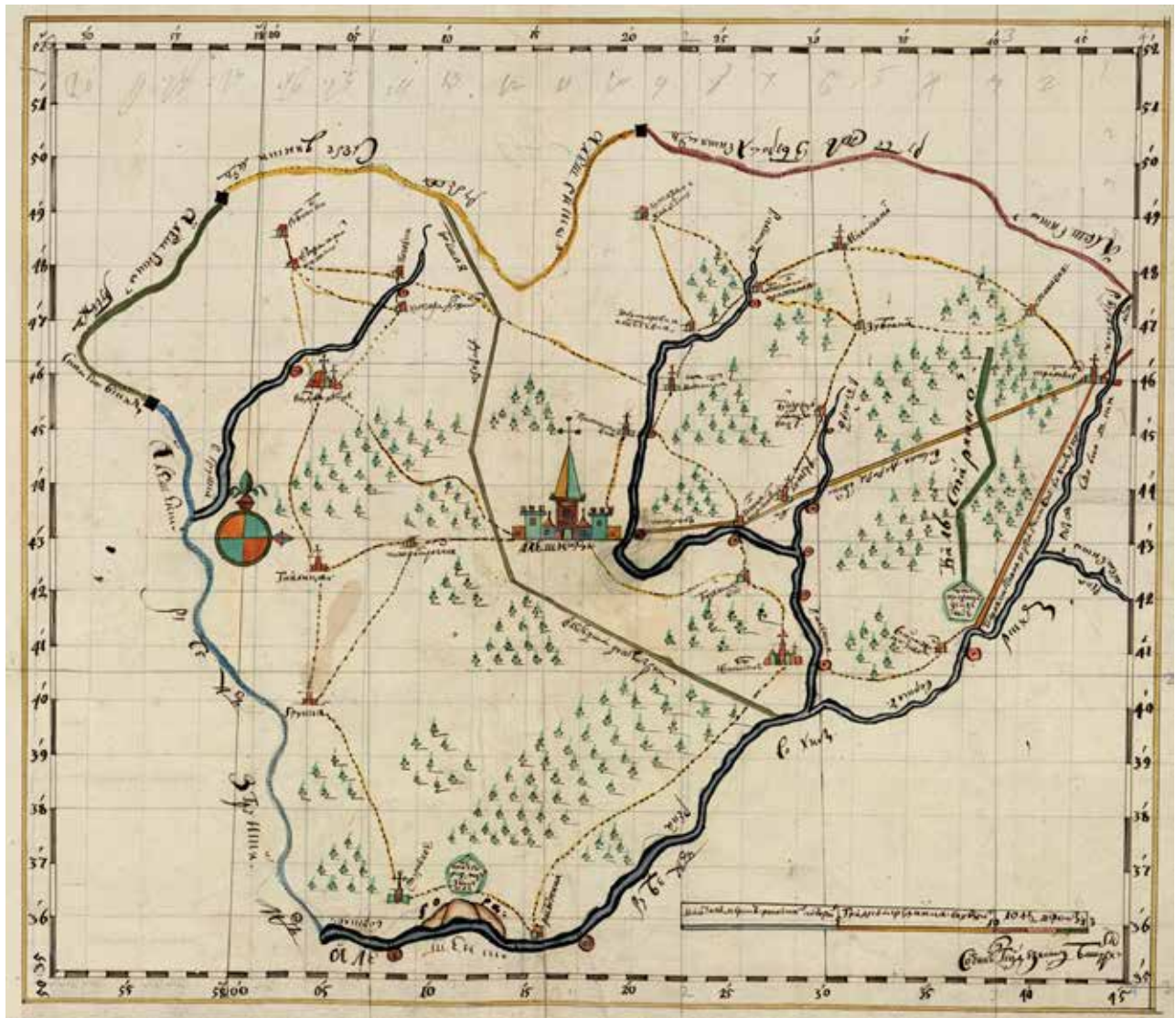

Рис. 1. Ландкарта Олешнянського повіту, складена геодезистом Борисом Батурином у 1724 р.

Написи на карті виконані цивільним скорописом, типовим для першої половини XVIII століття. У окремих словах одна буква часто написана зверху, слова розірвані та мають титли і скорочення. Їх написання ситуативне, може бути прив'язаним до того позначення або елемента карти, який він описує. Найбільш чіткими є цифри градусної сітки. Вони виконані акуратно, над кожною стоїть позначка кутової хвилини.

Зображені на ландкарті 1724 р. археологічні пам'ятки добре відомі у науковій літературі. Вони згадуються у роботах архієпископа Філарета та Д. Багалія, які використовували анкетний метод збору інформації (Філарет 1857, с. 55–57, 107–108; Багалей 1905, с. 1–2). У 1938 р. середня течія р. Ворскла досліджувалася археологічною експедицією П. Третьякова і, зокрема, були здійснені розкопки городища у Зарічному та розвідки на території Журавненського археологічного комплексу. За результатами досліджень пам'ятки були віднесені до роменсько-давньоруського часу. (Третьяков 1947, с. 124–126, 128).

Наприкінці XX – на початку XXI століть були здійснені розкопки цих городищ, а під час роботи експедицій проведені масштабні розвідки в регіоні, під час яких було виявлено низку городищ, що мають відношення до даного дослідження. О.П. Моцею здійснені розкопки Журавненського археологічного комплексу, В.В. Приймаком досліджувалося городище Зарічне 1, а Д.С. Гречком, за участі автора, проведено розвідки у верхів'ях р. Сосонка (Моця та ін. 1986, с. 1–3; Приймак та ін. 2003, с. 231–232; Гречко та ін. 2016, с. 211–231).

Ця робота продовжує низку публікацій автора спільно з С. Дегтярьовим, присвяченим аналізу карт ранньомодерної доби, на яких зображені пам'ятки археології (Sergey I. Degtyarev, Evgenij M. Osadchij 2022, р. 1513–1522). Раніше було уведено в науковий обіг карту «План городу Алешни» початку XVIII століття з Військово-історичного архіву у Москві, на якому зображено частину (переважно північну) Олешненського повіту. В цій роботі було проаналізовано схожий блок інформації, локалізовано всі пам'ятки археології, а також визначено місце розташування зруйнованих пам'яток. Окремо було здійснено аналіз решток укріплень Олешнянської фортеці XVII–XVIII століть, що звільняє нас від повторів (Осадчий 2022, с. 161–170).

Ландшафт та гідрографія. Особливістю ландкарти 1724 р. є відсутність елементів рельєфу, які були зображені на «Плане городу Алешни». Центральним об'єктом природного походження на карті є річка Ворскла та її притоки – Олешня та струмок Буймер. Картограф намагався відтворити особливості їх течії. Річка Ворскла накреслена з відхиленням від реального напрямку течії. Якщо верхня частина поблизу с. Боголюбове зображена близько до реальності, то нижче річка чомусь повертає на захід. У північній частині у Ворсклу впадає Боромля, але там же є підпис «Алешенка», який, безумовно, є помилковим. Найбільш детально прокреслено течію Олешні. Це видно по тому, що в районі міста картограф спочатку намалював вигин річки, а потім спростив його, а раніш накреслене намагався затерти. Трохи нижче міста в Олешню впадає струмок Буймер. У північно-західній частині карти зображено витоки р. Грунь. Значна частина карти зайнята лісом. Це великий лісовий масив, який має назву «Буймерский лес» і часто згадується у земельних документах Олешненського повіту XVII–XVIII століть.

Населені пункти та адміністративні кордони. Позначення населених пунктів на карті має свою стратифікацію, яка повинна була відображати їх значимість та статус. У центрі повіту поміщено зображення його адміністративного та військового центру – містечка Олешня. Умовна позначка виглядає наступним чином: в центрі знаходиться проїзна башта з високим шпилем, увінчана хрестом. Обабіч неї розміщені дві башти з двосхилими дахами, а по краях – башти без дахів, але із зубцями, стилізовані під лицарську старовину. Рангом нижче зображені великі села з церквами. Вони також різняться за зображенням і мають кілька складових. В центрі церква, а по краях будинки. Найменшим за статусом є хутір, який має умовний знак у вигляді будинку у перспективі.

Адміністративні межі Олешненського повіту розрізняються за кольором, а місця з'єднання адміністративних меж позначені чорними прямокутниками. Зверху є підписи, які уточнюють, з яким саме повітом проходить межа. Картограф описував межі з півночі проти часової стрілки. Першим є рубіж з Боромлянським повітом, за ним Лебединським, Каменівським, Грунським, Охтирським і завершує коло межа з Вольнівським повітом.

Мережа доріг. На карті позначено три категорії доріг. Найбільш важливою є Олешненська (інколи Вольнівська або Лебединська) дорога. На карті вона позначена двома лініями із зеленою заливкою. Її проходження відоме за документами другої половини XVII століття та згаданому вище «Плане городу Алешни». Другою дорогою є Боромлянська, яка у північній частині з'єднувалася з

великою стовповою дорогою, яка вела з Охтирки до Сум. На плані вона має аналогічний статус і проходить від села Тростянець через Буймерський ліс до Олешні. Решта доріг позначена пунктиром і з'єднує села між собою та Олешнею.

Промислові об'єкти. На даному кресленні промислові об'єкти представлені двом видами. Найчисельнішими є млини на річках. Вони зображені близько до реальності – гребля через річку та водяне колесо. На Ворсклі знаходилося 3 млини, на Боромлі – 1, на Груні – 2, на Олешні – 7, на Буймері – 2. Нажаль виявити місця їх розташування за даним зображенням неможливо. Ще одним промисловим об'єктом на карті є поташні буди. Вони позначені аналогічно з хуторами – умовним знаком будинку у перспективі, але мають підпис «завод». Такі об'єкти знаходяться на Ворсклі та Буймері. Ворсклинська буда не може бути чітко локалізована, для цього не вистачає додаткових даних. Місце розташування буймерської буди може бути локалізоване в районі сучасного села Оводівка, яке знаходиться у верхів'ях струмка Буймер.

Археологічні об'єкти. На карті вони представлені двом городищами та стародавнім валом. Вони мають досить специфічний умовний знак – пентагон з написом всередині «пустое городище земляное». Перше з них розташоване у східній частині карти, і, ймовірно, є Кукуєвим городищем, яке було добре відоме місцевим жителям і часто зустрічається у документах про наділення землею (РГАДА. Ф. 210. Оп. 12 Д. 846. Л. 768). Це городище знаходилося поблизу переправи через Ворсклу, на шляху з Путивля до сторожі на Перекопському валу.

Друге городище знаходиться у південній частині карти між селами Журавне та Риботень, що значно полегшує його локалізацію. Це дитинець літописного міста Лосичі, в науці відоме як Немирівське або Журавне 1 (Моргунов та ін. 2022, с. 184–185). Це городище розташоване на горі, єдиному елементу рельєфу на всій карті. Судячи з того, як саме зображено гору та городище на ній, можна зробити висновок про те, де саме знаходився геодезист, а саме східніше городища, у заплаві. На передньому плані виділено вузький мис дитинця, за яким зображено укріплений посад.

Третій археологічний об'єкт має свою назву «вал старинной». Ця оборонна споруда витягнута з півдня на північ. На карті вона зображена західніше дороги з Охтирки на Суми, а у її північній частині пересікається з дорогою Олешня – Тростянець. Вал розташований у великому лісовому масиві, який має назву Буймерський ліс. Ця територія має вкрай складний рельєф – яри з крутими схилами, які є притоками струмка Буймер. У центральній частині вал має вигин типу «редан», але він має значну протяжність, щоб бути конструктивним елементом оборони. Він починається від Кукуєвого городища і закінчується трохи південніше дороги, що з'єднує Тростянець з Лебедином, між селами Станова та Зубівка. Така точність у нанесенні валу дає змогу чітко окреслити район його місця розташування. Це територія вододілу Боромлі та Буймера, що проходить у північно-західному напрямку і пересікається дорогою з Тростянця до Мащанки та Олешні. Саме там повинен знаходитися зображений на карті вал.

Упродовж кількох польових сезонів ця територія обстежувалася Сумською археологічною експедицією за участю автора. За цей час було відкрито низку археологічних пам'яток різних часів, але жодних слідів валу не було виявлено. Хоча згадки про його будівництво є у документі 1652 р. «Мерная книга с описанием мест, в которых устроены сторожи» є результатом масштабної розвідки від Обояні до Олешні та Кам'яного з метою виявлення слабких місць в обороні кордону. В ній, зокрема описується територія від струмка Тростянець до великого чорного лісу, де повинні були насипати вал та збудувати острог (Холмогоров 1885, с. 18). Таким чином, це згадка про наміри насипати вал саме там, де він зображений на ландкарті. Один з елементів реалізації цих намірів виявлено між селом Зарічне та Тростянцем. Це рештки спостережної вежі поблизу кургану (Осадчий 2016, с. 244–245). Але далі на північ слідів валу не виявлено, до того ж ця споруда знаходиться східніше дороги Охтирка – Суми, що протирічить розташуванню валу на карті. Східніше, на р. Со-сонка, знаходяться рештки укріплень Лосицького острогу середини XVII століття, але й поблизу нього не виявлено решток валу (Осадчий 2017, с. 173–175). Зникнути безслідно вал у місцевості, де росте ліс, і не проводилися жодні земляні роботи, не міг. Його рештки, хоча б у вигляді окремих ділянок, повинні були зберегтися.

Що ж за вал тоді зображено на карті 1724 р? Геодезист Борис Батурин був досвідченим спеціалістом, який зняв та накреслив значну кількість карт повітів північного сходу України, і це питання потребує детального розгляду.

Повертаючись до карти треба зважити на той факт, що основна зйомка велася по кордону Олешнянського повіту та вздовж річок. Тобто це ділянки відкритої місцевості, де є можливість

здійснювати тріангуляцію основних точок зйомки та уточнювати їх за допомогою астрономічних вимірювань. Провести таку ж роботу у густому лісі вкрай важко. Дистанція прямої видимості в лісі не перевищує 5–10 м, причому перепад рельєфу ускладнює зйомку. Особливістю ландшафту є відсутність рельєфу місцевості, а тому не було потреби у детальній зйомці у лісовій місцевості. Основні роботи здійснювалися навколо лісу, а сам масив був оглянутий поперехово.

В Буймерському лісі дійсно є вали, і вони є рештками оборонних споруд трьох городищ раннього залізного віку, розташованих у виточах р. Сосонка. Це унікальне розташування трьох городищ на сусідніх мисах справляє враження безперервного проходження валу (Гречко та ін. 2016, с. 223–224). Доповнює враження довгого валу повідомлення про городище поблизу с. Зубівка (Зубов город), у виточах струмка Буймер. На сьогодні воно ще не виявлене, але його розташування та опис, опублікований Д.І. Багалієм, свідчать про його значні розміри (Багалей 1905, с. 75). Отже, більш ймовірно, що за суцільний вал геодезист Борис Батурич міг сприйняти низку городищ, розташованих вздовж течії струмка Буймер.

Отже, ландшафт 1724 р. є цінним джерелом у вивченні не тільки ранньомодерної історії України, а й окремих пам'яток археології. Такі джерела не завжди точні, але інколи містять інформацію щодо розташування вже зниклих археологічних об'єктів або їх втрачених назв. В даному випадку ми маємо справу з введенням в науковий обіг нового зображального джерела першої половини XVIII століття та спробою авторів локалізувати та пов'язати об'єкти на карті з конкретними археологічними пам'ятками.

ЛІТЕРАТУРА

- Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В.И. Холмогоровым. 1885. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. М.: в Университетской типографии на Страстном бульваре. Апрель-июнь. Книга вторая. С. 1–46.
- Александров Б.В. 1946. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в Отделе рукописной книги Библиотеки Академии наук СССР. Географический департамент Академии наук XVIII века. Приложение II. М.-Л., С. 267–412.
- Багалей Д.И. 1905. Предисловие к археологической карте Харьковской губ. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. Труды XII Археологического съезда. М.: изд. МАО. Т. 1. С. 1–92.
- Боплан Г.Л. де. 1990. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. К.: Наукова думка. С. 17–114. Карта.
- Гольденберг Л.А. 1985. Михаил Спиридонович Гвоздев (Начало XVIII в. – после 1759 г.). М.: Наука. 176 с., ил. 12.
- Гречко Д.С., Берест Ю.М., Коротя О.В., Осадчий Є.М., Крютченко О.О. 2016. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. Феномен Більського городища 2016. Збірник матеріалів наукової конференції. Київ-Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК. С.211–231.
- Моргунов Ю.Ю., Приймак В.В., Осадчий Є.М., Коротя О.В. 2022. Городища роменсько-давньоруського часу Сумської області. Харків: Експрес-книга. 260 с.
- Моця А.П., Орлов Р.С., Покас П.М. 1986. Отчёт о работе Днепровской древнерусской экспедиции в с. Журавное в 1986 г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.е. № 22024–22027. 1986/30. С. 1–3.
- Осадчий Є.М. 2016. Сторожовий пост Вольнівської ділянки Білгородської засічної смуги. Археологія і фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А. С. 244–247.
- Осадчий Є.М. 2017. Замок Ієремії Вишневецького на Середній Ворсклі. Наукові записки. Збараж: вид. Національного заповідника «Замки Тернопілля», № 7. С. 173–178.
- Осадчий Є.М. 2022. «План городу Алешни» першої половини XVIII століття Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2021: збірник наукових праць. Пам'яті І. Г. Шовкопляса (1921–1997). Харків-Полтава: ТОВ «Майдан». С. 161–170.

- Приймак В.В., Осадчий Є.М., Берест Ю.М. 2003. Дев'ятнадцятий сезон Сумської археологічної експедиції. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* К.: вид. Шлях. С. 231–232.
- РГАДА. Ф. 210. Оп. 12 Д. 846. Л. 768.
- Третьяков П.М. 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскла. *Археологія*. Т. I. К. АН УРСР. С. 123–128.
- Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: тип. В. Готье, 1857. Отд. III. 604 с.
- Sergey I. Degtyarev, Evgenij M. Osadchij. 2022. Delimitation of the Border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Muscovy in the Interfluvium of the Sula and the Sejma in the first half of the 17th century. *Bylye Gody*. № 17(4). P. 1513 – 1522.

Yevhen Osadchyi,
PhD, Researcher, the Department
of Nuclear Physics Research,
Institute of Applied Physics of the NAS of Ukraine

LANDMAP OF OLESHNYAN DISTRICT FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

The article is devoted to the analysis of a little-known cartographic source - the land map of the Oleshnyan district of the first half of the 18th century. The studied map is one of the series «Partie de l'Ukraine», which were compiled by surveyors from 1721 to 1725. The map is a little-known, but quite informative source regarding the location and names of settlements in the county and their stratification. In addition, it contains data on the passage of the main communication routes, both local and regional. The peculiarities of surveying and the difficulties faced by surveyors in the past were also determined, which led to the appearance of errors or objects that never existed on the map. The greatest attention was paid to the localization and identification of three archaeological sites, which were given considerable attention when compiling the map. The two hillforts were well-known landmarks at the time, mentioned in administrative documents of the second half of the 17th century. The authors made assumptions about the ancient rampart depicted on the map, which has not been discovered to date.

Keywords: map, settlement, ancient rampart, Oleshnya district, 18th century.

УДК 355.48(470:560)«1735/1739»:728.81(477.85-21Хотин)

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного
заповідника «Хотинська фортеця»

РОЛЬ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1735-1739 РОКІВ

У статті висвітлюється роль Хотинської фортеці у російсько-турецькій війні 1735-1739 років. Зазнавши невдачі у перші чотири роки цієї кампанії, здійснюючи походи через південні території імперії росіяни в 1739 році змінивши маршрут військового походу, пішли через Польщу, обравши своєю початковою ціллю турецьку фортецю Хотин.

Ключові слова: фортеця Хотин, похід, Дністер, імперія, Мініх, Колчак-паша, яничари, татари.

В 1736 році головнокомандуючий діючою російською армією фельдмаршал граф Бургард-Крістоф Мініх (рис. 1), впроваджуючи в життя ще мрії володаря Московії Петра I (щодо встановлення влади Росії над Чорним морем), так висловився про свої великі плани та надії «...Азовъ будет наш. Мы станемъ господами Дона, Донца, Перекопа, владѣній Ногайскихъ, между Дономъ и Днѣпромъ по Черному морю, а может быть, и самый Крымъ нам будетъ принадлежать» (Баіовъ 1906, с. 1).

Щодо наступного 1737 року плани фельдмаршала були ще більш грандіозними. Відповідно до них росіянам «подчиняется весь Крымъ, Кубань; приобретаются Кабарда; Императрица-Владычица на Азовскомъ морѣ и гирль между Крымомъ и Кубанью.» (Баіовъ 1906, с. 1).

Далі фон Мініх мріяв про те, що в 1838 році, без найменшого ризику будуть підкорені «Бѣлгородская и Буджакская орды, по ту сторону Днѣстра, Молдавія и Валахія» (Баіовъ 1906, с. 1), які на його думку, стогнуть під турецьким ярмом, «подъ крыломъ русского орла» (Баіовъ 1906, с. 1) спасуться і греки, зауважував він. А в 1739 році «знамены и штандарты Ея Величества водружаются... въ Константинополь» (Баіовъ 1906, с. 1).

Та результати перших трьох років війни між Російською та Османською імперіями зовсім не відповідали початковим планам Мініха. В перший рік війни росіянам вдалося тільки «Взятіє Азова» (Баіовъ 1906, с. 2) – турецької фортеці, розорення більшої частини Кримського півострова та приведення до підданства Росії «нѣкоторыхъ ордъ Кубанскихъ татаръ» (Баіовъ 1906, с. 2).

В 1737 році, після кровопролитного штурму, Мініх «взялъ Очаковъ» (Баіовъ 1906, с. 1), а також фортецю Кімбург, що дало змогу російським військам вперше закріпитися на північному березі Чорного моря. В той самий час Лассі, якого послали завойовувати Крим, після чисельних сутичок з татарами, в черговий раз, сильно поруйнував півострів, «на этомъ прекратились успѣхи обеихъ фельдмаршаловъ» (Баіовъ 1906, с. 2).

Низка наступних подій, що мали місце між Росією та Високою Портою, привело до нової кампанії, яка розпочалась в травні 1738 року. Її метою було «одной арміей, пользуясь занятіємъ Очакова, вторгнуться за Днѣстръ и разгромить турковъ въ самой Молдавіи, а другой арміи – вновь раззорить Крымъ...» (Баіовъ 1906, с. 3) (рис. 2).

Вдалиний початок походу Мініха до Дністра закінчився тим, що «29-го іюля, съ тяжелымъ сердцемъ, Минихъ с арміи покинулъ завѣтные берега Днѣстра» (Баіовъ 1906, с. 4). Кампанія, успіх якої ніби був забезпечений, завершилася безрезультатною прогулянкою стотисячної армії «дорого стоившую во всехъ отношеніяхъ» (Баіовъ 1906, с. 4). Дії армії Лассі по руйнуванню Кримського півострова, також, успіхів росіянам не принесли.

Злощасний похід до Дністра, в якому більше третини вояків та худоби загинуло, приніс велику шкоду російській армії. В значній мірі постраждала і матеріальна частина, в тому числі, обмундирування і спорядження «износились; большое число ружей попортилось или было утеряно» (Баіовъ 1906, с. 22), боеприпаси були використані чи зариті в полях, обоз без худоби, частково покинутий, частково спалений. За таких обставин армія потребувала відновлення всіх ресурсів, як людських так і матеріальних.

Вже до кінця 1738 року, не дивлячись на понесені напередодні втрати та на те, що за два перші роки російською армією не були виконані поставлені Мініхом завдання було зрозуміло, що війна Росії з Османською імперією буде продовжуватись.

В ході кампанії 1739 року передбачалися такі напрямки наступу – «главный удар направляется на Молдавию... Второстепенные действия направляются на Крым, в помощь главному удару» (Баіовъ 1906, с. 127). План нової кампанії, ймовірно, враховуючи невдачі минулого 1738 року, головнокомандувачем детально не розроблявся, за винятком того, що головній армії було вказано «только ближайший предмет действий, Хотинъ» (Баіовъ 1906, с. 128) та маршрут до нього. При цьому, враховуючи досвід минулих років було вирішено відмовитись від старого шляху через степ, а було вирішено йти «прямо через Польшу» (Баіовъ 1906, с. 128). Проти захоплення самого Хотина Мініх, також, не розробляв попередньо ніяких планів, він розмірковував, що їх будуть диктувати «конъюнктуры и неприятельские поступки и движения» (Баіовъ 1906, с. 128). Такий самий підхід у вирішенні різних питань був у Мініха і по відношенню до другої армії. Через відсутність можливості використати флот, захоплення Криму було тільки бажанням, тому єдине, що вона мала забезпечити – це «на-ивящую диверсію» (Баіовъ 1906, с. 128).

План Мініха щодо кампанії 1739 року був прийнятий Кабінетом міністрів та затверджений імператрицею «безъ измѣненія» (Баіовъ 1906, с. 130). До складу армії, яка мала «дѣйствовать противъ Хотина» (С.В.И.М 1903, с. 60-63) входило «Всего регулярныхъ и нелегулярныхъ войск 90.358 чел.» (Баіовъ 1906, с. 131) та гармат у кількості «Полковыхъ пушек 169, Пушекъ большого калибра 58, Мортиръ 11, Гаубицъ 16, Кугорнскихъ мортиръ 352» (Баіовъ 1906, с. 132). Крім цього, при польовій артилерії було «36 понтоновъ со всей принадлежностью» (Баіовъ 1906, с. 132). В порівнянні з чисельністю армії росіян, що була задіяна в російсько-турецькій кампанії 1738 року для походу на Молдавію, для досягнення тієї самої цілі, кількість військ була зменшена на 20 тисяч вояків, що робило її більш рухомою.

Вже в березні 1739 року всі російські війська, як регулярні так і нерегулярні, повинні були перебувати в повній бойовій готовності та чекати наказу виступити в похід «взявъ съ собой провіанта и фуража по 16-ое мая» (Баіовъ 1906, с. 138). 4 квітня (за стар. ст.) Мініх «по силъ Высочайшего соизволенія къ раннему кампаніи воспріятію» (Баіовъ 1906, с. 138), щоб не втрачати часу, віддав наказ про початок руху полків із зимових квартир до Дніпра «и по прибытіи тотчас начинать переправу, произведя ее» (Баіовъ 1906, с. 139) «денно и ночью» (С.В.И.М 1903, с. 91-92). Отже, марш російських військ та обозу було розпочато.

Серед учасників походу 1739 року були особи, які занотовували перебіг подій. Вів щоденник Яків Маркович (1696–1770), який в 1739 році займав посаду бунчужного товарища, а наступного року став генеральним підскарбієм. Щоправда, під час походу він перебував в обозі російської армії, тобто, не брав участі у боях. Цікавим джерелом є також мемуари Крістофа Германа фон Манштейна (1711–1757), який у 1736–1744 роках служив у російській армії (Масан, Карпо 2004, с. 74). Слід зауважити, що Маркович та Манштейн використовували різні календарні стилі, різниця між якими у XVIII ст. становила 11 днів. У «реляціях» (донесеннях) штабу Мініха й щоденнику Марковича дати проставлені за старим стилем, тоді як Манштейн користувався новим стилем.

7 червня (за н. ст.) 65-тисячна армія Мініха перейшла кордон Речі Посполитої Поблизу Василькова. Мета походу полягала в захопленні Хотина і розгромі турецького угруповання на території Молдавії. У випадку успішного завершення кампанії Мініх мав повноваження укласти мир з Високою Портою (Записки... 1823, с. 42; Михнева 1985, с.34).

10 липня (за н. ст.), відповідно до спогадів Майнштейна, армія Мініха досягла Південного Бугу і розділилася на три колони, що рухалися різними шляхами. Щоб увести в оману противника Мініх послав більшу частину козаків до Сорок із завданням поширити чутки, ніби російська армія прибуде туди за декілька днів, що дало свої результати. Турецький сераскер (головнокомандувач) Велі-паша з 60 тисячним військом простояв ще два тижні біля Бендер, очікуючи приходу росіян (Historish... 1771, с. 289-290).

Станом на 7 липня (за стар. ст.), зупинившись на відпочинок, Мініх скликав військову раду «для расужденія, какимъ образомъ, во исполненіе Высочайшей Ея Императорского Величества воли, съ неприятелемъ ниислѣнейшія дѣйствія чинить» (Баіовъ 1906, с. 178). На той час росіяни мали такі дані про чисельність ворога «въ Хотинъ находятся – около 40.000 татаръ, 12.000 липкановъ, 1.500 седжебеджевъ, 5.000 янычаровъ, 20.000 турокъ» (Баіовъ 1906, с. 178). Також, османи очікували на підхід ще 20.000 турецького корпусу, що мав прибути десь 15/26 серпня. «Все эти войска рѣшено переправить на лѣвый берегъ р. Днѣстра...» (Баіовъ 1906, с. 178) щоб не допустити російську армію до переправи через річку. Перейти Дністер та діяти «противу здѣшней арміи, совокупляясь с татарами, на встрѣчу слѣдовать» (Баіовъ 1906, с. 178-179), такий наказ отримав з Константинополя і Бендерський сераскір Велі-паша.

Також, станом на 7 липня (за стар. ст.) у Мініха була ще й така інформація «крѣпость Хотинъ приведена въ надлежащій видъ и на вооруженіи имѣетъ до 90 большихъ и малыхъ пушекъ. Провіанта въ Бендерахъ и Хотинѣ имѣется большое количество...» (Баіовъ 1906, с. 180).

Таким чином, хоч фельдмаршал і знав, що біля Хотина зосереджені значні сили турок і татар які, ймовірно, будуть чинити опір російській армії при переправі через Дністер він прийняв наступне рішення «*И маршъ свой продолжаю прямо къ Хотину, дабы еще съ сей стороны сильнымъ огнемъ возможный дѣйствія учинить.*» (С.В.И.М 1903, с. 173), про що повідомив імператриці.

Отримавши з різних джерел новини про те, що в Кам'янці-Подільському та його околицях з'явилась «*опасная болезнь*» (Баіовъ 1906, с. 185) Мініх 16-го липня (за ст. ст.) знову збирає військову раду, на якій «*за благо разсудили внезапно маршъ свой для переправленія через Днѣстръ воспріять, принимая выше*» (С.В.И.М 1903, с. 177-178), побоюючись того, що виявлена хвороба може нести загрозу для російської армії.

Для того, щоб здійснити операцію щодо форсування Дністра в кращих умовах, Мініх розділив армію на дві частини. Одна частина, під керівництвом Румянцева, повинна була грати роль всієї армії, показуючи намір продовжувати свій рух до Хотина (таким чином утримувати на цьому напрямку сили османів), а інша частина армії, під керівництвом самого головнокомандувача, під виглядом «*знатного конвоя для проважанія офіцера, слѣдующаго отъ Двора Императрицы въ турецкую сторону для мирныхъ трактатовъ*» (Баіовъ 1906, с. 185) повинна була вийти до Дністра вище від Хотина і там переправлятися. Румянцеву Мініх залишив всього 35-40 тисяч вояків, разом з хворими.

Впродовж 18-19 (за стар. ст.) липня фельдмаршал переправив на правий берег Дністра майже весь корпус «*у д. Синковицы, лежащей въ 50-ти верстахъ выше Хотина*» (Баіовъ 1906, с. 187), де вирішив чекати Румянцева, що мав підійти туди приблизно 22-го числа.

Мініх до 20 липня (за стар. ст.) від полонених та з інших джерел отримав наступні відомості про ворога «*въ Хотинѣ всего сосредоточено было – турок и липкановъ около 10.000. въ томъ числе 5.000 недавно прибывшихъ изъ Бендеръ азиатскихъ спаговъ и липкановъ, и татаръ – отъ 80-ти до 100 тысячъ человек.*» (Баіовъ 1906, с. 188), крім того, османи чекають на підхід з Бендер ще від 15-ти до 30-ти тисяч чоловік.

Біля Хотина, на той час, знаходилося ще «*10.000 татаръ, 3.000 янычаровъ, которые были посажены на татарскихъ лошадей и 1.400 сербеджевъ*» (Баіовъ 1906, с. 188). Ці підрозділи були під керівництвом «*сераскира султана и Бендерского 2-х бунчужнаго Гусейна-паши*» (Баіовъ 1906, с. 188). Вони знаходились на польському (лівому) березі Дністра в очікуванні підходу росіян. Також, до них мав доєднатися «*Хотинский комендантъ, Колчакъ-паша. Съ 5.000 турецкаго войска*» (Баіовъ 1906, с. 185).

Тільки 20 липня (за стар. ст.), завдяки татарам, османи дізнались про переправу Мініха через Дністер біля села Синькова. Сераскір султан Гусейн-паша, повідомивши про це Хотинського коменданта, зі своїми підрозділами повернувся до Дністра для того щоб «*вновь переправиться через него въ 10-ти верстахъ выше Хотина и двинуться противъ Миниха*» (Баіовъ 1906, с. 193). Досягнувши міста та не чекаючи переправи всіх татар, він взяв з собою всього «*12.000 и постышилъ присоединиться къ Хотинскому коменданту, Колчакъ-пашѣ*» (Баіовъ 1906, с. 193), який отримавши звістку про переправу російських військ біля Синькова вже рухався туди «*съ 6.000 конныхъ янычаровъ*» (Баіовъ 1906, с. 193). Колчак-паша хотів скористатися тим, що армія Мініха була розділена та розбити її по частинах.

У неділю 22 липня (за стар. ст.) Я. Маркович записав у щоденнику «*Сего дня мы увидѣли горы по том боку Днѣстра и льсъ, прозиваемый Буковина, который до самого Хотѣна протянулся*» (Дневник... 1913, с. 274-275). Того ж дня відбулась перша сутичка між об'єднаними силами Султан-Гірея і Колчак-паші та військами Мініха. Невитримавши «*беспрерывной пальбы*» (Баіовъ 1906, с. 194), з боку росіян «*непріятель... назадъ отступатъ принужденъ былъ*» (Баіовъ 1906, с. 194) і повернувся до Хотина тою самою дорогою, що і прийшов. Мініх не переслідував відступаючого ворога, мабуть тому, що на той час, від 2-х до 3-х тисяч його кращих нерегулярних військ були відправлені до Молдавії і «*при сей акціи дѣйствовать не могли*» (Баіовъ 1906, с. 194). Втрати росіян того дня «*состояли изъ 39-ти человекъ убитыхъ, 97-ми человекъ раненыхъ и 62-хъ безъ вести пропавшихъ*» (Лефортовский... л. 361), з боку турків і татар було «*600 человекъ убитыхъ и раненыхъ*» (Баіовъ 1906, с. 194).

Після цієї невдачі османи, навіть не дивлячись на те, що росіяни дуже повільно переправлялись на правий берег Дністра, що робило невигідним їхнє становище, досить тривалий час не наважувались їх атакувати.

10 серпня (за нов. ст.) «*изъ Хотина слышна была пушечная пальба, въ честь прибытія туда изъ Бендеръ сераскира Вели-паши съ турецкою арміей, которой онъ былъ главнокомандующій*» (Записки... 1875, с. 159), і аж 1 серпня (за стар. ст.) сталась нова сутичка, у якій знову перемогли росіяни. Втрати з їхнього боку склали лише «*7 убитыхъ, 16 раненыхъ и 37 безъ вести пропавшихъ*» (Масловскій, 1892, с. 66, 88), в той час як османи на полі бою залишили «*более 200 чел., не считая потонувшихъ в Днѣстрѣ*» (Баіовъ 1906, с. 198).

2 серпня (за стар. ст.) армія Мініха закінчила переправу через Дністер, всі війська разом з обозом, накінець, перейшли на правий берег. 3 серпня (за стар. ст.) *«армія в дальній маршъ выступила»* (Масловскій, 1892, с. 66, 88). Перед тим, як розпочати рух від Дністра до Хотина, Мініх ретельно збирав дані, як про чисельність ворога так і про місцевість, хоч і мав наміри *«прямо на неприятеля выступитъ къ Хотину, который уповательно онъ защищать будетъ»* (Лефортовскій..., л. л. 327-331, 358), тому вже 4 серпня (за стар. ст.) армія росіян табором *«стояла у д. Заставне»* (Баіовъ 1906, с. 205).

На той час Мініху стало відомо, що ворог, швидше за все, не буде здійснювати першим наступальні дії, а об'єднаними турецько-татарськими силами має гадку дати російській армії *«оборонительный бой впереди Хотина и недалеко от него, гдѣ стоятъ лагеремъ Колчак-паша и сераскиръ Буджакскій и гдѣ есть мѣсто тому способное»* (Баіовъ 1906, с. 206), а у випадку невдачі, піхота відступить до Хотина і під захистом фортеці буде тримати оборону. При цьому, щоб зробити важчим рух російських підрозділів, османами було прийнято рішення, по шляху якими вони будуть рухатися *«испортитъ воду и сжечь траву»* (Баіовъ 1906, с. 206). Самі ж турки, як було відомо фельдмаршалу, проблем з провізією не мали, хоч *«магазины находятся только в Хотинѣ и Бендерахъ»* (Баіовъ 1906, с. 206), а в інших місцях, як по Пруті, так і по Дністрі ніяких магазинів більше не було. Щоправда, багато провіанту вони купували в Молдавії.

Також, фельдмаршал був проінформований *«что все пространство между русской арміей и Хотиномъ занято труднопроходимыми лѣсистыми Хотинскими горами, черезъ которыя имѣлись двѣ дороги: одна, длиною около 37-ми вѣрстъ, и другая, – около 50-ти вѣрстъ»* (Баіовъ 1906, с. 206). Перший шлях був короткий, але через його велику кількість різних перешкод, був визначений *«за неспособный»* (Баіовъ 1906, с. 206) для руху армії. Єдиним зручним шляхом до Хотина була дорога в обхід Хотинських гір.

Головнокомандуючому російською армією, на той час, також, було відомо, що *«неприятель, общей силой въ 66-97.000 человекъ, при 70-ти орудіяхъ, сосредоточенъ передъ Хотиномъ»* (Баіовъ 1906, с. 206) та має намір чинити російській армії сильний спротив, якщо вона рушить до цієї фортеці.

Того ж дня Мініхом була скликана чергова військова нарада, на якій було прийнято рішення *«въ наступающій день маршъ съ арміей къ Хотину воспріять по дорогѣ пролегающей ближе къ Пруту (южной) подаваясь къ Волошскому мѣстечку Черноуцы (Черновцы)»* (Баіовъ 1906, с. 208).

Залишивши в таборі облогову артилерію та важкий обоз під прикриттям 20 тисяч чоловік *«снабженная провіантомъ на 10 дней, армія 5-го августа выступила по избранной дороге к Хотину»* (С.В.И.М. 1892, с. 47-48).

Хоч Мініх і намагався якнайшвидше досягнути Хотина, як бачимо, він вибрав більш зручну хоч і довшу дорогу. У щоденнику Я. Марковича за 6 серпня (за стар. ст.) занотовано *«Сего дня наша армія рушила скоро свѣт и переходила нѣсколько переправъ поуз гори влѣво, у лѣсу вишереченном Буковинѣ, и, увойшовши верст 7, стали лагеремъ, поднявшись на гору, при лѣсѣ, на израдном мѣстцу, а по всѣхъ сторонахъ роздоли израдніе-ж и рѣчки невеликіе, з гор текучіе, а деревнѣ, поблизу будущіе, попалено, а по правой сторонѣ рѣка Прут по-под горами течет, и за Прутом городокъ, называемый Черноуцы, владѣнія господара Волоского, ради трудного туда переходу войскъ, оставленъ цѣль»* (Дневник... 1913, с. 279).

7 серпня (за стар. ст.) російський авангард вийшов на Хотинську височину, не зустрівши жодного опору з боку турків. Та чим ближче було до Хотина, тим запекліший опір армія Мініха зустрічала з боку османів. У цих боях росіяни зазнали незначних втрат, тому що відбивали напади ворога потужним гарматним вогнем (Масан, Карпо 2004, с. 76). Впродовж всього походу фельдмаршал весь час намагався примусити турецького головнокомандувача дати генеральний бій.

Сераскір Велі-паша не наважувався атакувати Мініха, але щоб не допустити росіян до Хотина і *«принять впереди него оборонительный бой»* (Баіовъ 1906, с. 219) він вибрав місце *«въ 13-ти верстахъ на юго-западѣ отъ Хотина по обѣ стороны большой дороги изъ этой крѣпости къ Пруту на д. Новоселицы и Черновцы, занимаая высоты между деревнями Недобаевцы и Ставучаны.»* (Баіовъ 1906, с. 225). До 17 серпня (за стар. ст.) Велі-паша зосередив на цій позиції все, що міг і навіть, гарнізон Хотина. Загальна чисельність турецько-татарської армії *«у Ставучанѣ, достигала 70-90 тысячъ... При этой арміи находилось до 70-ти орудій»* (Баіовъ 1906, с. 226). Керували цими об'єднаними силами, крім головнокомандуючого Велі-паші, також, *«Хотинскій Колчакъ-паша, Генжъ-Али-паша и Султанъ-Гирей начальствовавший надъ всеми татарами»* (Масловскій 1892, с. 171). Російська армія у своєму складі мала *«61.000 чел., изъ которыхъ около 8.000 чел. было нерегулярныхъ войскъ; артиллеріи при арміи было свыше 250-ти орудій»* (С.В.И.М 1892, с. 163).

17 серпня (за стар. ст.) відбулася Ставчанська битва (рис. 3). В листі Мініха до герцога Курляндського (датованого 29 серпнем (за стар. ст.) 1739 року) він пише про те, що хто не був очевидцем не повірить, що йому в цій битві вдалося *«атаковать сераскира Велі-пашу въ прочно»*

окопанномъ лагерь съ 90-тысячнымъ войскомъ, котораго часть была выслана имъ, съ тѣмъ чтобъ отовсюду насъ окружить; разбить его, захватить весь лагерь его...» (Записки... 1875, с. 180).

Отож, турецько-татарська армія під час Ставчанської битви отримала цілковиту поразку. *«Большая часть турокъ Вели-паши и Генжъ-Али-паши бѣжала къ Бендерамъ, увлекиши за собою почти весь Хотинскій гарнизонъ. Небольшая часть ихъ бросилась к Пруту и далѣе за Дунай; татары поспѣшно уходили к себе въ Булжакъ»* (Баювъ 1906, с. 232).

За даними російського генерального штабу, турками *«было оставлено на полѣ сраженія не менѣе 1.000 труповъ»* (Баювъ 1906, с. 232), в той час коли втрати росіян були мізерні *«убитыхъ – 13, среди которыхъ 1 полковникъ Донского войска, и 54 раненыхъ, между которыми 6 офицеровъ»* (С.В.И.М. 1892, с. 204). Захопили вони і численні трофеї, серед яких їм дістались *«19 мѣдныхъ пушекъ, 4 мортиры, несколько знаменъ»* (Баювъ 1906, с. 232), а також багато боєприпасів, шанцевого інструменту, продовольства, фуражу та біля тисячі палаток.

Ще ввечері 17 серпня (за стар. ст.) Мініх, щоб не дати ворогу оговтатись, висловив думку про необхідність *«по полученіи отъ Бога дарованной побѣдительной викторіи, безъ замедления поступать»* (Баювъ 1906, с. 232). Але та мізерна інформація, яку він отримав після закінчення битви від полонених про турецько-татарську армію, зводилася до того *«что непріятельская арія отступила к Хотину»* (Баювъ 1906, с. 233), маючи надію, що з допомогою фортеці, вона зможе дати ворогу гідну відсіч. З тих самих джерел Мініх отримав інформацію і про сам Хотин, йому стало відомо, що *«крѣпость эта состоит из 6-ти или 7-ми бастионовъ, на каждом изъ которыхъ имѣется по двѣ мортиры, по три пушки большого и по нѣсколько пушекъ малого калибра»* (Баювъ 1906, с. 233). Крім того, йому також, стало відомо, що у фортеці іншого гарнізону, який брав участь 17 серпня (за стар. ст.) у битві під Ставчанами немає, і *«жителямъ города запрещено вывозить изъ нея пожитки, въ тѣхъ видахъ, чтобы они лутше защищались»* (Лефортовскій..., л. л. 327-498).

Тому фельдмаршал далі діяв з обережністю, мабуть очікуючи, що під Хотинською фортецею турки будуть чинити серйозний опір. Того ж дня Мініх дав наказ про поділ армії на дві частини: *«одна часть подъ его начальствомъ, назначалась для быстрого, на слѣдующій день, движенія къ Хотину, съ целью его захвата»* (Баювъ 1906, с. 233), а друга призначалась для охорони обозів, які мали рухатись слідом за першою частиною армії.

Наступного дня, 18 серпня (за стар. ст.) Мініх, оглянувши захоплений турецький табір, на чолі 30-тисячного корпусу, з польовою та осадною артилерією рушив *«прямой дорогой»* къ Хотину» (Баювъ 1906, с. 234). По дорозі до фортеці росіяни знаходили покинуті гармати, мортири, ядра, бочки з порохом, шанцевий інструмент та інше. Ці сліди відступу турецької армії свідчили з одного боку про поспіх, з яким вона відступала, з іншого про те, що тікаючи, ворог *«дорогу свою не къ Хотину, но больше в правую сторону – къ Бендерамъ воспріял»* (Баювъ 1906, с. 234). Корпус, не дійшовши *«всего 5-6 верстъ до Хотина»* (Баювъ 1906, с. 234), зупинився на ночівлю біля с. Пашківці, де Мініх наказав своїм військам *«лагерь довольно сомкнуть рогатками и вагенбургомъ укрепитъ... перед фронтъ и отводные караулы никого не пускать»* (С.В.И.М. 1892, с. 98).

Все це свідчить про те, що фельдмаршал не був впевнений в тому, що турки втікли, покинувши фортецю Хотин. Тому, він вранці 19-го серпня (за стар. ст.) посилав сильний загін нерегулярних військ *«для рекогносцировки Хотина и его окрестностей»* (Баювъ 1906, с. 235). О 8-ій годині ранку слідом за розвідкою, вирушає до Хотина і Мініх. По дорозі до головнокомандувача, козаки, що здійснювали розвідку, привели декілька турок і валахів, яких вони захопили в полон, у передмісті Хотина. Від них Мініх дізнався, що в день Ставчанської битви, пізно ввечері *«въ Хотинъ прибылъ Колчакъ-паша съ небольшимъ числомъ янычаровъ»* (Баювъ 1906, с. 235) і, що крім цих військ у фортеці інших немає, оскільки фортечний гарнізон був виведений для участі в бою 17 серпня (за стар. ст.), а після бою разом з іншими втік до Бендер.

Отримавши таку інформацію Мініх зі своїм корпусом поспішив до Хотина і 19 серпня (за стар. ст.), о 10-ій годині ранку, підійшов *«къ самому фуриштадту города, который былъ окруженъ широкимъ заброшеннымъ рвомъ»* (Баювъ 1906, с. 235). Звідси він відразу послав до Колчак-паші у фортецю князя Кантеміра і полковника Капніста з секретарем Неплюєвим (вони знали турецьку мову) *«съ требованіемъ немедленной сдачи крѣпости»* (Баювъ 1906, с. 235). У відповідь Колчак-паша послав до Мініха майора яничар Ібрагіма-Ягу, через якого просив фельдмаршала дати йому декілька годин для проведення наради з Хотинським комендантом яничаром-агою і зі своїми старшими офіцерами. Умовою здачі фортеці, яку поставив Колчак-паша, переданою через посланця, було *«разрѣшеніе всему гарнизону выйти изъ крѣпости и отправиться, подъ конвоемъ къ Дунаю»* (Баювъ 1906, с. 235). Мініх не погодився з цією умовою і вимагав здачі гарнізону в полон. Для підтвердження своєї вимоги фельдмаршал, відсилаючи відповідь Колчаку-паші, наказав

лейб-гвардії, під керівництвом генерал-лейтенанта Густава фон Бірона та 3-ма піхотним батальйонам з 6-ма гренадерськими ротами, під командуванням генерал-майора Шипова «*пройти все предмѣстье Хотина, и расположившись у самого гласила крѣпости*» (Баіовъ 1906, с. 235-236) бути готовими до наступних дій. Ця загроза, мабуть, виявилась дієвішою за будь які переговори, тому «*во 2-мъ часу дня Колчакъ-паша, со всѣми войсками, бывшими у него, сдался военно-плѣннымъ, выговоривъ только разрѣшеніе отправить въ Турцію женъ, дѣтей и имущество чиновъ гарнизона*» (Баіовъ 1906, с. 236).

О 15-ій годині турецькі прапори були зняті з валів, колись грізної для росіян фортеці, а 16-ій годині «*комендантъ крѣпости, янычаръ-ага Муфтий, вручилъ Миниху ключи этого оплота турокъ на Днѣстрѣ*» (Баіовъ 1906, с. 236) (рис. 4).

Таким чином, не дивлячись на те, що за перші чотири роки російсько-турецької війни 1735-1739 років російською армією не були виконані поставлені завдання, а саме встановлення контролю над Чорним морем і захоплення столиці Османської імперії, здобуття Хотинської фортеці у 1739 році відкрило шлях росіянам для досягнення поставлених цілей (рис. 5).

Після взяття Хотина, незабаром, були взяті Ясси, а потім і повне підпорядкування всієї Молдавії.

ЛІТЕРАТУРА

- Баіовъ, А. 1906. *Русская армія въ царствованіе императрицы Анны Іоанновны. Война Россіи съ Турціей въ 1736-1739 гг. Кампанія 1739 г.* – С.-Петербургъ: Электро-Типографія Н. Я. Стойковой.
- Всеподданейшіе донесенія гр. Миниха. Моск. Отд. Арх. Гл. штаба. По списку поручика запаса арм. Кав. М. Н. Прокоповича / [Б. Х. Миних]; под ред. А. З. Мышлаевского. Сборник военно-исторических материалов: вып. 13. Санкт-Петербург: Воен.-учен. ком. Гл. Штаба, 1897-1903. – 3 т. – 408 с.
- Дневник Якова Марковича, пр. 1735-1740. / Жерела до історії України-Руси. Видає Археологічна комісія наукового товариства імені Шевченка. – Т. 22. – Київ - Львів: з друкарні Л. Кринського, 1913. – 385 с.
- Записки историческіе, гражданскіе и военныя о Россіи с 1727 по 1744 год, с дополненіем достаточного сведения о войске, о флотѣ, о торговлѣ и проч. Сей обширной имперіи, писанныя на Французкомъ языкѣ Генералом Манштейном, с жизнью его, описанною Г. Губером в Лейпцигѣ 1771 года. / С подлинника переведены (...) Тимофеем Мальгиным. – Москва: В типографіи А. Семѣна, 1823. – Ч. 2. – 344 с.
- Записки Маништейна о Россіи 1727-1744. / Переводъ съ французкаго, съ подлинной рукописи Манштейна. // Приложение к «Русской старинѣ» изд. 1875 года. – С. Петербургъ: Типографія В.С. Балашова, 1875. – 378 с.
- Масан О., Карпо В. 2004. Кампанія 1739 року за свідченнями очевидців. // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття / Матеріали міжн. наук. конф. – Чернівці: «Прут», – 93 с.
- Масловскій. вып. II, стр. 66 и 88. Лефортовскій Архивъ. Оп. 47, св. 2, д. № 59, л. 31. Петербургскій Архивъ. № 125., т. 7, стр. 51-52.
- Ставучанскій поход. Документи 1739 г. / Сборник военно-исторических материалов: вып. 2. – Санкт-Петербург: Воен. учен. ком. Глав. штаба, 1892-1904.
- Лефортовскій Архивъ. Оп. 192, св. 23, л. л. 113-746, св. 25, л. л. 327-498, Оп. 201. Приб къ св. I, л. л. 117-234. – Санкт-Петербург: Воен.-учен. ком. Гл. Штаба, 1897-1903. – 3 т. – 408 с.
- Михнева Р. 1985. *Россия и Османская имперія в международных отношениях в середине XVIII века (1739-1756)*. – Москва: Наука, – 183 с.
- С.В.И.М. т. XIII. стр. 60-63. Лефортовскій Архивъ. Оп. 201. Приб къ св. I, л. л. 117-119.
- Historisch, politische und militärische Nachrichten von Russland, von dem Jahre 1727, bis 1744, in welchem Zeitraum, ausser vielen wichtigen Staatsbegebenheiten, auch die Krieg mit den Turken und Schweden vorkommen, welche hier ausführlich beschrieben worden sind. Aus dem Franzosischen des Herrn Generals Mannstein.* – Leipzig: bey Weidmanns Erben und Reich. – 12; 584; 28 S.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

С.В.И.М. – Сборник военно-исторических материалов

Viktor Sanduliak,
Master of History,
Head of the Research Department
of the State Historical and Architectural
Reserve «Khotyn Fortress»

THE ROLE OF KHOTYN FORTRESS IN THE RUSSIAN-TURKISH WAR OF 1735-1739

The article highlights the role of the Khotyn fortress in the Russo-Turkish war of 1735-1739. Having failed in the first four years of this campaign, making campaigns through the southern territories of the empire, the Russians in 1739 changed the route of the military campaign and went through Poland, choosing the Turkish fortress of Khotyn as their initial goal. Having forced the Dniester River, the Russian army under the leadership of Field Marshal von Münnich won a victory in August 1739 over the Turkish-Tatar army under the leadership of the three Bunchuzh seraskirs of Vela Pasha and Sultan Islam Girey during the Battle of Stavochan. After this defeat of the Ottomans, Münnich captured the Khotyn fortress, taking Kolchak Pasha prisoner. Thus, despite the fact that during the first years of the Russo-Turkish war, the Russian army did not complete the set tasks, namely establishing control over the Black Sea and capturing the capital of the Ottoman Empire, the capture of the Khotyn fortress in 1739 opened the way for the Russians to achieve their goals.

Keywords: Khotyn fortress, campaign, Dniester, empire, Minikh, Kolchak Pasha, janissaries, tatars.

Рис. 1. Графъ
Бурхардъ-
Христофоръ
Минихъ.
(малюнок В. Крюкова
з гравійованого
портрета роботи
Є. Чемесова, 1764 р.)

Рис. 2. Карта «Театръ Войны при Днѣпрѣ Днестрѣ и Дунаѣ рѣкахъ МДССXXXVIII году»

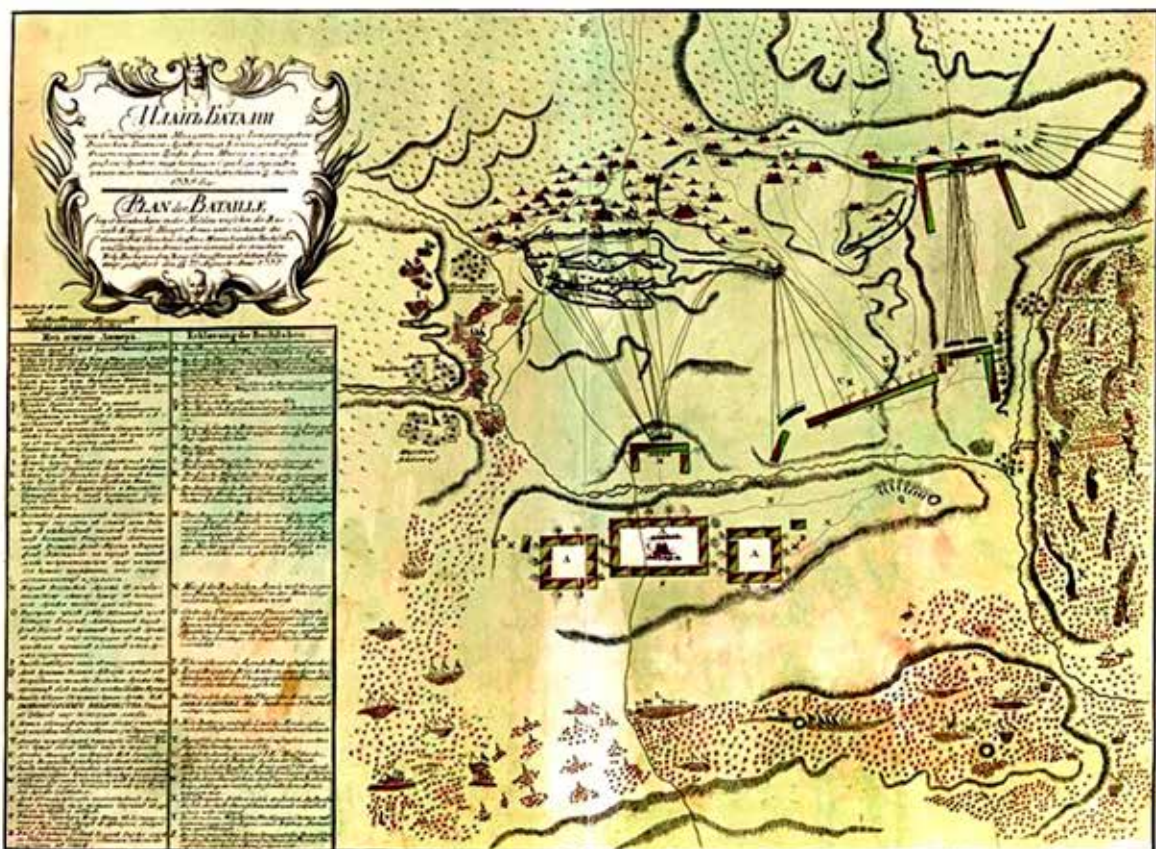

Рис. 3. Гравюра «План биталии при Ставучанах в Молдавии между императорскою Россійскою главною арміею под командою генерала фельдмаршала фон-Миниха и между Турецкою арміею под командою сераскера трехбунчужного Вели-паши и султана Ислам Гирея, бывшей 17/28 августа 1739 году» (наклеєна на картон, розфарбована вручну аквареллю, після 1739 року)

Рис. 4. Фрагмент рукописного плану «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г» (автор инженер-майор Даниїл де Боскет)

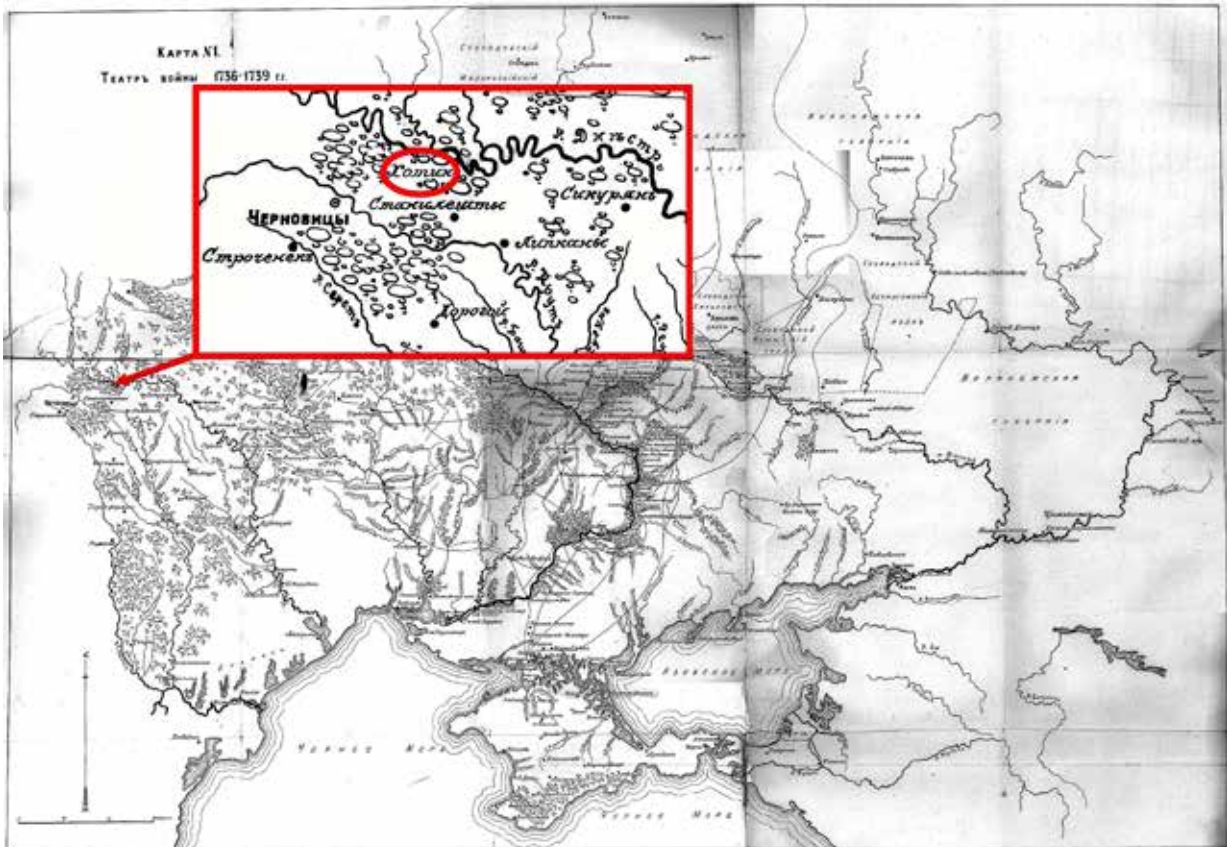

Рис. 5. «Карта №1. Театръ войны 1736-1739 гг.»
(Карта з праці Байова А. «Русская армія въ царствованіе императрицы Анны Іоанновны. Война Россіи съ Турціей въ 1736-1739 гг. Кампанія 1739 г.»)

Ольга Брель,
старший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Яніна Діденко,
учений секретар
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНЩИНА В ЛЮСТРАЦІЇ 1765 РОКУ

Дана стаття присвячена люстрації 1765 року земель Чигиринщини у складі Київського воєводства: одній з двох люстрацій, які проводились урядом Речі Посполитої у XVIII ст. Для зручного використання люстраційні матеріали перекладено українською мовою, що робить їх більш доступними для дослідників.

Ключові слова: Чигиринщина, люстрація королівщин, староство Чигиринське, річна інтрата, кварта.

Люстрації королівщин (державних маєтностей) Речі Посполитої є цінним історичним джерелом, оскільки дають відомості про економічний, соціальний стан населення в той чи інший період. Це періодичні урядові акції, що проводились за ухвалою сейму спеціально створеними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування державних маєтностей (Майборода 1999, с. 5).

Інститут люстрування в Речі Посполитій діяв більше 200 років з 1563 по 1789 рр. (Майборода 1999, с. 6).

У XVIII ст. землі Чигиринщини у складі Київського воєводства підлягали двом люстраціям, які проводились урядом Речі Посполитої в 1765 та 1789 рр.

На сьогоднішній день оригінал тексту люстрації 1765 р. зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві (Lustracy... 1765, f. 3-7), копія – у ЦДІАУ (К) (Майборода 1999, с. 302), опублікований у «Архиві Південно-Західної Росії» (Люстрація... 1905, с. 9-22), але на польській мові.

Деякі відомості з цієї люстрації згадувалися у монографіях Ю. Мицика (2007, с. 311,312), О. Солодаря (2003, с. 113), М. Балінського і Т. Ліпінського (1844, s. 508, 509), статтях Е. Руліковського (1880, s. 789). Аналіз даних люстрації українських земель 1765 р. був зроблений Є. Сташевським (1968, с. 9-40). Також відомості про цю люстрацію внесені до загального каталогу люстрацій, що стосувалися українських земель, складеного київською історикинею Р. Майбородою (1999, с. 302).

Ми мали на меті зробити огляд люстраційних матеріалів, які стосуються Чигиринського староства, подати, за можливості, якнайповніші відомості про люстрацію та проаналізувати її вплив на подальшу історію краю. Для зручного використання люстраційних матеріалів нами було вирішено перекласти їх українською мовою, що робить їх доступнішими для науковців і краєзнавців.

Правовою підставою для проведення люстрації 1765 р. була Конституція Варшавського конвокаційного сейму 1764 р. На цьому ж сеймі було визначено люстраційних комісарів (29 осіб) (Майборода 1999, с. 88). Але, на жаль, нам поки що не вдалося встановити, хто люстрував саме Чигиринське староство.

Головним завданням люстраційних комісарів було визначення прибутків староств, частина яких – кварта – повинна була надходити в казну Речі Посполитої. Люстратори мали вирахувати інтрату (річний дохід), виключити з уже обчисленої інтрати *expensa fundi* (витрати по маєтності), після чого із залишку визначити розмір кварти. Джерелами для обрахування прибутковості маєтку постанова сейму визначила декларацію старост, їх диспозиторів або посесорів, виражену і підтверджену в наданих ними люстраторам інвентарях і реєстрах всіляких надходжень за останні три роки (тобто 1762-1764 рр.) (Сташевский 1968, с. 17). По Чигиринському староству в люстрації 1765 р. дані про кількість населення і зібрані з нього ренти відображають стан на 1764 р. (оскільки при зміні старости збереглися інвентарі тільки за цей рік), а не на 1765 р. (Lustracy... 1765, f. 7)

Люстрація Чигиринського староства 1765 р. містить статті лише про грошові доходи. Частина відробіткових повинностей переведена в грошовий еквівалент, інша частина, а також продуктові повинності не внесені у люстраційні документи взагалі.

Господарства, згруповані на основі переважної форми ренти, поділені на чиншових (що сплачують чинш), слобожан (звільнених на певний час від повинностей, повністю або частково (Сташевський 1968, с. 485)) і вільних (лібертованих – кріпосні, які були тимчасово звільнені від повинностей і чиншу у зв'язку з займанням нижчих адміністративних посад або переведених на ремісничу роботу для маєтку (Сташевський 1968, с. 484)). Щодо господарств вживається термін «халупа» – господарство без земельного наділу, інколи з городом (Сташевський 1968, с. 485).

У Чигиринському старостві, за люстрацією 1765 р., до річної інтрата входили чинш, податок за оранку від пари волів, косове від халупи, моткове, корчемні оренди, які включали податки з млинів, в кінці люстрації до цього додані десятини бджільна і очкова, риболовецький податок та лойове (податок з різників). На *expensa fundi* (витрати по маєтку) виключені платня і «ординарії» (тобто ординації – заробіток, що сплачувався натурою) для губернатора (управляючого маєтком), адміністратора, двох диспозиторів (економів), лісничого.

В обов'язок люстраторів також входила фіксація скарг старост, їх губернаторів і самого населення про захоплення сусідніми володарями, про порушення кордонів, про утиски підданих з боку старост і їх диспозиторів, і т.п. Інколи за цими скаргами приймалися певні рішення на місцях. Частіше, однак, скарги лише включалися в текст люстрації для наступного повідомлення комісії коронного скарбу (Сташевський 1968, с. 12). У люстрацію Чигиринського староства внесено дві скарги: про кривди від новосербських військових осад, закладених біля міста Чигирина, і про конфлікт між чигиринським старостою Антонієм Яблоновським і жаботинським старостою Станіславом Любомирським за містечко Медведівку.

Аналізуючи дані люстрації українських земель 1765 р., Є. Сташевський робить висновок, що ці документи не лише не відображали фактичної експлуатації, але навіть не давали вірної картини «нормативних» рент. Розмір останніх був більшим, а співвідношення рент іншим (Сташевський 1968, с. 41). Вчений зазначає, що якщо припустити, що люстраційні дані відповідають дійсності, то можна зробити висновок про виключне панування грошової ренти. Хоча в дійсності це було не так: значною була рента продуктова, а відробіткова рента полягала не лише в обов'язку прибирати сіно (косове) та орати (податок за оранку), але і в шарваркових роботах «по мірі потреби», в сторожчині, возінні дров тощо. Корчемна оренда включала не лише грошову ренту, але й ренту продуктами, і відпрацювання (Сташевський 1968, с. 35).

В люстрацію вносилося лише те, що відповідало їхній безпосередній меті, а саме, визначенню кварти через обрахування доходу. Не було єдиної форми люстрації і детальної інструкції. Це призводило до того, що багато рент взагалі не ввійшли не лише в розділ про обчислення інтрата, а й у текст люстрації (Сташевський 1968, с. 36).

Саме тому деякі дослідники Коліївщини однією з причин повстання вважають тяжкий соціально-економічний стан населення українських земель, посилення гніту з боку польських магнатів.

Таким чином, стосовно люстрації Чигиринського староства 1765 р. можна зробити наступні висновки: не дивлячись на те, що люстраційні акти містять відносно неповну інформацію про економічні повинності населення Чигиринського староства, все ж вони є цінним історичним джерелом. В них вміщено відомості про населені пункти Чигиринщини (деякі з них згадуються вперше), про кількість населення в них. За відомостями, вказаними в люстрації, можна, до певної міри, робити висновки про матеріальне становище населення краю напередодні Коліївщини (1768–1769 рр.), яка й почалася саме на Чигиринщині.

Нижче наводимо текст люстрації Чигиринського староства 1765 р. (*Lustracy... 1765, f. 3-7*) (переклад авторів).

СТАРОСТВО ЧИГИРИНСЬКЕ

Відбувалося в місті Чигирині дня двадцятого місяця травня року 1765.

Того староства Чигиринського посесором (орендатором) довічним є ясновельможний князь Його милість Антоній Яблоновський, воєвода Познанський староста Чигиринський. Те староство ґрунтами своїми межує з московськими. Піддані в тім старостві повинності відбувають такі: чинші платять грошові, згідно майна власного, орють і косять для старости свого, а которі піддані не

орють, або не косять, за ренту орну від пари волів платять по гривень 3, а за ренту косову так же платять по гривень 3. Моткового кожен підданий (окрім убогих) платить до скарбу старости свого по гривні одній. Ті гривні з російської монети нижче в лініях [люстрації – прим. авт.] на злоті польські переведені.

ЗАМОК ЧИГИРИНСЬКИЙ

Той замок над рікою Тясмином, навпроти гори високої, за рікою Тясмином лежачої (на котрій раніше замок і фортеця були), стоїть, навколо палями дубовими обнесений, до того замку ворота, з дощок соснових зроблені, і варта при тих же воротах, в тім замочку будинок з ганком гонтами побитий, в котрім ізб [кімнат – прим. авт.] дві з альковами [нішами – прим. авт.], з боку так же будинок, землею покритий, в котрім ізб [кімнат – прим. авт.] дві, і кухня посередині в сінях; льох копаний, деревом зсередини укріплений, шпихлірок [комора – прим. авт.] землею так же прикритий, і льодовня у ньому; стайня будована, соломною покрита. Недалеко того замочку в кінці греблі башточка дерев'яна землею покрита, і іздебка [кімнатка – прим. авт.] при ній для козаків.

МІСТО ЧИГИРИН

Повз місто плине річка, Тясмин названа. Жидів осілих, ані домів шинкових в тім місті нема, тільки одна корчма, в якій сидить орендар.

Інтрата річна староства Чигиринського

	Золоті польські	Гроші	Шеляги
В місті Чигирині налічується халуп осідлих 108, з котрих вноситься чиншу	1114	12	
Косового з тих же халуп, крім вдів і убогих	216		
Волів у тім місті налічується пар 45, од пари гривень три, ті гривні на злоті польські переведено. За оранку	108		
Моткового з того міста	82	12	
Оренди корчемної в тім місті разом з Погорільцями, Росошенцями, Єрмаками і трьома котлами селітрними	7150		
Лібертованих халуп є 2. Слобожан в місті Чигирині, котрі мають слободу до літ трьох добувати є 5.			
Приналежне до того староства містечко Суботів			
В тім містечку налічується халуп осідлих 89, з тих звільнених від повинностей є 2, залишається до інтрата 87, з котрих платять чиншу	1132	24	
Косового з тих же халуп, окрім убогих, вдів, і калік	177	18	
Волів налічується в тім містечку пар 55. За оранку	132		
Моткового платять	70	12	
Оренди корчемної з котлом селітрним одним	4250		
Село Росошинці			
В тім селі налічується халуп 20, з тих є 1 лібертована, належать до інтрата 19, з котрих вносять чиншу	250	12	
Косового з тих халуп	40	24	
Волів налічується пар 12, і віл 1. За оранку	30		
Оренда корчемна з того села до Чигирина належить			
Моткового платять	15	6	
Село Погорільці			
В тім селі налічується халуп 13 до інтрата, і лібертована халуца 1, з котрих вносять чиншу	161	18	

Косового з тих халуп	31	6	
Волів налічується пар 7, і бик 1. За оранку	18		
Моткового вносять	10	16	
Оренда корчемна до Чигирина належить.			
Слобожан є 3.			
Село Єрмаки			
В тім селі налічується халуп до інтрата 3, з котрих вносять чиншу	64		
Косового вносять	7	6	
Волів є пар 4. За оранку	9	18	
Моткового вносять	2	12	
Оренда корчемна до Чигирина належить.			
Слобожан в тім селі є 1.			
Село Тіньки			
В тім селі налічується халуп до інтрата 31, з котрих вноситься чиншу	408		
Косового з тих халуп	74	12	
Волів налічується пар 19. За оранку	45	18	
Моткового вносять	24	24	
Оренди корчемної з селами нижче вказаними	4950		
Лібертована халупа 1, слобожан 1.			
Село Адамівка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 53, з котрих вноситься чиншу	698	12	
Косового з тих халуп	122	12	
Волів є пар 34, і віл 1. За оранку	82		
Моткового вносять	42	12	
Лібертована халупа 1, слобожан 1.			
Село Кожарки			
В тім селі налічується халуп до інтрата 30, з котрих вноситься чиншу	452	24	
Косового з тих халуп	67	6	
Волів є пар 23. За оранку	55	6	
Моткового вносять	24		
Халупа лібертована 1, слобожан 5.			
Село Рацeve			
В тім селі налічується до інтрата халуп 24, з котрих вноситься чиншу	276		
Косового з тих халуп	50	12	
Волів налічується пар 9. За оранку	21	18	
Моткового вносять	19	6	
Лібертована халупа 1, слобожан 3.			
Село Вітове			
В тім селі налічується халуп до інтрата 22, з котрих вноситься чиншу	270	12	
Косового з тих халуп	52	24	
Волів є пар 10, і бик 1. За оранку	26	6	
Моткового вноситься	17	18	
Лібертована халупа 1, слобожан 6.			

Село Гушівка			
В тім селі налічується до інтрата халуп 9, з котрих вноситься чиншу	88		
Косового з тих халуп	21	18	
Волів налічується пар 2. За оранку	4	24	
Моткового вноситься	7	6	
Халупа лібертована 1.			
Село Калантаїв			
В тім селі є тільки один підданий, котрий вносить чиншу	16		
Косового	2	12	
Оранки від пари волів	2	12	
Моткового		24	
З того села осілих підданих серби московські, напавши, забрали і вивезли.			
Оренда корчемна із вище вказаних сел до Тіньок належить.			
Млинів на річці Тясмин в місті Чигирині є 4, в яких по 2 кола мучних, і по третьому колу ступному. В Суботові на річці Суботовці млинів є 2, по 1 колу мучному, і по одному ступному мають. В Калантаєві на річці Тясміні млин 1 з двома колами мучними і ступним одним. З яких млинів виплати до оренд корчемних належать.			
Містечко Медведівка			
З селами нижче названими до того ж староства Чигиринського. В тім містечку налічується халуп до інтрата 114, з котрих вноситься чиншу	1280		
Косового з тих халуп	199	6	
Волів налічується пар 42. За оранку	100	24	
Моткового вноситься	84		
Лібертованих халуп 7. Слобожан 7. Пустих халуп 8.			
Оренда корчемна із селами Івківцями, Трушівцями, Ясківцями, Худоліївка, Капітанівка і трьома котлами селітряними.	12200		
Село Івківці			
В тім селі налічується халуп до інтрата 26, з котрих вноситься чиншу	289	18	
Косового з тих халуп	31	6	
Волів налічується пар 6, і віл 1. За оранку	15	18	
Моткового вноситься	18	12	
Село Худоліївка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 52, з котрих вноситься чиншу	605	6	
Косового з тих халуп	84		
Волів налічується пар 14, і віл 1. За оранку	34	24	
Моткового вноситься	40	24	
Лібертованих халуп 3, слобожан 2.			
Село Капітанівка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 21, з котрих вноситься чиншу	242	12	
Косового з тих халуп	33	18	
Волів налічується пар 7. За оранку	16	24	

Моткового вноситься	16	24	
Слобожан в тім селі 1.			
Село Ясковці			
В тім селі Ясковцях налічується осідлих халуп до інтрата 30, з котрих вноситься чиншу	449	18	
Косового з тих халуп	64	24	
Волів налічується пар 22. За оранку	52	24	
Моткового вноситься	23	6	
Лібертованих халуп 2, слобожан 3.			
Село Трушівці			
В тім селі налічується до інтрата халуп 32, з котрих вноситься чиншу	380	24	
Косового з тих халуп	69	18	
Волів налічується пар 14. За оранку	33	18	
Моткового вноситься	24		
Лібертованих халуп 2, слобожан 2, халуца пуста 1.			
Село Новоселиця			
В тім селі налічується до інтрата халуп 74, з котрих вноситься чиншу	930	12	
Косового з тих халуп	151	6	
Волів налічується пар 38. За оранку	91	6	
Моткового вноситься	56	24	
Оренда корчемна в тім селі з котлом одним селітряним	3000		
Млинів у містечку Медведівці на річці Медведовці є 3, по 1 каменю мучному і по 1 колу ступному мають. Там же на ріці Тясмині млинів 4, по 2 кола мучних і по 1 колу ступному мають. В селі Новоселиці млинів 6, по 1 колу мучному і по 1 колу ступному мають. З цих усіх млинів виплата до оренд корчемних належить.			
Містечко Крилов			
З селами нижче вказаними до того ж староства Чигиринського. Це містечко Крилов перетинає ріка Тясмин названа, ділиться те містечко на дві частини: одна частина належить до староства Чигиринського, а друга частина, більша, є в руках московських. В частині до староства Чигиринського належачій налічується халуп до інтрата 22, з котрих вноситься чиншу	240	18	
Косового з тих халуп	50	12	
Волів налічується пар 11, і віл 1. За оранку	26	12	
Моткового вноситься	17	18	
Оренда корчемна з котлом одним селітряним	2150		
Лібертованих халуп 2.			
Село Липове			
В тім селі налічується халуп до інтрата 18, з котрих вноситься чиншу	232		
Косового з тих халуп	43	6	
Волів налічується пар 12. За оранку	28	24	
Моткового вноситься	14	12	
Слобожан є 15.			
Оренда корчемна в тім селі Липовім з селами Вороновка і Подорожнє є	3150		

Село Вороновка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 48, з котрих вноситься чиншу	565	18	
Косового з тих халуп	112	24	
Волів налічується пар 27. За оранку	64	24	
Моткового вноситься	38	12	
Лібертованих халуп 1, слобожан 6.			
Село Подорожнє			
В тім селі налічується халуп до інтрата 40, з котрих вноситься чиншу	485	18	
Косового з тих халуп	96		
Волів налічується пар 24. За оранку	57	18	
Моткового вноситься	32		
Лібертована халупа 1, слобожан 4.			
Село Калабарка			
В тім селі налічується до інтрата халуп 30, з котрих вноситься чиншу	335	6	
Косового з тих халуп	67	6	
Волів налічується пар 13, і віл 1. За оранку	32	12	
Моткового вноситься	24	24	
Оренда корчемна	900		
Лібертованих халуп 4, слобожан 7.			
Млин у Крилові на ріці Тясмин є 1, з одним каменем мучним, і колом одним ступним. У Калабарці млин 1, з 1 каменем мучним, і 1 колом ступним У Вороновці млинів ладенних [наплавних – прим. авт.] на ріці Дніпрі є 2. Виплата з тих млинів до оренд корчемних належить			
Містечко Боровиця			
Із селами нижче вказаними до того ж староства Чигиринського. Те містечко над рікою Дніпром. Налічується в нім халуп до інтрата 109, з котрих вноситься чиншу	1730		
Косового з тих халуп	220	24	
Волів налічується пар 90, і віл 1. За оранку	217	6	
Моткового вноситься	85	18	
Оренда корчемна в Боровиці із селами Топилівка, Бужином, Шабельниками, Тарасовка і Чаплищами, за одним контрактом	8700		
Лібертованих халуп 3, слобожан 4			
Село Топилівка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 38, з котрих вноситься чиншу	627	6	
Косового з тих халуп	84		
Волів налічується пар 33. За оранку	79	6	
Моткового вноситься	30	12	
Лібертованих халуп 1, слобожан 18			

Село Бужин			
В тім селі налічується халуп до інтрата 54, з котрих вноситься чиншу	940	24	
Косового з тих халуп	127	6	
Волів налічується пар 46, і віл 1. За оранку	111	18	
Моткового вноситься	43	6	
Лібертованих халуп 2, слобожан 28.			
Село Шабельники			
В тім селі налічується халуп до інтрата 67, з котрих вноситься чиншу	1134	12	
Косового з тих халуп	146	12	
Волів налічується пар 57, і віл 1. За оранку	138		
Моткового вноситься	53	18	
Лібертованих халуп 2, слобожан 8.			
Село Тарасовка			
В тім селі налічується халуп до інтрата 25, з котрих вноситься чиншу	284	24	
Косового з тих халуп	55	6	
Волів налічується пар 9. За оранку	21	18	
Моткового вноситься	20		
Лібертованих халуп 2, слобожан 6.			
Село Чаплища			
В тім селі налічується халуп до інтрата 33, з котрих вноситься чиншу	334	12	
Косового з тих халуп	76	24	
Волів налічується пар 16, і віл 1. За оранку	20	12	
Моткового вноситься	26	12	
Лібертованих халуп 1, слобожан 13.			
Оренда корчемна з тих сіл до містечка Боровиці належить.			
Млинів ладенних [наплавних – прим. авт.] у Боровиці на ріці Дніпрі є 7, з котрих виплата до оренди корчемної належить.			
В цілому старостві Чигиринським десятини бджільної в році 1764 (пнів [вуликів – прим. авт.] 424, пень [вулик – прим. авт.] рахуючи за 5 флоринів) було	2120		
Очкового з цих же пасік в році цьому ж	696	24	
Від різників Чигиринських лойового	28		
Від рибаків Боровицьких за вільну ловлю риб в річці Дніпрі	128		
Від рибаків Криловських за вільну ловлю риб в Дніпрі	49	18	
Козаків [служба при дворі магната – прим. авт.] в тім старостві Чигиринським є в кількості 116, на котрих халуп інвентарських зложених є 296. Ці козаки городові ходять до обозу війська Коронного, частини української, за наказом полкової старшини на повинність воєнну.			
Інтрата річна з цілого староства Чигиринського в році 1764 в сумі є	70725	22	

З тієї суми передається на Його милість губернатора староства Чигиринського платні річної визначеної злотих польських – 300 Ординарія для того ж Його милості пана губернатора староства Чигиринського в грошовий еквівалент переведена в підсумку – 230 На Його милість пана диспозитора Медведівського платні річної визначеної злотих польських – 400 Ординарія для того ж в грошовий еквівалент переведена в підсумку злотих польських – 175 На Його милість пана адміністратора Чигиринського платні річної злотих польських – 200 Ординарія для того ж в грошовий еквівалент переведена в підсумку злотих польських – 155 На Його милість пана диспозитора Криловського платні річної злотих польських – 200 Ординарія для того ж на злоті переведена в підсумку злотих польських – 155 На Його милість пана лісничого платні річної злотих польських – 80 Ординарія для того ж в грошовий еквівалент переведена в підсумку злотих польських – 61	\\1956 //		
Тих платежів і ординарій: 1956 злотих польських; залишку сума	68769	22	
Належить з цієї суми кварти до Скарбу Коронного	17192	13	

Та кварта з прибутків року 1764 розрахована, з причини, що Його милість пан губернатор того староства при зміні нового старости інвентарів минулих років не мав, окрім року 1764. З тих прибутків інтрата річна відповідна до інвентарного опису, також подані витрати по маєтку (*expensa fundi*). Його милість пан Йозеф Свентоховський, губернатор староства Чигиринського усно, згідно з конституцією, це підтвердив і присягнув.

Деляція (скарга або спірні питання – прим. авт.) того ж староства Чигиринського.

Протестував перед нами люстраторами уроджений Йозеф Свентоховський, губернатор староства Чигиринського, іменем ясновельможного князя Його милості Антонія Яблоновського, воєводи Познанського, старости Чигиринського, пана свого, оповідаючи, що староство Чигиринське з наділами нестерпні поносить кривди від військ російських новосербських через засновані близько староства Чигиринського, і під самим містом Чигирином нових слобод своїх; з тих слобод в землі Чигиринські вперто вдираються вони і їх привласнюють, ліси рубають, луки косять і випасають, на села старостинські наїжджають, і підданих власних старостинських забирають.

Як село Калантаїв назване знищили, підданих усіх з бидлом і худобою їхньою забрали, на свої слободи Новосербські запровадили, поосадили, і тільки халупи пусті в Калантаєві залишили.

З іншої ж сторони те ж староство Чигиринське від добр Жаботина ясновельможного князя Його милості Станіслава Любомирського, воєводи Брацлавського, дуже є в грунтах, лісах і сіножатах стиснуте. Особливо містечко Медведівка, через відібрані до тих же добр Жаботина лісів, ґрунтів, сіножатей є скривджене, і з тих причин люди з тих добр Медведівських розходиться мусять.

Ця скарга, пред'явлена його милостю паном губернатором Чигиринським іменем Пана свого, долучена і записана до Актів люстраторських.

З боку ж ясновельможного князя Його милості Станіслава Любомирського, воєводи Брацлавського, добр ключа Жаботинського дідича [спадкоємця – прим. авт.], уроджений Йозеф Вонж тих же добр економ, протестуючи оповідав, що згадувані добра ключа Жаботинського, рікою Тясмином і іншими річками обмежені згідно із вказаною нижче транзакцією [угодою, що супроводжувалась взаємними поступками – прим. авт.], а добра містечка Медведівка та інше в тих самих грунтах і межах застається² Жаботинським¹. Показував нам витяг аутентичної [з оригіналу – прим. авт.] ревізії добр Жаботинських в році 1661 проведеної, і стверджував, що згадані добра до староства Чигиринського не належать, але є поміщицькими [земськими] маєтностями, що належать до ключа Жаботинського. На останок засвідчивши і те, що про ті добра Медведівки ясновельможний князь Любомирський, воєвода Брацлавський, попередньо до найяснішого суду коронного звертався з проханням про внесення тої скарги до акту поточної люстрації.

ЛІТЕРАТУРА

- б.а. 1905. Люстрація староствъ Кіевскаго воеводства и повета. 1765. В: *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссіею для разбора древних актов*. Часть VII. Том III. Акты о заселеніи Южной Россіи XVI–XVIII в.в. Ч. II. Кіевъ, с. 9-22.
- Майборода Р. 1999. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. Науково-довідкові видання з історії України, 49. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Мицик Ю. А. 2007. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Солодар О. І. 2003. Нариси з історії Чигиринщини. Черкаси: «Відлуння-Плюс».
- Сташевский Е. Д. 1968. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX вв.* Москва: «Наука».
- Baliński M., lipiński T. 1844. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. T. 2. Cz. 1. Warszawa: S. Orgelbrand; M. Chmielewski.
- b. a. 1795. *Lustracy Dobr Krolewskich w Wojewodztwie y Powiecie Kijowskim leżących*. [online]. AGAD, ASK, Oddz. XLVI, Sygn. 3, F. 3-7. Tryb dostępu: <http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/7/9/sygn.%203/indexs.htm> [Data przeglądu 28 Grudzien 2023].
- Rulikowski E. 1880. Czehryn. W: Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. (red.). *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. [online]. Tom I. [Aa - Dereneczna]. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, s. 783-790. Tryb dostępu: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/789 [Data przeglądu 28 Grudzien 2023].

Olga Brel

Senior Researcher of
“Museum of Bohdan Khmelnytskyi” Department,
National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”

Yanina Didenko

Scientific Secretary,
National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”

1765 LUSTRATION OF CHYHYRYN REGION

Chyhyryn region was the part of Kyiv Voivodeship in XVIII century. The land of Chyhyrynshchyna as a part of Kyiv Voivodeship was described by documents of government of Rzeczpospolita in 1765 and 1789.

The article is devoted about the Lustration of 1765. The origin of this document is in Central Archives of Historical Records in Warsaw, the copy – in the State Archival Service of Ukraine in Kyiv. The document was published in “The Archive of the South-Western Russia” in Polish. The article reviews the lustration materials, provides information about the lustration action of 1765.

The lustration documents didn't consist full information about the economic duties of the population of the Chyhyryn region. Nevertheless, they are a valuable historical source. The information about the settlements of Chyhyryn region (some of them are mentioned firstly), about the number of their population are in the lustration. Thus, using this document, we can draw some conclusions about the material situation of the population of the region on the eve of Koliyivshchyna (1768-1769), which began in Chyhyrynshchyna.

Lustration materials translated into Ukrainian are included in this article, so scientists and local historians can use them.

Keywords: Chyhyryn region, annual income (intrata), koarta, Voivodeship lustration, Chyhyryn starostvo.

Геннадій Свистун,
кандидат історичних наук, старший викладач
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Ольга Шевченко,
заступник директора з наукової роботи
КЗ «Художньо-меморіальний музей
І. Ю. Рєпіна» Харківської обласної ради

ДО ПИТАННЯ ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ІСНУВАННЯ КІРІЛЛОВСЬКОГО ГОРОДИЩА В М. ЧУГУЄВІ

Стаття присвячена намаганням ідентифікації Кірілловського городища в м. Чугуєві, інформація про яке міститься в документах 19 століття. Його пошук на місцевості ускладнений через умови сучасної міської забудови. Тим не менше, проаналізовано можливість його реального існування та перспективи польових досліджень.

Ключові слова: Чугуїв, Кірілловське городище, укріплення, мис, ранній залізний вік.

Чугуївська гора – обумовлена природними межами частина плато правобережжя Сіверського Дінця – містить цілу низку виявлених і певною мірою досліджених середньовічних і ранньомодерних пам'яток та об'єктів археології, але потребує ще більш досконалого дослідження. Про це свідчать, зокрема, зафіксовані в писемних та картографічних джерелах (план м. Чугуєва 1824 р.) лінії оборони і, можливо, кургани в південній частині підвищення (План ... 1824), а також згадка про Кірілловське городище в його західному секторі. Останнє нам відоме за розпорядженням в листі від 22 травня 1837 р. № 3114 з 1-го Резервного Кавалерійського корпусу Українських військових поселень по частині Генерального штабу в м. Чугуєві начальнику 5-8-го кавалерійських округів Українських військових поселень генерал-майору і кавалеру Лінгрену, в якому наказувалося надати пристойні назви вулицям і площам, для чого, як варіант, «...запозичуючи назву від будь-яких місцевих випадковостей чи прозвань місцевих начальників» (О наименовании ... 1837). Саме ця порада і була використана у випадку, що нами розглядається. Якщо перша частина оніму «Кірілловське» вказує на відношення до цієї місцини військово-робочого батальйону округів поселення кавалерії в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії, керівником якого був саме Михайло Кузьмич Кірілов (1768-1837 рр.) (вказана установа існувала з 1820-х рр. (План ... 1824; Штаб ... 1820-1858; Бучаста 2020, с. 150), то друга частина назви «городище» відображала, напевно, відповідні ознаки на місцевості.

Згодом означена територія неодноразово перейменовувалась: в Ковалевську площу (фігурує на плані міста приблизно 1920-х рр., який зберігається в науковому архіві Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна), в площу Руднева (з 1967 р.), а зараз (з 2016 р.) носить назву Уланська площа.

Кірілловське городище розміщується у південно-західній частині сучасної території м. Чугуєва (рис. 1, 1). До речі, слід звернути увагу, що, згідно архівного документу, воно не співпадає безпосередньо з територією військово-робочого батальйону, який, як зазначено, розташовувався поблизу даного пункту (О наименовании ... 1837). Це уточнення є дуже важливим щодо визначення місцини, яка вбачалася в перш. пол. XIX ст. саме як залишки давніх укріплень. Звичайно, аналізуючи різночасові плани міста та топографічні особливості місцевості, навколо місця розташування військово-робочого батальйону – як на правобережжі струмка Березового, так і на його лівобережжі – можна визначити перспективними декілька ділянок для побудови в давнину укріплень. Але найбільш актуальною вбачається саме ділянка, яка є дотичною до військово-робочого батальйону, а також, не виключено, і в межах розміщення цієї установи. Це високий (перепад висот складає 15-17 м) правий берег струмка Березового (в минулому – річки Березової) (сам ярок та водойма по його тальвегу також відомі як Смиколка), який впадає в р. Чуговку – праву притоку р. Сіверський Донець. На сьогодні територія зайнята Комунальним підприємством «Чугуївський ліцей № 5» Чугуївської міської ради Харківської області, а також приватною садибною забудовою навколо нього. З південного сходу – сходу в заплаву струмка Березового впадає відносно вузький яр (відомий принаймні з першої половини XIX ст. як Телячий), що глибоко врізається в Чугуївську гору і у витоків змінює напрям на східний. На більш ранішніх планах і до 1920-х рр. його тальвег майже

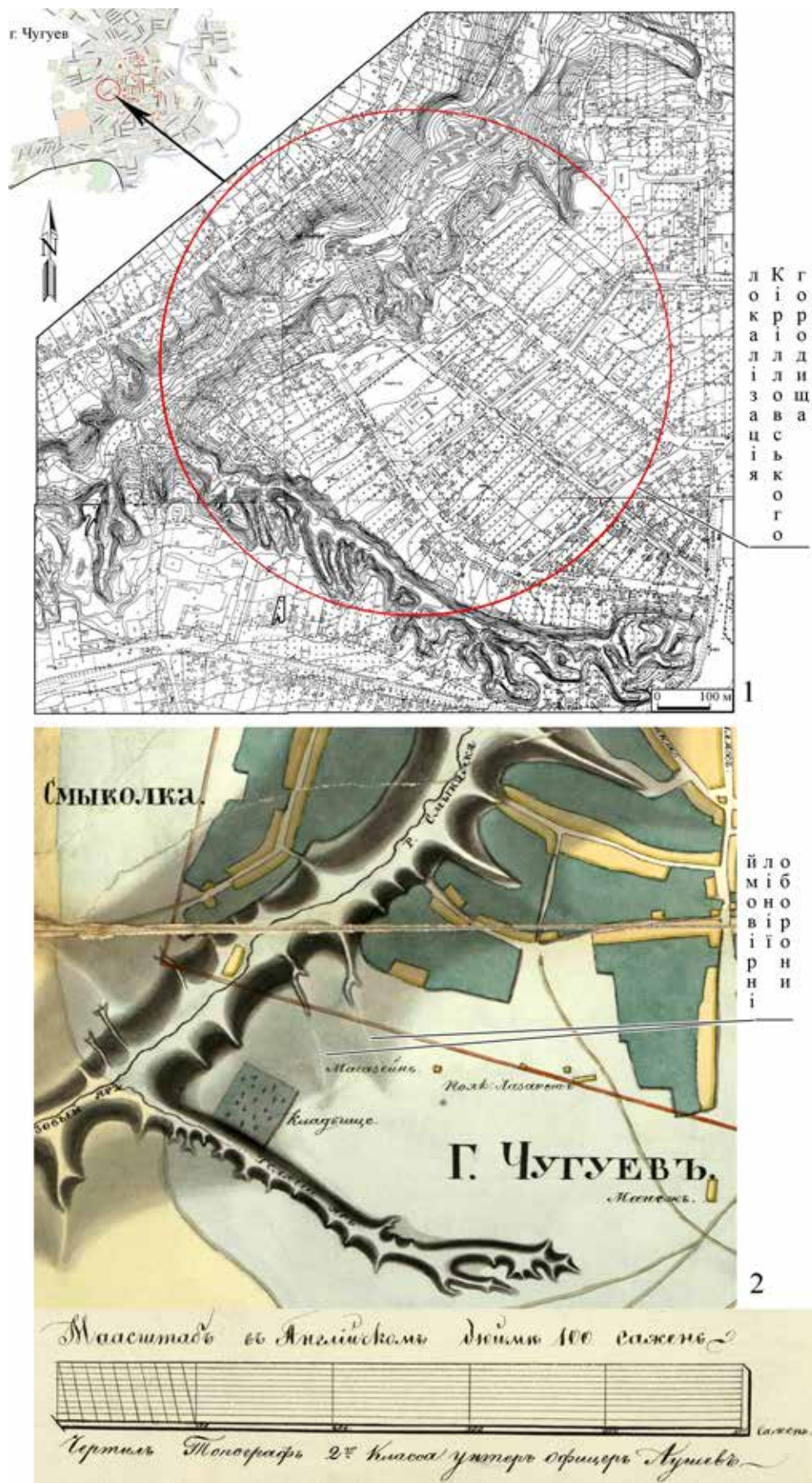

Рис. 1. Місце розташування Кіріловського городища:
1 – сучасна топографічна ситуація;
2 – фрагмент плану м. Чугуєва 1817 р.

повністю або частково займає безіменний струмок, який впадає в р. Березову у місця початку штучно влаштованого видовженого вздовж русла ставка (позначений на плані міста 1834 р. (Статистическое ... 1835, План Г. Чугуєва в 1834-м Году), але ще відсутній на плані 1824 р. (План ... 1824).

Згідно задокументованих даних, ще до розміщення в першій половині XIX ст. вже згаданого вище військово-робочого батальйону, на прилеглій території, яка ближче до стрілки мису, розташовувалося кладовище прямокутної в плані форми, що прилягало своєю південно-західною стороною до краю Телячого яру. В межах кладовища на геометричному спеціальному плані м. Чугуєву і його вигінній землі загального володіння 1781 р. та на плані генерального межування Чугуївського повіту 1784 р. позначена культова споруда – цвинтарна церква або, принаймні, каплиця (План ... 2023). Хоча на протилежному березі р. Березової – в безпосередній близькості від кладовища з церквою – на плані земель в м. Чугуєві 1781 р. визначене місце дотичності до міських меж вигону як «писцева церковна земля, церкви Різдва Христового володіння цієї церкви священне церковнослужителів», назва саме цвинтарної церкви залишається на сьогодні невідомою, бо чітко відомо розташування церкви Різдва Христового в центральній частині міста (Описи ... 1824).

Але вже на затвердженому імператрицею Катериною II плані перепланування м. Чугуєва, який датується 1786 р., цієї цвинтарної церкви вже не позначено, що може свідчити про відсутність планів її збереження після запланованої перебудови міста (кладовища як такі на цьому плані не відображені, а на місці того, що ми розглядаємо, призначено міську забудову казенного, громадського та обивательського призначення) (Статистическое ... 1835, План Харьковского Наместничества Городу Чугуеву. На подлинном написано собственною Ее Императорского Величества рукою Быть посему апреля 20-го дня 1786 года). Тим не менш, станом на 1817 р. ці плани не були втілені в повному обсязі, бо кладовище ще позначається на плані м. Чугуєва 1817 р., хоча позначення церкви на цей час вже зникає (Статистическое ... 1835, План Г. Чугуєва до поступления в состав Округов I-ой Уланской Дивизии 1817-го Года).

Напевно, місце поховань було ще добре відомим на час створення військово-робочого батальйону (хоча вже й не позначалося на плані 1824 р. (План ... 1824), бо його тогочасна забудова не торкалась. Скоріш за все, цьому також сприяло й те, що кладовище було відмежоване від основної території міста подвійною лінією рово- та валоподібних перепадів висот, які ближче до північно-західного краю плато переходили в яри, а ті, в свою чергу, впадали в заплаву р. Березової. Це дуже добре прослідковується на плані м. Чугуєва 1817 р. На відрізку вектору проходження цих двох ліній, який ближче до Телячого яру – починаючи з північно-східного кутка кладовища – перепади висот не фіксуються. Це може свідчити про спрямлену денну поверхню для зручності підходу до місць поховань зі сторони міста, чи то меншою їх потужністю та збереженістю внаслідок інших природних та антропогенних факторів (Статистическое ... 1835, План Г. Чугуєва до поступления в состав Округов I-ой Уланской Дивизии 1817-го Года) (рис. 1, 2).

Слід також зазначити, що розміщення кладовища, яке орієнтовно широко датують др. пол. XVII-XIX ст. (стосовно нижньої дати орієнтуючись на час утворення с. Мохнача), в просторі між валами внутрішнього дворища давнього мисового городища також має місце і в Мохначанському городищі (приблизно в 20 км нижче за течією Сіверського Дінця). До речі, кладовище продовжує функціонувати і до сьогодні. При цьому, згідно місцевих переказів, на даному цвинтарі мала місце капличка (Артем'єв, Колода 2002/2003, с. 168, 169; Колода 2017, с. 95, 96), хоча ніяких документальних підтверджень існування зазначеної культової споруди ми не маємо. Відомо, що храми в с. Мохнач існували: згідно відомості 1784 р., на правому березі р. Сіверський Донець храм Миколи Чудотворця, а на лівому – Вознесіння Господнього, яким був замінений у 1724 р. згорілий Покровський храм, що існував, за думкою Філарета (Д. Г. Гумілевського), вже в 1673 р. (Святитель Филарет 2011, с. 124). Згідно питання, що нас в даному випадку цікавить, то це можливість розташування, за місцевими переказами, культової споруди саме на цвинтарі в межах внутрішнього дворища Мохначанського городища, тобто – храму на правому березі р. Сіверський Донець. Але, за планом генерального межування Чугуївського повіту 1781 р. його розташування зафіксоване в межах тодішньої території с. Мохнача – між лівим берегом р. Мохначки та городищенським мисом (План ... 2023). Таким чином, існування на кладовищі с. Мохнача каплички чи будь-якої іншої культової споруди, на відміну від цвинтаря в Кірілловському городищі в м. Чугуєві, на сьогодні нічим не підтверджується.

Розташування зафіксованих паралельних рівномірно видовжених рово- та валоподібних перепадів висот у місці ймовірної локалізації Кірілловського городища навряд чи можна пояснити природним походженням. Навпаки, це є характерною рисою штучно влаштованих рубежів оборони мисових укріплень. Такі перепони доступу до стрілки мису, на якому влаштовувалося внутріш-

не – найбільш захищене дворище городища (могло бути єдиним або складатися з двох та більше) – влаштовувалися як в одну лінію за системою рів-вал, так і в декілька; могли бути як простими, так і суміщеними (без дворич між ними в два, три і більше рядів). Аналогічні системи оборони знаходять широкі аналогії серед пам'яток фортифікації регіону в старожитностях лісостепового скіфоїдного, слов'яно-руського та салтівсько-маяцького населення – від часів раннього залізного віку до середньовіччя (Моруженко 1985; Кучера 1999; Гречко, Свистун 2006; Гречко 2010, с. 28; Свистун 2014; Свистун, Квитковский, Юшков 2016; Свистун, Кулик 2016; Окатенко, Свистун 2017; Окатенко, Следюк 2017; Крютченко 2019; Окатенко, Зимовець 2020 і ін.).

Крім того, дана місцина за топографічними і ландшафтними характеристиками цілком могла підходити для розташування на ній укріплення: підвищення прикрите з обох боків ярами, які обводнені притокою другого порядку відносно основної річки регіону – Дону та безіменним струмком, що є водною артерією третього порядку; розташоване поблизу вигину русла струмка Березового; мисова стрілка має спуск до заплави, за допомогою якого могло б здійснюватись водопостачання та сполучення з можливим бродом, які характерні для місць біля вигинів русел. Подібні приклади вибору місцевості для розташування укріплень широко застосовувались, перш за все, за часів раннього залізного віку в скіфських старожитностях лісостепового Подонців'я (Білинський 2018, с. 214, 215).

Населення, яке створювало городища з використанням топографічних умов, що дозволяли уникати візуалізації безпосередньо на переправах великих водних артерій (в даному випадку притоки першого порядку – Сіверського Дінця), намагалося, ймовірно, уникати шляхів активного використання, залишаючись менш помітними і піклуючись, скоріш за все, лише про власну безпеку, а не контроль логістичних маршрутів. В регіоні є ціла низка подібного використання ландшафту за раннього залізного віку, наприклад – Знаменське городище (Свистун, Квитковский, Юшков 2016).

Звичайно, що за умов сучасного міста на території, яка знаходиться під сучасною забудовою та має засміченість схилів мисового майданчику побутовими та будівельними відходами, візуально виявити археологічні сліди є досить важкою справою (Свистун 2011, с. 18, 19, рис. 40, 41). Необов'язковість наявності суцільних давніх культурних нашарувань в городищах як таких не гарантує фіксації залишків пам'ятки шляхом шурфування орієнтовної площі внутрішнього дворища. Більш перспективним є дослідження теоретично визначених трас проходження ліній оборони (ровів, валів і можливих ескарпів). Це, перш за все, вже згадані вище дві паралельні лінії, що відокремлюють стрілку мису з напільної сторони. Також не можна виключати наявності лінії оборони на кінці мису (за системою рів-вал чи ескарп-вал), який прикривав би підхід зі сторони заплави. Цілком вірогідною є наявність ескарпування периметру мису зі сторони ярів, хоча на цих ділянках також могли бути і насипані вали. Окремо слід оговорити можливість наявності зовнішнього дворища. На такий ймовірний варіант планування можуть вказувати яри, що врізаються на досить значну відстань в плато Чугуївської гори на північ та схід від стрілки мису і можуть визначати трасу зовнішньої напольної лінії городища. В цьому відношенні звертає на себе увагу Телячий яр, який на переважному за довжиною відрізку був використаний під час перепланування м. Чугуєва за розпорядженням імператриці Катерини II 1786 р. (згідно затвердженого плану, були збудовані укріплення по периметру міста з трьома прямолінійними відрізкамі) (Статистическое ... 1835, План Харьковского Наместничества Городу Чугуеву. На подлинном написано собственной Ее Императорского Величества рукою Быть по сему апреля 20-го дня 1786 года). Але ближче до витоків цей яр розходить з трасою лінії укріплення за планом 1786 р., відхиляючись на схід, що може свідчити про залишки траси лінії оборони давнього городища.

Підводячи підсумок аналізу можливості виявлення археологічної пам'ятки на місцевості, згадка про яку міститься в наративному джерелі 1837 р., ми констатуємо як виявлення ймовірних елементів на плані м. Чугуєва 1817 р., так і наявності характерних топографічних і ландшафтних критеріїв для місць розташування і планування мисових городищ у давнину. Можна припустити, що найбільш імовірною може бути приналежність залишків фортифікаційних споруд до скіфоїдного населення лісостепового регіону раннього залізного віку. На наш час найближчі територіально старожитності скіфського часу науково зафіксовані у витоків р. Чуговки (селище Мінутка) (Свистун 2005, с. 20, рис. 2, 3, 54, 55), поблизу смт Кочетка (селище на правобережжі Сіверського Дінця (Свистун 2004, с. 15, 16, рис. 2; 17: 13, 14; Свистун 2005, с. 14, рис. 41: 9, 10) та городище Кочеток-II (Свистун 2004, с. 16, 17, рис. 2, 18, 19, 21: 2, 3; Свистун 2005, с. 16-18, рис. 2, 3, 43-49), селище на правому березі р. Сіверський Донець, за 1 км на захід від ст. Чугуїв (Пузаков 1958), селище Клугіно-Башкирівка-1 на лівому березі р. Сіверський Донець навпроти Чугуївської гори (Пузаков 1964), селище

біля хутора Лаптева біля смт Есхара (Резніченко 2019) та в інших місцях. Тому відношення до цього ж культурно-хронологічного пласту і ймовірного Кірілловського городища не може викликати категоричних заперечень. В будь-якому випадку, попри труднощі в обстеженні, в подальшому є нагальна потреба ретельного археологічного дослідження означеної території для остаточного з'ясування питань, які постають перед науковою спільнотою.

ЛІТЕРАТУРА

- Артем'єв А. В., Колода В. В. 2002/2003. Некрополь с. Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII-XIX ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/1, с. 168-177.
- Білінський О. О. 2018. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213-234.
- Бучаста С. І. 2020. *Створення та розвиток інфраструктури військового поселення кавалерії на території Слобідсько-Української (Харківської) губернії в 1817-1864 рр.* Дисертація к. і. н. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди.
- Гречко Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко Д. С., Свистун Г. Є. 2006. Деякі питання вивчення лісостепових городищ скіфського часу на Сіверському Дінці. *Археологія*, 4, с. 18-29.
- Колода В. В. 2017. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. *Наукові студії: зб. наук. праць*, 10. Освоєння простору: житло, поселення, регіон. Винники; Жешів; Львів: Априорі, с. 91-106.
- Крютченко О. О. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису*. Дисертація к. і. н. Інститут археології Національної академії наук України. Київ.
- Кучера М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Моруженко А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160-178.
- О наименовании прилично улиц и площадей, существующих в селениях округов. 1837 г. 1837. ЦДІАК, ф. 1352, оп. 1, спр. 259.
- Окатенко В. М., Зимовець Р. В. 2020. Нові городища скіфського часу у басейні р. Сіверський Донець. *Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215річчю Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (Харків, листопад 2020)*. Харків: ТОВ «НТМТ», с. 20-21.
- Окатенко В. Н., Свистун Г. Е. 2017. Костевское городище скифского времени на Харьковщине. *Харьковский историко-археологический сборник*, 21. Харьков: Мачулин, с. 29-34.
- Окатенко В. Н., Следюк Д. В. 2017. Изучение топологии археологических объектов фотограмметрическим методом с использованием беспилотных летательных аппаратов. *Археологія і давня історія України*, 2 (23). Київ: ІА НАН України, с. 428-441.
- Описи церквям военного поселения, состоящим в округе Чугуевского уланского полка. 1824 г. 1824. ЦДІАК, ф. 1323, оп. 1, спр. 73, арк. 12-19 об.
- План генерального межевания. Чугуевский уезд (карта Харьковской губернии) [online]. Режим доступу: <http://freemap.com.ua/karty-ukrainy/plany-generalnogo-mezhevaniya-pgm-xarkovskoj-gubernii/pgm-chuguevskij-uezd-xarkovskaya-guberniya?fbclid=IwAR35psV3iHKVCZ1MdbMZLjiFUDYyA9KbLbLQWJqDjAsEpjHNaGxw-vLJU88>. [Дата звернення 8 січня 2023].
- План города Чугуева дивизионной квартиры 2-й Уланской дивизии, полкового штаба 1-го поселенного эскадрона и фуриштатской роты Чугуевского уланского полка. 1824 г. 1824. РГВИА, ф. 411, оп. 1, д. 274.
- Пузаков Е. В. 1964. *Отчет об археологических исследованиях в бассейне р. Северского Донца в 1964 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1964/69.
- Пузаков Е. В. 1958. *Отчет об археологических исследованиях Харьковского гос. Истор. Музея в бассейне р. Северского Донца в 1958 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1958/17.

- Резніченко І. О. 2019. 184. Песелення, 12-8 ст. до н. е., 5-3 ст. до н. е., 8-10 ст. *Звіт пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Чугуїв і Чугуївський район. Енциклопедичне видання.* Харків: Видавництво «Точка», с. 161.
- Свистун Г. Е. 2004. *Отчет об археологических разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2004 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 2004/37.
- Свистун Г. Е. 2005. *Отчет об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 2005/34.
- Свистун Г. Е. 2011. *Отчет о проведении разведок в Волчанском, Балаклеевском и Чугуевском районах Харьковской области.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 2011/20.
- Свистун Г. Е. 2014. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Донецк, с. 51-102.
- Свистун Г. Е., Квитковский В. И., Юшков Д. Ю. 2016. Знаменское городище скифского времени на Харьковщине. *Археологія і давня історія України*, 2 (19). Київ: ІА НАН України, с. 253-256.
- Свистун Г. Е., Кулик Г. М. 2016. Новые данные о планировочной структуре Червоносовского городища. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, 14. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 208-212.
- Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). 2011. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах. Т. 2.* Харьков: Издательство «Харьковский частный музей городской усадьбы».
- Статистическое описание и история Чугуевского уланского полка. 1835.* Санкт-Петербург (б. и.).
- Штаб 1-го военно-рабочего батальона Украинского военного поселения. 1820-1858.* ЦДІАК, ф. 1324, од. зб. 150.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ІА НАН – Інституту археології Національної академії наук України, м. Київ

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва

ХНУ – Харківський національний університет, м. Харків

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Hennadii Svystun,
PhD, Senior Lecturer,
Municipal Establishment «Kharkiv
Humanitarian-Pedagogical
Academy» of the Kharkiv Regional Council

Olga Shevchenko,
Deputy Director in Science Municipal
Establishment «Art-memorial museum
of I. Y. Repin» of the Kharkiv Regional Council

TO THE QUESTION REGARDING THE POSSIBILITY OF EXISTENCE KYRILLOVSKI HILL-FORT IN THE CITY OF CHUGUIV

To date, a large number of archaeological sites have been discovered on the territory of the city of Chuguiv, but the work on a complete survey is still far from complete. For example, one of the documents of the 19th century contains information about the Kirillovsky hill-fort. Its identification on the ground is difficult due to the conditions of modern urban development. Nevertheless, the possibility of its real existence and the prospects for field research are analyzed.

Cartographic material of the 19th century and modern topographical features of the area reflect the elements of the defense structures of the ancient fortification. The hill-fort had two combined lines of defense based on the moat-valley system, which were located on the side of the field. It is possible that the monument also had a spacious outer courtyard, which was protected by another line of fortifications.

The location of the settlement in the environment and the organization of defense may indicate its exploitation during the Early Iron Age.

Keywords: Chuguiv, Kirillovsky hill-fort, fortifications, promontory, early iron age.

Геннадій Свистун,
кандидат історичних наук, старший викладач
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ФОРТИФІКАЦІЇ ГОРОДИЩ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ РІЧКИ СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ

Стаття присвячена вивченню організації оборони на городищах середньої течії Сіверського Дінця, які становлять окрему локальну групу відносно інших салтівсько-маяцьких укріплень Подонців'я. Незважаючи на довгострокову увагу дослідників, недостатньо з'ясованими залишаються питання, які стосуються характеру їх фортифікаційних споруд, часу появи та припинення функціонування.

Ключові слова: Сіверський Донець, городища, фортифікація, раннє середньовіччя, салтівсько-маяцька культурно-історична спільність.

У середній течії р. Сіверський Донець розташована група локально сконцентрованих городищ: Царине, Осіяньська Гора, Сидорівське, Тетянівське, Святогірське, Теплинське (Богородичне), Кіровське, Новоселівське та повністю знищене до теперішнього часу Райгородське. Найбільш дослідженим та завдяки цьому найбільш відомим є Маяцький археологічний комплекс. Він складається з Царина городища, кількох селищ та могильників. Культурні відкладення належать різним епохам, починаючи від неоліту і закінчуючи розвиненим середньовіччям. Їх поширення неоднакове по всій площі комплексу і є варіативним, утворюючи одношарові та багатошарові ділянки. Це відбиває ландшафтні вподобання населення того чи іншого періоду – залежно від вирішення завдань господарсько-економічного, соціального, сакрального та військового характерів.

Історія вивчення означеної групи пам'яток в середній течії Сіверського Дінця неодноразово викладена у спеціальній літературі (Гриб, Кравченко, Кучугура 2014, с. 64-96; Гриб, Швецов 2017, с. 30-50; Кравченко 2004, с. 242-276 і ін.), до якої ми й відсилаємо зацікавленого читача, обмежившись переліком найбільш відомих дослідників: М. В. Сибільов, Г. Г. Афендік, І. І. Ляпушкін, С. О. Плетньова, Б. А. Шрамко, В. К. Міхеев, М. Л. Швецов, Е. Є. Кравченко та ін.

Всі ці укріплені пункти, які також відомі як донецькі городища, мають різний ступінь дослідженості та збереженості, відрізняються за розмірами, своєрідністю планування та характером використання у минулому. Вони розташовані на відстані від 5 до 10 км вздовж правого берега Сіверського Дінця і біля впадання в нього лівобережних приток Нітріуса і Чорного Жеребця. Як мінімум, у частини з них на сьогодні відомі броди через річку (Кравченко 2019, с. 672, 673). Ця особливість нагадує загальну систему контролю простору (зокрема, переправ через річки) лісостеповими пам'ятками салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти вздовж річок Оскіл, Тиха Сосна та верхньої течії Сіверського Дінця. Навколо багатьох городищ, крім розташованих в басейні Тихої Сосни, зосереджені «гнізда» супутніх їм селищ. При цьому є свої особливості таких укріплених пунктів контролю як за характеристиками облаштування фортифікації, застосованими будівельними матеріалами, плануванням, розмірами, так і за обрядами поховання населення та освоєнням селітебних зон (Афанасьєв 1987, с. 88-142; 1993, с. 123-150; Винников, Плетнева 1998, с. 29-41, рис. 5-7; Плетнева 1999, с. 24-64; Свистун 2007, с. 403-416; 2014а, с. 51-102. і ін.).

Всі городища середньої течії Сіверського Дінця, займаючи корінні миси, максимально використовують в організації оборони захисні властивості місцевості, розташовуючись біля місць впадання приток і прикриваючись яружно-балковою системою. При цьому оборонні споруди – в одну лінію або ешелоновані – зведені за допомогою облаштування ескарпів, ровів та дерево-земляних конструкцій.

Активний дослідник останніх десятиліть середньо-донецької групи пам'яток Е. Є. Кравченко вважає, що пам'ятки цієї групи існували неодноразово не лише у широких рамках різних епох, а й у межах одного культурно-історичного періоду (Кравченко 2004, с. 270, 271). Цим, по суті, він виключає їхню сукупну системність глобального контролю всього зазначеного регіону в той чи інший період функціонування. Це досить важливий аспект у розумінні ролі та значення середньо-донецьких городищ як загалом, так і кожного окремо (тим більше, враховуючи їх компактне зосередження), що змушує приділити цьому питанню додаткову увагу.

Е. Є. Кравченко схильний датувати городища Святогірське, Теплинське та Осіяньська Гора останніми століттями до нової ери. Саме ці укріплені пункти відрізняються відносно невеликими

розмірами порівняно з рештою донецьких городищ. Також, на думку дослідника, їх поєднує подібний конструктивний елемент – виявлені обвуглені колоди в насипах оборонних споруд. Невелика кількість знахідок салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти також віднесена до аргументів такої інтерпретації (Кравченко 2004, с. 267).

Справді – присутність на цих пам'ятках ліпного керамічного посуду більш ранньої доби може свідчити про їхнє виникнення у сарматський період. Але відсутність масового матеріалу салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти безпосередньо у внутрішньому периметрі ліній оборони, але за наявності поруч розташованого відкритого поселення з відповідною культурно-хронологічною інтерпретацією зовсім не виключає функціонування городища в ранньому середньовіччі. Навпаки – салтівсько-маяцькі фортифікації з відсутнім суцільним культурним шаром не є рідкістю. Наприклад, такими територіально близькими є Пристін (нижня течія р. Оскіл), Мартівське, Хотомлянське, Старосалтівське, Кицівське, Котковське, Вербовське (верхня течія р. Сіверський Донець) та ін. Навіть на епонімній пам'ятці цієї культурно-історичної спільноти – Верхньосалтівському городищі – артефакти цього періоду не є масовим матеріалом. За раннього середньовіччя основне життя у таких пунктах протікало на поряд розташованих селищах, а біля деяких (як Котковське та Вербовське) зовсім не виявлено супутніх їм відкритих поселень. Ці укріплення використовувалися суто для контролю важливих за тодішніх умов ділянок місцевості, виконуючи у ряді випадків і роль сховищ для населення у разі виникнення небезпеки. Опосередковано про це може свідчити спосіб організації оборони, який враховував традиційну тактику і військові можливості потенційного противника – відсутність веж, які забезпечують фланкуючий обстріл нападників. Тобто тим, хто знайшов захист всередині такого укріплення, досить було перечекати якусь навалу, не особливо побоюючись штурму (Свистун 2007; 2012а; 2014а; 2014б; 2016; 2017; 2018 і ін.).

Ряд сусідніх із середньо-донецькими, розташованих вище за течією Сіверського Дінця лісостепових фортифікацій салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти розташовані на городищах раннього залізного віку, що дало можливість у відповідному випадку використовувати залишки раніше зведених укріплень, заощадивши трудовитрати (наприклад, городища Мохнач (Свистун, Чендев 2002/2003) і Коропові Хутори (Колода, Чендев 2010-2011) на р. Сіверський Донець). Але, насамперед, таке «відродження» старих опорних пунктів, як у ранньому середньовіччі, так і пізніше, свідчить про використання протягом тривалого часу одних і тих самих доріг, визначених ландшафтними особливостями і, що особливо важливо, прив'язаних до точок переправ через водні перепони. Яскравими прикладами можуть прислужуватися лісостепове Мартівське городище, через яке безпосередньо проходив вихід на вододільне плато правобережжя Сіверського Дінця, а також городище Кицівка-II, що знаходиться біля витоків яру, через який було можливим глибоке проникнення тальвегом вглиб того ж правобережжя (Свистун 2012а). Слід звернути увагу, що і у Теплинського городища має місце подібний підхід, що веде від річки (Михеев 1972, с. 4; 1985, с. 21). Таким чином, щоразу, використовуючи той чи інший фортифікаційний пункт, вирішувалося конкретне завдання з урахуванням маси різнорідних факторів.

При цьому сусідні салтівсько-маяцькі городища, як і середньо-донецькі, мали суттєві відмінності не тільки в розмірах, а й стосовно планування укріплень, конструкції окремих елементів фортифікаційних споруд, використаних будівельних матеріалів. У кожному конкретному випадку це залежало від завдань, традицій та можливостей, у тому числі – наявності та вибору найбільш доступного будівельного матеріалу, що був спроможним забезпечити виконання поставлених завдань. До того ж, ряд таких городищ мали, як і укріплені пункти середньої течії Сіверського Дінця, дерево-земляні укріплення, які характерні для багатьох культурних спільнот на дуже широких просторах і не лише в ранньому середньовіччі. Використання дерево-земляних конструкцій не є винятком і для салтівсько-маяцьких фортифікаційних споруд в межах лісостепової території Подонеччя.

Саме собою будівництво оборонних споруд за допомогою виключно земляних мас є, швидше за все, нонсенсом. За всіма правилами облаштування ґрунтових конструкцій їх необхідно було зміцнювати від природного розповзання тим чи іншим чином: облицюванням твердими компонентами (камінь, цегла, дерево, дерен та ін.), а також часто передбачаючи внутрішню зміцнюючу серцевину (колоди, камінь і т.п.). Звичайно ж, багато залежало від характеристик самого ґрунту або геологічних порід (чи то пісковик, чи то крейда або ін.). Лише через призму врахування всіх складових, включаючи і фактор традицій та завдань щодо зведення конкретного необхідного профілю оборонної споруди, можна оцінити характер того чи іншого конструктиву. У цьому випадку виявлена та досліджена у Теплинському городищі дерево-земляна конструкція – дерев'яна стіна з набитим усередину ґрунтом (Михеев 1972, с. 7, 8, табл. XIX), є найбільш наближеною до споруд

Ютанівського городища, де також було широко застосовано деревину (Афанасьєв 1987, с. 97–99, рис. 59, 60). Як мінімум, дерев'яна конструкція знаходила місце у фортифікаційному мистецтві салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти. На жаль, якість її фіксації в оборонній споруді Теплинського городища не можна визнати достатньою. Зокрема, не вказані діаметри колод або ширина плах, що могло б прислужитися більш точній оцінці залишків конструкції. Але, тим не менш, В. К. Міхєєв вказує, що споруда була розміщена безпосередньо на материковому ґрунті, а котлован землянки з ліпним керамічним посудом, що мав місце поруч, перекривався ґрунтом цієї дерево-земляної стіни. Ця обставина, за оцінкою дослідника, може свідчити про пізніше існування фортифікаційного конструктиву відносно заглибленого в землю приміщення. Втім, це може говорити лише про пізнішу руйнацію оборонної споруди щодо прилеглої землянки, але в межах одного культурно-історичного періоду і не є переконливим чинником щодо часу існування останньої (Міхєєв 1972, с. 6, 7, табл. XII, XIII).

Виходячи з вище наведеного, відкидати використання малих городищ середньої течії Сіверського Дінця – Святогірського, Теплинського та Осіянської Гори – як укріплених пунктів за раннього середньовіччя неможливо. А знаходження на них нехай і незначних, але салтівсько-маяцьких матеріалів та розташування в їхній окрузі відповідних селищ, а також певна взаємозалежна системність розміщення на відстані кількох кілометрів, що аналогічна лісостеповим городищам цього часу і цієї самої культурної приналежності, свідчить, скоріше, на користь такого використання.

Такий підхід передбачає дещо інше бачення військово-політичної ситуації в регіоні, стратегічного контролю місцевим населенням свого життєво важливого простору та оцінку ролі, серед інших, Царина городища.

У зв'язку з цим слід також звернути увагу на гіпотезу Е. Є. Кравченка відносно переміщення носіїв салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти з Цариного до Сидорівського анклаву. Вона будується на одному з постулатів В. К. Міхєєва: недостатньо аргументованим припущенням про те, що Царине городище неодноразово зазнавало розгромів за хозарського часу, уточнюючи при цьому датування одного з них – кінець IX ст., після чого дане поселення як великий економічний центр припиняє своє існування (Міхєєв 1985, с. 23, 24). Е. Є. Кравченко допускає інші причини занепаду життя на цій пам'ятці, не заперечуючи часу, і, як варіант, допускає епідемію, яка вибухнула. Внаслідок мору населення переселяється до Сидорівського археологічного комплексу, тим самим надавши поштовх його розквіту (Кравченко 2004, с. 260). Але на даний момент жодних конкретних фактів, що свідчать на користь такого переміщення, немає.

Тим не менш, вище зазначена думка В. К. Міхєєва, викладена в монографії «Подоння у складі Хозарського каганату» (Міхєєв 1985, с. 23, 24), потребує розбору. Необхідно з'ясувати факти, на яких вона базується або ж вважати її не більше ніж припущенням, на якому були побудовані подальші висновки, що було б методичною помилкою.

Насамперед, В. К. Міхєєв зазначає, що спочатку представники салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти, віднесені дослідником до тюрко-болгарів, які прийшли з Приазов'я, утворюють неукріплене поселення, потім поширюють житлову зону на частину піднесеного плато «Плоське» майбутнього городища і лише через деякий час, достатній для утворення культурного шару, зводять на ньому напільну лінію оборони з проходом в центральній частині, утворивши в такий спосіб мисове городище площею 17,78 га.

На момент робіт В. К. Міхєєва залишки укріплень височіли лише на висоту до 0,75 м над сучасною поверхнею. Очевидно, вони й раніше не відрізнялися масивністю, тому що місцеві жителі називали цю частину місцевості зменшувально – «Валок» (Міхєєв 1985, с. 12, 23). Загалом ці оборонні споруди інтерпретуються автором розкопок як дерево-земляні стіни, розповсюджуючи результати розкопок фортифікацій у Теплинському городищі (Міхєєв 1985, с. 23) на всі ранньосередньовічні укріплення середньої течії Сіверського Дінця, включаючи і Царине городище. В цілому, таке припущення має право на існування, але, за фактом, дерев'яних конструкцій у розрізаних траншеях валоподібних залишках фортифікацій в Цариному В. К. Міхєєвим все ж таки виявлено не було (хоча їх сліди, швидше за все, зафіксовані на польових креслениках, але не були інтерпретовані як такі). Саме ж скупчення ґрунту характеризується як глина в нижній частині, що лежить на салтівсько-маяцькому культурному шарі. Поверх глини знаходиться мішаний ґрунт, який складається з глини та чорнозему. Даних щодо ширини ґрунтового скупчення автором не наведено, але опубліковано профіль двох поперечних розрізів (Міхєєв 1985, с. 112, рис. 3, 2, 3) (рис. 1, 2), з яких можна отримати додаткові відомості.

Відзначаються деякі невідповідності розмірів зображених деталей текстовому опису, що може бути пов'язане з помилковим зазначенням масштабу креслеників. Також стає зрозумілим, що в

монографії наводиться узагальнююча характеристика, заснована на двох різних – відмінних між собою – розрізах оборонних споруд (1963 та 1968 рр.). Зокрема, лінза ґрунтового підвищення, що складається з глини, у розрізі з ровом, здійсненим у південній частині напольної лінії оборони (Михеев 1968, табл. III, 2; 1985, с. 112, рис. 3, 3) (рис. 1), знаходиться на чорноземі потужністю до 0,25 м. Яка частина цього чорнозему є культурним шаром, невідомо. Враховуючи те, що має бути природне ґрунтоутворення, частка культурних відкладень апріорі невелика. Ширина глиняної лінзи у вказаному місці становить близько 10,7 м. На цій ділянці вона не перекрита мішаним глиняно-чорноземним шаром. Зовнішній край лінзи знаходиться від верхнього краю ескарпу рову за рівнем материка на відстані близько 6 м. При цьому супутній валоподібному підвищенню (залишкам стіни чи валу?) рів має невелику глибину – всього 1,05-1,3 м від сучасної денної поверхні. Про цей елемент фортифікації Царина городища наведено більш докладний опис: рівне (практично горизонтальне) дно завширшки до 3,9 м (за креслеником – близько 4,4 м), яке розширюється догори і на рівні передматерикового ґрунту становить 5,3 м (за креслеником – близько 6,3 м); контрескарп круто підрізаний (Михеев 1985, с. 12). За ілюстрацією можна визначити, що цей підріз складає ухил близько 25°, а ухил ескарпу – близько 55°. Глибина рову, згідно ілюстративного матеріалу цієї ділянки, сягає близько 0,9 м. Можна припустити, що рів з урахуванням потужності чорноземного ґрунту, похованого під глиняно-піщаною лінзою (ранньосередньовічної денної поверхні), становить глибину близько 1,25 м.

Звернення до звіту про польові дослідження В. К. Михеева на Маяцькому археологічному комплексі у 1968 р. (Михеев 1968, с. 16, 17, табл. I, III, VII, 1, 3, IX, 14, 24) (рис. 1: 2) показало, що у його монографії (рис. 1: 1) подано спрощений профіль оборонної споруди. Таким чином, ми можемо уточнити інформацію про результати цього дослідження.

Розкоп XVII 1968 р. було закладено на незораній ділянці біля найпівденнішого краю лінії оборони – в місці її змикання з відрогом Ложникового Яру. На цій ділянці валоподібне підвищення становило 30-40 см над сучасною денною поверхнею. Воно позначалося перемішаною жовтою глиною в центральній частині насипу та чорноземно-глиняною мішаниною на краях. Рів не простежувався. Після отримання повного профілю було встановлено, що лінза жовтої глини становила ширину 6,7 м за максимальної товщини по центру близько 0,45 м. Глиняно-чорноземна мішанина з внутрішньої сторони валоподібного підвищення поширювалася тонким прошарком, який не перевищував товщину 0,13 м, протягом 6,1 м. З зовнішнього боку лінзи, зверненої до фронту, аналогічна глиняно-чорноземна мішанина максимальною потужністю до 0,28 м (В. К. Михеев не робить даних уточнень, вказуючи лише, що обидва ці прошарки не перевищували 0,2 м), поширювалася в нижній частині на відстань близько 13,95 м, а у верхній децю перекривала лінзу жовтої глини на відстані ще близько 0,62 м (за описом В. К. Михеева – 13,3 м). При цьому у зовнішній бік даний мішаний шар повністю перекривав ровоподібний котлован, не доходячи до рівня суглинкового передматерику, з якого фіксувалося поглиблення, близько 5 см, фіксуючи, таким чином, рівень денної поверхні на період розповзання конструктиву валоподібного підвищення. Також такий характер залягання ґрунтових прошарків свідчить про відсутність ровоподібного котловану на цей момент. При цьому лінза жовтої глини віддалена від внутрішнього краю цього заглиблення на відстань близько 8,5 м. Слід зазначити, що ця лінза покоїлась на похованому шарі чорнозему, який має у напрямку, зверненому до внутрішнього захищеного майданчика, все більш помітні перепади висот. Останні можуть бути залишками певної будівельної діяльності на даному відрізьку. Внаслідок цього в зазначеній частині чорнозем, що підлягає, до рівня суглинкового передматерику мав змінну потужність від 0,25 до 0,40 м (за описом В. К. Михеева – до 30 см). Із зовнішнього боку лінза з жовтої глини перекривала похований чорноземний шар, що доходив за товщиною до 0,55 м.

Заповнення ровоподібного котловану складалося із чорнозему, частково перемішаного з глиною. Звертає увагу та обставина, що рів має ширину, яка змінюється. Вочевидь, це пояснюється місцем розташування лінії оборони – на повороті до Ложникового Яру. В результаті ми спостерігаємо, швидше за все, не повноцінний профіль рову, а його закінчення, яке сходить нанівець. По пласкому, практично горизонтальному, дну його ширина в межах дослідницької траншеї складала від 2,9 до 3,9 м, а на рівні передматерикового суглинку – від 4,35 до 5,3 м. Загальна глибина рову від сучасної денної поверхні сягала 1,05 м.

Таким чином, загальний перепад висот лінії оборони, влаштованої за системою рів-вал, на момент дослідження становив не більше 1,4 м.

Враховуючи правила побудови оборонних споруд, слід уникати так званої «сліпої зони». Тобто, ухил ескарпу рову повинен був, у такому разі, перебувати на одній лінії з вектором стрільби

оборонця, який знаходився під захистом укріплень. У такому разі дана висота (яка є вірогідною висотою оборонної споруди на місці дослідженого підвищення) становила приблизно 5,6 м від середньовічної денної поверхні, а загальний перепад висот на даній ділянці лінії оборони повинен був перебувати в межах близько 6,8 м. Валганг – бойовий майданчик – мав розміщуватися нижче верху заборолу перед тілом оборонця на 1,5-2 м, тобто на висоті від середньовічної денної поверхні близько 3,6-4,1 м. Ширина такої конструкції, виходячи з лінзи жовтої глини, могла становити близько 6-6,5 м.

Швидше за все, окрім глини, у цій конструкції було використане дерево. Але характер цього використання незрозумілий: або це була зрубна конструкція, забутована глиною (можливо, частково – до певної висоти), або каркасно-стовпова. Але для цього випадку в межах траншеї двометрової ширини жодних слідів від стовпів не зафіксовано. Також не можна виключати й інші відомі з давніх-давен будівельні прийоми та матеріали: такі як, наприклад, сирцева цегла, пахса, саман, по черзі укладені ущільнені прошарки глини та очерету або прутів. Не виключено, що нижня частина такої конструкції була присипана ґрунтом. Особливо – у зовнішній бік, ліквідуючи можливу «тіньову» зону обстрілу біля підніжжя стіни. З внутрішньої сторони така ж, але набагато менш потужна підсипка могла використовуватись для збільшення стабільності основи стіни. Конструкція заборолу є найбільш гіпотетичною. Як варіанти, в його якості могли слугувати тин, закладні плахи або колоди.

Певний інтерес представляють знахідки під шаром жовтої глини, яка є основою стіни (на глибині 0,4 м) та у верхньому заповненні рову (на глибині 0,6 м). У першому випадку, судячи з фото зі звіту, фрагмент верхньої частини кухонного горщика є відігнутим назовні вінчиком, нижче якого по плічку наявний суцільний радіальний нарізний прямолінійний орнамент (Михеев 1968, табл. IX, 14). У другому випадку (також виходячи з фото у звіті) мала місце нижня частина кухонного горщика, на поверхні якого є раковини від органічних елементів, що вигоріли (Михеев 1968, табл. IX, 24). Крім цього, також вказується, що у заповненні рову на тій же глибині були зроблені знахідки стінки салтівсько-маяцького кухонного горщика, уламка жорна, трьох кісточок тварин та невеликого фрагмента посудини з поливою зеленого кольору. Останній, мабуть, слід віднести до пізнішого періоду: він міг бути занесений на цю глибину внаслідок діяльності землерийних тварин чи іншим способом деструкції культурних відкладень.

Ще один розріз валоподібного підвищення в центральній частині напольної лінії оборони Царина городища було здійснено В. К. Михеевим раніше – у 1963 р. (Михеев 1963, с. 6, табл. XXIII). Він також знайшов відображення у зазначеній вище монографії дослідника (Михеев 1985, с. 112, рис. 3, 2), але має ще більше відмінностей та спрощень у порівнянні зі звітною документацією. До того ж, в ілюстративному матеріалі представлений північно-західний профіль двометрової за шириною траншеї (рис. 2: 1) на відміну від розміщеного у звіті південно-східного (Михеев 1963, табл. XXIII) (рис. 2: 2).

Північно-західний профіль має такі особливості. Ескарп у частково розкритому рові з горизонтальним пласким дном має ухил близько 75°. Дно рову знаходиться на глибині близько 0,53 м від рівня передматерика (близько 1,10 м від сучасної денної поверхні). При цьому його розкрита частина свідчить, що ширина конструкції на рівні дна складає більше 3,9 м.

На відстані близько 0,64 м від краю ескарпу рову на рівні передматерика у верхній частині валоподібного підвищення починається лінза гумусованої глини потужністю близько 0,4 м з боку фронту, зменшуючись над перекритою нею лінзою жовтої глини до приблизно 0,2 м і далі – в тилловій частині – знову збільшуючись приблизно до 0,4 м. Загальна довжина чорноземно-глиняної лінзи становить 8 м. Близьче до центральної частини підвищення у внутрішню сторону тягнеться перекрита лінза жовтої глини. Її максимальна потужність складає близько 0,48 м за довжини близько 4,5 м. Похований чорнозем під сукупністю ґрунтових лінз до рівня суглинкового передматерика має товщину близько 0,3 м.

Більш інформативним є південно-східний профіль зі звіту про проведені польові археологічні дослідження, незважаючи на коротку описову частину (Михеев 1963, с. 6, табл. XXIII) (рис. 2: 2). З неї ми дізнаємося, що траншея була закладена ближче до середини південного сектору напольної лінії оборони, яка ділиться проходом у ній. Стосовно її, розрізаних траншеєю, конструктивних особливостей лише зазначено, що «...збудований він (вал – Г.С.) дуже просто: земля та глина з вибірки рову насипані на денну поверхню. Жодних складніших конструкцій у розрізі валу не видно» (Михеев 1963, с. 6).

Проте, на кресленику зазначено низку особливостей. Насамперед, звертає на себе увагу те, що на даній ділянці рів, розкритий частково, немає суворо прямолінійних абрисів, а дещо нерів-

не дно знижується до середини котловану невеликими похилими уступами. Не виключено, що його було влаштовано на місці сідловини мису. Максимальна зафіксована в межах дослідницької траншеї глибина становила близько 1,27 м, а ширина – не менше 6 м. У бік валоподібного підвищення ескарп у верхній частині переходить у більш стрімкий кут близько 52-55°. У верхній точці ескарпу починається шар чорнозему, змішаного з глиною, максимальною потужністю близько 0,4 м. Довжина цієї лінзи складає 8,45 м. Зазначений мішаний шар ґрунту перекриває лінзу жовтої глини. Його потужність на ділянці, що розглядається, зменшується до 0,12 м і знову збільшується лише на внутрішній стороні підвищення до 0,25 м. Перекрита глиняна лінза за максимальної потужності в центральній частині близько 0,38 м простягається на 4,57 м. При цьому частина лінзи протяжністю близько 0,4 м, що звернена до рову, відносно вузька – близько 0,06 м і є, скоріш за все, наслідком обсіпання, а не основним ядром конструктиву, який становить, таким чином, близько 4,15-4,2 м. Нижня частина глиняної лінзи знаходиться на похованому чорноземі потужністю 0,3-0,37 м. Слід зазначити, що лінза жовтої глини введена в цей чорнозем, який по краях масиву піднімається вище, сягаючи її верхнього рівня. В цілому суглинковий передматерик, на який спирається чорноземний шар, має нерівну поверхню, що свідчить про антропогенний вплив на нього. Більше того, з боку рову він має найчастіші жовто-глиняні прожилки, які, найімовірніше, є відзначеними на кресленіку норами землерийних тварин. Але такими, вочевидь, не є дві з них, розташовані безпосередньо під лінзою жовтої глини: з тильної частини – прямолінійно вертикальна завширшки близько 0,065 м і завдовжки близько 0,32 м, а з фронту – у вигляді аморфного масиву максимальними розмірами 0,53×0,3 м. Цілком логічним є припущення, що це залишки стовпових ям.

Згідно з наявними даними, ми можемо запропонувати такі параметри оборонної споруди: висота стіни до рівня стрільби складає близько 3,9 м; валганг, таким чином, повинен був перебувати на висоті 2-2,4 м. Усі інші можливі параметри та характеристики аналогічні до ділянки на південній околиці лінії оборони, описаній вище. Різницю у висоті стіни можна пояснити перепадом висот мисового майданчика, який частково компенсували більшою висотою оборонної споруди на краю напольного рубежу.

На глиняній лінзі внутрішнього схилу валоподібного підвищення В. К. Міхеевим у межах траншеї було виявлено людські кістяки. Щоб отримати більше інформації, дослідником здійснено прирізку у північно-західний бік, де було виявлено додаткові останки. На глибині 0,3 м від сучасної денної поверхні покоїлись 4 людські кістяки в різних позах і в дуже поганому стані збереженості. У 2-х з них були відсутні черепи. На цій же площі було знайдено 2-і людські щелепи, що знаходилися окремо від кістяків. Останнє не виключає тривалого знаходження останків на поверхні після загибелі людей, що й відзначено В. К. Міхеевим (Міхеев 1985, с. 23). Поруч з одним із кістяків було знайдено залізний ніж (Міхеев 1963, с. 6, табл. XIX, 4) (рис. 2: 2).

Виходячи з передбачуваної нами конструкції оборонних споруд, розташування останків може говорити про їхню появу після руйнації стіни. Але, якщо навіть не ґрунтуватися на запропонованій вище реконструкції стіни (методично неправильно було б робити наступний висновок на припущенні, нехай і побудованому на аналізі фактів стратиграфічних спостережень із запропонованим баченням конструктиву), доказів датування загибелі ми не маємо. Не може бути переконливим аргументом єдина речова знахідка через те, що впевнено співвіднести її з конкретною археологічною культурою проблематично – ніж може бути датований досить широко. Також він не обов'язково співвідноситься з цими останками, оскільки знайдений лише поряд з одним із загиблих, а пам'ятка є багатопаровою. Тим більше – вище глиняної лінзи шар значною мірою деформується оранкою. Таким чином, переконливого датування передбачуваного розгрому поселення на підставі фіксації непохованих останків чи то періодом існування Хозарського каганату (громадянських воєн), чи то печенізькою фазою (нападу номадів) або часом «Великої зам'ятні» в Золотій Орді, не отримано. Швидше за все, ці останки людей свідчать про фінальну стадію існування пам'ятки, тобто їх можна попередньо та з обережністю віднести до другої половини XIV ст., сподіваючись на уточнення цього питання під час додаткових досліджень.

Завдяки Е. Є. Кравченку, який здійснив ретельний огляд та фіксацію особливостей історико-антропогенного рельєфу на території мису, ми маємо більш повну уяву щодо організації оборони Царина городища. Крім напольної лінії оборони, організованої за системою рів-вал, штучні оборонні конструкції присутні по всьому периметру пам'ятки. Північний схил укріплень городища має ескарп, на горизонтальному майданчику якого простежується слабко помітний рів, що на сьогодні значною мірою заплив. Він починається біля східного краю городища. У останнього лінія оборони представлена двома валами, між якими також фіксується знівельований часом рів. Від цієї

ділянки вздовж південно-східного краю мису місцями збереглися неглибокі ровикові западини. Таким чином, як слушно зазначено дослідником, весь периметр городища має оборонні споруди, а їх характер перебуває у прямій залежності від уразливості конкретного рубежу (Кравченко 2004, с. 249). Видається цілком логічним припустити, що на сучасній поверхні ми спостерігаємо залишки лише частини захисних споруд: рови та ескарпи мали супроводжуватися деякими – нехай і порівняно легкими – огорожами за ними, а перед здвоєним валом у стрілки мису цілком може бути ще один рів. Таким чином, існує перспектива отримати додатковий великий масив відомостей про фортифікацію Царина городища. На тепер можна лише відзначити, що низка прийомів організації оборони мисового укріпленого пункту знаходить аналогії з лісостеповими городищами салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти, які розташовані вище за течією Сіверського Дінця. Це, зокрема, стосується і ровика на горизонтальному майданчику ескарпу, і суміщених валів (Афанасьєв 1987, с. 88-142; 1993, с. 123-150; Свистун 2012в; 2013; 2014а і ін.). Самі собою дані елементи притаманні й іншим культурам на широкому хронологічному відрізку, але в цьому річковому басейні в аналізований період найближчі паралелі виявляються безпосередньо в межах тієї ж культурно-історичної спільноти.

До мисових городищ зі сторони поля дуже часто примикають незахищені селища. Не є винятком і пам'ятка, яку ми розглядаємо. Селище площею близько 30 га (за оцінкою В. К. Міхеєва) (Міхеєв 1985, с. 13) розташоване із західного боку городища. Але при цьому, зважаючи на наявність характерних ерозійних ярів з обох сторін мису, не виключено виявлення в майбутньому і за його периметром залишків лінії оборони.

Як уже було сказано вище, дослідники вважають, що спочатку представники салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти оселилися на ділянці тераси вздовж берега річки Сіверський Донець, а потім ними було освоєно височину, де згодом здійснено побудову укріплення (Кравченко 2004, с. 260). Але переконливих доказів такої поетапності освоєння простору на даний момент немає. Тим більше – з огляду на слабо розроблену внутрішню хронологію салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти та недостатню кількість виявлених яскравих індикаторів.

На думку В. К. Міхеєва, городище, що неодноразово зазнавало розгромів (мабуть, на підставі матеріалів, що відрізнялися за характеристиками могильників і непохованих останків на території пам'ятки, зарахованих дослідником до хозарського часу), перестає існувати в кінці IX ст. внаслідок ударів печенігів як великий економічний центр цього культурно-хронологічного періоду (Міхеєв 1985, с. 23, 24) (нагадаємо, що пам'ятка має і інші періоди свого існування). Якщо орієнтовний час припинення функціонування археологічного комплексу хозарського часу за сучасним станом вивченості даного кола старожитностей виглядає цілком прийнятним, але так само недостатньо обґрунтованим, то характеристика В. К. Міхеєвим економічного потенціалу поселення в зазначений період викликає набагато більше питань.

Аналізуючи матеріали робіт в Маяцькому археологічному комплексі, з огляду на об'єктивні причини стану наукових знань на період 1960-1970 рр., дослідником, який присвятив чимало сил цій пам'ятці, спочатку допускався, на жаль, ряд невірних, а часом і просто поспішних інтерпретацій об'єктів. Він приділив багато уваги селищу 2 («Нижньому місту» за В. К. Міхеєвим), яке розташоване на уступі біля південно-східної експозиції городища, що межує з Ложниковим Ярмом. Ця територія надавала під час розкопок велику кількість речових знахідок. Тут були ями з масою залізних предметів, які у багатьох випадках супроводжували верхні частини ручних жорен (бігунки), котрі В. К. Міхеєв спочатку приймає за залишки будівель і льоху. Не виключено, що однією з причин такої впевненості став застосований археологом у ряді випадків метод розкопок траншеями, що не дало можливості правильно визначити комплекси, які відкривалися. Пізніше – переважно на сторінках своєї монографії 1985 р. (Міхеєв 1985, с. 16, 17) – частина виявлених матеріалів була описана і, таким чином, визнана дослідником як кремаційні поховання і навіть з'явилися подробиці, на відміну від звітів про польові дослідження, про наявність на предметах із ряду комплексів кремаційних кісток, що приварилися. Інше так і залишилося інтерпретованим як залишки селітебної зони салтівсько-маяцького часу. При цьому дослідника не збентежило безпосереднє суміщення кремаційного могильника та місця для проживання. До того ж, кремаційні поховання та супутні їм схованки і, можливо – залишки тризн, перекриті шаром пізнішого періоду, з якого походить і частина металевих предметів, що не відносяться до салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти. Але від самого початку, за загальної характеристики археологічного комплексу, переважна більшість цих матеріалів подається як одне з головних свідощів економічної могутності Царева городища. Хоча, при цьому безпосередньо укріплений верхній майданчик («Верхнє місто» за В. К. Міхеєвим) був досліджений порівняно дуже мало.

Загальна кількість знайдених дослідником виробів із заліза (сягає близько 800 предметів, серед яких має місце понад 100 найменувань (Михеев 1985, с. 15, 16) приводила до висновків про неординарність пам'ятки. Згодом С. О. Плетнева дала більш виважену характеристику комплексу, відокремивши матеріали кремаційних могильників від безпосередньо матеріалів городища, хоча і їй, імовірно, не вдалося повністю уникнути інтерпретації ряду пізніших матеріалів як салтівсько-маяцьких (Плетнева 1999, с. 68-70). Також, якщо усвідомлювати, що даний масив речей є типовим масовим матеріалом кремаційних поховань Подонців'я, а сама територія у порізаного відрогами яру – типовим місцем розташування таких могильників (Свистун 2012б; Свистун, Квитковский 2013; Лаптев, Аксьонов 2012; Свистун, Голубев 2017 і ін.), то нічого незвичайного на тлі інших салтівсько-маяцьких пам'яток регіону ми не спостерігаємо. При цьому не можна не відзначити, що пам'ятки Середнього Подонців'я, які мають досить схожі або дуже близькі характеристики з лісостеповими Верхнього Подонців'я з вибору місця селітебних і поховальних зон, облаштування оборони, господарського укладу тощо, чому сприяла схожість ландшафту (лісостеповий характер природи заходив вздовж річок набагато південніше в оточуючу на вододілах степову зону), мали також і свої особливості. До таких можна віднести, перш за все, відмінності в кремаційному обряді, що виражені у мінімумі супутньої небіжчику зброї та переважанні натомість знарядь праці з дуже частим розміщенням у комплексах переважно верхніх жорнових каменів. В ареалі більш північних кремацій навпаки: зброя переважає, а традиція розміщувати жорна відсутня зовсім.

Таким чином, можна зробити висновок, що загалом дуже близьке за багатьма параметрами лісостеповому салтівсько-маяцьке населення Середнього Подонців'я мало свої відмінні культурні риси та відокремленість спільноти. При цьому воно, судячи з усього, синхронне з носіями кремаційного обряду верхньої течії Сіверського Дінця і було відносно раннім етапом салтівсько-маяцької культурно-історичної спільноти в Подонців'ї.

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // *Археологические открытия на новостройках*, 2. Москва: Наука.
- Афанасьев Г. Е. 1993. *Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона*. Москва: Наука. (Археология эпохи Великого переселения народов и раннего средневековья).
- Винников А. З., Плетнева С. А. 1998. *На северных рубежах Хазарского каганата*. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета.
- Гриб В. К., Кравченко Э. Е., Кучугура Л. И. 2014. История и материалы одной экспедиции на Донце // *Святогірський альманах 2014*. Донецьк: Східний видавничий дім, Ваш імідж, с. 64-96.
- Гриб В. К., Швецов М. Л. 2017. Новые материалы из старых архивов // *Святогірський альманах 2017*. Харків: Федорко, с. 30-50.
- Колода В. В., Чендев Ю. Г. 2010-2011. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора) // *Хазарский альманах*, 9. Київ; Харків: ШОП Шейніна О. В., с. 107-130.
- Кравченко Э. Е. 2004. Городища среднего течения Северского Донца // *Хазарский альманах*, 3. Киев; Харьков: Издательство Международного Соломонова университета, с. 242-276.
- Кравченко Э. Е. 2019. Средневековые поселения на территории Донецких степей // *Генуэзская Газария и Золотая Орда = The Genoese Gazaria and the Golden Horde*. Кишинэу: Stratum Plus; Казань: Б. и., (Ф.Е.-Р. «Tipografia Centrală»), с. 669-804. (Серия «Археологические источники Восточной Европы» = «Archeological records of Eastern Europe»).
- Лаптев О. О., Аксьонов В. С. 2012. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // *Археологія*, 4, с. 95-109.
- Михеев В. К. 1963. *Результаты археологических работ на Маяцком городище в 1963 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1963/23.
- Михеев В. К. 1968. *Отчет об археологических исследованиях поселения Самойловской культуры у с. Маяки*. Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1968/48.
- Михеев В. К. 1972. *Отчет об археологических разведках и раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского государственного университета за 1972 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е., 1972/79.

- Михеев В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа».
- Плетнева С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим. (Современные исследования).
- Свистун Г. Е. 2007. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи. *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4-1. София, с. 403-416.
- Свистун Г. Е. 2012а. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне Северскодонецкого микрорегиона. *Хазарский альманах*, 10. Киев; Харьков, с. 146-158.
- Свистун Г. Е. 2012б. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2. Харків, с. 79-84, 133-141.
- Свистун Г. Е. 2012в. Фортификация Чугуевского городища. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 9, с. 7-34.
- Свистун Г. Е. 2013. Кабаново (Старопокровское) городище. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3. Харків, с. 107-117, 188-199.
- Свистун Г. Е. 2014а. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12. Хазарское время. Донецк: ДонНУ, с. 51-102. (Тр. по археологии).
- Свистун Г. Е. 2014б. Фортификация Старосалтовского городища. *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк, с. 426-437.
- Свистун Г. Е. 2016. Вербовское (Первомайское) городище. *Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье»*, 6. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, с. 281-295.
- Свистун Г. Е. 2017. Хотомлянское городище и его округа в салтово-маяцкое время. В. К. Михеев. *Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: ТОВ РА «ІРІС», с. 98-108.
- Свистун Г. Е. 2018. Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников. *Проблеми історії та археології України*. Харків, с. 34-35.
- Свистун Г. Е., Голубев А. М. 2017. Кремационный могильник салтово-маяцкой культуры в пгт Печенеги Харьковской области. *Хазарский альманах*, 15. Москва, с. 199-205.
- Свистун Г. Е., Квитковский В. И. 2013. Кремации в прямоугольных ямах на Кочетокском могильнике. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 3. Харків, с. 118-121, 200-204.
- Свистун Г. Е., Чендев Ю. Г. 2002/2003. Восточный участок обороны Мохначанского городища и его природное окружение в древности. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/1, с. 130-135.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ІА НАНУ – Інституту археології Національної академії наук України, м. Київ

Hennadii Svystun,
Ph. D., Senior Lecturer,
Municipal Establishment «Kharkiv
Humanitarian-Pedagogical
Academy» of the Kharkiv Regional Council

ON THE QUESTION REGARDING THE FORTIFICATION OF THE HILL-FORTS IN THE MIDDLE COURSE OF THE SIVERSKYI DONETS RIVER

The hill-forts of the middle course of the Siversky Donets, which are located in a separate local group relative to the other Saltiv-Mayak fortifications of the Podontsiv region, despite the long-term attention of researchers, still raise many questions about the nature of the defense organization in the microregion. Also, the issues related to the nature of their fortifications, the time of their appearance and cessation of functioning remain insufficiently clarified.

The analysis of materials obtained during the research of different years leads to the conclusion that in many cases there is insufficient fixation, and even erroneous interpretations of findings. Nevertheless, it became

possible to identify both common and micro-regional features of military architecture and construction work with forest-steppe hill-forts of the Saltiv-Mayak cultural-historical community. These observations are also supported by some other cultural features that have their own regional characteristics. This applies, for example, to differences in the cremation funeral rite.

Keywords: Siversky Donets, hill-forts, fortification, early Middle Ages, Saltiv-Mayak cultural and historical community.

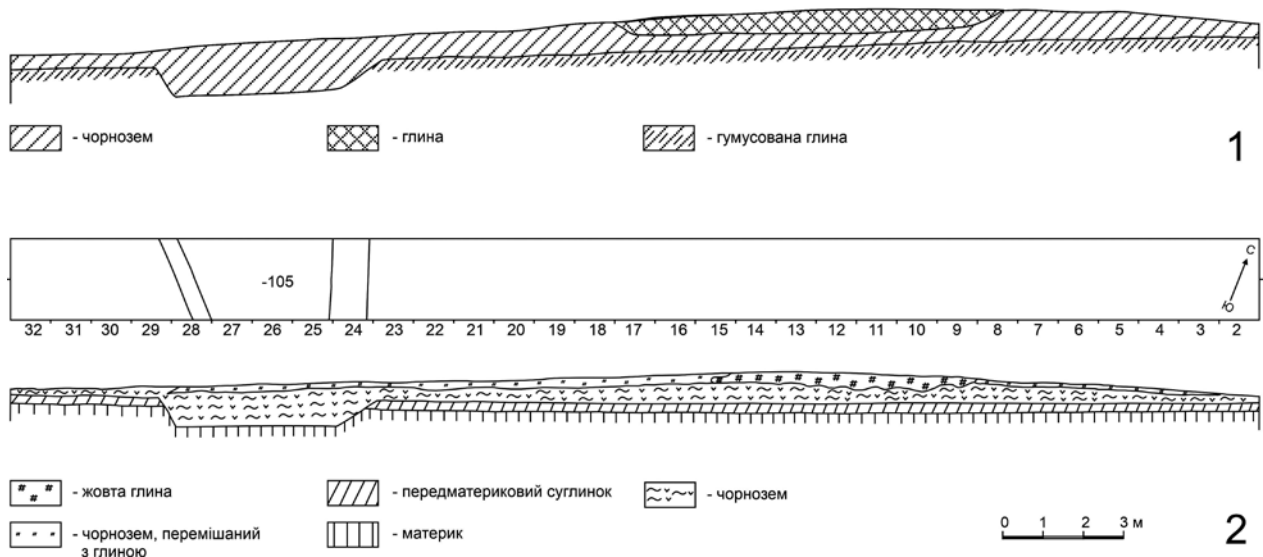

Рис. 1. Розріз напильної лінії оборони Царина городища 1968 р.:

1 – кресленник 1985 р. з монографії В. К. Міхеєва «Подоння у складі Хозарського каганату»;
2 – кресленник 1968 р. зі звітної документації за результатами польових досліджень

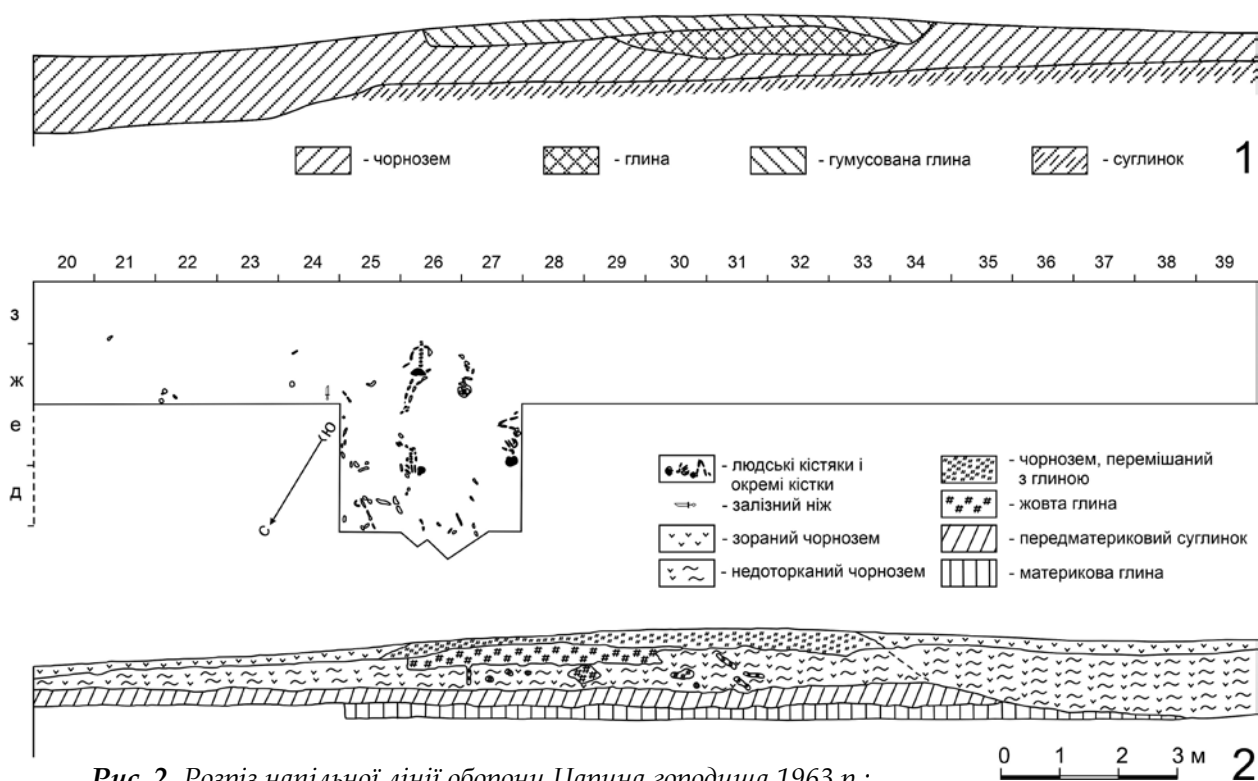

Рис. 2. Розріз напильної лінії оборони Царина городища 1963 р.:

1 – кресленник 1985 р. з монографії В. К. Міхеєва «Подоння у складі Хозарського каганату»;
2 – кресленник 1963 р. зі звітної документації за результатами польових досліджень

Олена Дацюк,
завідувачка науково-дослідного відділу
«Історія фортифікацій»
НІАМ «Київська фортеця»

ЕЛЕМЕНТИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СИСТЕМ У БУДІВНИЦТВІ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ. БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ ПРОЄКТАНТІВ

У статті проаналізовано фортифікаційні системи за якими будувалися укріплення Київської фортеці з XVII по XIX ст. Також наводяться біографічні дані інженерів, проекти яких було втілено при будівництві Київської фортеці.

Ключові слова: система Себастьяна Ле Претра де Вобана, система Кормонтаня, Буркгард-Крістоф фон Мюнніх, Данііл Дебоскет, Ян Пітер ван Сухтелен, Карл Опперман.

Актуальність наукового дослідження полягає у визначенні фортифікаційних систем використаних при будівництві Київської фортеці, адже досить часто їх визначають помилково. Також не менш важливим є висвітлення та акцентування уваги на маловідомих фактах біографії інженерів, що брали участь в спорудженні фортець на території України. Всі вони без виключень мали не лише іноземне походження, а й здобували освіту та бойовий досвід у Франції, Німеччині, Голландії, Польщі. Також в статті піддаються сумніву авторство проєктів створених нібито Петром І.

Першим джерелом, де можна знайти визначення фортифікаційної системи Києво-Печерської фортеці є літопис Київської фортеці, в якому зазначено, що Києво-Печерська цитадель побудована за простою системою Вобана (ЦДІАК, ф. 1436, оп. 2, сп. 19). Це стверджує й О. Сіткарьова у своїй книзі «Киевская крепость», нібито цитадель будувалася по першій (простій) системі Вобана, яка до цього була використана у Франції при зміцненні міста Дюнкерка, а також при зміцненні Турнейської та Оранської цитаделей і яка у джерелах XVIII ст. називається «давньою чи старовинною». Київська цитадель була одним з кращих зразків фортець бастионного типу в Україні (Ситкарева, 1997, с. 20). При цьому авторка на початку книги описує в загальному вигляді основні частини бастионних укріплень, що існувала довгий час в багатьох державах Європи (Ситкарева, 1997, с. 20-25).

Відтак для початку необхідно схарактеризувати, що ж являли собою ці європейські бастионні системи. Й досі синонімом бастионної фортифікації XVII ст., а то й бастионної фортифікації загалом вважається ім'я Себастьяна Ле Претра де Вобана, головного військового інженера епохи Людовіка XIV. Але спосіб проєктування систем укріплень не був оформлений Вобаном у цілісну теорію. Тільки після його смерті послідовники інженера розділили фортеці Вобана за відповідністю трьом системам (або методам): перша (або проста), друга (або ландауська) та третя (чи неф-брізакська) (рис. 1). Таким чином послідовники інженера намагалися вивести розроблені Вобаном загальні практичні правила та рекомендації в галузі проєктування та будівництва фортець на теоретичний рівень. Водночас заслуга Вобана полягала в систематизації практичних знань у галузі фортифікації (Ревзина, 2021, с. 152).

Для першої (простої) системи Вобана характерними є великий за площею бастион, пустий або насипний, з дещо увігнутими фланками та орільонами й посилений кавальєром. Крім значно висунених уперед равелінів куртини захищають теналі, що являють собою земляні укріплення, розташовані між куртиною та равеліном і відокремлені від куртини ровом. Ескарп і контрескарп мають кам'яне облицювання. Артилерія мала розмішуватися в один ярус (Яковлев, 2000, с. 62).

В другій системі Вобана збільшилась кількість оборонних стін. Друга посилена система Вобана відрізняється від першої тим, що у ній куртина між тур-бастионами йде не прямою лінією, а має бастионне накреслення, равелін розташований на більшій відстані від куртини, а всередині нього розташований не кам'яний, а земляний редут у вигляді лонета (Яковлев, 2000, с. 64). Бастиони утворювали своєрідний самостійний оборонний пояс навколо центрального укріплення. Оскільки зовнішня стіна була вище внутрішньої, супротивник міг вести вогонь тільки по першій стіні, яка приховувала другу. Вобан також запропонував нове рішення, а саме бастионні вежі на валах. Кожен елемент в оборонній системі мав своє призначення, для ефективного ведення вогню на ближній чи дальній відстані. Фортеця Безансон – один з перших прикладів цієї системи (*Fortifications de Vauban Patrimoine Mondial de l'UNESCO*).

Третя система – більш пізня, відрізняється більшою стійкістю при захисті фортеці. Згідно положень цієї системи велика кількість допоміжних укріплень відокремлені одне від одного, що сприяло тривалій обороні (Яковлев, 2000, с. 64).

З наведених вище характерних ознак очевидно, що Печерська фортеця не підпадає під жодну з описаних систем Вобана. Першим, хто зумів правильно характеризувати систему за якою будувалась Печерська фортеця, був військовий інженер Федір Ласковський, який в ряді кількох інших відніс її до німецької системи. Ласковський аргументує це тим, що особливість Печерської фортеці полягає у помірній довжині полігонів, що не перевищувала 140 саж. (≈ 298 м), у значній довжині фланків та в розташуванні фосебреї між куртиною та фланками, через що утворилися ще одні понижені фланки. Зовнішні укріплення склалися з рavelinів, що мали невеликий виступ та малу площу всередині. Профілі цих фронтів мали так зване середнє командування, що не перевищувало для головного валу 24 фути ($\approx 7,4$ м). Крім того, всі пологості (ескарпові та контрескарпові) були земляні (Ласковский, 1861, с. 222).

Випускники школи Пушкарського наказу для підготовки офіцерів артилерії та військових інженерів, яку заснував Петро I, користувалися працями видатних західних інженерів, таких як – Кегорн, Рімплер, Вобан, Монталамбер та ін. (Яковлев, 2000, с. 87). Окрім того, на військову службу постійно наймали іноземних військових. Всі вони протягом XVIII-XIX ст. брали участь в спорудженні укріплень та фортець на території України, зокрема Київської фортеці. Таке положення склалося у зв'язку з нестачею та недостатнім рівнем кваліфікації місцевих воєнних спеціалістів.

Першим з інженерів, кого найняв на службу Петро I, був Буркгард-Крістоф фон Мюнніх. Він народився в м. Ольденбург, Данія. Мюнніх навчався гідротехніці, математиці та іноземним мовам у свого батька й в 1701 р. отримав звання військового інженера. В 1702-1720 рр. служив інженером у французькій, гессен-дармштадтській, гессен-кассельській та польсько-саксонській арміях. Під командуванням Євгенія Савойського та герцога Мальборо брав участь у війні за іспанську спадщину. У 1716 р. вступив на службу до польського короля Августа II у чині полковника, а в 1717 р. був призначений генерал-майором і генерал-інспектором польських військ. У 1721 р. Мюнніх вступив на службу до російської армії, після того, як надіслав свої власні праці з фортифікації Петру I (*Deutsche Biographie – Münnich, Burchard Christoph Graf von*). Тож цілком можливо, що саме ці роботи Петро I пізніше використав при проектуванні фортець, видаючи за власні роботи. В 1727 р. Мюнніх був переведений в генерали від інфантерії та призначений начальником усіх імперських фортець в період правління вже Петра II (*Deutsche Biographie – Münnich, Burchard Christoph Graf von*).

В період 1731-1733 рр. Мюнніх керував будівництвом Української лінії, яка була прокладена між Дніпром та Сіверським Донцем й складалася з 16 фортець бастионного типу, безперервного валу і рову, протяжністю 302 км (Макидонов, 2014, с. 9-11).

Що до Києва, то Мюнніх вважав це місто головною базою, де мала розміщуватися армія, що діяла на півдні. Під його керівництвом відбулось посилення Старокиївської фортеці шляхом досипання до необхідної висоти валів та зведення нових укріплень. Київські ворота Печерської фортеці були перебудовані з дерев'яних у кам'яні. Також відбулось відновлення і посилення ретраншементу, що з'єднував Печерську та Старокиївську фортеці, пізніше в планах він буде іменуватися «ретраншементом Графа Мніха (Мюнніха)». Лінія ретраншементу була продовжена і далі, за Старокиївську фортецю, охопивши Кудрявець (місцевість – на північний захід від Подолу). Таким чином Київ перетворювався на величезний укріплений табір, в якому можна було розмістити велику армію і всі необхідні для неї запаси.

Ретраншемент був виконаний у вигляді рову та валу, абрис якого визначався місцевістю. В основному він мав кремальєрний і тенальний (або близький до них) абрис. На окремих же ділянках ретраншемент був виконаний у вигляді прямого валу і рову. Поділ був прикритий з півночі валом, що мав реданний абрис. Абрис валу дозволяв тримати під перехресним вогнем ущелини, прилеглі до ретраншементу, а також, частину Кловського яру, що примикала до Хрещатицької долини. Яр і долина були перегорожені валом. За лінією валу, в безпосередній близькості від нього, були побудовані п'ять невеликих квадратних редутів (Кузяк О., Дацюк О. та ін., 2018, с. 30-31).

Наступний іноземний інженер, діяльність якого тісно пов'язана з історією фортифікації Російської імперії і України, є Даніїл Дебоскет. Він народився в м. Кристьян-Єрланк (Пруссія), в сім'ї емігрантів з Франції. Військово-інженерну освіту здобув у Німеччині. З 1726 р. – на службі у російській армії, де в 1761 р. дослужився до чина генерал-інженера (Ситкарьова, 1998, с. 50).

Для захисту західних кордонів від нападу з боку Речі Посполитої під наглядом Дебоскета відбулося будівництво трьох укріплень: Крилівський шанець (правий берег Дніпра при гирлі Тясми-

ну), Петровський шанець на р. Вісла, й Новоархангельський шанець на р. Синюх (Ласковський, Ч. 3, 1863, с. 30). Прямих тверджень не виявлено, але цілком ймовірно, що Дебоскет брав участь в будівництві укріплених опорних пунктів та поселень на території тодішньої України, зокрема фортеці св. Єлисавети, що утворювали військово-землеробське поселення, яке отримало назву Нова Сербія (Ласковський, Ч. 3, 1863, с. 30), брав участь в будівництві Печерської фортеці. Також за його проєктом було збудовано протизсувний підпірний мур, що призначався для укріплення схилу південно-східної території Близьких печер Києво-Печерської лаври, які знаходились в середині Печерської фортеці.

В 1783 р. на інженерну службу російської армії в званні підполковника прийшов Ян Пітер ван Сухтелен. Він народився в сім'ї голландського дворянина Корнеліуса ван Сухтелена, що походив із древнього роду герцогства Юліх-Клевського, який осів у Нідерландах у XVI ст. і з того часу належить до голландського дворянства. Його батько мав звання майора інженерних військ Нідерландів. Тож Ян, як і батько, поступив на службу в голландську армію до інженерних військ. У 1778 р. через кризу в Нідерландах, викликану військовими невдачами, Сухтелен, як і більшість голландських офіцерів, шукали кращої долі в арміях інших держав. Так в 1783 році ван Сухтелен приїздить до Росії, де його було прийнято на інженерну службу до армії у званні підполковника. В 1787 р. він отримав звання полковника, а вже в 1799 р. – звання повного інженер-генерала і був призначений командувачем інженерними частинами спочатку у Києві, потім у Ризі (Door Otto S. Lankhorst, 1998). Під його керівництвом на території України крім бастионних та тенальних фронтів було застосовано полігональний (капонірний) фронт при проектуванні фортець Дніпровської лінії. Дніпровська лінія (1770–1797) будувалася для захисту України від турецько-татарських нападів. Лінія укріплень простягалася на 180 км, від Дніпра до Азовського моря вздовж течії рік Кінської та Берди. Вона складалася з восьми окремих фортець – Кирилівської, Олександрівської, Петрівської, Микитинської, Захаріївської, Григоріївської, Олексіївської та Дніпровської (Макидонов, 2014).

В 1806 році в Київській фортеці Сухтеленом проводилися ремонтні роботи (Кузяк, Дацюк та ін., 2018, с. 10).

До війни з Наполеоном Київську фортецю готував Карл Опперман, відомий інженер німецького походження. Опперман служив в Гессенській армії, де отримав чин інженер-капітана в 1783 р. в тому ж році вступив на службу до російської армії поручиком Інженерного корпусу. Бувши з 1809 р. інспектором Інженерного департаменту Військового міністерства керував будівництвом та озброєнням фортець. У 1810 р. опрацював проєкт створення у Києві великого табору для запасних армій зі спорудженням з заходу та півдня нових земляних укріплень і посиленням Старокиївської та Печерської фортець (Яковлев, 2000). За його проєктом було зведено земляне Звіринецьке укріплення (1810-1812), та чотири редути, що контролювали шлях до переправи через Дніпро наплавним мостом (Трегубова, 1999).

Звіринецьке укріплення мало три бастіони (Великий, Повний і Печерський), один напівбастион (Видубицький) і один горнверк. Фронти укріплення були посилені рavelінами, редантами та флешю. Для обстрілу ровів були влаштовані дерев'яні артилерійські каземати під фланками редантів, а також дерев'яні капоніри для рушничного вогню у вхідних кутах в ровах перед горнверком й перед люнетами. Перед шпільом Печерського бастиону розташовувалася напівкругла батарея для обстрілу підступів до Наводницької дороги. Вали й рови мали польовий профіль, але через панівне положення на місцевості укріплення вважалося досить міцним (Кузяк, Дацюк та ін., 2018, с. 30).

В проєкті цього укріплення простежується вплив французького інженера Людовіка Кормонтаня (Кормонтеня). Кормонтень був відомий французький інженер першої половини XVIII ст., послідовник та продовжувач ідей Вобана. Найбільш значні його пропозиції стосуються, головним чином, частин та деталей фортець, з яких головне – удосконалення так званої простої системи бастионного фронту, запропонованої Вобаном (Ревзина, 2021, с. 164), про яку вже згадувалось. Ці удосконалення, отримали назву «система Кормонтеня». Особливості цієї системи полягали в наступному:

- куртина висунута вперед на 2 туази ($\approx 3,6$ м);
- фланки укорочені, з обмеженням їхньої довжини перетином лінії вогню з лінією оборони;
- в окремих бастіонах застосовувалось розташування кавальєр у вигляді люнетів з ровом перед фасадами, що забезпечували кавальєрам властивості ретраншементу. Ретраншементи розташовувалися між фасадами або між куртинами, у вигляді бастионного накреслення фронтів;

– для додаткового захисту від обвалу в куртині, рів між куртиною і теналлю планувався розширений, а фланки, навпаки – відокремленими вужчими ровами;

– рavelін проектувався без фланків та з випуском на 6 туаз ($\approx 11,6$ м) більше, ніж у Вобана; його фаси спрямовувались на 15 туаз ($\approx 29,2$ м) від плечових кутів; всередині рavelіна розміщувався редюїт, у формі люнета з фасадами, паралельними фасам рavelіну; з фланків редюїту можливо було обстрілювати бастиони, в разі їх обвалу. Влаштування рavelінів в системі Кормонтеня було найбільш суттєвим удосконаленням бастионного фронту, так як це змушувало вести атаку на два рavelіни та один бастион. Разом з тим і фаси бастионів забезпечувалися більшим захистом від рикшетування. Редюїт рavelіну добре обстрілював бастион всередині, але водночас зменшував простір всередині, що не дозволяло зосереджувати достатньо військ при відображенні штурму.

– гласис прикритого шляху був у вигляді кремальєрів;

– вхідні плацдарми мали велику площу і в них розміщувалися земляні редюїти у формі тупого вихідного кута з висотою та товщиною бруствера у 12 фт. ($\approx 3,6$ м);

– гласис мав прикривати з фронту кам'яний ескарп, на всю його висоту, а із зворотного боку – вали, забезпечуючи безпечне ведення вогню поверх гласису;

– для організації оборони країни він пропонував будувати фортеці в 3 лінії. Відстані між фортецями в лініях і відстані між лініями в глибину визначались наступним чином: в 1-й лінії відстань між фортецями 5-6 миль одна від одної; в 2-й лінії – 8-9 миль між фортецями і така сама відстань між першою та другою лініями; в 3-й лінії відстань між фортецями й між другою та третьою лініями передбачалась в 10-12 миль.

Недоліки таких проєктів полягали в тому, що Кормонтень не брав при цьому до уваги ані характер місцевості, ані обстановку, не кажучи вже про інші умови. Крім того, необхідне за його планом число фортець було б невідповідно велике і непосильне для держави (Сытин, 1913, с. 190-191).

Таким чином, враховуючи наведені вище особливості, можемо стверджувати, що при будівництві Звіринецького укріплення Київської фортеці (рис. 2) були використані елементи системи Кормонтеня, а саме: укорочені фланки бастионів, бастиони прикриті додатковими укріпленнями, рavelін зроблений без фланків. Окрім того, необхідно зазначити, що в ЦДІАК України серед креслень та планів Київської інженерної команди знаходиться план «Система Кормонтеня» (ЦДІАК України ф. 1443, оп. 1 вн., сп. 86 а) (рис. 3), з чого виходить, що ідеї Кормонтеня все ж враховувались при створенні проєктів Київських укріплень.

В подальшому проєкт Головної Печерської фортеці розробив Карл Опшерман. В цьому проєкті були творчо використані ідеї Марка-Рене де Монталамбера (Дацюк, 2022, с. 212).

У підсумку стає очевидним, що жодні фортифікаційні проєкти не були оригінальними розробками, а скоріше вмілим наслідуванням європейської фортифікаційної школи із пристосуванням до місцевих умов.

ЛІТЕРАТУРА

- Буганов, В. И. та Буганов, А. В. 1992. *Полководцы. XVIII в.* Москва: Патриот. Военная энциклопедия: Том XII. Кальяри – Коалиционные войны. : BMK BRZ : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive [онлайн], (без дати). *Internet Archive*. [Дата звернення 9 вересня 2023]. Режим доступу: <https://archive.org/details/bmk-brz-12>
- Дацюк, О. А. 2022. Фланкуючі споруди в архітектурі Київської фортеці. *Археологія & Фортифікація України*. 212–221.
- Кузяк, О., Дацюк, О., Новікова-Вигран, О., В'ялець, А. та Ющенко, О. 2018. *Київська фортеця*. Київ: Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця».
- Ревзина, Ю. Е. 2021. *Искусство фортификации в Европе и России от Ренессанса до Просвещения: идеи, образы, художественные проблемы*. На соискание ученой степени доктора искусствоведения, Московский архитектурный институт (государственная академия).
- Ситкарева, О. В. 1997. *Киевская крепость XVIII–XIX вв.* Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.
- Ситкарьова, О. В. 1998. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 1, с. 132-137.
- Трегубова, Т. 1999. Звіринецьке укріплення, 1810-12. У: Смолій В. (ред.) *Звід пам'яток історії та культури України*. Кн.1. Київ. с. 438.

- Макидонов А. В. 2014. *Днепровская линия (1770–1797)*. Запорожье: Акцент Инвест-трейд. 556 с. Украинская линия [онлайн], (без дати-б). *Українська лінія*. [Дата звернення 9 вересня 2023]. Режим доступу: <https://www.ukrainianline.info/>
- ЦДІАК України ф. 1443, оп. 1, сп. 28.
- ЦДІАК України ф. 1443, оп. 1 вн., сп. 86 а.
- Ласковский Ф. Ф. 1861. *Материалы для истории инженерного искусства в России*. Ч.2. Типография Императорской Академии Наук. с. 642.
- Яковлев, В. 2000. *История крепостей*. Москва: АСТ.
- Deutsche Biographie - Münnich, Burchard Christoph Graf von. *Deutsche Biographie*. URL: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd103148272.html#ndbcontent> (date of access: 07.09.2023).
- Door Otto S. Lankhorst, (1998). Jan Pieter van Suchtelen (1751-1836) verzamelaar van boeken en handschriften Oftewel hoe brieven van de maatschappij der Nederlandse letterkunde in Sint-Petersburg terechtkwamen [онлайн]. Режим доступу: https://www.dbnl.org/tekst/jaa003199801_01/jaa003199801_01_0003.php
- Robinson, W. B., (1977). *American forts—architectural form and function*. Published for the Amon Carter Museum of Western Art, Fort Worth, by the University of Illinois Press.
- History of the bastioned fortification | Network of Vauban's major sites. *Fortifications de Vauban Patrimoine Mondial de l'UNESCO | Réseau des sites majeurs Vauban*. URL: <https://sites-vauban.org/en/resources/history-bastioned-fortification> (date of access: 01.09.2023).

Olena Datsiuk,
Head of Scientific and Research
Department «History of Fortification»
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

ELEMENTS OF EUROPEAN FORTIFICATION SYSTEMS IN THE CONSTRUCTION OF KYIV FORTRESS. BIOGRAPHICAL SKETCHES OF PROJECTORS

The article analyzes the fortification systems by which the fortifications of the Kyiv fortress were built from the 17th to the 19th centuries. Characteristic features of the three systems of Sebastien Le Pretre de Vauban are described. The Cormontaigne system and the elements of this system, which were used in the construction of the Zvyrinetsky fortification of the Kyiv fortress, are also described.

Biographical data of the engineers whose projects were implemented during the construction of the Kyiv fortress are also provided.

Keywords: Sebastien Le Pretre de Vauban system, Cormontagne system, Burckhardt-Christoph von Münnich, Daniel Debosquet, Jan Pieter van Suchtelen, Karl Oppermann.

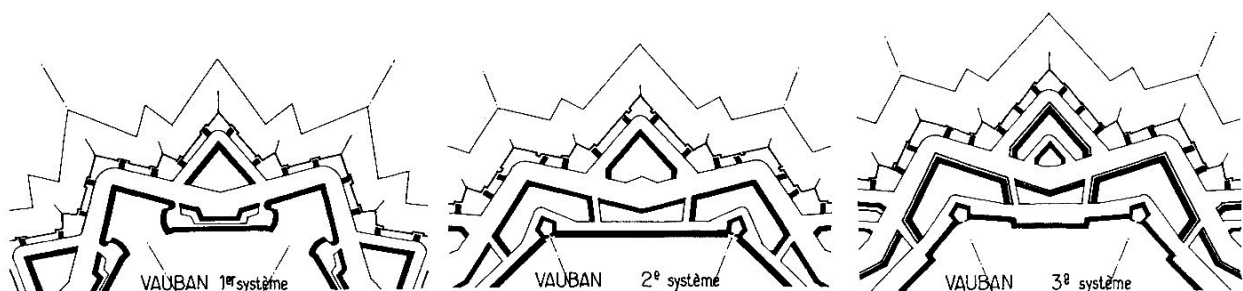

Рис. 1. I, II та III система Вобана.

Джерело: Faucherre, N. *Réseau des sites majeurs de Vauban* [онлайн]. <https://sites-vauban.org>

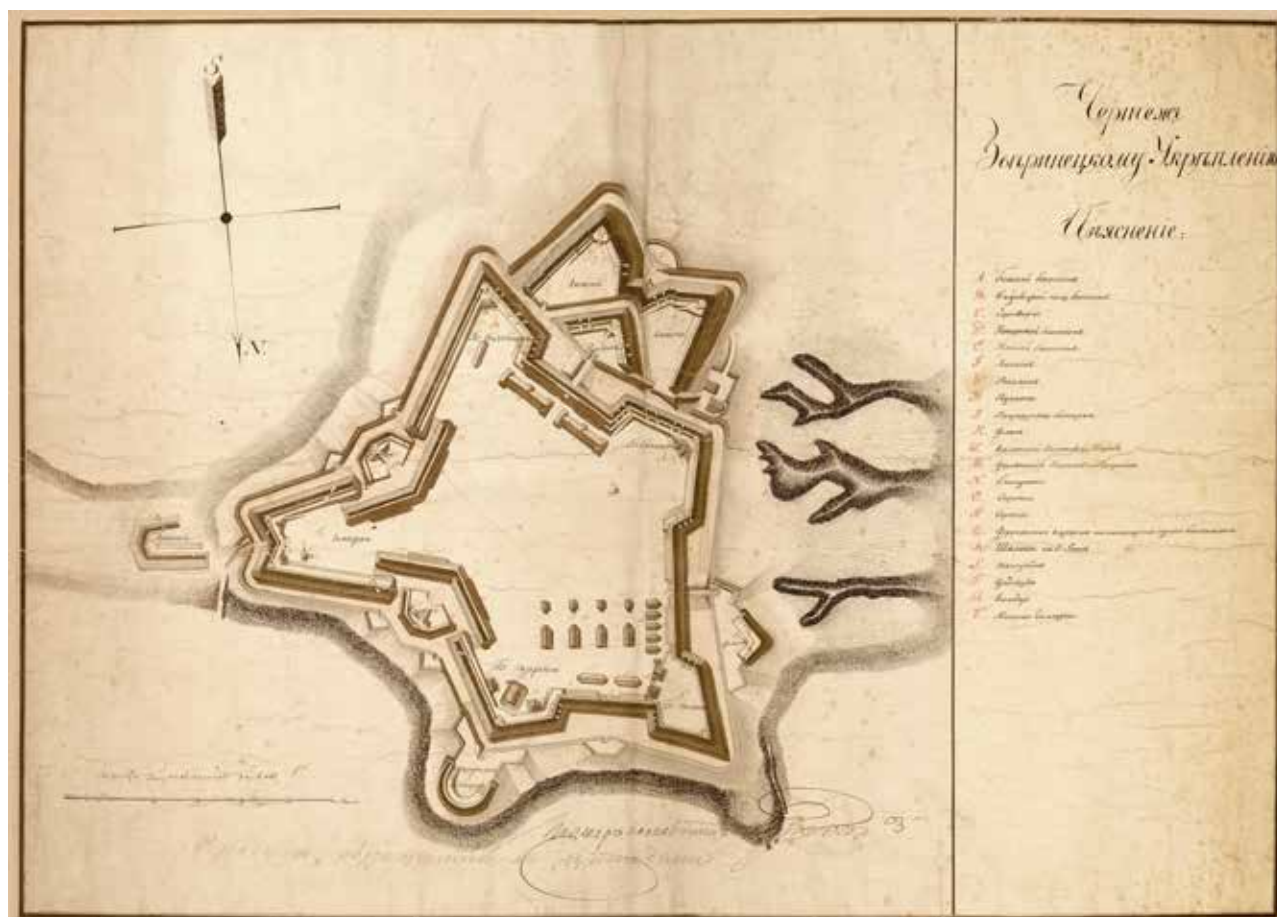

Рис. 2. План Звіринецького укріплення.
Джерело: ЦДІАК України ф. 1443, оп. 1, сп. 28

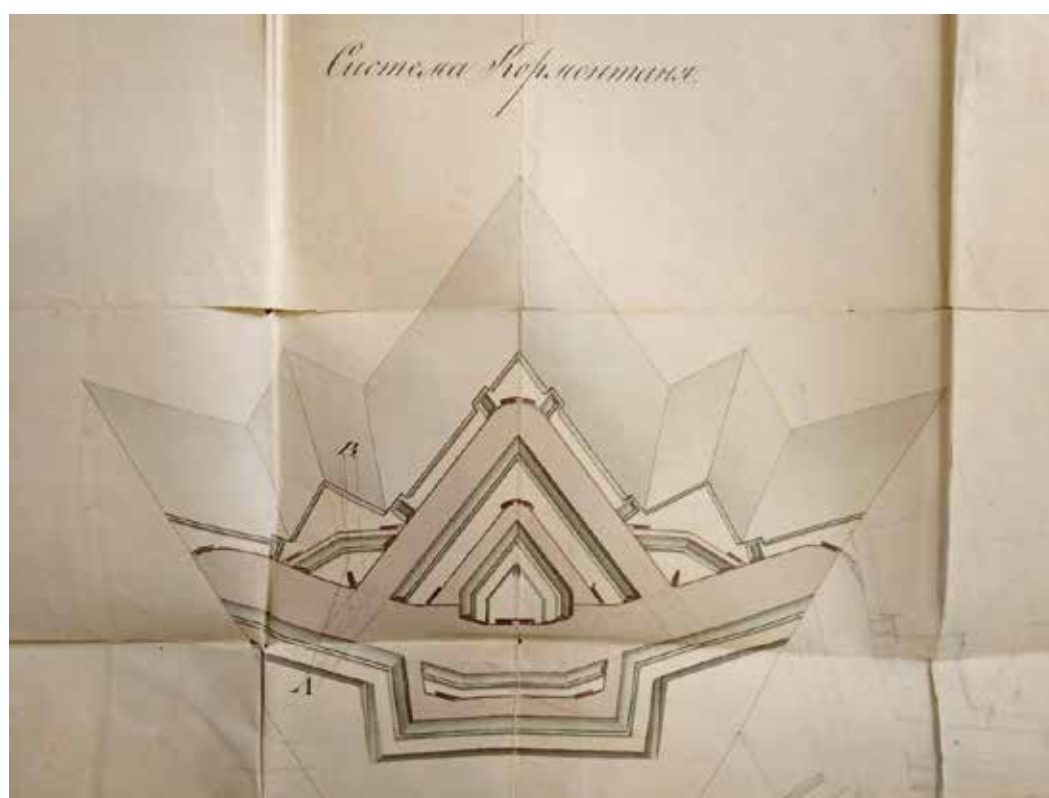

Рис. 3. Система Кормонтеня.
Джерело: ЦДІАК України ф. 1443, оп. 1 вн., сп. 86 а

Максим Ющенко,
ГО «КИУР»

Олена Дацюк,
завідувачка науково-дослідного відділу
«Історія фортифікації»
НІАМ «Київська фортеця»

Олександр Туницький,
архітектор

МОРТИРНІ КАЗЕМАТИ ДУБЕНСЬКОГО ФОРТУ-ЗАСТАВИ: ОПИС КОНСТРУКЦІЇ ТА ПОРІВНЯННЯ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ І РОСІЙСЬКИМИ АНАЛОГАМИ

Стаття присвячена маловідомій частині Дубенського форту-застави – мортирним казематам, які були важливою та оригінальною частиною першого проекту форту. Форт, зведений в 1885–1890 рр., вже з 1892 року зазнав модернізації, що призвело як до суттєвої зміни зовнішнього вигляду всього форту, так і перегляду призначення та використання ряду частин форту, зведених за першим проектом. Коротко розглянуто історію появи та застосування мортирних казематів в західноєвропейській та російській фортифікації XIX століття, їх основні особливості, та описано мортирні каземати форту-застави Дубно.

Ключові слова: Дубенський форт-застава, мортира, мортирний каземат, казематована батарея, вал, валганг, бастион, куртина, полігонний (капонірний) фронт, редюїт, капонір.

Вступ. Дубенський форт-застава, побудований на зламі двох епох в еволюції фортифікації, що відбулася у другій половині 80-х років XIX століття, мав багато оригінальних інженерно-архітектурних рішень в своєму першому проекті. Але одночасно з будівництвом форту відбувся суттєвий ривок в зростанні потужності артилерійських снарядів – пройшли випробування та почали прийматися на озброєння фугасні снаряди з вибуховим зарядом з піроксиліну або мелініту замість чорного пороху, «бомби-торпедо» за тогочасною термінологією. Нова вибухівка була значно потужніша за чорний порох і результати полігонних обстрілів новими снарядами по старих цегляних та кам'яних фортифікаційних спорудах показав їх нездатність витримувати удари снарядів з новою вибухівкою, навіть якщо поверх склепінь насипано товстий шар ґрунту (Житкевич 1906, с. 7-25; Яковлев 2000, с. 198-201; 258-261). Для Дубенського форту-застави, збудованого повністю з цегли та розрахованого на дію снарядів старого зразка, це означало, що він виявився застарілим відразу після закінчення будівництва в 1890 році. Не пройшли випробування передбачені першим проектом і такі новинки, як висувні артилерійські платформи системи воєнного інженер-полковника Борисова та три броньові артилерійські башти. Причому башти були забраковані ще до купівлі в Європі конкретного зразка, оскільки на випробуваннях в Бухаресті в 1885-1886 рр. та Шалоні в 1887-1888 рр. всі зразки показали себе ненадійно, тому взагалі ніколи не були поставлені в Дубенському форту-заставі в передбачених для них місцях (Яковлев 2000, с. 208-211). Зведені в форту мортирні каземати, які утворювали казематовану батарею на 6 мортир, вочевидь також були забраковані через вразливість їх цегляних склепінь перед новими фугасними снарядами, а також амбразур, що мали вигляд великих вікон.

Необхідність модернізувати Дубенський форт-заставу до нових вимог протидії фугасним снарядам, та виправити ряд інших недоліків, призвела до розробки проекту перебудови форту. Передбачені проектом перебудови рішення та нові елементи, зокрема масове застосування бетону замість цегли, мали вирішити більшість проблем попереднього проекту форту. Реалізація нового проекту спричинила масштабні роботи, які розпочалися в 1892 році й тривали фактично до кінця століття. В процесі перебудови форт зазнав досить значної зміни свого зовнішнього вигляду, зокрема було повністю перебудовано головний вал (до модернізації він був подвійним), повністю перебудували систему оборони рову, а на всі каземати поверх їх цегляних склепінь, було укладено нові бетонні покриття (крім центральної казарми). Це, до речі, був один з перших в російській фортифікації XIX століття прикладів застосування бетону, якраз після Миколаївсько-Кронштадських дослідів 1889–1894 рр. по його застосуванню в фортифікації. Всі ці роботи призвели до того, що

чимало елементів, зведених за першим проектом форту-застави, були втрачені (розібрані, зриті чи засипані), або зазнали суттєвої перебудови. Торкнулася модернізація й мортирних казематів, які були частково перебудовані та втратили своє бойове призначення, перетворившись на житлово-складські приміщення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тема мортирних казематів Дубенського форту-застави в сучасних публікаціях окремо ніколи не розглядалась. Більше того, практично в усіх публікаціях, присвячених форту, мортирні каземати взагалі не згадуються. Лише в книзі П. Савчука трапляються згадки «мортирного приміщення» (без пояснень), але мова йде про нову бетонну прибудову до старих мортирних казематів, яка з'явилася в східній частині форту вже в результаті модернізації після 1892 року та використовувалась для зберігання мортир, бойові майданчики для яких розташовувались на валганзі (Савчук 2001, с. 61, 63, 64, 67, 82, 198). Фактично, перша згадка в сучасних публікаціях про старі мортирні каземати (казематну батарею) була зроблена одним з авторів в статті 2013 року (Ющенко 2013, с. 218). В більшості науково-популярних публікацій, присвячених Дубенському форту-заставі та виданих після 2013 року, мортирні каземати також не згадуються. Лише у виданій в 2022 році праці О. Махновця містяться згадки про них, вказується їх розташування та наводиться план. На думку О. Махновця, в цих казематах мали розташовуватись десять 6-дм півпудових мортир (Махновець 2022, с. 15). Решта інформації стосується переважно функціонування мортирних казематів вже після модернізації форту, коли вони замість бойового використання були пристосовані під господарські потреби (Махновець 2022, с. 5, 6, 13, 23, 24, 28, 31, 49, 51).

Мета статті. Метою статті є введення в науковий обіг нової інформації про цікаву складову частину Дубенського форту-застави – мортирні каземати. Створені за першим проектом форту, каземати утворювали потужну мортирну батарею на шість важких 200-пудових 8-дюймових мортир зразка 1877 року. Оскільки мортирні каземати спочатку зазнали перебудови в 1890-х роках, а в роки Першої світової війни – майже повної руйнації, первісний вигляд комплексу мортирних казематів побачити вже неможливо. До наших днів зберігся лише один з шести мортирних казематів, який повністю втратив фасадну стіну з амбразурою. Опис створено на підставі зведення інформації з архівних та інших джерел, а також огляду і авторських обмірів залишків казематів, з порівнянням аналогічних зразків мортирних казематів (батареї) в західноєвропейській та російській фортифікації XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Мортира, як вид вогнепальної артилерійської зброї, відома з XV століття. Призначена для навісної стрільби, мортира мала короткий ствол великого калібру і кидала по крутій траєкторії каміння, суцільне ядро, запалювальний снаряд або бомбу, начинену чорним порохом, які перелітали за стіни замку або вали фортеці, уражаючи будівлі та живу силу ворога. Такий вид стрільби давав можливість розташовувати і саму мортиру за стіною або валом, невидимо для ворога, таким чином убезпечуючи її від ураженнями ядер з гармат, що стріляли по настільній траєкторії. Застосовувались мортири як при облозі фортець, так і при їх обороні – з мортир уражали траншеї та апроші (ходи сполучень), гарматні та мортирні батареї військ, що облягали фортецю, та піхоту ворога під час наближення в ході штурмових дій.

Протягом століть мортири розташовували на відкритих позиціях, на відміну від гармат, які від самого початку встановлювались як відкрито, так і в казематах, звідки вели вогонь через амбразуру. Лише на зламі XVIII-XIX століть в теоретичних працях інженерів-фортифікаторів бере початок ідея щодо розміщення мортир в казематах, для збільшення їх захисту при облозі фортець. Можна вважати, що одним з перших ідей щодо надання мортирам, розташованим в фортеці, кращого захисту від обстрілу, ніж відкрите розташування, висунув та описав шведський військовий інженер-фортифікатор Йохан Віргін (Johan Bernhard Virgin, у французькому виданні – Jean Virgin) в своїй книзі «La défense des places mise en equilibrium avec les et furieuses d'aujourd'hui», виданій 1781 року. В 1820 році його книга була перевидана німецькою мовою. Й. Віргін рекомендував влаштовувати для мортир відкриті з тилу каземати для кращої вентиляції та легкого розташування мортир, давши опис таких казематів. Але автор не навів ніяких малюнків таких казематів, оскільки додані в кінці книги 14 детальних планів відображали його загальне бачення системи фортечних укріплень, а не деталі побудови окремих казематів (Virgin 1781, р. 63-64, 144-147). Розрізи двох варіантів мортирних казематів, названих як «Мортирні каземати Віргіна» під датою 1788 р., наведені в книзі автора Christopher Duffy «The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789. Siege Warfare, Volume I» 1985 р., але без посилання на джерело ілюстрації (Duffy 1985, р. 212).

Більш відомою та популярною стала книга французького науковця, військового інженера та політичного діяча Лазаря Карно (Lazare Carnot), видана вперше в 1810 р., та знову перевидана в

1812 р. в Парижі французькою під назвою «De la défense des places fortes», перевидана англійською в 1816 р. та німецькою в 1820 р. В ній також подано короткий опис облаштування та розташування мортирних казематів, але на відміну від книги Й. Віргіна, на доданих до книги схемах укріплень показано серед інших елементів плани та профілі мортирних казематів. Цікавим є і той факт, що в книзі описано також більш дешевий та зручний варіант влаштування «бліндованих» дерево-земляних мортирних батарей замість кам'яних (Carnot L., 1812, s. 254-256, 320-321, pl. 5, 6, 7, 8; Hogg 1985, p. 135, 138; Lepage 2009, p. 147). Через це нерідко в літературі та дослідженнях вказували, що саме Л. Карно першим теоретично розробив приклад застосування мортирних казематів, інші ж автори згадують першість ідеї Й. Віргіна (Теляковський 1855, с. 75; Lepage 2009, p. 145-147). Попри той факт, що ідея була висунута та описана за 30 років до нього, беззаперечним є те, що Л. Карно став активним популяризатором цієї ідеї. Одночасно з Л. Карно, в той же період «наполеонівських війн» ідею про застосування мортирних казематів в системі укріплень теоретично проробив інший французький військовий інженер – Ф. Шаслю-Лоба (Francois de Chasseloup-Laubat), який виклав своє бачення в книзі «Essais sur quelques parties de l'artillerie et des fortifications», виданій 1811 року в Мілані. Зокрема, він навів не лише детальний план та розрізи мортирного каземату та його положення в системі оборони укріплень, але розробив та навів креслення спеціальної казематної платформи з мортирним лафетом (Теляковський 1855, с. 75; Яковлев 2000, с. 105-106; Balliet 2005, 2013, p. 17-19; Balliet 2016, p. 10-11, 26).

На відміну від книги Й. Віргіна, яку вочевидь знало не так багато фортифікаторів, книга Л. Карно вийшла в світ в значно вдальшій час. Безпосередня участь Карно в «наполеонівських війнах» в якості військового інженера, а потім і військового міністра під час «100 днів Наполеона» в 1815 році, та його широка відомість в наукових, політичних та військових колах Європи, сприяла поширенню його ідей. Висновки для фортифікації після епохи «наполеонівських війн» були зроблені в більшості європейських країн, зокрема були сприйняті деякі ідеї та пропозиції Л. Карно, описані в його книзі. Особливо успішно теоретичні пропозиції Карно засвоїли в державах «Німецького союзу», куди після 1815 року він емігрував з Франції і жив до смерті в 1830 році. Широкого поширення в європейській фортифікації набула його ідея будувати в ровах замість примкнутих до валу глухих ескарпних стін окремо стоячі захисні мури з бійницями, які увійшли в фортифікаційну практику та термінологію під назвою «мури Карно». Також набула популярності і пропозиція про застосування в фортецях казематів для розташування мортир.

Кому належить першість в зведенні мортирних казематів, наразі встановити точно не вдалося. Значна кількість укріплень, що модернізувались або будувались на початку XIX століття, і де могли бути зведені мортирні каземати, до теперішнього часу збереглися нерідко в досить поруйнованому стані, або зазнали капітальної перебудови в другій половині XIX століття. Загалом, ця історія є темою для окремого ґрунтовного дослідження. В раніше вже згаданій книзі автора Christopher Duffy «The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789. Siege Warfare, Volume I», в якості одного з перших прикладів зведення мортирних казематів наводять споруду, яка входила до комплексу укріплень іспанської фортеці Консепсьйон (Real Fuerte de la Concepción) на кордоні Іспанії та Португалії (Duffy 1985, p. 213). Сама фортеця, зведена ще в XVII столітті, була ґрунтовно перебудована в середині XVIII століття, коли було зведено весь відомий в наш час комплекс кам'яних споруд. Споруда, амбразури якої в книзі названі мортирними, на планах фортеці позначена як стайні для коней кавалерійського підрозділу гарнізону. Попри візуальну схожість з мортирними амбразурами, вочевидь це були просто світлові та вентиляційні вікна стайні.

Перший достовірно датований приклад застосування мортирних казематів, знайдений авторами, відноситься до 1821 року. В Нідерландах, при перебудові старого форту «Sint Pieter» XVII століття біля м. Маастріхт, по капіталі форту було зведено 3 каземати, призначені для розташування в них мортир. Фактично було створено казематну мортирну батарею (Fort Sint Pieter, p. 19-21). Проблема слабкого обстрілу місцевості перед вихідними кутами укріплень, зокрема по капіталі бастіонів та рavelінів, була типовою для бастіонної фортифікації. Тому шляхи її вирішення вигадувались різні протягом сторіч розвитку бастіонної фортифікації. Одним з варіантів якраз і було розташування мортир, які могли б обстрілювати облогові споруди ворога, що розташовували по лінії, куди оборонці не могли вести зосереджений вогонь кількома гарматами, розташованими на фасах бастіонів та куртинах. Крім форту «Sint Pieter», відомо про зведення мортирних казематів у вигляді батарей на три мортири в деяких бастіонах старої фортеці XVII сторіччя Наарден. Але їх зведення відноситься вже до 1877 року. Задача їх була аналогічна тій, що і в форту «Sint Pieter» – обстріл місцевості по лінії капіталі бастіону, по гласису перед ровом і далі (Nederlands Vesting Museum: <https://www.vestingmuseum.nl/museum-2/?lang=en>). З розвитком тенальної та полігональної

систем, проблема слабкого обстрілу капіталей вихідних кутів укріплень залишилась. Цю проблему продовжили вирішувати розташуванням там мортирних батарей. Також мортирні каземати були в форту «Rannerden», зведеному в 1869–1871 рр. як елемент оборонної системи, відомої як «Нова Голландська ватерлінія». Форт, розташований на мису при розділенні ріки Рейн на річки Ваал та Нідеррейн неподалік кордону з Німеччиною, повинен був контролювати водний шлях. Крім основного озброєння – важких гармат, форт мав 16 мортирних казематів, розташованих в ескарпі форту. Мортирні каземати були в ескарпі чотирьох з п'яти фасів форту, внаслідок чого він отримав майже кругову мортирну оборону.

Крім Нідерландів, мортирні казематні батареї будуються в фортецях та фортах в державах «Німецького союзу», Великій Британії, в Російській імперії та Іспанії. В фортецях Австрійської імперії мортирні каземати поширення вочевидь не набули, вдалося знайти лише один приклад їх застосування – в капонірах оборони рову форту Sandberg фортеці Коморно (Rolf 2003, р. 373). У самій же Франції, як не дивно, ідея Карно не знайшла широко застосування, оскільки авторам не вдалося знайти достовірної інформації про будівництво таких казематів у фортецях та фортах Франції в період 1830–1840-х рр. Лише в двох фортах біля м. Ліон, зведених в 1840-х рр., на профілях капонірів простежуються елементи, характерні саме для мортирних казематів, але брак текстових описів та якісних креслень не дозволяє стверджувати, що це саме вони. Достовірно такі каземати з'являються у французьких фортах, побудованих вже у 1870–1880-х рр., після програної франко-пруської війни 1870–1871 рр. При чому ці французькі каземати вже створювались як під мортири, так і під гаубиці, тому помітно відрізнялись від того, що будувалося в інших країнах попередні 50 років. Відомі під назвою «casemate a tir indirect», розташовувались в фортах як окремо по одному (форти de Roppe, du Camp des Romains, de Giromagny, d'Esrouves, de Domgermain, d'Arches), так і групами, утворюючи казематну батарею (форт Mont-Vaudois), або маючи обидва варіанти одночасно (форт de Troyon, de Gironville, de Genicourt) (<http://fortiffere.fr>).

На території держав «Німецького союзу», мортирні каземати у вигляді батарей знайшли широке застосування в основних фортецях та фортах, перебудованих або зведених в 1820–1860-х рр. Відомо про п'ять основних варіантів розташування мортирних казематів. Перший варіант, вочевидь найбільш ранній по часу – в будівлі редюїту форту. Відомо про застосування такого у форту «Імператор Олександр» фортеці Кобленц. Другий варіант – розташування позаду головного валу, по лінії капіталей вихідних кутів (Кобленц). Третій варіант – розташування в голові капоніру оборони фортечного рову, для обстрілу по лінії капіталі капоніру (Ульм, Кельн, Торн). Четвертий варіант – розташування в валу фортеці, для обстрілу конкретної ділянки місцевості (Ульм, Данциг), або по лінії капіталі одного з кутів валу чи бастіону (Гермерсгейм, Познань). П'ятий варіант – розташування в ескарпі валу форту, на одному з кутів, для обстрілу по лінії капіталі цього кута (Ульм). Причому в такому випадку каземати могли мати розташування віялом, для охоплення більш широкого сектору (Corbin 1888/1892, fig.103, 104, 105, 105- bis; Rolf 2003, р. 13; Теляковский 1855, с. 155).

Характерними особливостями німецьких мортирних казематів, розташованих в головах капонірів та на кутах фортів, була їх відверто слабка захищеність, адже вони могли вражатися снарядами гармат, що стріляли настільним вогнем. Цю ж проблему мала і мортирна казематована батарея, розташована в валу фортеці Данциг, оскільки з боку поля вона була прикрита лише частково. Водночас, в фортеці Ульм мортирна казематована батарея, розташована в валу, була надійно прикрита з боку поля захисною стінкою, що виключала ураження гарматними снарядами мортирних амбразур.

В англійській фортифікації мортирні каземати достовірно знайшли застосування в фортах, зведених довкола міста і порту Портсмут в 1840–1860 рр. (Corbin 1888/1892, fig.115, 115-bis; Hogg 1985, р. 172; Rolf 2003, р. 294, 346, 393, 446, 453). Розташовані по двох кутах форту між фасадами та фланками (в одному форту була третя батарея по центральній капіталі), як і в німецьких фортах, англійські мортирні каземати були заглиблені, групувались в батареї по три мортири і мали перед амбразурами рів та надійну захисну стіну, що майже повністю виключало влучання снарядів, які летіли по настільній траєкторії (див. Рисунок 1).

В іспанській фортифікації мортирні каземати були зведені в кількох фортах, збудованих в останню чверть XIX століття, зокрема вони відомі в таких укріпленнях, як Fuerte de Nuestra Señora de Guadalupe біля містечка Ондарріба на кордоні з Францією, Fuerte de San Marcos біля сусіднього міста Сан-Себастьян, та у великому укріпленні Fuerte de Alfonso XII біля м. Памплони (Google Maps).

В російській фортифікації мортирні каземати набули досить широке застосування майже одночасно з німецькою і наступні десятиріччя вони стають майже обов'язковим елементом біль-

шості фортець (Теляковский 1855, с. 101). В 1821 році в Санкт-Петербурзі звели експериментальну «зразкову мортирну батарею», яку випробовували на міцність, влаштувавши з неї стрільбу з двопудових мортир (Тимченко-Рубан 1912, с. 21-22). Вочевидь, результати випробувань задовольнили військових, адже перші мортирні каземати будуються вже в 1820-х рр., в фортеці Бобруйськ, яка була заново спроектована та побудована на місці старої фортеці часів «наполеонівських війн». З 1830-х років, коли почалося масове будівництво фортець вздовж західного кордону імперії, мортирні каземати були застосовані майже в усіх нових фортецях – Динабурзі, Новогеоргіївську, Олександрівській цитаделі в Варшаві, імовірно були в Івангороді та Брест-Литовську. Передбачались мортирні каземати і в проектах фортець Жванець та Михайлоград, які так і не були реалізовані. Виключенням була Ново-Печерська фортеця в м. Київ, в якій значна кількість споруд була побудована у вигляді відкрито розміщених багатоярусних оборонних башт, в яких відповідно до планів розміщувалася чисельна фортечна артилерія. Відповідно до умов місцевості, каземати призначались для розміщення гармат гаубичного типу, що дозволяло частково вирішувати вогневу задачу мортир (ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, сп. 2-60).

Характерною особливістю застосування мортирних казематів в російській фортифікації періоду 1820–1850-х рр. було їх розташування в передових спорудах – равелінах, винесених перед головним валом, або в лонетах, розташованих на гласисі перед фронтом укріплень. Також одиночні мортирні каземати розташовували по капіталі редюїтів вхідних плацдармів. В тилловій (горжевій) частині равелінів та лонетів розташовувалась цегляна оборонна споруда – редюїт, призначена для оборони рову та внутрішньої частини равеліну або лонету. В плані ці редюїти як правило мали форму гриба, в шляпці яких на верхньому, другому поверсі, розташовували від 1 до 5 мортирних казематів. Задачею одиночних мортир було ведення обстрілу по лінії капіталі равеліну або лонету, а там, де було 3-5 мортирних казематів, за рахунок розташування казематів віялом сектор обстрілу був досить широким. В усіх цих випадках мортирні каземати були лише частиною загальної споруди – редюїту, що мав також гарматну та рушничну оборону, а не утворювали окрему мортирну батарею (НІАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.3, л.24).

Після Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр., в російській фортифікації мортирні каземати продовжували застосовуватися, але вже у вигляді потужних казематних батарей на 6-10 мортир. Такі мортирні казематні батареї в кількості шести були збудовані в 1860-х роках в фортеці Керч. Ця фортеця активно розбудовувалась в період з 1856 по 1872 рр., в ній було враховано весь щойно набутий досвід бойових дій під час облоги Севастополя, та оборони морських фортець Кінбурн і Або. На відміну від фортець 1830–1850-х рр., в Керченській фортеці вже не було споруд-редюїтів. Головна лінія оборони була утворена капонірними та полігональними фронтами, а не бастіонними. Три мортирні казематні батареї були розташовані за головним валом фортеці, на внутрішньому просторі. Лише одна батарея була винесена в равелін, але там вона була розташована в його голові для обстрілу капіталі, подібно тому, як мортирні каземати розташовували в голландських, англійських та німецьких укріпленнях. Ще дві батареї знаходились в товщі головного валу, відразу за напівкапонірами оборони рову, маючи напрямок вогню по гласису, з директрисою стрільби вздовж ділянки рову.

В керченських мортирних казематних батареях було введено певний стандарт компоновки приміщень. Каземати з великими амбразурами розташовувалися в ряд по 6-10 казематів. Амбразури мали розміри на всю висоту та ширину каземату (див. Рисунок 2). Між собою всі каземати сполучалися наскрізними проходами в бічних стінах. За казематами з тилу проходила спільна галерея, з якої в кожен каземат був широкий вхід. Вхід зовні вів в цю сполучну галерею. Витяжна система відома в двох варіантах: в першому, вертикальні витяжні канали зроблені в центрі склепіння кожного мортирного каземату; в другому, витяжні канали зроблені в склепінні секції галереї, прилеглої до мортирного каземату з тилу. Подібну компоновку приміщень мали і англійські мортирні казематні батареї, зі схожим облаштуванням витяжної вентиляції, з тою різницею, що витяжний канал був не круглий, а досить широкий прямокутний.

Перед амбразурами проходила захисна стінка, яка прикривали їх від прямого влучання снарядів, що летять по настильній траєкторії. Захисну стінку підкріплювали поперечні арки, що були продовженням стін, які розділяли мортирні каземати. Відстань від верхнього краю захисної стінки до верху амбразури була достатня для вільного вильоту мортирних снарядів, причому ця ширина забезпечувала певний сектор вертикального наведення, щоб стріляти на різні дистанції. Зовні стіна з боку ворога та з боків була додатково засипана товстим шаром ґрунту. Так само і самі мортирні каземати були повністю обсіпані ґрунтом з тилу, боків та згори, що забезпечувало досить надійний захист від снарядів того періоду. Фактично, перед амбразурами проходив рів-галерея,

проміжок між захисною стінкою та верхом амбразури був єдиним відкритим елементом мортирних батарей, решта була надійно захищена земляними насипами (див. Рисунок 3).

Це був серйозний розвиток захисту, порівняно зі старими цегляними редюїтами фортець 1830–50-х рр., які стояли відкрито. На озброєнні керченських мортирних казематних батарей стояли спочатку 5-пудові мортири, пізніше – 8-дм мортири зразка 1867 року (Андреев 2008, с. 39, 44, 46).

Цей практичний досвід відобразився в 1869 році при проектуванні Ново-Печерської фортеці в м. Київ. Відповідно плану, складеному в 1869 р. генерал-ад'ютантом Е. Тотлебенем, передбачалась модернізація Ново-Печерської фортеці шляхом посилення Київських висот, пристосовуючи вже існуючі укріплення до нових вимог (РГВИА, ф. 651, оп. 2, сп. 165). Серед цих укріплень мортирні казематні батареї планували побудувати в Звіринькому форті, який в свою чергу планувався на місці колишнього Звіринького укріплення 1810–1813 рр. Звіринький форт відповідно до плану складається з передового люнету, головного укріплення та редюїту (ЦДІАК України, ф. 1463, оп. 1. сп. 1, л. 3). В форту мали бути розташовані чотири мортирні казематні батареї на 8, 10, 10 та 4 мортири, всі вони знаходяться в головному валу центрального укріплення, що складається з центральної частини, правого та лівого фланку. Амбразури всіх чотирьох батарей виходили в рів та прикривалися з фронту цегляною захисною стінкою, що була продовженням ескарпової стіни.

Правий фланк укріплення має мортирну казематну батарею на 8 мортир. По капіталі вихідного кута ділиться потерною, що проходить через все укріплення. По праву й ліву сторону від потерни розташовується по 4 мортирних каземати, до яких з тилу прилягають артилерійські приміщення (ЦДІАК України, ф. 1463, оп. 1. сп. 1, л. 6).

Центральна частина укріплення має мортирну казематну батарею на 10 мортир. По капіталі вихідного кута розділяється потерною, яка проходить через все укріплення і входить до великого капоніру в рові. На кожну сторону від потерни розташовується по 5 мортирних казематів (ЦДІАК України, ф. 1463, оп. 1. сп. 1, л. 5).

Лівий фланк укріплення відрізняється від правого тим, що в нього два вихідних кути, по одній капіталі того, що ближче до центру, так само проходить потерна, по сторонам від якої розміщені по 5 мортирних казематів з прилеглими артилерійськими приміщеннями. По іншій капіталі розміщена одна мортирна батарея на 4 каземати, але вже без прилеглих з тилу артилерійських приміщень. Це єдина мортирна батарея Звіринького форту, директриси амбразур якої спрямовані майже вздовж ділянки рову, а не впоперек, як в решті батарей. З фронту амбразури були прикриті не лише захисною стінкою, але і півкапоніром оборони рову, що мав випускні арки Шаслю (ЦДІАК України, ф. 1463, оп. 1. сп. 1, л. 7).

Мортирні каземати мали розміри 20×30 футів $\approx 6,096 \times 9,144$ м. Площа каземату = $55,74 \text{ м}^2$. Товщина стін цих казематів з напільного боку становила 7 цеглин, міжказематних перегородок та з тилу – 6 цеглин. Також з тилу до мортирних казематів прилягають приміщення для артилерійських складів (див. Рисунок 4).

На відміну від керченських укріплень, в Звіринькому форті жодна мортирна казематна батарея не була окремою спорудою, розташованою всередині периметру форту, оточеного головним валом. Спільною рисою було те, що в Керченській фортеці та в Звіринькому форті мортирні казематні батареї були одноповерховими.

В Дубенському форті-заставі мортирні каземати розмістили досить оригінальним способом. За проектом інженер-полковника Борисова, форт отримав чотирикутну ромбічну форму, кути були спрямовані майже точно по сторонах світу. Над ровом проходив головний вал (за першим проектом – подвійний в західній частині форту), під товщею якого розташовувались двоповерхові безпечні каземати та потерни до кожного кута форту (східна потерна була головною в'їзною). Всередині форту розташовувалась центральна казарма – двоповерхова будівля, що мала форму трапедії. Вона була повністю оточена «військовою вулицею», що розділяла центральну казарму та безпечні каземати, надаючи внутрішній частині форту вигляду міського кварталу. Головне озброєння форту – 6-дм (152 мм) 190-пудові гармати зразка 1877 року, розташовувались на валганзі головного валу. Додатковим головним озброєнням були 8-дм (203мм) важкі 200-пудові мортири зразка 1877 року. Каземати для них були збудовані на другому поверсі східних безпечних казематів. Була утворена мортирна казематна батарея на 6 мортир. Чи передбачалось повне озброєння мортирної батареї шістьма мортирами – невідомо. За архівними матеріалами форту-застави відомо, що в ньому ніколи не було більше чотирьох 8-дм мортир. Не виключено, що в казематній батареї два каземати були запасними. Амбразури мортирних казематів виходили на військову вулицю, на східний фасад центральної казарми, які опинилися в ролі рову та захисної стінки (див. Рисунки 5, 6).

Батарея розділялась центральним казематом на дві половини по три мортирні каземати. Центральний каземат вочевидь слугував постом керування, та через нього відбувалось сполучення з приміщенням для зберігання витратного запасу боєприпасів, розташованим за казематами. Основний же пороховий льох та склади боєприпасів знаходились в глибині валу, в нижньому ярусі безпечних казематів. Сполучення безпечних казематів з мортирними відбувалось по двох похилих потернах-пандусах в товщі валу, якими в каземати піднімались мортири, боєприпаси та обслуга. З обох боків мортирної казематної батареї були відкриті згори короткі коридори, в які виходили бічні проходи крайніх казематів. З цих же коридорів через військову вулицю в будівлю центральної казарми було перекинуто металеві містки.

Мортирний каземат мав розміри 5×6 м, та висоту 5 м, перед амбразурою з метою безпеки від випадіння назовні, імовірно був парапет висотою до 1 м. Планування було схоже на мортирні каземати Керченської фортеці та Звіринецького форту – в бічних стінах казематів були проходи, через які в каземати транспортували мортири та переміщалась обслуга, позаду казематів проходила спільна вентиляційна галерея (див. Рисунок 7). Галерея складалась з двох окремих частин, оскільки розділялась проходом в сховище для витратних боєприпасів посередині мортирної батареї.

Основний напрямок вогню з мортирних казематів був спрямований на захід. Мортири стріляли поверх даху центральної казарми, яка разом з головним валом, слугувала «захисною стінкою» для мортирної батареї. Відстань між центральною казармою та мортирними казематами була достатня, щоб забезпечити ведення вогню мортир в основному секторі кутів вертикального наведення від 30° до 60°. Розміри каземату та амбразури дозволяли забезпечити для мортир кут горизонтального обстрілу в секторі 60°. Це означало, що вогнем мортир повністю покривалися всі підходи до форту-застави з південного заходу, заходу та північного заходу.

В ході досліджень залишків мортирних казематів Дубенського форту та проведенні обмірів з'ясувалися цікаві особливості казематів, яких не було в керченських та звіринецьких казематах, та які не зустрічалися в раніше побудованих мортирних казематах фортець 1830-1850-х рр. Так, стінки тильної частини каземату, що утворюють прохід до вентиляційної галереї, зроблені скошеними, розтрубом в галерею. А склепіння єдиного віцілолого каземату, має симетричну форму з однаковими підйомами в бік амбразури та вентиляційної галереї. Розміри вентиляційної витяжки в склепінні галереї при таких архітектурних деталях виглядають надлишковими, особливо на фоні того, які скромні розміри ці витяжки мають в керченських мортирних казематах, та показані на проектних кресленнях Звіринецького форту. Розрахунок габаритів показав, що така симетрична форма мортирного каземату та його склепіння могла бути зумовлена тим, що з нього передбачалось ведення вогню в двох протилежних напрямках, не лише на захід, але і на схід, через долину р. Іква. Розрахунки, приведені на кресленні, показують, що мортири цілком могли вести вогонь в східному напрямку при вертикальних кутах наведення від 45° до 60°, та при горизонтальному куті наведення в 50°. Для форту-застави, який повинен був мати можливість оборонятися з усіх сторін, такий подвійний напрямок вогню мортир мав сенс. Підтвердити чи спростувати це припущення авторів можуть архівні матеріали, що стосуються першого проекту форту-застави, або огляд оригінального парапету вентиляційної галереї (його висота). На жаль, оцінити висоту парапету на даний час неможливо, оскільки він повністю перекритий залишками бетонних конструкцій, встановлених при модернізації форту (див. Рисунок 8).

Після того, як в 1892 році було прийнято рішення про модернізацію Дубенського форту-застави, від використання мортирних казематів як бойових за їх прямим призначенням, відмовились. Причина, по якій це сталось, скоріш за все полягала в нездатності цегляної кладки витримувати вибухи фугасних снарядів з піроксиліном та мелінітом, що з'ясувалось при проведенні Миколаївських та Кронштадтських дослідних стрільб в 1889-1894 рр. Руїнування мортирної казематної батареї при обстрілі новими фугасними снарядами було питанням досить швидкого часу, причому витягнути важкі мортири з під завалів в більшості випадків було б неможливо. Тому було вирішено розташувати 8-дм мортири для ведення вогню на відкритих майданчиках на валганзі, де їм не загрожувало завалення уламками казематів, а зберігати в окремому казематі, прибудованому до колишніх мортирних казематів.

Виявлені конструктивні недоліки Дубенського форту-застави часто вирішували за допомогою застосування бетону, зробили це і з мортирними казематами. З цегляних склепінь казематів було повністю знято земляну обсіпку і на них залито бетон шаром близько одного метру, поверх якого заново насипали землю. Також бетонними «корками» було повністю замуровано відкритий простір над вентиляційними галереями (східними амбразурами) та обома бічними коридорами. І наостанок, бетоном було замуровано великі амбразури мортирних казематів, що виходили до

центральної казарми. Замість них було зроблено звичайні вікна невеликого розміру. В подальші роки функціонування форту-застави, колишні мортірні каземати використовувались як складські приміщення, та як лазня. Використовувати їх як бойові каземати для мортір більше не було можливо.

В 1915 році в форті-заставі було здійснено серію підривів, що зруйнували всі споруди оборони рову та частину безпечних казематів. Зокрема, найбільших руйнацій зазнали східні безпечні каземати з розташованими на їх другому поверсі мортірними казематами. Було повністю зруйновано фасадну стіну, перегородки та покриття над більшою частиною мортірної батареї, зберігся лише крайній правобічний мортірний каземат, але без амбразурної стінки.

Висновки. Унікальність Дубенського форту-застави та оригінальність його архітектури зумовила багато питань у сучасних дослідників історії. Найбільше їх пов'язано з першим проектом форту, який не був до кінця втілений. Значна зруйнованість споруд форту також не сприяє розкриттю його таємниць. Суттєву проблему для дослідників складає розпорошеність та фрагментарність архівних матеріалів про форт в українських архівах. Повний комплект архівних матеріалів, який знаходиться в РГВИА, залишається недосяжним для дослідників на невідомий час, якщо не назавжди. Тим не менше, відсутність першоджерел не є нездоланною перешкодою. Ця стаття є прикладом того, що порівняльний метод в дослідженні фортифікації, через уважний розгляд та порівняння аналогічних за призначенням споруд (в нашому випадку – мортірних казематів), які будувалися в той же історичний період в різних країнах, може дати відповіді на поставлені питання. І хоча відповіді не завжди є вичерпними, залишивши нерозкритими окремі аспекти, основну задачу можна вважати розв'язаною.

Подальші дослідження Дубенського форту-застави з часом дозволять створити повний опис непрості історії його будівництва, модернізації, служби в мирні часи та в роки Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

- Андреев, А. 2008. Керченская крепость. *Military Крым. Военно-исторический журнал*. №9
- Житкевич, Н. А. 1907. *Применение железо-бетона в крепостных сооружениях*. Санкт-Петербург.
- Махновець, О. М. 2002. *Дубенський форт. Частина 1*. Рівне
- Савчук, П. 2001. *Дубенський форт*. Рівне: Ліста.
- Теляковский, А. 1855. *Фортификация. Часть вторая. Долговременная фортификация*. Санкт-Петербург: Типография Главного штаба.
- Тимченко-Рубан, Г. 1912. *Очерк деятельности Великого князя и Императора Николая Павловича как руководителя военно-инженерной частью*. Том I. Санкт-Петербург.
- Ющенко, М. В. 2013. До історії будівництва Дубенського форту-застави: особливості першого проекту 1885 року та французькі риси в архітектурі форту. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової воєнно-історичної конференції*. Київ.
- Яковлев, В. В. 2000. *История крепостей*. СПб.: Издательство Полигон.
- Balliet Jean Marie. 2005, 2013. *Le général de Chasseloup de Laubat [1754-1833]. Actes du colloque Artillerie et fortification*.
- Balliet Jean Marie. 2016. *Der französische Genieoffizier Chasseloup de Laubat und der napoleonische Einßuss auf den Festungsbau in Norditalien (1796–1814)*, w: A. Kupka (red.), *Ars militaris nach der Revolution. Der europäische Festungsbau in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts und seine Grundlagen*, Regensburg.
- Carnot Lazare. 1812. *De la défense des places fortes*. Paris
- Corbin, Chef de Bataillon. 1888/1892. *Cours de fortification permanente. 1ère partie. Les principes de la fortification déduits de son histoire*. Planches; Ecole d'application de l'artillerie et du génie..
- Duffy Christopher. 1985. *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789. Siege Warfare, Volume II*.
- Fort Sint Pieter. *Maastricht under ground*. English brochure to use during a guided tour.
- Hogg Ian. 1981. *The History of Fortification*. New York: St. Martin's Press Inc.

- Les fortifications Séré de Rivières : un patrimoine militaire français exceptionnel. Site. *Fortiffsere* [online]. Available at: <https://www.fortiffsere.fr/les-fortifications-sere-de-rivieres-un-patrimoine-militaire-francais-exceptionnel/> [Accessed 15 March 2023]
- Lepage Jean-Dens G. G. 2009. *French fortifications 1715-1815: an illustrated history*. McFarland, Incorporated, Publishers.
- Nederlands Vesting Museum. Site. *Nederlands Vesting Museum* [online]. Available at: <https://www.vestingmuseum.nl/museum-2/?lang=en> [Accessed 15 March 2023]
- Philips G. 1866. *Field and Permanent Fortification, and of the attack of fortresses*. London: Benjamin Pardon, Paternoster Row.
- Rolf Rudi. 2003. *A dictionary of modern fortifications*. Middelburg: PRAK Publishing.
- Schmoelzl Joseph. 1873. *Die artilleristische Verteidigung der Festungen*. Berlin.
- Virgin Jean Bernard. 1781. *La défense des places mise en équilibre avec les attaques savantes et furieuses d'aujourd'hui*. Stockholm.
- Zastrow A. 1854. *Geschichte der beständigen Befestigung; oder, Handbuch der vorzüglichsten Systeme und Manieren*. Leipzig: Verlag von A. Winter.

Архівні джерела:

- РГВИА, ф. 651, оп. 2, сп. 165.
- ЦДІАК України ф. 1192, оп. 1, сп. 23.
- ЦДІАК України, ф. 1463, оп. 1. сп. 1, л. 3, 4-6.
- НІАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.3 [Електронний ресурс]/ Режим доступу до ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_003d.jpg
- НІАБ, ф.1477, оп.1, д.136, л.24 [Електронний ресурс]/ Режим доступу до ресурсу: http://niab.by/wajna_1812/dokumenty/1477-1-136/NIAB_LA_1477_1_136_024d.jpg

Інтернет джерела:

- Fort San Cristobal [онлайн], (без дати). *Google Maps*. [Дата звернення 28 грудня 2023]. Режим доступу: <https://www.google.com/maps/place/Fort+San+Cristobal/@42.8540972,-1.6656479,835m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0xd50ed4dac7d042d:0x3f384e36c0660462!8m2!3d42.8545076!4d-1.664083!1s/m/03cvs0p?entry=ttu>
- Fortress of Guadalupe [онлайн], (без дати-а). *Google Maps*. [Дата звернення 28 грудня 2023]. Режим доступу: <https://www.google.com/maps/place/Fortress+of+Guadalupe/@43.3704238,-1.8192076,828m/data=!3m1!1e3!4m6!3m5!1s0xd5109c3cc639603:0x82212bcaaddbee80!8m2!3d43.3703959!4d-1.8180698!1s/g/11btsv9db6?entry=ttu>
- Fuerte De San Marcos [онлайн], (без дати). *Google Maps*. [Дата звернення 28 грудня 2023]. Режим доступу: <https://www.google.com/maps/place/Fuerte+De+San+Marcos/@43.2975423,-1.9135262,207m/data=!3m1!1e3!4m14!1m7!3m6!1s0xd5109c3cc639603:0x82212bcaaddbee80!2sFortress+of+Guadalupe!8m2!3d43.3703959!4d-1.8180698!1s/g/11btsv9db6!3m5!1s0xd51af4bd9a0b5e3:0xebab28121b62a5aa!8m2!3d43.2973931!4d-1.9140544!1s/g/121dchlr?entry=ttu>
- Visita guiada al fuerte Alfonso XII [онлайн], (без дати). <https://sancristobalxtrem.es/>. [Дата звернення 28 грудня 2023]. Режим доступу: <https://sancristobalxtrem.es/visita-al-fuerte-on-line/>

Maxim Yushchenko,
Public Organization «KYUR»

Olena Datsiuk,
Head of the Scientific and Research
Department «History of Fortification»,
National Historical and Architectural
Museum «Kyiv Fortress»

Oleksandr Tunytskyi,
Architect

MORTAR CASEMATES OF THE DUBNO OUTPOST FORT: DESCRIPTION OF THE STRUCTURE AND COMPARISON WITH EUROPEAN AND RUSSIAN ANALOGUES

The article is devoted to a underexplored part of the Dubensky outpost fort – mortar casemates, which was an important and original part of the first project of the fort. The fort, was built during 1885-1890, but since 1892, work was started that led to a significant change in the appearance of the entire fort, as well as a revision of the purpose and use of a number of parts of the fort built according to the first project. The history of the appearance and use of mortar casemates in Western European and Russian fortification of the 19th century, their main features, and the description of the mortar casemates of the Dubno outpost fort are briefly reviewed.

Keywords: Dubensky fort-outpost, mortar, mortar casemate, casemate battery, rampart, terreplein, bastion, curtain, range (caponier) front, reduit, caponier.

*Рис. 1. 13-дюймова мортира в казематі мортирної батареї в форті Нельсон, Великобританія.
Фото з мережі Інтернет*

*Рис. 2. Мортирний каземат батареї фортеці Керч, вид в напрямку стрільби.
Фото з мережі Інтернет*

*Рис. 3. Рів-галерея перед амбразурами мортирної батареї фортеці Керч.
Фото з мережі Інтернет*

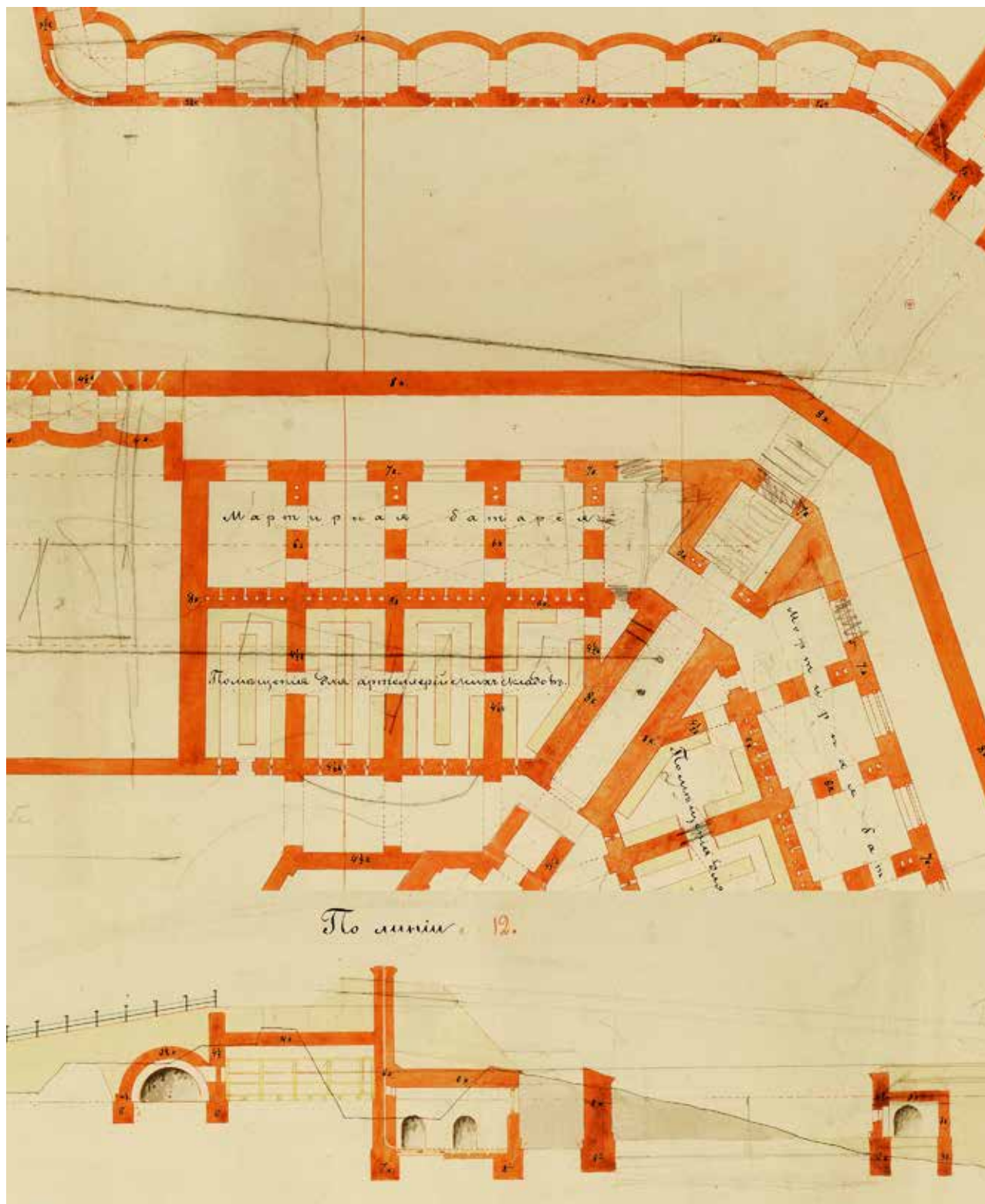

Рис.4. План та розрізи муртирних казематів Звіринецького форту, архівне креслення

Рис. 5. Вигляд колишньої мортирної батареї в форті-заставі Дубно до підриву в 1915 році, архівне фото. Вид з півночі

Рис. 7. Сучасний вигляд правофлангового мортирного каземату в форті-заставі Дубно. Фото М. Юценко

Рис. 6. Сучасний вигляд мортирної батареї в форті-заставі Дубно. Фото М. Юценко. Вид з півдня

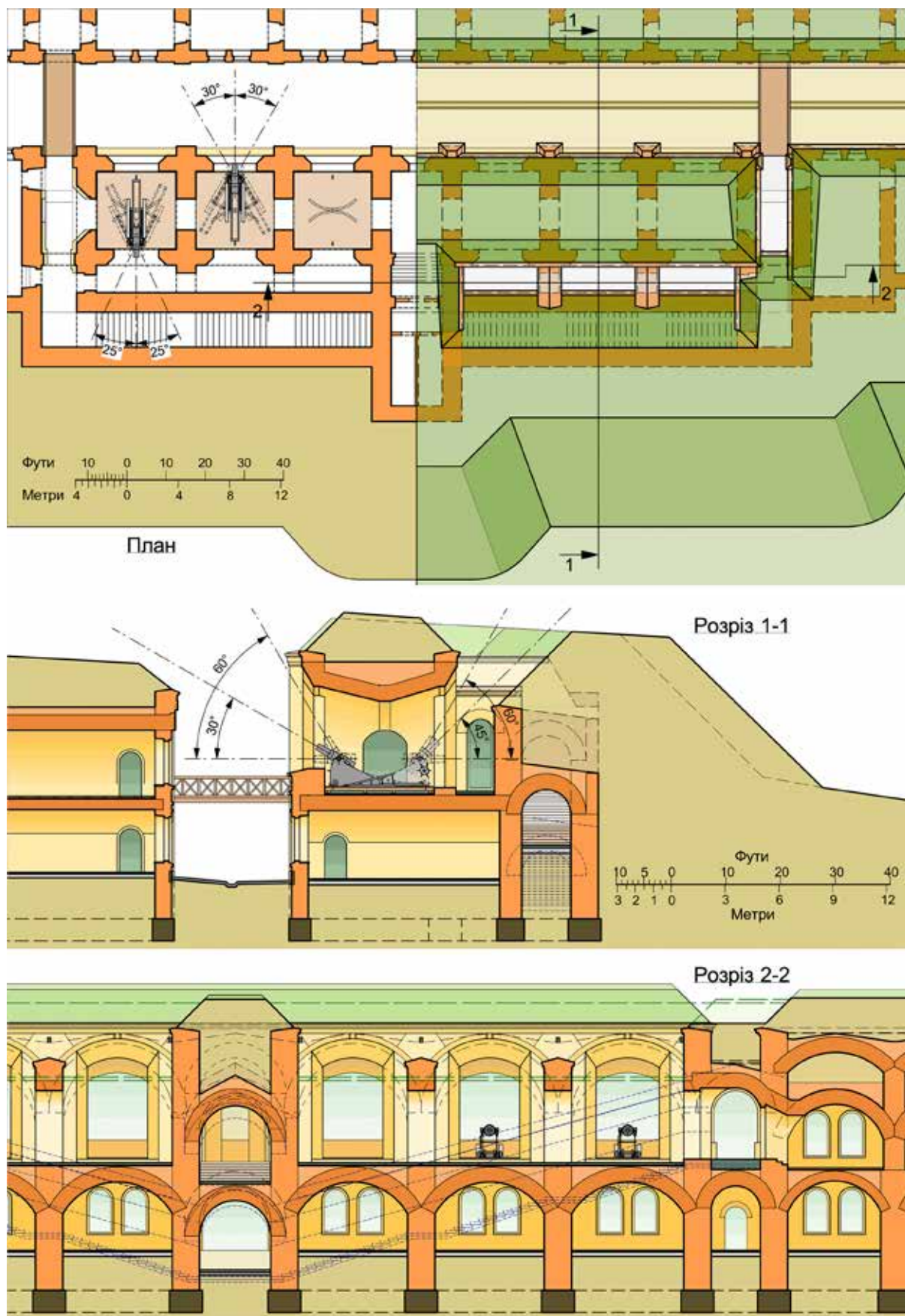

Рис. 8. План та розрізи муртирних казематів форту-застави Дубно.
Автор креслення А.Тупицький

Тетяна Шульженко,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Світлана Павлова,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ПАМ'ЯТКИ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО МОРЯ: ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У статті зібрано інформацію про археологічні дослідження та відкриті пам'ятки на території Чигиринщини в XIX-XXI ст., що в 1950-х рр. були віднесені до зони затоплення водами Кременчуцького водосховища і в наш час втрачені для наукової спільноти. В ході багаторічних досліджень регіону було відкрито низку різночасових археологічних пам'яток, що значно розширили уявлення про життя та побут давнього населення Чигиринщини та Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Кременчуцьке водосховище, археологічні дослідження, втрачені пам'ятки, Чигиринщина, затоплені села.

Кременчуцьке водосховище – найбільше водосховище Дніпровського каскаду, розташоване на території Полтавської, Кіровоградської та Черкаської областей. Його поява пов'язана із будівництвом однойменної гідроелектростанції. Заповнення чаші відбулося 1959–1961 рр. Це творіння людських рук є найбільшим за площею в Україні – 2225 км², загальний об'єм водойми становить 13,5 км³. Сьогодні водосховище відіграє важливу роль у забезпеченні надійної роботи Об'єднаної енергосистеми України, адже Кременчуцька ГЕС здійснює балансування енергосистеми впродовж доби, являючись аварійним і частотним резервом.

За більше ніж пів століття рукотворне море стало частиною життя місцевого населення, однак до цього часу немає єдиної точки зору про доцільність його побудови. Утворення водойми перш за все докорінно змінило людський побут, зруйнувало усталений спосіб життя, розпорошило сільські громади та родини, докорінно змінило ландшафт та природне середовище. Зазнала великих втрат і історична наука. В результаті затоплення середньої частини Дніпра (приблизно від порту «Адамівка» до сучасного Світловодська – прим. авторів) під водою було поховано велику кількість археологічних пам'яток України. Історична Чигиринщина теж віддала новоствореному морю значну частину своїх територій, а разом з ними і сліди давньої минувшини краю. Так, з карти назавжди зникли такі Придніпровські села: Бужин, Боровиця, Топилівка, Тіньки, Рацеве, Шабельники, Кожарки, Калантаїв, Адамівка, Мудрівка, Вітове Гушівка (Рис. 1).

Історія будівництва, масштабне переселення населених пунктів, долі людей та втрачена історична минувшина сьогодні активно досліджуються краєзнавцями, працівниками архівних та музейних установ. Зокрема, у 2013 р. вийшла друком книга О. Зленка «От Крылова до Новогеоргиевска», у 2016 р. побачила світ робота О. Бабенка та І. Петренка «Нове наше море. Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла». Історія переселення придніпровських сіл Чигиринщини зі значною фото базою та спогадами очевидців була викладена в книзі Н. В. Чигирик «Загублені села», видана у 2019 р. Втрачена археологічна спадщина подана в статтях В. І. Полтавця «Археологія Кременчуцького моря» (2003 р.), В. І. Полтавця та В. В. Нероди «Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині» (2006 р.), К. М. Капустіна «Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII–XV ст.» (2011 р.), О. О. Бабенка «Археологічні дослідження в чаші Кременчуцького водосховища» (2018 р.). Деякі археологічні об'єкти з території затоплення описані в книгах: О. Б. Супруненко «З історії археологічних досліджень на Полтавщині» (2006 р.), Нераденко Т. М. «Археологія Чигиринщини» (2012 р.), Куштана Д. П. «Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (2013 р.) та ін.

Дана робота є спробою звести в єдине ціле наявні відомості про археологічні пам'ятки на території затоплених сіл Чигиринщини: Боровиця, Бужин, Шабельники, Адамівка, Рацеве, Вітове, що були зафіксовані в науковій літературі в XIX-XXI ст. Вивчення пам'яток цієї місцевості є невід'ємною складовою давньої минувшини не лише Чигиринського краю а й Середнього Подніпров'я, яке зіграло ключову роль в історичному розвитку українського народу.

Боровиця

Сьогодні село в Черкаському р-ні Черкаської обл. Місце розташування населеного пункту змінювалося декілька разів. В XVII ст. Боровиця – містечко князя Вишневецького, що входило до складу Черкаського староства і розташовувалося на рукаві Дніпра – р. Гречанці та на її притоці р. Боровичці (Євлашовский, Окольский, Машкевич 1896, с. 173). Містечко губилося у густому бору, через що напевно і одержало свою назву. Пізніше с. Боровиця розмістилося за 2 км від попереднього місця, поряд із с. Шабельниками, та перебувало у складі Чигиринського повіту Київської губернії (Похилевич 1864, с. 677). У 1959 р., в зв'язку із будівництвом Кременчуцької ГЕС село знову змінило своє розташування і перемістилося за 2 км від старого місця, на крутосхили Дніпра.

Археологічні пам'ятки в межах Боровиці відомі з XIX ст. Л. Похилевич, подаючи опис села, вказував на сліди населеного пункту XVII-XVIII ст., місця кількох битв: 1637, 1677-1678, 1736 рр. та давній колодязь, пов'язаний з монастирем (1864, с. 676-677). За свідченнями В. Б. Антоновича в околицях с. Боровиці розташовувалося 67 курганных насипів, 4 з яких були пошкоджені скарбошувачами (1895, с. 111). О. Бобринський в межах «Боровицького сільського общества», в селах: Боровиця, Мудрівка і Топилівка, нарахував 50 могил, 10 з яких мали власні назви: «Высокая, Дондарка, Гончарка-Денисих, Свихарка, Баранников, Толстая, Близнецы (две), Слвинковые, Раковы, Костыкова» (1894, с. 52). В 1891 р. на території села було знайдено скарб із 375 срібних монет XVII ст. та 4 бронзові браслети (Антонович 1895, с. 111).

Перелік археологічних об'єктів в межах с. Боровиці значно розширився в середині XX ст. В 1955 р. розвідкою М. Шмаглія та Р. Юри на території села були виявлені: стоянка епохи бронзи із типовими фрагментами ліпних горщиків та рештками людських кісток, поселення скіфського часу з великою кількістю залишків посуду цього періоду, давньоруське поселення із фрагментами кружальної кераміки близької до ранньослов'янської VIII-IX ст. У 1958 р. дослідження руського поселення продовжив Е. Симонович, який під час збору підйомного матеріалу виявив кружальну кераміку XII-XIV ст. (Нераденко 2012, с. 56).

Боровицькі кургани досліджувалися і після заповнення чаші Кременчуцького водосховища. Зокрема, у 1964 р. розвідкою В. О. Круца між Боровицею та Тіньками було зафіксовано 12 написів, всі вони знаходилися поблизу береговою схилу. Решта, згадуваних дослідниками попередніх періодів, імовірно, опинилася під водою (Нераденко 2012, с. 56). В 1970-х рр. курган під назвою «Павлюкова Могила», що розташований на березі Кременчуцького моря, обстежувався О. Петриченком, в 1987 р. – Т. М. Нераденко. Пам'ятку було поставлено на державний облік під № 2122 (Нераденко 2012, с. 58). Також на державний облік поставлено групу із 3-х курганів на північному сході с. Боровиці – охоронний № 2123

Бужин

У XIX ст. Бужин – містечко Шабельницької волості Чигиринського повіту Київської губернії, пізніше село Чигиринського р-ну Черкаської обл. Розташовувалося біля р. Дніпро між піщаними кучугурами і невеликими болотами. Л. Похилевич занотував переказ місцевих жителів, згідно якого в давнину Бужин був великим містом із 40 церквами. В підтвердження версії дослідник навіть відкрив у 1820 р. між Бужином та Боровицею два великі кладовища «на которых обнаруженные человеческие кости были больших размеров, против нынешних людей, и по некоторым остаткам должно полагать, что умершие были погребены обвитые саваном из золотой и серебряной парчи. Судя по этому, а также по находимым золотым и серебряным серьгам, кольцам, браслетам, пуговкам и другим вещам, с драгоценными камнями, должно полагать, что древний Бужин был богатый город» (1864, с. 674). Про знахідки людських кістяків неймовірних розмірів писав і Е. Руліковський, готуючи статтю про Бужин для «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich». Зокрема, дослідник наголошував, що подібна знахідка не перша для містечка (1880, с. 487).

В 1860 р. на території села було відкрито фундаменти давньої споруди, а поряд поховальну урну із перепаленими людськими рештками. За В. Б. Антоновичем, неподалік Бужина розташовувалося велике городище трикутної форми частково розмите водами Дніпра (1895, с. 112). Е. Руліковський вказував на ряд старовинних могил поряд з Бужином, наголошуючи, що «це пам'ятники різного призначення і дуже різних дат» (1880, с. 487).

Невелику колекцію речей біля Бужина було знайдено у 1913-1915 рр.: бронзові стріли скіфського часу, старовинну намистину синього кольору, мідну поясну пряжку XII ст. та речі більш пізніх періодів. Особливо цікавими виявилися 2 фібули «готського типу» та декілька тонких мідних браслетів (Отчет Археологической комиссии 1918, с. 198).

У 1955 р. розвідкою Р. Юри та М. Шмаглія на території Бужина було зібрано фрагменти глиняного ліпного посуду періоду бронзи, місце знахідок – розвіяна піщана дюна на самому березі Дніпра. Ще одне поселення цього ж часу було відкрите на північному сході від села, в урочищі «Окопи» (Нераденко 2012, с. 59). Поселення бронзового періоду, на піщаному пагорбі біля стариць, у 1956 р. відкрив В. М. Даниленко, однак поодинокі фрагменти кераміки засвідчили знищення культурного шару і безперспективність подальших розкопок. Між селами Бужин і Рацеве загін Даниленка відкрив 10 поселень чорноліської культури, за висновком Валентина Миколайовича вони могли бути тимчасовим літнім стійбищем (1959, с. 21).

Шабельники

Колишнє село Чигиринського р-ну Черкаської обл. В XIX ст. – центр Шабельницької волості у складі Чигиринського повіту Київської губернії. За Л. Похилевичем розташовувалось біля підношви Дніпровських гір за 2 версти від Бужина і в давнину було його передмістям (1864, с. 676). Зі створенням водосховища жителі були переселені до новоствореного с. Тінки.

На значну кількість пам'яток в Шабельниках вказували дослідники XIX-початку XX ст. За О. О. Бобринським та Л. І. Похилевичем у селі, на пагорбі, збереглися залишки давнього укріпленого городища і чисельна кількість курганів довкола населеного пункту (1864, с. 676, 1894, с. 52). За енциклопедичним словником Ф. Брокгауза і І. Ефрона поблизу Шабельників розміщувалось напівкругле городище і група із 24 курганів, які не досліджувались. (1903, с. 84). За В. Б. Антоновичем вказані кургани розміщувались за 3 версти від Шабельників (1895, с. 112). Л. І. Похилевич повідомляв, що у 1820 р. неподалік села було відкрито 2 давніх кладовища із кістяками незвично великих розмірів та речами із золота, срібла та бронзи (1864, с. 674). Схоже відкриття занотував О. О. Бобринський, за його даними у 1833 р. неподалік села, на березі Дніпра, було розмите давнє кладовище із великою кількістю срібних, золотих, бронзових речей: перстнів, браслетів, ланцюжків, гудзиків та ін., археологу вдалося придбати декілька знахідок, решта була продана тими, хто їх знайшов (1894, с. 52). У «Енциклопедичному словнику Брукгауза і Ефрона» та у В. Б. Антоновича зазначається, що подібний скарб було відкрито неподалік Шабельників у 1847 р., серед знахідок були: 2 золоті сережки та 5 підвісок, прикрашених смарагдами, бірюзою та кришталем; 1 срібна сережка та 2 перстня; бронзова привіска і 36 наконечників до стріл а також вироби із заліза, каменю та глини (1903, с. 84, 1895, с. 112). Про схожі відкриття на цій території повідомляв і Е. Руліковський, готуючи статтю про Бужин для «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...» зазначаючи, що подібні знахідки є непоодинокими в цій місцевості (1880, s. 486).

У 1955 р. Р. О. Юрою та М. М. Шмаглієм на території с. Шабельники було відкрито могильник зрубної культури. У 1956 р. територію села обстежив В. М. Даниленко, виявивши на південно-західній околиці крем'яні знаряддя неолітичного періоду (Нераденко 2012, с. 172). В цьому ж році, на території Шабельників працювала археологічна експедицію М. Ю. Брайчевського, яка обстежила поселення, розташоване в північно-східній частині села, за 250-300 м від річища Дніпра. Підйомний матеріал складався переважно з фрагментів кераміки, яка за формою вінець нагадувала давньоруську. Уламки посуду датуються XIII–XIV ст., за результатами досліджень науковці дійшли висновку, що тут могло існувати поселення післямонгольського періоду (Капустін 2011, с. 120).

У 1958 р. в Шабельниках працював Е. О. Симонович та відкрив поселення ранньослов'янського часу, виявлене в обриві корінного берега Дніпра. Досліднику вдалося прослідкувати залишки залізоплавильної печі зі шматками криці та уламки ліпного і гончарного посуду, останній датується VIII-X ст. н. е. (Нераденко 2012, с. 173).

Адамівка

Колишнє село Чигиринського р-ну Черкаської обл. У XIX ст. було центром Адамівської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Розташовувалося за 10 верст на південний схід від Чигирини, під степом при «каламутній річці Шибик, що впадала в Дніпро» (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego 1880, s. 22).

Відомості про археологічні пам'ятки в околицях с. Адамівки зустрічаються в наукових публікаціях першої половини XIX ст. В дослідженнях Я. Ліппомана, що були опубліковані у повідомленні дійсного члена Одеського товариства історії і старовини Ліповського в 1844 р. повідомлялося: «В Чигиринському повіті, по дорозі між селами Мордовою і Адамівкою в одній групі їх (курганів – прим. авторів) до шести» (1844, с. 598). За Л. Похилевичем в селі, на узвишші, збереглися фундаменти давніх будівель, за переказами місцевих жителів – залишки колишнього жіночого монастиря, біля нього розміщувалася давня криниця (1864, с. 668). У I-му томі «Słownik geograficzny Królestwa

Polskiego...» вказано, що «В селі є висока могила, на якій колись був монастир, зруйнований у 1678 р., коли Чигрин був узятий і зруйнований турками і татарами під проводом візира Кара Мустафи» (1880, с. 22). Сліди кровопролитної битви з турками 1678 р. були помічені Похилевичем, Бобринським та Антоновичем на північній околиці села, вздовж дороги, що вела в Бужин і Тарасівку, неподалік висохлого озера Червоного (1864, с. 668, 1894, с. 52, 1895, с. 114). На Адамівських полях виднілися також окопи та залишки будівельних конструкцій, за Похилевичем – сліди битви князя Ромодановського та гетьмана Самуїловича (1864, с. 668) (Рис. 2). Окрім цього, неподалік Адамівки Володимир Антонович нарахував 8 курганных насипів, 3 з яких, за свідченнями вченого, були зруйновані скарбощукачами (1895, с. 114).

Масштабні археологічні дослідження пам'яток с. Адамівки пов'язані з будівництвом Кременчуцької ГЕС та розпочалися у 1956 р. За висновками відомого вченого та археолога О. І. Тереножкіна: «Гребля майбутньої гідроелектростанції мала перекрити Дніпро там, де він виходить із Лісостепу в степове Причорномор'я. В зону затоплення потрапляли величезні території в долині Дніпра від с. Табурище Ново-Георгіївського р-ну до м. Канева. Слід дослідити безліч стародавніх пам'яток, що знаходяться на затоплюваній місцевості» (1959, с. 3). З цією метою Інститутом Археології АНУРСРС поряд з іншими дослідженнями, було організовано комплексну експедицію, яка проводила роботи на Правобережжі Дніпра, зокрема, на ділянці між Чигирином та Новогеоргіївськом. Археологічні дослідження проводилися 4-ма загонами, під керівництвом: О. І. Тереножкіна, В. М. Даниленка, Є. Ф. Покровської та Д. Т. Березовця.

Адамівські пам'ятки протягом 1956–1957 рр. досліджував загін первісної археології Кременчуцької комплексної експедиції під керівництвом В. М. Даниленка, також в розкопках приймали участь: С. Березанська, О. Шапошнікова, Р. Ветштейн, П. Єфіменко, В. Петренко (1959, с. 13–14).

До найдавніших пам'яток із археологічного комплексу Адамівки дослідники віднесли об'єкти відкриті в урочищах: «Грузьке» – період раннього і пізнього неоліту; «Чамайданівка» та «Солонича» – уривки шару із заляганням матеріалу *in situ* часів ранньої та середньої бронзи. Нижче ґрунтового покриву археологам зустрілись типові залишки давньоаямного часу II–III тис. до н. е., а в основі шару – матеріали пізньокатакомбної культури з типовою керамікою, прикрашеною ялинковим орнаментом (Полтавець 2003, с. 45, Даниленко 1959, с. 20), (Рис. 3).

Вагомою пам'яткою періоду середньої бронзи В. Даниленко визначив курган в урочищі «Магдівське», на південній околиці Адамівки. В ньому було відкрито 15 поховань катакомбного часу та 2 впускних скіфських V–IV ст. до н. е. Великий інтерес дослідника викликали поховання бронзового періоду. Це були групові захоронення: чоловіка, жінки і немовляти в одному випадку, в іншому – немовляти, вище якого знаходився скелет дорослої людини, імовірно жінки. Деякі з них супроводжувалися посудом, в двох випадках – звичайними плоскодонними горщиками катакомбного типу, в одному – плечистим плоскодонним горщиком, прикрашеним ялинковими рядами відтисків гусеничного штампі. Пам'яткою чорноліського часу виявилось поселення на півдні села, в урочищі «Монастирище». В східній частині поселення були зафіксовані залишки двох паралельних валів та знайдено характерний для чорноліського періоду набір предметів: фрагменти тюльпаноподібних горщиків і уламок глиняної форми для відливу масивного «дротового» браслету (Даниленко 1959, с. 20–21).

В центрі чорноліського поселення у 1956 р. було відкрито характерний зольничний горб білогрудівського типу. На незначній відстані від нього виявилися сліди ще двох менших, сильно розораних горбів. Великий Адамівський зольник на час розкопок мав висоту близького 1 м, діаметр близько 40 м та був опуклої форми. Центр насипу виявився порушений землянкою сарматського часу (Березанська 1970, с. 21).

Адамівські зольники у 1957 р. досліджувала С. Березанська. Цікаві результати дали розкопки найбільшого горба, що дало змогу дослідниці простежити два етапи існування пам'ятки: перший – до створення насипу, коли відкрита, під рослинними та зольними шарами, площадка з глиняним кільцем слугувала місцем для здійснення обрядів жертвоприношення, головну роль в яких відігравав вогонь, другий – коли ця площа перетворилася в місце зберігання залишків культових церемоній та побутових відходів. Науковиця відмітила значимість Великого Адамівського зольника для подальшого вивчення пам'яток подібного типу: «Зараз ще немає достатньо даних для того, щоб вирішувати, яким саме з цих обрядів (йдеться про культ вогню – прим. авторів) слід пояснювати походження зольників білогрудівського типу. Проте є достатньо підстав вбачати в них залишки таких обрядів. І в цьому переконанні не останнє місце належить зольнику Адамівки (1970, с. 23). Два інші насипи виявилися характерними для білогрудівської культури, але простішими за своєю структурою.

Віднайдені в трьох насипах знахідки були типовими для всіх зольників білогрудівської культури, головна їх риса – фрагментарність кераміки. За складом знахідок вони відносяться до чорноліського часу VIII–VII ст. до н. е. (1970, с. 25).

Під час археологічних робіт на території села було також відкрито поселення черняхівської культури, що займало значну ділянку сільської території і на думку М. В. Даниленка «безсумнівно підлягало розкопкам», однак воно було затоплене так і не дочекавшись свого дослідника (1959, с. 21).

Рацеве

Село в Черкаському р-ні Черкаської обл. В XIX ст. належало до Рацівської волості Чигиринського повіту Київської губернії. До 1954 р. як і інші населені пункти колишнього Чигиринського р-ну, входило до складу Кіровоградської обл. (Рис. 4)

Під час створення чаші Кременчуцького водосховища у 1958 р. жителі Рацева а також сіл: Вітове, Калантаїв, Кожарки і Гушівка переселилися до новоствореного населеного пункту, що розмістився на правому березі Кременчуцького водосховища за 13 км від Чигирини. Старе село розташовувалось між болотами, що тягнулися до Дніпра і Тясмину та омивалося струмком Шибик (Похилевич 1864, с. 669).

Археологічні пам'ятки в межах населеного пункту відомі з XIX ст. О. О. Бобринським тут були помічені сім курганных могил із назвами: Гостра, Губата, Розкопана, Бражничка, Курені, Шерайлика та Стукальська. Біля с. Кожарки дослідник вказав на чотири могили, одна з яких називалась Мартишева, усі інші без назви (1894, с. 52). В. Б. Антонович повідомляв про давнє городище 1, 5 верст в діаметрі та обнесене валом, розташоване за 6 верст від села, біля нього розміщувалось 6 курганів. Ще один насип знаходився в урочищі «Попелеве» (1895, с. 114).

У 1956 р. розвідкою В. М. Даниленка на території Рацева було виявлено кілька різночасових археологічних об'єктів: стоянка пізньонеолітичного часу на розвіяному піщаному пагорбі в північній частині села; поселення доби ранньої та середньої бронзи на піщаному пагорбі біля стариць; поселення чорноліської культури – одне з 10-ти відкритих на Тясміні В. М. Даниленком, знаходилось на північній околиці села (1959, с. 21, Нераденко 2012, с. 111).

У 1970-х рр. кургани довкола Рацева були обстежені В. І. Полтавцем, О. Т. Петриченком, Т. М. Нераденко та О. В. Білецькою, наприкінці 1980–1990-х рр. – В. В. Неродою. На землях сучасного села під охорону держави взято 17 курганів (Нераденко 2012, с. 112).

У 2002 р. розвідкою В. В. Нероди було виявлено багаточислове поселення доби бронзи, ранньозалізного віку та черняхівської культури неподалік селища Гушівка (Нераденко 2012, с. 111).

Вітове

Село у Черкаському р-ні. Черкаської обл.. У XIX ст. відносилось до Рацівської волості Чигиринського повіту Київської губернії. Розташовувалося на лівому боці р. Тясмину за 10 верст нижче Чигирини. Наприкінці 1950-х рр. XX ст. переселене в зв'язку із будівництвом Стецівської захисної дамби (Чигирик 2019, с. 59). Територія старого села частково затоплена, частково знаходиться на узбережжі Кременчуцького водосховища.

У 1964 р під час огляду берегів Кременчуцького водосховища, археологічною розвідкою під керівництвом В. О. Круца в межах села було відкрито ряд різночасових археологічних об'єктів, всі вони сконцентровані на березі сучасного моря (на береговій лінії протяжністю 2 км, від урочища «Кінець Київської гори» до ферми с. Вітове – прим. авторів) і повністю або частково зруйновані водою. Тут було знайдено пам'ятки різних історичних періодів: насипи курганів, в одному з яких розчищено впускне поховання скіфського періоду, ґрунтовий могильник зрубної культури, залишки значних поселень черняхівської та чорноліської культур. На останньому виявлено два скупчення уламків ліпного посуду, відстань між якими становила 100–200 м. За висновками В. І. Полтавця та В. В. Нероди, відкриті поселення в той час ще розташовувались на березі водосховища: одне поблизу ферми, друге – вище за течією Дніпра (2006, с. 58).

На півночі села відомі 28 курганных насипів, розташовані з обох сторін траси Кременчук-Черкаси, між селами Вітове-Рацеве. В 1990-х рр. вони були обстежені співробітниками Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. Мають реєстраційний охоронний № 5339. Ще 6 насипів взято на облік під № 4264 (Нераденко 2012, с. 63)

В грудні 1968 р. на лівому березі Тясмину, неподалік від дамби сучасного водосховища, при спорудженні земляного полотна для шосе Черкаси-Кременчук, поблизу с. Вітове колишнього Чигиринського р-ну було знайдено скарб римських срібних монет. Зі слів дорожнього майстра

М. А. Набоки, скарб знайшли в горщику, верхня частина якого була зрізана бульдозером. В землі розшукали близько 30 монет. В травні 1969 р. на тому ж місці знайшли ще 70 екземплярів [Шульженко 2021, с. 196].

У 1981 р. на території села працювала археологічна експедиція ІА АН УРСР «Славутич» на чолі з Д. Я. Телегіним і О. М. Титовою. Науковцями було обстежено пам'ятки, відкриті в ході археологічних досліджень минулих років, а також виявлено поселення ранньоскіфського часу за 4 км на схід від населеного пункту, на березі затоки (Полтавець, Нерода 2006, с. 58, Нераденко 2012, с. 63 (Рис. 5).

У 1990-х рр. пам'ятки с. Вітове досліджувались учителем Рацівської школи М. В. Сайком та співробітницею Черкаського обласного краєзнавчого музею О. В. Білецькою.

У 2004 р. їх обстежили працівники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» – В. І. Полтавець, В. І. Терновський, М. Д. Ковіня та старший науковий співробітник Археологічної інспекції Управління культури Черкаської обласної державної адміністрації В. В. Нерода. Було зібрано численну колекцію археологічних знахідок – здебільшого уламків ліпного посуду та кісток. На сьогодні значна притерасна частина поселення розмита, а та що залишилася на терасі, – під людськими городами (Полтавець, Нерода 2006, с. 58).

З проведеного дослідження бачимо, що пам'ятки археології у зоні будівництва Кременчуцького водосховища привернули увагу наукової спільноти ще в ХІХ ст., з часу становлення археологічної науки в Україні. Активізація археологічних досліджень на цій території була пов'язана безпосередньо з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Масштабні дослідження 1956–1960-х рр. довели насиченість території археологічними пам'ятками різних історичних періодів від мезоліту до козацьких часів і пізніше. Важливими для археології стали відкриття городищ та поселень ранньозалізного віку та ранньослов'янських часів, що значно розширили уявлення про життя та побут місцевого населення в ці періоди на території Середнього Подніпров'я. Однак, за такий короткий період неможливо було дослідити в повній мірі всю територію, що підлягала затопленню, то ж, на жаль, значна частина пам'яток сьогодні зруйнована та назавжди втрачена для науки. Все ж дослідження тут не припинилися і після заповнення чаші водосховища. Від 1960-х рр. і до сьогодні продовжуються дослідження узбережжя Кременчуцького моря, результатами яких є зібрання значних колекцій кераміки та ін. речей із вже зруйнованих пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Мсква: Издание Императорского Археологического Общества.
- Арсеньев, К. К., Петрушевский, Ф. Ф. (ред.). 1903. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XXXIX. С-Петербург: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон.
- Березанська, С. С. 1970. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. *Археологія*, Т. XXIV, с. 20-31.
- Бобринский, А. А. 1894. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Т. 2. *Дневники раскопок 1887-1889 гг.* С-Петербург: Типография В. С. Балашева и Ко.
- Даниленко, В. Н. 1959. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института Археологии*. Вып. 8. Киев: Издательство Академии Наук Украинской УРСР. с. 13-21
- Евлашевский, Ф., Собеский, Я., Окольский, С. 1896. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2: Первая половина XVII ст. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Капустін, К. М. 2011. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини ХІІІ-ХV ст. *Археологія*, 4, с. 119-127.
- Липовский 1844. Курганы и валы Киевской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 1, с. 598-600.
- Нераденко, Т. 2012. *Археологія Чигиринщини*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.
- Отчет Археологической комиссии за 1913-1915 гг.* 1819. Петроград: Девятая государственная типография. с. 198.
- Полтавець, В. І. 2003. Археологія Кременчуцького моря. *Пам'ятки України*, 4, с. 41-51.
- Полтавець, В. І., Нерода, В. В. 2006. Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині. *Археологія*, 2, с. 58-62.

- Похилевич, Л. 1864. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев: Типография Киево-Печерской Лавры.
- Тереножкин, А. И. 1959. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*, Вып. 8. Киев. Издательство Академии Наук Украинской УРСР. с. 3-12.
- Чигирик, Н. В. 2019. «Загублені» села. Черкаси: Вертикаль.
- Шульженко, Т. М. 2021. Знахідки римських монет на території Чигиринщини в наукових публікаціях XIX–XX ст. *Могилянські читання 2021. Вивчення та збереження культурного надбання: до 95-річчя заснування Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»*. Зб. наук. праць. Київ: «Фенікс». с. 190-198.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. 1880. Tom

Teniana Shulzhenko,
Junior Researcher,
National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”

Svitlana Pavlova,
Deputy General Director for Scientific Work,
National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn”

ARTIFACTS OF THE KREMENCHUK SEA (RESERVOIR): HISTORY OF THE ARCHEOLOGICAL RESEARCH OF CHYHYRYN REGION

The article tells about the archeological research and artifacts of the territory of Chyhyryn region of the XIX–XXI centuries. Waters of Kremenchuk reservoir flooded this area in the 1950s; as a result, most of archeological artifacts were lost for scientists. However, many different times archeological artifacts were found over the years of the research of the region. These artifacts expanded the idea of the life of the ancient population of Chyhyryn region and the Middle Dnieper region.

Keywords: Kremenchuk reservoir, archeological research, lost artifacts, Chyhyryn region, flooded villages.

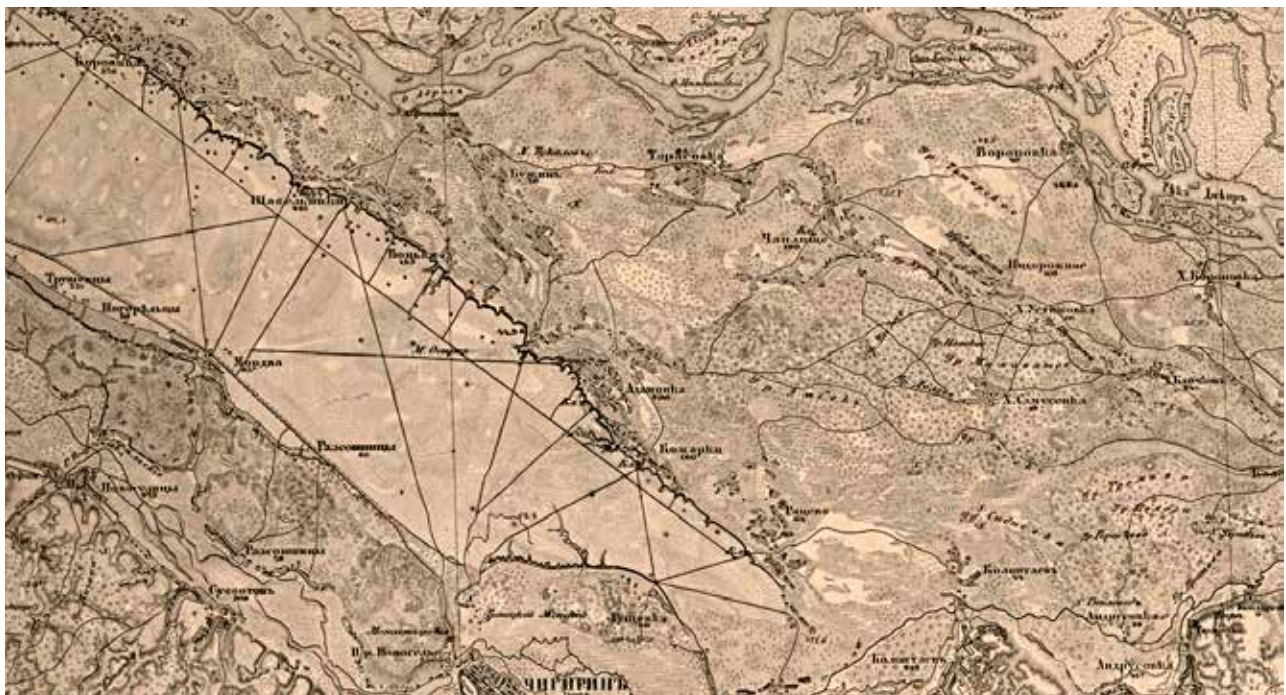

Рис. 1. Придніпровські села Чигиринщини на воєнно-топографічній карті XIX ст.

*Рис. 2. Адамівський узвіз. с. Адамівка напередодні затоплення.
Фото з родинного архіву Шульженка П. А., 1954 р. н. – переселенця з Адамівки*

*Рис. 3. Кераміка катакомбної культури.
Археологічний музей НІКЗ «Чигирин»*

Рис. 4. Землі Чигиринщини у складі Кіровоградської обл.
Фрагмент карти УРСР 1940–1941 рр.

Рис. 5. Експедиція «Славутич», 1981 р.
Дослідження узбережжя Кременчуцького водосховища неподалік с. Вітове.
Фото з фондів НІКЗ «Чигирин»

УДК 902(477)Захар'єв

Олександр Романюк,
Туристично-краєзнавчий центр управління культури
туризму та інформації Дунаєвської міської ради,
К-ПНУ ім. Івана Огієнка

АРХЕОЛОГ З ВАТРАЛІВ (В. А. ЗАХАР'ЄВ)

У статті розповідається про відомого на Поділлі краєзнавця, історика, архівіста, генеолога, журналіста і письменника Володимира Анатолійовича Захар'єва. Особлива увага звертається на його археологічну діяльність на теренах Дунаєвщини.

Ключові слова: Володимир Анатолійович Захар'єв, Ватраль, археологічні дослідження, Дунаєвщина, науковець, краєзнавець.

Володимир Анатолійович Захар'єв народився 17 вересня 1963 в селі Залісці на Дунаєвщині. На сьогодні він нам відомий як археолог, краєзнавець, історик, архівіст, генеолог, літератор і журналіст. З дитинства непохитним авторитетом і життєвим прикладом для нього був дідусь, сільський ветеринар, Антон Павлович Жовтонога. Саме він прищепив онуку цікавість до історії рідної краю (Григоренко 2013, с. 76). Відтак, ще зі шкільних років Володимир розпочав дослідження територій навколо рідного села і пошуки пам'яток минулого. В подальші роки археологічні розвідки стали частиною життя юного краєзнавця.

Свій творчий шлях у журналістиці Володимир Анатолійович розпочав як сількор 1980 р., а в 1984 р. вступив на заочне відділення факультету журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У липні 1985 р. став штатним працівником газети. Навчання завершив без відриву від виробництва у 1990 році. Далі понад 20 років він працював у ЗМІ Хмельниччини. Був директором Дунаєвського малого державного підприємства «Телестудія «Сині Озера», редактором Хмельницької телерадіокомпанії, головним редактором Дунаєвської районної газети «Дунаєвський вісник» (1998–2004 рр.), власним кореспондентом газет «Є Поділля», «Колесо» та деяких інших на півдні Хмельниччини. Відродив на Дунаєвщині районну організацію Національної спілки журналістів України, куди вступив 2001 року. Ініціював перетворення поетичної спілки ім. В. С. Бабляка у Дунаєвське літературно-мистецьке об'єднання «Сонях» ім. В. С. Бабляка і очолив його. Згодом випустив перший збірник «Сонях» та окремими книгами наукові дослідження про його діяльність та шлях районної газети. У 2005–2006 рр. обіймав посаду заступника голови Дунаєвської районної державної адміністрації з гуманітарних питань, комп'ютеризував випуск газети, перевів часопис на тижневик тощо. У 2008 році став власником столичної агенції «УКРІНФОРМ» по Хмельницькій області (2008–2011 рр.) і Головою Хмельницького обласного осередку Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України». Член правління Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України». Заступник першого заступника голови спілки. Член Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (2001 р.) і Товариства «Меморіал ім. Василя Стуса» (2008 р.), Спілки поляків України (2010 р.). Член науково-методичної ради Державного архіву Хмельницької області (2012 р.). Член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» (2010 р.) та Національної спілки краєзнавців України (2014 р.). Керував осередком «Митець» Хмельницької міської організації НСЖУ (2015–2017 рр.).

Володимир Анатолійович
Захар'єв

Віднедавна Володимир Анатолійович Захар'єв почав підписувати свої праці - Володимир Захар'єв (із Ватралів). Друзі, яких багато у творчої людини, чудово розуміли, що все, що походить від непересічної особистості має свій сенс і зміст. Так було і у цьому випадку.

Все, що стосувалося власного родоvodu Захар'єва мало для нього надзвичайне, можна навіть сказати сакральне, значення. Цей інтерес і серйозне ставлення до своїх предків спонукувало Володимира багато працювати в архівах і займатися пошуками історичних сторінок походження свого роду-племени. Важливу роль зіграло і те, що прізвище мало відтінок російськості, а ще – на початку АТО, саме на його день народження за нез'ясованих обставин дорогою на фронт загинув його племінник Ельшан, тому Володимир постригся у козаки і взяв псевдо «Гектор Мамай». Як би там не було, спочатку він знаходив своїх предків по маминій лінії з Жовтоног, починаючи з XVIII ст., а згодом і Захар'євих.

Захар'єви виявилися ніякими не москалями, а справжніми карпатськими бойками, та й ще з непересічним прізвищем – Ватралі. «Наскільки стверджують документи, то з Карпат ми – Ватралі. Бойки за родом» – розповідає Володимир Анатолійович. – Нещодавно вдалося подихати повітрям прабадьківщини на Турківщині, в Карпатах. Звідти, наче б то, потрапили на Поділля Ватралі, від Захарія, Андрійового сина з яких, і пішла наша родова гілка».

Тому-то, і став Володимир Захар'єв від недавнього часу себе називати Ватралем. Тепер він ніколи не образиться на фразу «вуйко з полонини», тому що має документальне підтвердження, що Захар'єви – не москалі, а справжнісінькі бойки! Очевидно, що син їхнього предка Ватраля потрапив на Поділля після того, як Карловицький конгрес 1698–1699 років знову повернув Поділля до складу Речі Посполитої, і турки покинули наші землі.

Важливе місце в житті і серці старшого наукового співробітника відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв, лауреата Всеукраїнської премії «За збереження історичної пам'яті» ім. Леся Танюка Володимир Анатолійович Захар'єв (із Ватралів) посідає археологія.

Важко переоцінити досягнення Володимира Анатолійовича як археолога, бо він працював і працює на теренах охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області давно. Захар'єв систематично проводив археологічні розвідки на Дунаєвеччині і під його керівництвом відбулося не одне археологічне дослідження (Долінська 2013). Був науковим співробітником науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею. У свій час завідував відділом краєзнавства Дунаєвечської районної станції юних туристів-краєзнавців. Працював завідувачем Хмельницького відділу дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічної служби України». Був науковим співробітником відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області (2015–2018 рр.), а з липня 2018 р. керівником редакційно-видавничої групи з підготовки до випуску «Зводу пам'яток історії і культури України по Хмельницькій області».

Ще на початку дорослого життя ним було виявлено, в селах Міцівці та Ставище на берегах Студениці на Дунаєвеччині, чотири поселення трипільської культури, курганий могильник та окремі кургани ранньозалізного віку та поселення черняхівської культури, давньоруське городище. У 1987 році в матеріалах VII-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції з'явилася перша в науковій кар'єрі Захар'єва публікація «До археологічної карти Дунаєвеччини» (Захар'єв 1987, с. 66).

Ступивши на шлях науки, Володимир Анатолійович описував свої знахідки, готував наукові публікації, уклав каталог нововиявлених об'єктів археології рідного краю, що увійшли у перший на Хмельниччині збірник, який представляє доісторичні часи «Археологія Дунаєвеччини», де згадано біля 300 археологічних об'єктів регіону, більшість з яких виявлено і введено у побут саме ним (Археологія ... 1992).

У своїй науковій діяльності Володимир Анатолійович на професійному рівні досліджує археологічне минуле Поділля, зокрема, поховання культури кулястих амфор, культур ранньозалісної доби, пшеворської культури та давньоруського часу. Якщо у наукових колах заходить мова про археологічні дослідження і відкриття на теренах Дунаєвеччини, то у них неодмінно фігурує прізвище Захар'єва.

У квітні-травні 2020 року Державне підприємство Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провело рятівні археологічні розкопки на багатошаровому поселенні «Чанків-1». Варто згадати, що саме Володимир Анатолійович

у 1980-х рр. виявив це поселення. Окрім того, окремих Дунаєвецький розвідковий загін Південно-Тернопільської археологічної експедиції доцента КДУ, кандидата історичних наук Юрія Малєєва під керівництвом Володимира Захар'єва 1990 році дослідив пізньосередньовічну гончарну майстерню у В. Кужелеві та скіфський курган у Миньковецькому лісорозсаднику. З 1992 року головним об'єктом його дослідження став Сокілецький давньоруський мікрорегіон.

Весною 1992 року Захар'єв першим розкопав курган могильника кінця XI-пер. пол. XII ст. в ур. Могили у лісі Дубина. Під насипом в ямі лежав кістяк чоловіка, неподалік якого виявлено залишки вогнища, фрагменти розбитої посудини з тризни, а у схованці під каменем – щелепа свині, важливий язичницький татем (Григоренко 2013, с. 80). Давньоруські кургани у Сокільці мають унікальний елемент – кам'яний кромлех довкола могили, що досі знайдені лише у двох місцях: на Буковині і над р. Рось нижче Києва.

Сокілецька давньоруська археологічна експедиція проіснувала десять років. За цей час очолені Захар'євим дослідники виявили шість курганів, які містили вісім поховань. Ще 100 поховань було розкопано на комбінованому ґрунто-підплитовому могильнику. На цьому могильнику був виявлений розбитий християнами кам'яний ідол та залишки спаленої церкви початку XIII ст. В цілому, на території Сокільця було позначено три давньоруських городища, дванадцять поселень та три могильники (Захар'єв 2003, с. 72-75). Якби не економічний колапс, що завадив завершенню розкопок, то Сокілецький комбінований ґрунто-підплитовий могильник міг стати еталонним для Галицької землі. Втім, відтоді ще ніхто повністю не дослідив такий об'єкт.

Поруч з давньоруськими пам'ятками Володимир Анатолійович в околицях Сокільця виявив унікальні об'єкти раннього залізного віку, які містили знахідки того часу (Григоренко 2013, с. 81).

В 1999 році південно-західніше Сокільця в урочищі Грабова, В. А. Захар'єв розкопав курган, який дав цікаві результати, що примушують до роздумів. Під невисоким насипом був знайдений майданчик розмірами 2,3 x 1,2 м., який був викладений плоскими кам'яними плитками. На його кутах розміщувались ями глибиною до 1 м. У кожній із них знаходилося по сім (!) шарів тілоспалень, серед яких траплялися бронзові вістря стріл, кульчики, залізні ножі, кістяні застібки, виготовлене з пустотілої кістки відерце з солярними знаками, різнобарвні скляні намистинки та пронизки (Бандрівський 2002, с. 545-563). Те, що це місце позначає якусь обрядовість не викликає сумніву, але точне його призначення дізнатися так і не вдалося. На думку першовідкривача, то був пов'язаний з місячним циклом ритуальний об'єкт. На поселенні в ур. Панська криничка, серед іншого, Захар'євим були знайдені поза будівлями вудила з кінської вуздечки рідкісного кавказько-карпатського типу, а у хаті рідкісну ритуальну посудинку - тригорлевий кернес.

Викликали зацікавленість Захар'єва і підземні ходи, які розташовуються в центральній частині містечка на площі. За його ініціативи у 1996–1997 рр. їхнім дослідженням займалася експедиція під керівництвом відомого чернівецького спелеолога, доктора історичних наук Богдана Тарасовича Рідуша. Як наслідок, підземні ходи були ретельно досліджені і описані, а це понад 120 метрів підземель.

Проводячи ретельні дослідження Володимир Анатолійович оприлюднював їхні результати у різний спосіб, послуговуючись відповідними науковими заходами. Таким чином, десятки напрацювання, серед яких статті та повідомлення стали надбанням дослідників археологічного напрямку. Це був період активної діяльності дослідника і науковця.

Коли на Хмельниччині у 2008 році постав обласний відділ ДП «Подільська археологія» Охоронної археологічної служби України, як складової Інституту археології НАН України, Володимира Анатолійовича запросили до його складу: спочатку науковим співробітником, згодом керівником цього підрозділу за сумісництвом, а з вересня 2011 р. – на постійній основі (Григоренко 2013, с. 83).

2021 року кандидат філософії в галузі права та дослідник давнього назвотворення Йосип Петрович Осецький запропонував В. А. Захар'єву випустили спільну книгу «Дунаєвеччина доісторична». Така ситуація дала можливість Володимирі Анатолійовичу підвести певні підсумки його пошукової роботи на Дунаєвеччині за чотири десятиліття і представити їх на сторінках видання (Захар'єв, Осецький 2021). Безумовно, ця праця стала важливим джерелом для вивчення історії археологічних досліджень на Дунаєвеччині.

Як краєзнавець Володимир Захар'єв зібрав дані, проаналізував їх, написав тексти, підготував до випуску і видав близько десятка з понад 30 своєї краєзнавчих книг про історичне минуле населених пунктів Хмельницької області.

Нагадаємо, що саме завдяки цьому наполегливому чоловіку особистість графа Мархоцького прокинулася через віки. У наш час, коли наука ледве жевріє, Володимир Анатолійовичу вдалося створити і відкрити у 2011 році в селі Миньківці на Дунаєвеччині меморіальний музей видатного графа-реформатора Ігнація Сцібор Мархоцького (17??–1827 рр.). Понад чотири роки ентузіаст займався пошуками коштів на ремонт приміщення, яке придбав коштом власної родини, та підготовкою експозиції. Зрештою, музей Мархоцького таки урочисто відчинив свої двері перед відвідувачами. Володимир Захар'єв також є засновником (2009 рік) і незмінним головою Науково-дослідницького Центру мархоцькознавства філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка. Ця унікальна організація об'єднала всіх, хто вивчає легендарну особистість та історичний подвиг графа (Яськова 2013). За це його відзначено преміями ім. І. Винокура та І. Стасюка обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Володимир Анатолійович продовжує збирати відомості, опрацьовує архівні матеріали та готує кандидатську дисертацію, як здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка про значення роду відомого реформатора відносин на селі графа Ігнація Сцібор Мархоцького в історії Поділля та Причорномор'я.

Окрім цього, Захар'єв заснував музей історії рідного села Залісці, краєзнавчі музеї у школах сіл Сокилець та Міцівці, відділ археології у Дунаєвечському історико-краєзнавчому музеї. Він написав 6 книг про минуле обласного центру Хмельниччини, започаткував містознавчу серію «Дух їхнього часу або Проскурів неофіційний» і спільно з В. П. Свінцом видав два томи. У другому томі, наприклад, зібрав спогади майже 30-ти колишніх постійних чи тимчасових мешканців міста Хмельницький про той період, коли воно ще звалось Проскуровом (Мельник 2022, с. 224).

Слід зауважити, що Володимир Анатолійович опублікував у фахових збірниках, друкованих матеріалах конференцій, семінарів та «круглих столів» близько 50 наукових повідомлень і статей на археологічну тему. На них посилається чимало дослідників, котрі пишуть свої статті і книги про проблеми культури кулястих амфор, ранньозалізного віку, давньоруського часу та Пізнього Середньовіччя (Собко 2023).

Життя Володимира Захар'єва таке насичене, а його вклад у новітню історію Подільського краю такий великий, що його неможливо описати в одній статті. Він ніколи не зупиняється на досягнутому. Навіть у той час, коли Володимир Анатолійович вже не працював у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї на посаді молодшого наукового співробітника науково-методичного відділу, де і відповідав за мережу громадських музеїв області, він продовжував надавати методичну та організаційну допомогу колегам із райцентрів та сіл області. Дотепер він організовує виставки, збирає експонати для фондів закладу. Окрім усього, пан Захар'єв пише вірші, наукові та художні книжки (Яськова 2013).

Краєзнавча, зокрема, й археологічна діяльність В. А. Захар'єва в різні роки, крім вище згаданих, відзначена регіональними преміями «Скарби землі Болохівської», М. Орловського, Ф. Шевченка, Є. Назаренка. За виявлення, дослідження і широке популяризування давньоруської дерев'яної церкви 2018 р. В. А. Захар'єв нагороджений медаллю Юрія Змієборця Православної церкви України, а найбільшою оцінкою його заслуг було вручення у 2020 р. Всеукраїнської премії «За збереження історичної пам'яті» ім. Леся Танюка (Собко 2023).

Нещодавно відомий на Поділлі журналіст, а також археолог та краєзнавець, Володимир Захар'єв відсвяткував своє 60-річчя. Маємо стійке переконання, що продовжуючи свій життєвий шлях на творчій ниві Володимир Анатолійович Захар'єв (із Ватралів) неодмінно ще потішить нас своїми науковими здобутками і продовжуватиме заряджати своїм невичерпним оптимізмом та життєрадісністю.

ЛІТЕРАТУРА

Археологія Дунаєвеччини. 1992. Хмельницький.

Бандрівський, М. 2002. Про один тип поховальних споруд на середньому Придністров'ї. (За матеріалами розкопок кургану III в с. Сокилець у 1999 р.). *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Т.СХІІІІ. Львів.

- Григоренко, О.П. 2013. Володимир Анатолійович Захар'єв - археолог Поділля, дослідник Миньковецької держави, краєзнавець-популяризатор. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник науково-краєзнавчих праць*. Випуск V. Дунаївці-Камянець-Подільський.
- Долінська, І.О. 2013. Археологічні дослідження на території Дунаєвечького району починаючи з 1950-х років. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник науково-краєзнавчих праць*. Випуск V. Дунаївці-Камянець-Подільський.
- Захар'єв, В.А. 1987. До археологічної карти Дунаєвеччини. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології*. Кам'янець-Подільський.
- Захар'єв, В.А. 2003. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків подій. Збірник науково-краєзнавчих праць*. Випуск III.
- Захар'єв, В.А. Осецький, Й. 2021. *Дунаєвеччина доісторична*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута».
- Мельник, А. А. 2022. *Дух їхнього часу або Проскурів неофіційний* (українська). Хмельницький.
- Собко, О. 2023. Дослідник археології рідного краю Володимир Анатолійович Захар'єв /із Ватралів/. Стаття на XVII-ту Подільську науково-історично-краєзнавчу конференцію, яку проведено 22.09.2023.
- Яськова, С. 2013. *Володимир Захар'єв відсвяткував п'ятидесятирічний ювілей* [online]. Газета «Є». Режим доступу: https://web.archive.org/web/20151117030953/http://ye.ua/news/news_13766.html [Дата звернення 22 березня 2023].

Oleksandr Romanyuk,
Tourist and Local History Center of the Department of Culture
Tourism and Information of the Dunayivtsi City Council,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

ARCHAEOLOGIST FROM VATRALY'S (V. A. ZAKHARIEV)

The article tells about Volodymyr Anatoliiovych Zakharyev, a well-known writer, journalist, local historian, historian, and archivist in Podilla. Special attention is paid to his archaeological activity on the territory of Dunayevetchyna.

Keywords: Volodymyr Anatoliiovych Zakharyev, Vatrals, archaeological research, Dunayevetchyna, scientist, local historian.

Матеріали і тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Жива історія та експериментальна археологія»

УДК 904.05(477.63)''652''

Леонід Бабенко,
старший науковий співробітник,
Харківський історичний музей
імені М. Ф. Сумцова

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ДЖГУТІВ ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ: ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК ВЕРИФІКАЦІЯ ГІПОТЕЗИ

В статті запропонована реконструкція технології отримання рельєфу на джгутах пекторалі за допомогою матриці, на яку насаджувалася згорнута з тонкого золотого листа трубочка. За допомогою техніки басми на трубочці продавлювався рельєф крученого стрижня. Далі трубочку звинчували зі стрижня по спіралі шляхом обертання навколо власної осі в бік більш тонкого кінця матриці.

Проведення експерименту підтвердило можливість отримання на трубіці необхідного рельєфу та збереження його після звинчування з матриці. Стало також зрозуміло, що, скоріш за все, матрицю було відлито за восковою моделлю. Це дозволяло отримати більш глибокий рельєф та надати матриці конічної форми.

Ключові слова: пектораль, гривна, скіфи, Товста Могила, греко-скіфська тореvтика.

Серед різних проблем, пов'язаних з дослідженням пекторалі з Товстої Могили (рис. 1: 1), таких як походження цього шедеврy тореvтики, особливостей стилістики чи тлумачення семантики відтворених сюжетів, найменш розробленим напрямком залишається вивчення питань технології виготовлення прикраси. Пектораль є складним виробом, утвореним з понад 160 деталей, виготовлених із застосуванням більш ніж 30 технічних прийомів та з'єднаних між собою у різний спосіб (Рудольф 1993, с. 85; Jacobson 1995, р. 117; Черняков, Підвисоцька 1999, с. 77). Найменш зрозумілою є низка технічних операцій, використаних майстром при виготовленні порожнистих псевдокручених джгутів, що знизу доверху обрамляють три художні фризи.

Кожен із джгутів, що поволі звужується від середини до обох країв, вирізняє надприродна ілюзія правдоподібності закручених навколо осі шести стрижнів (рис. 2: 1–5). Це мимоволі ввело в оману і дослідників, які гадали, що подібний рельєф джгута досягався саме завдяки скручуванню. Так, Б. М. Мозолевський вважав, що при виготовленні джгутів «спочатку на лист наносилися шість поздовжніх жолобків, які звужувалися до кінців, потім він скручувався і спаювався» (1979, с. 73). На думку В. Рудольфа (1993, с. 85) скручені джгути були зібрані з довгих смужок золота з випуклою поверхнею та закручені у джгут. Близької думки дотримувались І. Т. Черняков з О. В. Підвисоцькою (1998, с. 112–121, мал. 1–5), запропонувавши покрокову реконструкцію технології виготовлення джгутів, яку склали наступні операції (рис. 3: 1–4) – вирізання широких посередині і звужених до кінців пластин (по формі трубок); нанесення на поверхню кожної пластини за допомогою пуансонів-чеканів рельєфу у вигляді шести поздовжніх жолобків; згортання пластин у трубки і спаювання зовнішніх країв; скручування навколо своєї осі під кутом 60° з використанням різних затискних інструментів – плоскогубців, круглогубців і лецат, пустотілих гофрованих трубки, розігрітих та заповнених деревним вугіллям; згинання трубок по контурам каркаса майбутньої пекторалі. Але якби цей технологічний ланцюжок спробували відтворити експериментально, то, як видається, саме етап «скручування гофрованої трубки навколо своєї осі під кутом 60°» завдав б експериментаторам найбільшого клопоту. Втім, і інші ланки ланцюжка цієї реконструкції виявили трохи згодом свою хибність. В 1991 р. в реставраційному центрі Романо-Германського центрального музею у м. Майнц (ФРН) під час реставрації була зроблена рентгенограма пекторалі, на якій добре помітно, що всі чотири пустотілі джгута пекторалі не цілісні, а складені з двох половинок, з'єднаних посередині шляхом вставляння однієї трубки в іншу (Черняков, Підвисоцька 2000, рис. 1). Цілком

зрозуміло, що такі джгути не витримали б гіпотетичного скручування гофрованої трубки навколо своєї осі. Тому дослідники внесли зміни до запропонованої раніше схеми, збільшивши, насамперед, вдвічі кількість початково вирізаних пластин — з чотирьох до восьми. Вже далі ці пластини згортали в гладкі трубки, а пари трубок з'єднували. Гофрували трубки, на думку авторів реконструкції, не вручну, а за допомогою якогось механічного пристосування — шляхом нанесення жолобків, що йшли навскіс по спіралі відносно довжини джгутів (Черняков, Підвисоцька 2000, с. 14–16). Принцип дії «механічного пристосування» дослідники не пояснили, а тому верифікація запропонованої технології отримання псевдокрученого джгута експериментальним шляхом неможлива через неясність саме технічної операції.

Як видається, при намаганні відтворити можливу технологію виготовлення порожнистих псевдокручених джгутів, треба виходити з постулату, що пектораль з Товстої Могили — геніальний витвір геніального торефта. Отже, для вирішення тих чи інших задач майстер знаходив прості, але вкрай ефективні рішення. І, скоріш за все, для виготовлення навіть такої ексклюзивної деталі як порожнистий псевдокручений джгут (з відомих прикрас подібну конструкцію має лише джгут гривни з кургану Солоха, рис. 1: 2), не став би вигадувати якусь нову технологію, дивовижні «механічні пристосування», а скористався доступним арсеналом технічних прийомів, що неодноразово залучалися при виготовленні численних ювелірних виробів. А відтак — всі ці технічні прийоми та операції повинні бути добре відомими і сучасним дослідникам.

У цьому випадку в псевдокручених порожнистих джгутах треба бачити золоті рельєфні пластинчасті вироби, на кшталт численних золотих пластин, якими декорували одяг, зброю, зброю тощо. Для виготовлення золотих рельєфних бляшок, пластин та інших художніх виробів ювеліри використовували техніку басми, за допомогою якої відбитки отримували двома способами — тиском на метал вручну дерев'яними, кістяними або металевими інструментами, або ж ударом молотка по золотій пластині, що лежала на матриці, через свинцевий лист (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 176–180; Минасян 2014, с. 227). Для визначення можливості використання подібної техніки при виготовленні псевдокручених трубок необхідно з'ясувати два питання. Перше — чи дозволяла товщина золотого листа, з якого були згорнуті трубки, отримати рельєфний відбиток необхідної якості. Друге — якою могла бути форма гіпотетичної матриці для отримання необхідного відбитка, що імітує спіральне виття з шести прутів.

Визначити товщину пластин, використаних для виготовлення джгутів пекторалі, не порушуючи їх цілісності, можна лише гіпотетично. На думку І. Т. Чернякова і О. П. Підвисоцької (1998, с. 116) їх товщина складала 1,0–1,2 мм. Але проведені підрахунки показали хибність подібних припущень — так, за товщини 1,2 мм вага 4 джгутів мала б становити приблизно 1130 г, майже дорівнюючи вазі самій пекторалі. Знову ж таки, за дуже приблизними підрахунками товщина схожого псевдокрученого джгута гривни з кургану Солоха становить близько 0,5 мм і ці параметри, напевно, відповідають і джгутам пекторалі (Бабенко 2022, с. 24). Товщина найбільш масивних золотих пластинок з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова складає 0,25–0,3 мм, тобто лише вдвічі менше за гіпотетичну товщину джгутів пекторалі. Враховуючи, що джгути пекторалі були виготовлені з високопробного золота (900°), тобто, дуже пластичного, яке давало кращий відбиток (Минасян 1991, с. 380), а також велику, без витонченої деталізації, фактуру рельєфу виття, можна зробити висновок про можливість отримання відбитка необхідної якості при використанні зазначеної техніки басми.

Форму матриці для отримання необхідного відбитка, що імітує спіральне виття з шести прутів, може підказати будова гривни з бронзовим стрижнем всередині, обкладеним золотом пластиною, з пограбованого поховання Куль-Оби (рис. 1: 3). Гривна була розрубана грабіжниками на три частини, джгут втрачено, але закінчення у вигляді голівки левів згодом вдалося повернути. Одна голівка була придбана у Дмитра Бавро разом із бляхою-оленом майже одразу, 1831 р. Інша куплена П. Сабатьє у місцевого жителя у 1848 р. і передана до Ермітажу в обмін на кілька монет (Дюбрюкс 2010, с. 214). П. Дюбрюкс (2010, с. 188) описав її як велике кільце, що було «на третину товщим за інші і витим, на зразок мотузки, але з бронзи, вкритої листом чистого золота» (Алексеев 2016, с. 210, 211, рис. 6). Саме завдяки нанесеному при пограбуванні пошкодженню можна наочно побачити конструкцію джгута гривни в зрізі втулки. Залишки джгута сильно корозовані, але все ж таки чітко видно, що він складався з 6 скручених стрижнів підтрикутної у перерізі форми, обтягнутих тонким золотим листом, що повторював рельєф крученого джгута. Подібна конструкція джгута найбільш проста технологічно, проте поширення не набула. Відмова майстра від використання подібних бронзових сердечників всередині трубок-джгутів пекторалі і солоської гривни слід пояснювати, швидше за все, надмірною вагою прикрас, що створювало дискомфорт при їх носінні. Але в той же час конструкція цієї куль-обської гривни могла генерувати ідею створення

кручених матриць з подальшим їх використанням для виготовлення псевдокручених порожнистих трубок. У цьому випадку використання в гривнах джгутів різної конструкції — з бронзовим стрижнем і без — може відображати еволюцію технічної думки майстра¹.

Рельєф джгутів, що імітував виття по спіралі шести круглих стрижнів, відображав і ймовірну будову крученого стрижня-матриці. Її утворювали сім круглих в перетині мідних прутів або відрізків дроту — один центральний, що направляв і зміцнював всю конструкцію і шість зовнішніх, що облягали центральний та закручувалися навколо нього у 8–10 обертів. На цей скручений стрижень насаджували згорнуту із золотого листа трубочку. За допомогою техніки басми — шляхом тиску на золотий лист дерев'яними, кістяними або металевими інструментами, на трубочці продавлювали рельєф крученого стрижня. Далі трубочку згвинчували зі стрижня по спіралі шляхом обертання навколо власної осі в бік більш тонкого кінця (рис. 4: 1–5) (Бабенко 2022, рис. 6).

Для верифікації подібного способу отримання псевдокручених порожнистих трубок було проведено наступний експеримент. З мідних трубок діаметром 0,28 см був скручений семижильний джгут. На джгут була насаджена трубка з алюмінієвої фольги товщиною близько 0,12 мм, на якій було продавлено рельєф джгута-матриці (рис. 5: 1, 2). Отримана трубка легко згвинтилася зі джгута і лише на його торці, де щільність скручених трубок, що утворюють джгут, трохи ослабла, отриманий рельєф трубки був ледь зім'ятий (рис. 5: 3). В цілому, рельєф отриманої трубки досить правдоподібно передає рельєф крученого джгута. Таким чином, здійсненність, щонайменше, частини технічних прийомів запропонованої реконструкції отримала практичне підтвердження.

У той же час добре помітна різниця у глибині рельєфу на джгутах пекторалі та на трубочці з алюмінієвої фольги, причому останній цілком відповідає рельєфу скрученого джгута матриці. Це наводить на думку, що матриці для отримання джгутів пекторалі могли виготовлятися не безпосередньо шляхом скручування круглих стрижнів, а у дещо інший спосіб — як видається, простіший та більш ефективніший. Безперечно, майстер досконало володів технікою лиття за втраченою восковою моделлю. Про це свідчить довершеність фігурок верхнього та нижнього фризів, реалізм та витонченість яких у поєднанні з грою світла створюють оманливе враження начебто живих тварин, у котрих «боки ... дихають, а в судинах пульсує кров» (Мозолевський 1979, с. 88).

Але за цією ж технологією можна було виготовити у той чи інший спосіб і матриці-джгути. Власне воскову модель можна отримати або ж безпосередньо скрутивши жмут тонких, звужених до одного кінця, воскових паличок. Або ж нанісши рельєф у вигляді шести борідок безпосередньо на звужений восковий стрижень, протягуючи та прокручуючи його. Пластичність воску дозволяла довести рельєф майбутньої матриці до необхідної глибини, підправити якісь огріхи. За зовнішнім виглядом подібна воскова модель була близька сучасним крученим свічкам (рис. 5: 4). Перехід воскової моделі у мідну чи бронзову матрицю відбувався у звичний спосіб.

Виготовлення матриці у такий спосіб полегшувало і моделювання конічної форми. Адже для скручування матриць із прутків необхідно було виготовити чотири комплекти по сім прутків, форма кожного з яких повторювала конфігурацію матриці та майбутнього порожнистого джгута — поволі звужувалася від одного кінця до іншого. Це було технічно трудомістким і копітким заняттям. Значно легше було надати матриці конічної форми, працюючи з м'яким воском.

Таким чином, у запропонованій реконструкції для нанесення фактури скрученого із 6 стрижнів джгута майстром була застосована техніка басми, яка дозволила перенести рельєф матриці на тонку порожнисту трубку. Можливість отримання такого рельєфу трубки та його збереження після згвинчування трубки з матриці підтверджено шляхом експерименту. Водночас, проведення експерименту засвідчило, що рельєф, отриманий зі джгута, скрученого з трубок, менш глибокий та виразний. Це навело на думку, що матриця, скоріш за все, була виготовлена не зі справжніх кручених стрижнів, а відлита за восковою моделлю, яка імітувала кручений джгут. Отже, саме завдяки експерименту вдалося не лише отримати підтвердження запропонованій гіпотетичній реконструкції технологічних прийомів, використаних майстром при виготовленні джгутів пекторалі, а й припустити найбільш оптимальний спосіб виготовлення самої матриці, що вирізнялась глибоким рельєфом та конічною формою.

1 Це повністю узгоджується з датами поховальних комплексів. Первинне поховання Куль-Оби за часом близьке впускному похованню Солохи, але, все ж таки більш раннє — А. Ю. Алексеев (2016, с. 214) відносить його до часу не пізніше межі V–IV ст. до н.е., не виключаючи і більш ранню дату в межах V ст. до н.е. Дата впускної могили Солохи визначається в межах 400–375 рр. до н.е. (Алексеев 2003, с. 259–261), або 390–380 рр. до н.е. (Монахов 1999, с. 240–243; Полин 2014, с. 244). Серед запропонованих для Товстої Могили дат — третя, або, навіть, друга чверть IV ст. до н.е. (Алексеев 2003, с. 263, 264; Полин 2014, с. 273–279).

2 При моделюванні процесу виготовлення золотих штампованих бляшок з Куль-Оби експериментаторами була використана мідна фольга удвічі тонше автентичного матеріалу — товщиною листа 0,05–0,1 мм (Au) проти 0,1–0,18 мм (Cu) (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 184).

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII – IV веков до н.э.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Алексеев, А. Ю. 2016. Раннее погребение Куль-Обы и скифские гробницы. В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред). *Элита Боспора и Боспорская элитарная культура.* Санкт-Петербург: ПАЛАЦЦО, с. 206–215.
- Бабенко, Л. І. 2022. Про техніку виготовлення псевдокручених джгутів пекторалі з Товстої Могили. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 19–32.
- Дюбрюкс, П. 2010. *Собрание сочинений: в 2 т.* Т. II. Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование.* Москва: Исторический музей.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертомлыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э.* Киев: Наукова думка, с. 378–389.
- Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье.* Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила.* Київ: Наукова думка.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье: комплексы керамической тары.* Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Рудольф, В. 1993. Большая пектораль из Толстой Могилы: работа «чертомлыцкого мастера» и его школы. *Археологические вести*, 2, с. 85–90.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V – IV вв. до н.э. на Херсонщине.* Киев: Издатель Олег Филюк.
- Полідович, Ю. Б. (ред.). 2021. *Симфонія пекторалі.* Київ: Мистецтво.
- Черняков, І. Т., Підвисоцька, О. П. 1998. Технологія виробництва джгутів каркасу пекторалі з Товстої Могили. В: (без ред.) *Музейні читання.* Київ (б.в.), с. 112–121.
- Черняков, І., Підвисоцька, О. 1999. Технологічні та художні особливості пекторалі з Товстої Могили. В: Ковтанюк, Н. Г. та ін. (ред.). *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали науково-практичної конференції).* Київ (б.в.), с. 77–78.
- Черняков, І. Т., Підвисоцька, О. П. 2000. Уточнення технології джгутів пекторалі з Товстої Могили (за даними рентгенограмми). В: Арустамян, Ж. Г. та ін. (ред.). *Музейні читання.* Київ: ТОВ «ІІ, ЛТД», с. 14–16.
- Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger H. (Hrsg.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen.* München, Berlin, London, New York: Prestel, S. 291–298.
- Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world.* Leiden, New York, Köln: E.J. Brill. Handbuch der Orientalistik, 2.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora.

Leonid Babenko,

Senior Researcher,

M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum

PRODUCTION TECHNOLOGY OF PECTORAL FROM TOVSTA MOHYLA: EXPERIMENT AS VERIFICATION OF THE HYPOTHESIS

The pectoral from the Tovsta Mohyla is an astonishing artifact which gathered different technical ways of the ancient Greek jewelry art. During this jewel manufacture, which is composed of more than 160 details, several tens of different technical operations have been used. Till that time the less understood thing is a complex

of ways that have been used by a craftsman during manufacturing of four pseudo-twisted hollow binders, that framed figured pectoral friezes. None of the proposed reconstructions doesn't give clear understanding on the most important elements of the technologic process of binders manufacture, namely – technical operations used by a toreut for obtaining verisimilar relief of a twisted binder on hollow tubes.

A definite clue in this question resolving can be given by construction of a torque from the ruined burial Kul-Oba, which binder was consisted of a bronze twisted stem coated with a gold plate. Such construction could generate an idea of manufacturing hollow prominent binders with twisting imitation. To obtain them a craftsman twisted such a binder matrix from seven bronze wires. A heat sealed tube rolled of a thin gold sheet was placed on this binder. By the means of the basma technique – by pressing wooden, bony or metal tools on a gold sheet, a relief of a twisted stem was squeezed on the tube. Then the tube was unscrewed from the stem helically by turning around its radial axis towards a thinner tip of the matrix.

Conducting the experiment confirmed the possibility of obtaining the necessary relief on the tube and preserving it after unscrewing the tube from the matrix. It also became clear that the matrix was not made from twisted rods, but cast from a wax model. This made it possible to obtain a deeper relief and give the matrices a conical shape.

Keywords: pectoral, torque, Scythians, Tovsta Mohyla, Greek Scythian toreutics.

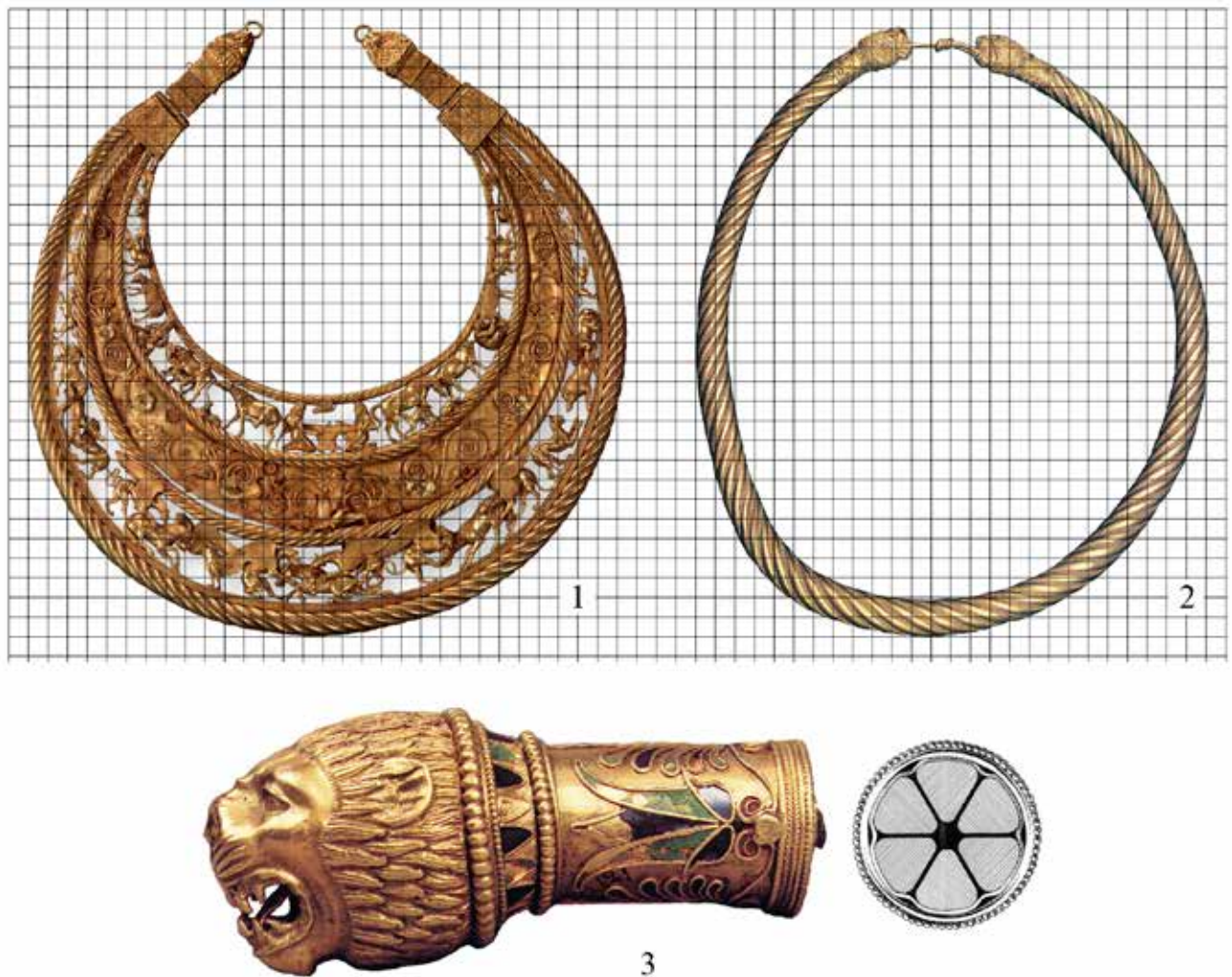

Рис. 1. Нагрудні прикраси з крученими та псевдокрученими джгутом:
1 – пектораль з Товстої Могили; 2 – гривна з Солохи; 3 – гривна з Куль-Оби (фрагмент)
(1 – Dally 2007; 2, 3 – Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

1

2

3

4

*Рис. 2. Псевдокручені джгутів пекторалі з Товстої Могили (фрагменти)
(ред. Полідович 2021)*

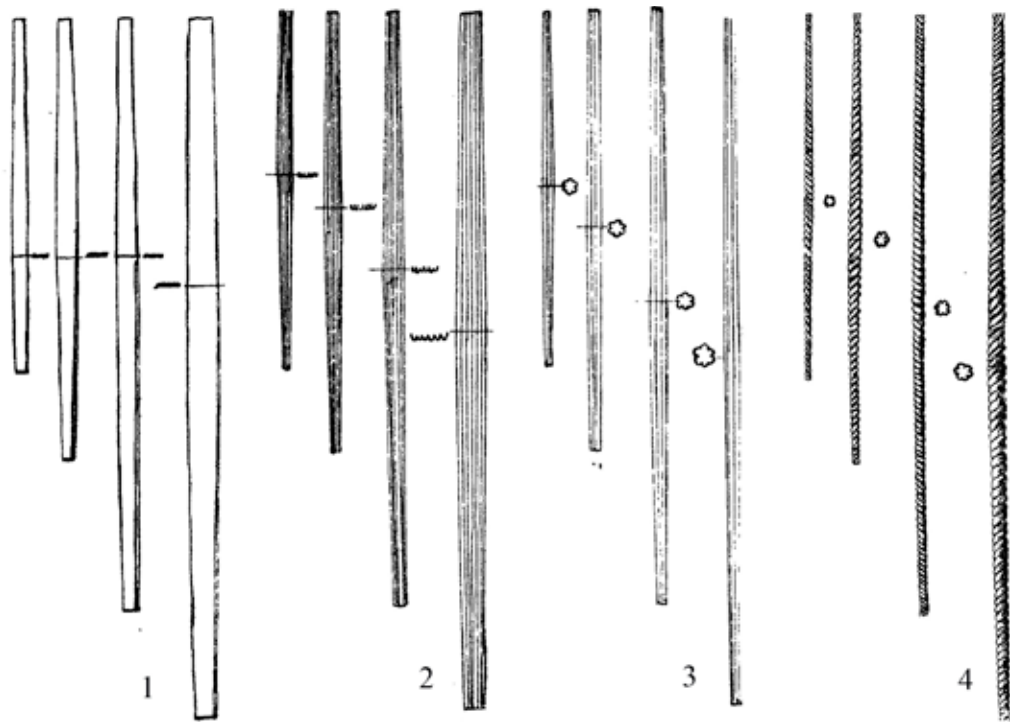

Рис. 3. Виготовлення псевдокручених джгутів за І. Т. Черняковим та О. В. Підвисоцькою:

- 1 – вирізання широких посередині і звужених до кінців пластин; 2 – нанесення на поверхню кожної пластини за допомогою пуансонів-чеканів рельєфу у вигляді шести поздовжніх жолобків;
3 – згортання пластин у трубки і спаювання зовнішніх країв;
4 – скручування навколо своєї осі під кутом 600 (Черняков, Підвисоцька 1998)

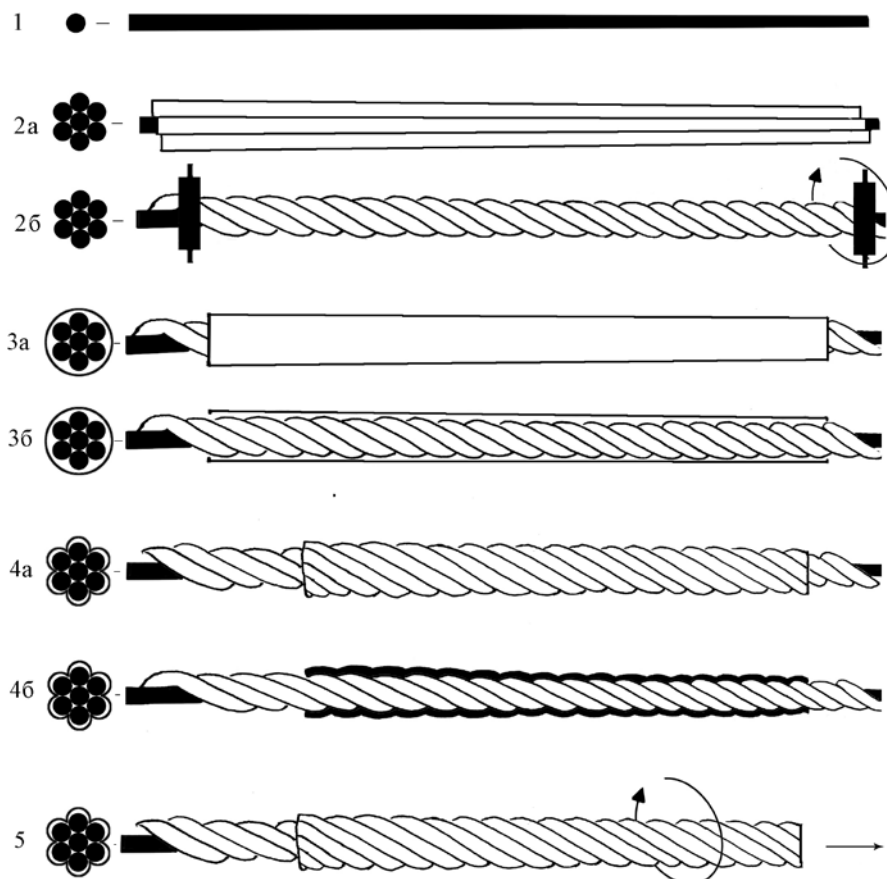
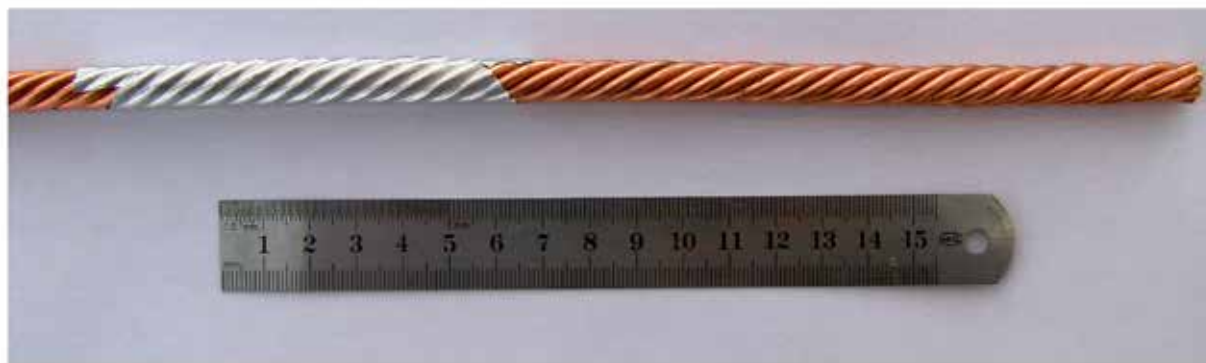

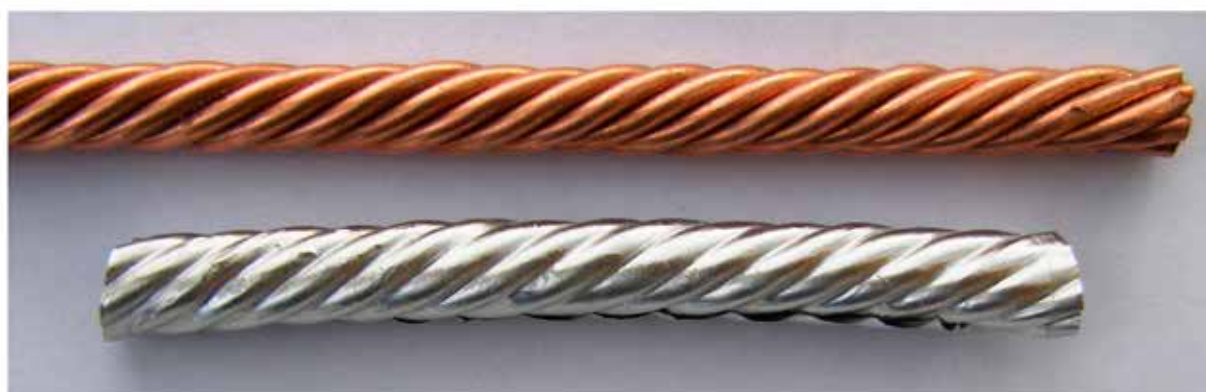
Рис. 4. Етапи виготовлення матриці і порожнистих псевдокручених джгутів:
1 – центральний мідний стрижень матриці;
2 а–б – обкладка центрального стрижня 6-ма прутами (а) і його скручування (б);
3 а–б – насадка порожнистої золотої трубки на матрицю;
4 а–б – деформація золотої трубки по рельєфу матриці;
5 – звинчування по спіралі псевдокрученої порожнистої трубки з матриці (Бабенко 2022)

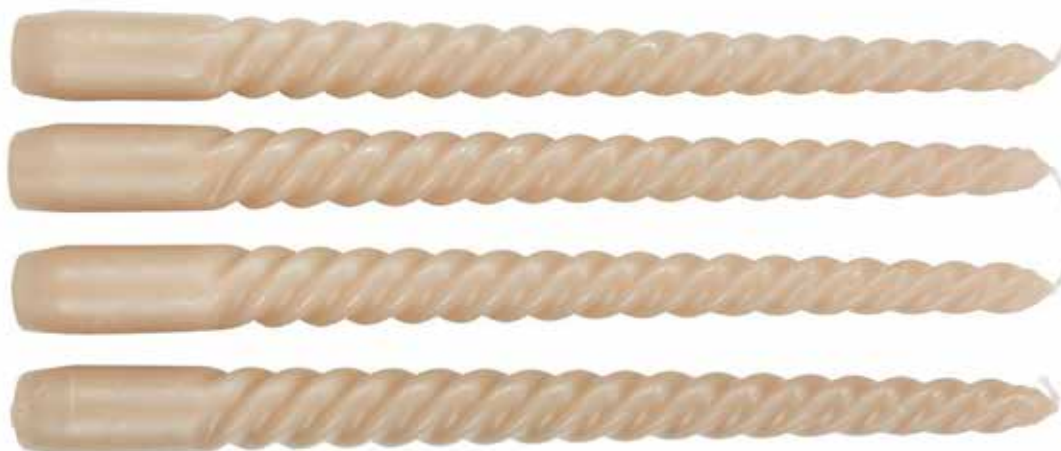
1

2

3

4

Рис. 5. Експериментальне виготовлення порожнистого псевдокрученого джгута:

- 1, 2 – мідний джгут, обкладений алюмінієвою фольгою;
- 3 – мідний джгут і згвинчена з нього порожниста псевдокручена трубка;
- 4 – сучасні кручені свічки (Бабенко 2022)

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИРОБНИЦТВА КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ II ГОРИЗОНТУ ПОСЕЛЕННЯ ГЛИБОКЕ ОЗЕРО-2

У цій роботі розглядаються деякі аспекти виробництва кераміки з II шару поселення Глибоке Озеро-2 (склад формувальних мас, технологічні прийоми обробки поверхонь посуду) та піднімається питання наявності в складі комплексу посуду не місцевого походження.

Ключові слова: кераміка, формувальні маси, фінал епохи бронзи, зрубна культура, постзрубний тип.

Вступ. Окрім традиційних для класичної археології типологічно-порівняльних методів, значний об'єм інформації з масового керамічного матеріалу, можливо отримати методами природничих наук. Проте сьогодні (можливо, з економічних причин) дослідження, які б залучали їх в нашої країні досі є порівняно нечисленими. В тому числі це стосується і матеріалів доби бронзи. Для поселення, керамічний комплекс якого розглядається в цій статті, щоправда, вже була проведена серія досліджень, включно з залученням методів петрографічного аналізу та енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії (Корохіна, Бельский, 2021). Дана робота покликана розширити спектр методів та підходів, залучених до дослідження матеріалів поселення, і таким чином розширити наші знання про традиції технології виробництва керамічного посуду на даному поселенні та в середовищі носіїв пізньої зрубної-постзрубної культури басейну Сіверського Донця.

Археологічний контекст. Поселення Глибоке Озеро-2 знаходиться поряд із с. Закотне, Краснолиманського р-ну Донецької обл., досліджувалося Я. П. Гершковичем у 1991 р. На пам'ятці виявлена низка жител та господарських ям, встановлений зв'язок об'єктів з окремими шарами та неодноразові випадки прямої стратиграфії жител (Гершкович, 1995; 1998, с. 63, 86-87). Я.П. Гершковичем було виділено чотири стратиграфічні шари (I-IV) з поділом шару II та III на два горизонти кожний. Шар I відповідає другому етапу бережно-маївської зрубної культури, шари II-IV — відносяться до постзрубного типу. Більшість знахідок становив ліпний глиняний посуд, здебільшого фрагментований. Під час розкопок до колекції був відібраний майже весь керамічний матеріал. Загальна кількість знахідок сягає більше 7000 предметів, значною мірою представлених фрагментами стінок посудин.

Методи і матеріали¹. Загально відомо, що технологічні сліди, які може спостерігати дослідник під час дослідження археологічної кераміки, є відбиттям певної системи виборів та дій давніх гончарів. Саме формування таких систем, які отримали назву «технологічні традиції», обумовлюється низкою факторів, таких як екологічні та економічні обмеження, функціональні потреби і культурні контексти, а їхня відносна сталість у просторі та часі — процесом культурної передачі, або «трансмисії» (Бобринский, 1978; Цетлин 2012; Roux, 2019 та ін.).

На сьогодні поширені два основні методологічні підходи, що дозволяють аналізувати явище «технологічних традицій» за археологічною керамікою. Перший, розповсюджений в пострадянських державах, це — «історико-культурний підхід», який був розроблений російськими дослідниками під проводом О. О. Бобринського. Другий методичний підхід, який сформувався від початку у сфері дослідження кам'яних індустрій, отримав назву *chaîne opératoire* («операційних ланцюжків»). Останні три десятиріччя підхід широко розвинувся у сфері дослідження кераміки в західноєвропейській археології. *Chaîne opératoire* зараз постає як загальний термін, яким оперує низка теоретичних напрямів для опису вищезначених технологічних традицій. Для обох цих підходів характерною є опора на тісний зв'язок технологічних традицій із соціальними групами, хіба що підхід *chaîne opératoire* пропонує менш жорсткі вимоги до трактування причинно-наслідкових зв'язків.

До дослідження матеріалів доби пізньої бронзи з пам'яток Дніпро-Донецького межиріччя в останні чотири десятиріччя методи природничих наук залучалась А. О. Денисовою (Денисова, 1989) та А. В. Корохіною (Корохіна, 2016). Зокрема, А. В. Корохіна вже проводила дослідження кераміки Глибокого Озера-2, зокрема, тих, що розглядаються в цій роботі (Корохіна, Бельский 2021), але її робота базувалась на петрографічному аналізі і методі енергодисперсійної рентгенівської спектроскопії керамічних матеріалів. Натомість, пропонуване до уваги дослідження спирається на

¹ Автор висловлює подяку А.В. Корохіній за участь в підготовці підрозділу.

метод спостереження фізичних та мінералогічних характеристик матеріалу у стереоскопічний мікроскоп, що дозволяє охопити великі вибірки.

У процесі дослідження було відібрано, за можливості, не менше 20 зразків з кожного об'єкта (житла), для створення мінімальної статистично репрезентативної вибірки. Перевага надавалась матеріалам з дна об'єктів, щоб уникнути чи мінімізувати викривлення результату матеріалами, що могли потрапити до об'єкту з іншого комплексу. Також в першу чергу розглядались фрагменти, які мали діагностично важливі ознаки, такі як вінця, денця чи стінки з декором.

Всі відібрані фрагменти оцінювались за якістю обробки поверхні з внутрішньої та зовнішньої сторони посудини за такими показниками, як спосіб обробки (загладжування твердим або м'яким знаряддям, пальцями, штампом, лискуванням, ангобування, обмивання підсушеного виробу та інші) та якість обробки. Варто відмітити, що при обробці поверхні враховувались як прямі, так і непрямі ознаки. Якщо загладжування знаряддям, в тому числі гребінчастими штампами, досить очевидно фіксується власне відбитками знаряддя, то обмивання посудини констатувалося за згладженістю/розмитістю країв відбитків самих орнаментирів і декору. Обробка пальцями фіксувалась за наявністю характерних відбитків. Якість обробки оцінювалась за чотирибальною шкалою:

1 («погано») — поверхня має численні дефекти у вигляді тріщин, пор, нерівностей, випадкових відбитків знарядь і пальців, тощо (еталоном такого явища може слугувати ранньослов'янський посуд);

2 («середнє») — поверхня має не такі численні, але часті дефекти;

3 («добре») — поверхня має поодинокі незначні дефекти;

4 («дуже добре») — поверхня практично не має дефектів.

У випадку, коли певні ділянки були оброблені суттєво гірше, ніж інші, оцінка ставилась по меншому показнику +0,5 бали.

У випадках, коли це було можливо простежити за текучістю формувальної маси, відмічались сліди доліплювання окремих конструктивних елементів, таких як денця і вінця.

З кожного зразку був зроблений невеликий злам для мікроскопічного дослідження. У випадку, якщо був доступний великий фрагмент посудини чи розвал — робилися кілька зламів з різних його функціональних частин. В процесі зламу враховувався такий значною мірою суб'єктивний (через відсутність технічної можливості зафіксувати його вимірюванням) показник як зусилля, потрібне для зламу. Воно оцінювалось по шкалі від 1 (з невеликим зусиллям) до 3 (з суттєвим зусиллям), також враховувалося, чи був цей злам крихкий, шаруватий чи без значної руйнації матеріалу в місці зламу. В принципі, цей показник може вказувати на особливості випалу чи мінералогічного складу певних груп кераміки, але потребує додаткових досліджень.

У процесі мікроскопічного дослідження фіксувались домішки, їх концентрація, розміри, обкатаність і колір включень. Концентрація домішок визначалась шляхом порівняння з еталонними зразками, виготовленими заздалегідь.

Дослідження за даною програмою дослідження керамічного матеріалу наразі ще триває і в даній публікації будуть представлені лише результати дослідження жител, віднесених до II горизонту пам'ятки (житла №№ 1, 2, 5).

Результати. Типологізацію посуду Глибокого Озера-2 було здійснено А. В. Корохіною та Я. П. Гершковичем (Корохіна, Гершкович, 2020), тому визначення морфологічних і типологічних особливостей кожного комплексу не наводиться в даному дослідженні. Наведемо характеристику керамічного посуду по окремих житлах.

Житло №1. Було досліджено 23 фрагменти кераміки, перевага надавалась фрагментам вінець і денців, оскільки вони хоча б частково можуть дати уявлення про форму і декор посуду. Серед досліджених зразків присутні банкоподібні і горщикоподібні посудини, що можна впевнено пов'язати з постзрубним типом за такими ознаками, як опущені кінці пружків, наявність на них насічок, в тому числі хрестоподібних. Край більшості вінець прямокутний, іноді — з напливом назовні, рідше — овальний, самі вінця не відігнуті. Денця виконувались скульптурним наліпом, іноді додатково підмазані зсередини, могли мати або не мати невеликі закраїни.

Переважна маса посуду в приблизно рівній кількості була виготовлена з маси за двома наступними рецептами:

1) 15-25% кварцевого піску + 15-20% шамоту;

2) 15-20% кварцевого піску + 15-20% шамоту + 5-15% органічного матеріалу.

Одноразово зафіксовані фрагменти, що відрізнялись за рецептурою формувальної маси. Один фрагмент містив в формувальній масі лише 20% кварцевого піску і менше 15% органіки; інший фрагмент — 25% шамоту. За якістю обробки ці фрагменти не відрізнялись від загальної маси.

Пісок в усіх випадках мав приблизно однакові характеристики: більшість піщинок мали розміри 0,03–0,07 мм і були слабо обкатані, в одиничних випадках зафіксовані окремі піщинки розміром 0,07–1 мм, вони були значно більш обкатаними і вже не мали простежуваних граней. Більшість піщинок була непрозора чи напівпрозора і мала білий чи сірий колір, в окремих випадках дрібні фракції фарбувались в колір навколишньої випаленої формувальної маси і були більш темно-сірими чи жовтими. Також, в якості випадкових/природних домішок фіксувалось до 15% вапнякових конкрецій розмірами 0,3–2 мм і одиничні включення інших осадових порід.

Шамот представлений фракціями з великим розкидом навіть в одному зразку (від 0,05 до 1–3 мм). Колір шамота варіював, в залежності від місцезнаходження в черепку — зерна, що знаходились ближче до поверхні, мали жовтуватий чи помаранчевий колір, у середині черепка — сірий, бурий і, рідше, чорний.

Органічний матеріал фіксується за вигорілими пустотами складної і простої форми різних розмірів, часто — з кольоровими кірками, іноді — порослими грибками.

Для основних рецептур зафіксована залежність між співвідношенням піску та шамоту — якщо піску в зразку менше середнього значення (десь 20%), то шамоту більше середнього значення, та навпаки. Це можна пояснити додатковим додаванням однієї з цих домішок задля доведення формувальної маси до потрібного, на погляд гончаря, рівня пластичності.

Більшість фрагментів на злам були легкі (1), менше третини — потребували невеликого зусилля (2), у трьох фрагментів злам потребував істотних зусиль (3) — всі три мали яскраво-червону зовнішню поверхню і чорний черепок всередині, за рецептурою не відрізнялись від більшості фрагментів та демонстрували один з двох вище означених рецептів; подібні фрагменти зустрічались ще в кількох житлах, тому має сенс виділити їх в окрему категорію — «тверді». Якість обробки поверхонь в середньому можна оцінити як середню чи добру, для обробки використовувалось, там, де це можна простежити за відбитками, здебільшого тверде гладке знаряддя і пальці. В подальшому вони зазнавали легкого обмивання чи обтирання вологим м'яким матеріалом, що фіксується по за розмитістю помітних дефектів на поверхні та деяких елементів декору. «Тверді» фрагменти відрізнялись помітно кращою якістю обробки, яку можна оцінити як «добре» чи «дуже добре».

Житло №2. Було взято проби з 61 фрагменту кераміки, а також — з одного уламка глиняного виробу (валька?) і 2-х фрагментів печини. Більшість посудин також представлені банкоподібними (прямими і яйцеподібними) і горщикоподібними посудинами. Також була взята проба з відносно маленької банкоподібної посудини 10 см заввишки (стакану?), з розвалу тюльпаноподібної, подібної до бондарихинських форм, посудини та з ліпної ручки.

Переважає більшість посуду також мала форму і декор, характерні для зрубної КІС загалом і постзрубного типу зокрема та, в цілому, подібна до кераміки з попереднього житла. Серед досліджених зразків присутні банкоподібні і горщикоподібні посудини, що можна впевнено пов'язати з постзрубним типом за такими ознаками, як опущені кінці пружків, наявність на них насічок, в тому числі хрестоподібних. Край вінець прямокутний або овальний, самі вінця не відігнуті. Денця виконувались скульптурним наліпом, іноді додатково підмазані зсередини, могли мати або не мати невеликі закраїни. «Стакан» не мав характерних слідів доліплювання денця і, можна припустити, був виготовлений з цільного шматка глини. П'ять фрагментів мали такі, дещо нетипові для пам'ятки елементи декору, як одна чи кілька ліній тичків під вінцем і сформовані з подібних тичків «виноградні грона» під вінцем. Три горщика мали «перлини» під вінцем, що також не є характерним для пам'ятки, як і посудини з ручками (1 випадок). «Твердий» посуд представлений одним фрагментом, що характеризується також наявністю підлискованого ангобу на зовнішній поверхні. Пісок і шамот у практично всіх зразках мали подібні, якщо не ідентичні, житлу №1 розміри і колір. Виключення будуть описані нижче.

Посуд з типовими для пам'ятки ознаками зрубної КІС представлений одразу шістьма рецептами.

- 1) 15-25% кварцевого піску + 15-20% шамоту (24 фрагментів);
- 2) 15-20% кварцевого піску + 15-20% шамоту + 5-15% органічного матеріалу (7 фрагментів);
- 3) 15-20% кварцевого піску + 20-25% шамоту + 30-40% другої глини (2 фрагменти);
- 4) 20-25% кварцевого піску (4 фрагменти, в тому числі — «стакан» і ручка посудини);
- 4.1) 20-25% кварцевого піску + менше 10% органічного матеріалу (1 фрагмент);
- 5) 15-20% шамоту (3 фрагменти).

Печина з житла (2 зразки) містила 15% кварцевого піску. Один зразок з уламку глиняного валька мав першу рецептуру зі вказаних вище.

Така кількість рецептур може вказувати на те, що принаймні деякі з них могли відноситись до посуду, який походив не з даного житла чи пам'ятки. Якість обробки поверхонь можна оцінити як «середнє» і «добре», внутрішня поверхня була оброблена майже завжди «добре». Якість обробки «стакану» можна оцінити як «гірша за середню» (1,5) з обох боків. Для обробки використовувалось, там, де це можна простежити за відбитками, здебільшого, тверде гладке знаряддя і пальці, в подальшому вони зазнавали легкого обмивання чи обтирання вологим м'яким матеріалом, що фіксується за розмитістю помітних дефектів на поверхні та деяких елементів декору. В трьох випадках в якості твердого знаряддя зафіксовано використання штампів.

Посуд з нетиповим, тичковим, декором потребував для зламу трохи більшого за звичайне зусилля (2) та містив близько 15-20% кварцевого піску і 20% шамоту. Шамот був дещо тонкіше подрібнений, ніж в основній масі посуду, який походить з даного житла, і не перевищував за розмірами 0,2 мм (4 фрагменти). Один фрагмент з таким декором мав 15-20% кварцевого піску + 20% шамоту та до 10% органічних включень; шамот в ньому мав розміри до 0,4 мм, включення піщинок були меншими за 0,03 мм. Якість обробки — краща за середню (2,5). В одному випадку, схоже, що загладжування відбувалось пальцями, в одному — штампом. При в цілому подібній рецептурі формувальної маси, ці фрагменти дещо виділяються в порівнянні з більшістю посуду, проте, через їх порівняно невелику кількість, складно стверджувати це напевне.

Посуд з «перлинами» мав домішку близько 15% кварцевого піску + 15% шамоту і таким чином також відноситься до рецепту №1 даного житла. Якість обробки — добра, поверхні були обмиті, одна з посудин була заглажена штампом.

«Твердий» зразок був один, в ньому домішки склались з 20% шамоту і 20% піску, розміри шамоту коливались між 0,05 мм і 0,1 мм, піску — в межах 0,05-0,07 мм.

Житло №5. Було взято проби з 19 фрагментів кераміки і 1 зразок зі фрагменту печини. З об'єктивних причин, основна маса зразків була взята з фрагментів стінок і донець посудин, відтак — надійна атрибуція посуду і визначення його форм дещо ускладнені. Загалом, заповнення було постзрубним, при цьому наявний розвал з посудин(и) з характерним для малобудківського типу декором, з фрагментів останнього взято 3 проби. В усіх випадках злам не потребував зусиль (1).

Рецептури домішок, характерні для загальної маси кераміки з житла:

- 1) 15-20% кварцевого піску + 15-25% шамоту (5 фрагментів);
- 2) 15% кварцевого піску + 20% шамоту + 10-20% органічного матеріалу (3 фрагменти);
- 3) 15-25% кварцевого піску + 10-15% органічного матеріалу (2 фрагменти);
- 4) 25% крупнозернистого (0,1-2 мм) шамоту (1 фрагмент).

Фрагмент печини містив до 25% кварцевого піску (0,05-0,5 мм) і до 20% різнодисперсних вапнистих конкрецій (0,03-3 мм). Пісок і шамот у практично всіх зразках мали подібні, якщо не ідентичні, житлу №1 розміри і колір. Варто відмітити більш часту присутність (до 10-15%) включень дрібних зерен вапняка.

Якість обробки зовнішньої поверхні можна оцінити як «середньо» і «добре», внутрішньої — тільки як «добре», загладжування здійснювалось твердим чи нез'ясованим знаряддям, фіксуються також сліди промивання поверхні опісля.

Рецептур домішок у фрагментах з малобудківським декором виявилось дві:

- 1) 20% кварцевого піску (2 фрагмента);
- 2) близько 20% кварцевого піску + 10% шамоту + до 20% органічного матеріалу, представленого вуглинами (1 фрагмент)(мал. 1.3).

Якість обробки обох поверхонь можна оцінити як «добре», обидві поверхні заглажені зубчастим штампом і обмиті.

На основі рецептури до цієї ж групи можна включити три фрагменти, заглажені зубчастим штампом, які мали таку ж рецептуру формувальної маси, але не мали діагностичних ознак. Варто відмітити що пісок, що фіксувався у складі формувальної маси, мав дещо більші за типові розміри — 0,07-0,2 мм, великі зернини траплялись частіше, ніж у більшості місцевого посуду. За кольором він був напівпрозорий, сірий чи жовтий (в окисленому до жовтого/помаранчевого кольору шарі черепка). Відмічено також присутність практично в усіх випадках одиничних зерен вапнякових конкрецій розмірами до 0,1 мм.

Загальна характеристика керамічного комплексу жител. Переважна більшість дослідженого матеріалу мала два рецепти формувальних мас: в одному випадку, до глини додавалось 15-25% кварцевого піску та 15-25% добре потовченого шамоту (мал. 1.1), в іншому — до цих же двох домішок в приблизно такій самій концентрації додавалось 10-20% органічного матеріалу (мал. 1.2). В кожному з трьох жител ці рецепти мали певні кількісні відхилення від норми, які, не виключено,

можна пояснити індивідуальними особливостями навичок давніх гончарів. Також для керамічного комплексу кожного житла була притаманна певна тенденція — якщо в формувальній масі було менше шамоту, то додавалось більше піску, а якщо менше піску, то — було додано більше шамоту. В житлі №5 існувала тенденція частіше додавати більше шамоту. Це, і те, що в цілому у вжитку був посуд з подібними рецептами, вказує на те, що населення пам'ятки в період, що відповідає другому горизонту, належало до однієї спільноти, з однаковими традиціями виробництва глиняного посуду.

Наявність нечисленних фрагментів посуду, який був виготовлений за іншими рецептами (мал. 1.4–1.6), в комплексах жител може бути пояснений двома причинами, які не виключають одна одну. Перша — ми маємо справу з випадковими факторами, на кшталт поганого розмішування формувальної маси чи неуважністю майстра при її підготовці. Друга — перед нами зразки посуду, що представляє інші технологічні традиції. Не виключено, що частина його могла потрапити на пам'ятку в процесі обміну, тобто є імпортом. Хочеться зауважити, що як імпорт в таких випадках можна трактувати не лише явно інокультурний посуд (наприклад, малобудківський, з житла №5), але і посуд, отриманий від культурно спорідненого населення, який, вочевидь, не буде відрізнятися типологічно. Нема причин вважати безпосередньо посуд об'єктом обміну, скоріше за все, він був тарою для об'єкту обміну. Присутність посуду, в якому сильно відрізнялись такі показники як якість, способи обробки поверхонь і випал («твердий» посуд, зі значно кращою обробкою поверхні і ангобуванням), наявність нетипових домішок (присутність другої глини чи дещо інший пісок) припустимо пояснити саме імпортом. Такі спостереження, за умови розширення меж дослідження й включення до нього матеріалів з інших пам'яток регіону, не виключено, зможуть сприяти реконструкції системи регіонального обміну в часи найпізнішої зрубної — постзрубної культури.

Присутність в керамічному комплексі житла №2 посуду з неpritаманними комплексам інших жител елементами декору (такими як використання тичків і «перлин» в оздобленні) може вказувати на включення до складу родини, якій належало житло, носіїв іншої традиції, для якої такі декоративні елементи були більш характерні, або контакти з ними. С. І. Берестнев припускав зв'язок поширення «перлинної» орнаменталії у пізньозрубних (за сучасною термінологією — постзрубних) керамічних комплексах з просуванням малобудківського населення (Берестнев, 2001, с. 107).

Дискусія та висновки. У результаті дослідження методом мікроскопії було обстежено 104 фрагменти кераміки з трьох жител горизонту II поселення Глибоке Озеро-2. Простежено два сталіх рецепта формувальних мас для виготовлення глиняного посуду, характерні для всіх трьох жител, простежена невелика мінливість масового складу домішок в одному з жител, яка може бути пояснена індивідуальними особливостями навичок гончаря. Окрім того, виявлено певні нетипові за рецептурою та/чи якістю обробки фрагменти кераміки, частина з яких може бути пояснена випадковими чинниками, проте частину посуду («твердий» і малобудківський) має сенс розглядати як імпорти. Було встановлено, що поверхня більшості посудин, які впевнено можна трактувати як місцеві, загладжувалась гладким твердим знаряддям, рідше — просто пальцями, в окремих випадках — гребінчастим штампом, а після підсихання, вочевидь, «обмивалась» зволоженим м'яким матеріалом для усунення дефектів, спричинених усадкою при висиханні. Частина посуду заглаженого штампом припустимо належала до малобудківського типу, який також відрізняється за розмірністю і кольором піску в складі його формувальної маси.

Надалі планується завершити мікроскопічне дослідження для всіх об'єктів поселення.

Робота присвячується світлій пам'яті Якова Петровича Гершковича.

ЛІТЕРАТУРА

- Берестнев, С. И. 2001. *Восточнoукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: ПФ Амет.
- Бобринский, А. А. 1999. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения. *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография)*. Самара, с. 5-109.
- Гершкович, Я. П. 1995. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы. В: Отрошенко В. В. (ред.). *Эпоха бронзы Дoно-Дoнецкого региона. Тезисы докладов научной конференции*. Луганск: б. и., с. 37-39.
- Гершкович, Я. П. 1997. Происхождение и эволюция сабаатиновского керамического комплекса. *Археологический альманах*, 6, с. 125-144.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев.

- Денисова, А. А. 1989. Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории лесостепной Украины. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Київ.
- Корохина, А. В. 2016. Определение рецептов формовочных масс керамики Суботовского городища. В: Гершкович, Я. П. *Суботовское городище*. Киев: Институт археологии НАНУ, с. 503–506.
- Корохина, А. В., Бельский, В. Н. 2021. Петрографический и элементный анализ керамики поселения Глубокое Озеро-2 (первые археометрические данные). *Stratum plus*, 2.
- Корохіна, А. В., Гершкович, Я. П. 2020. Кераміка поселення Глибоке Озеро-2.
- Цетлин, Ю. Б. 2012. *Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода*. Москва: Институт археологии РАН.
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: A Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham, Switzerland: Springer International.

Ihor Butskyi,

PhD student, the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine

SOME FEATURES OF THE TECHNOLOGY OF PRODUCTION OF CERAMIC VESSELS II SETTLEMENT HORIZON HLYBOKE OZERO-2

This paper considers some aspects of the production of ceramics from the II layer of the settlement of Hlyboke Ozero-2 (composition of molding masses, technological methods of processing the surfaces of dishes) and raises the question of the presence of non-local dishes in the complex.

Keywords: pottery, molding masses, the final of the Bronze Age, zrubna culture, postzrubny type.

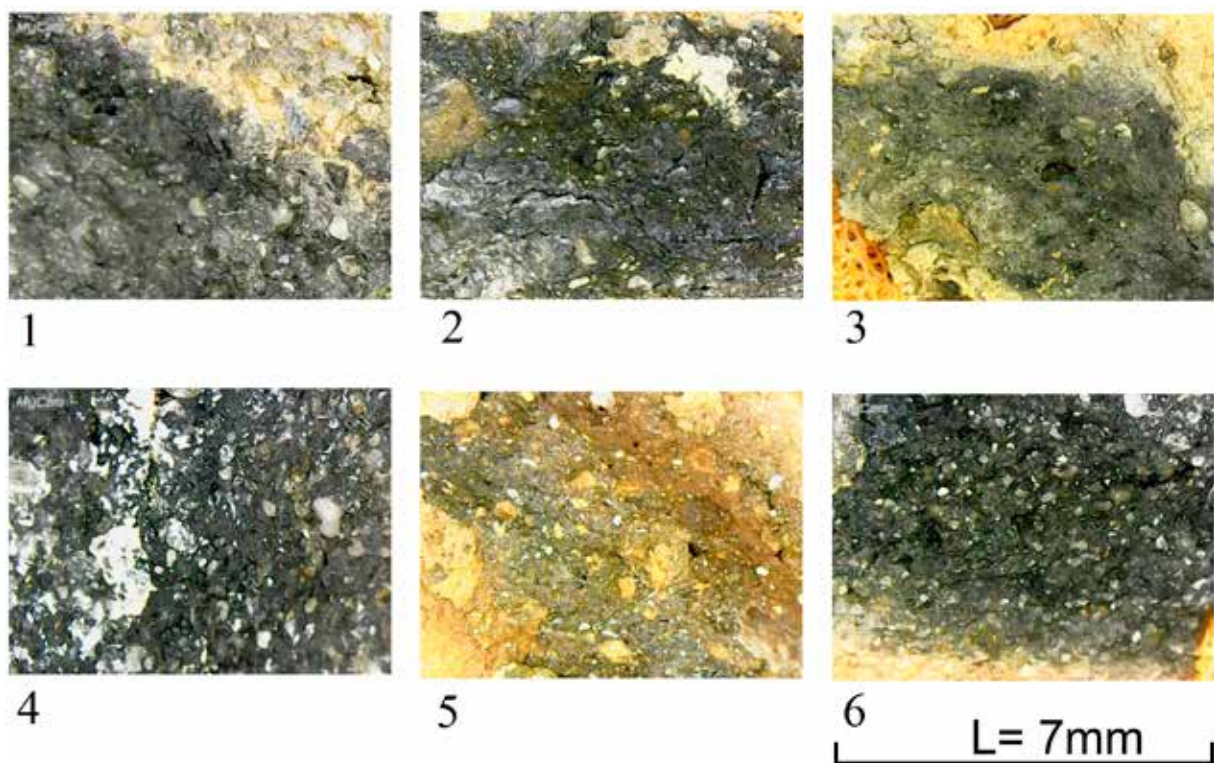

Рис. 1. 1 - рецепт, що включав додавання 20% піску і 20% шамоту; 2 - рецепт, який включав додавання 15% піску, 20% шамоту і 20% органіки; 3 - рецепт, який включав додавання 20% піску, 15% шамоту, 20% органіки, представленої вугликами (фрагмент з малобудківським декором); 4 - рецепт, який включав додавання 25% піску і 20% органіки, місця концентрації якої поросли грибком; 5 - рецепт, який включав додавання 25% шамоту з включеннями зернин вапняка; 6 - рецепт, який включав додавання 25% піску

Ігор Гаврилюк,
керівник гуртка «Історична реконструкція»
Центру позашкільної освіти Надвірнянської міської ради;
засновник «Інтерактивного музею лицарства» в м. Надвірна.

ЗАЛУЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ВИВЧЕННЯ «ЖИВОЇ» ІСТОРІЇ

У сучасних реаліях виникає нагальна необхідність не лише знати та вивчати історію, але й активно пропагувати її, щоб кожен українець змалечку знав своє коріння та вмів розрізняти ворогів і друзів. Проте вивчення історії в класі чи аудиторії не завжди дає бажаний результат. Значно цікавіше і ефективніше, коли історія просто на твоїх очах оживає, переходячи зі сторінок книжок у реальність. В статті висвітлено досвід вивчення «живої» історії через залучення молоді до роботи гуртка «Історичної реконструкції» та проведення екскурсій в «Інтерактивному музеї лицарства» в м. Надвірна.

Ключові слова: екскурсії, інтерактив, лицарство, музей, історія, замок.

Залучення учнівської та студентської молоді до вивчення живої історії є важливим елементом розвитку суспільства. Знання про історію допомагає розуміти сьогодення та планувати майбутнє. Тому варто робити все можливе, щоб залучити учнів та студентів до цього процесу та зробити його цікавим та пізнавальним.

Одним зі способів залучення учнів та студентів до вивчення живої історії є створення тематичних клубів та гуртків, використання історичних музеїв та екскурсій. Вони дозволяють побачити та відчувати історію «на власні очі» і зробити навчання більш цікавим та зрозумілим. Узагалі, ключовим для залучення учнів та студентів до вивчення «живої» історії є створення цікавих, захоплюючих та інтерактивних методів навчання. Важливо показати учням, як історія пов'язана з сучасністю, які проблеми та виклики вона ставить перед сучасним світом, дати учням можливість самостійно вивчати історію та шукати відповіді на свої запитання.

Також варто використовувати інтерактивні методи навчання, такі як рольові ігри, дискусії, проекти тощо. Вони дозволяють учням та студентам бути активнішими учасниками навчального процесу та розвивати навички критичного мислення та аналізу.

Після початку російсько-української війни у 2014 році особливо загострилось розуміння необхідності залучення підростаючого покоління до вивчення історії України в цілому і нашого краю та його славного минулого, зокрема. Тому в 2015 році було прийнято рішення про відкриття гуртка «Історична реконструкція» при Центрі позашкільної освіти Надвірнянської міської ради. На заняття гуртка запрошувались учні 5–11 класів, які були зацікавлені у вивченні історичного минулого і готові з головою поринути в романтичну епоху середньовіччя.

Одним із напрямків діяльності гуртка є відродження народних традицій через трудове виховання під час вивчення народних ремесел: ковальства, гончарства, столярства, пошиття історичного одягу, виготовлення елементів лицарських обладунків, декоративно-ужиткового мистецтва.

Оскільки, в Надвірні в різні часи функціонували аж три замки, а руїни двох з них ще й до тепер є в місті, то велика увага на заняттях гуртка приділяється екскурсіям та вивченню минулого цих твердинь (Фото 1). Вихованці гуртка «Історичної реконструкції» створюють макети середньовічних фортець, штурмових машин і механізмів. При цьому обов'язково вивчається будова замків та фортець, а також проводиться велика робота з вивчення елементів, вузлів та механізмів різного типу металевих і штурмових машин. Діти із захопленням беруть участь в процесах ескізування виробів, масштабування та створення креслень. І кінцевим та найбільш цікавим для гуртківців є сам процес створення моделі. Крім того, діти ознайомлюються та вивчають різні види озброєння та захисту, виготовляють їх моделі з деревини, пробують виготовляти прості елементи обладунків з листового металу, вчаться плести кольчуги.

Таким чином, через виховання засобами праці відбувається формування в учнівської молоді поняття про систему цінностей українського народу, вивчаються пам'ятки культури та побуту України. Фактично у підлітковій художній творчості яскраво виявляється, набутий віками та сформований у традиціях і звичаях, народний досвід.

Накопичені за певний час вироби стали основою створення міні виставки «Середньовіччя», облаштованої в історичному підземеллі XVIII ст. під будівлею Центру позашкільної освіти (Фото 2). Експозиція викликала велике зацікавлення серед дорослих та дітей, що дало змогу започаткувати

проведення екскурсій та різноманітних заходів на теми середньовічного минулого нашого міста. Для цього гуртківці почали шити стилізовані історичні костюми. Також було організовано заняття з боїв на мечях та стрільби з лука. Такі цікаві форми проведення занять дали можливість залучення більшої кількості дітей до вивчення живої історії через відвідування гуртка.

Важливим елементом навчання в гуртку є формування вміння командної роботи, згуртування учасників гуртка та демонстрації гасла «В єдності – сила!». З цією метою в 2017 році було започатковано проведення командних змагань – дитячих лицарських турнірів «Лицарі великої любові», «Стріли Амура» та «Великий княжич», які проводяться на території Пнівського замку та замку Краснодвір, що в середмісті Надвірної.

До початку змагань проводяться еко-акції на території замку Краснодвір, що сприяють розвитку в дітей відчуття їх причетності не лише до покращення екологічної ситуації, але і до збереження історичних пам'яток, а також привернення більшої уваги громадськості до реставрації замку [2]. Участь в дитячому лицарському турнірі «Великий княжич» беруть 8 команд по 6 учасників, які представляють «удільні князівства» [5], [1]. За легендою гри – по смерті князя Ярослава Мудрого, Русь розкололась на багато малих князівств - Галицьку, Волинську, Подільську, Холмську та інші землі. І щоб успішно протистояти навалом монголо-татарської орди, треба об'єднати землі в єдину могутню державу – Галицько-Волинське князівство, бо тільки «в єдності сила народу». Учасники по черзі сходяться на «ристалищі» у боях м'якими мішками та перетягуванні канату, у боях м'якими мечами та стрільбі з лука, у стрибках в мішках та «кінних» боях (Фото 3). У проміжках між боями звучать легенди з історичного минулого замку та міста, проводяться ігри з глядачами – історичні загадки, малюють портрет Дами, середньовічні танці. Команда переможець отримує кубок, грамоти, медалі. Зазвичай, такі заходи відвідує велика кількість жителів громади, як дорослих, так і дітей. Дитячі лицарські турніри щороку отримують багато хороших відгуків, а найголовніше, об'єднують, згуртовують, пропагують здоровий спосіб життя, пробуджують відчуття патріотизму та гідності, залучають все більше людей до вивчення та збереження пам'яток минулого.

З кожним роком зацікавленість дітей роботою гуртка все більше зростає. В 2015-2016 навчальному році гурток відвідувало 14 вихованців, а в 2022-2023 працюють три групи по 15-17 дітей в кожній.

Інтерактивні екскурсії також можуть бути дуже цікавими та захоплюючими для учнів та студентів, що може підвищити їхню мотивацію до вивчення історії та допомогти їм зберегти отримані знання. Саме тому в 2022 році був створений приватний Інтерактивний музей лицарства в м. Надвірна [4].

Екскурсовод в костюмі шляхетного пана Куропатви, господаря міста, зустрічає групу відвідувачів перед музеєм. Унікальний краєвид з видом на гору Городище, де знаходився перший дерев'яний замок не залишається поза увагою. Далі гостей запрошують поринути в історію середньовіччя, забути на деякий час в якому столітті зараз проживають. І перше випробування для відвідувачів Інтерактивного музею лицарства - піднятися на другий поверх замковими сходами без перил. Група відвідувачів спершу кілька хвилин розглядає та ознайомлюється з експозицією музею. Далі розпочинається екскурсія.

В залежності від вікової категорії підібрані індивідуальні інтерактивні форми проведення екскурсії. Обов'язковим елементом кожної екскурсії є постійна комунікація, взаємодія з відвідувачами. Екскурсовод ставить запитання, веде діалог з дітьми. Легенди про наш край, та його героїв оживають в музеї [3]. Для того, щоб відвідувачі музею змогли доторкнутись до «живої» історії, дітям дозволяється брати в руки (під наглядом) унікальні речі. Також можна фотографуватись в шоломах зі щитами та мечами в руках (Фото 4). Маленьким відвідувачам музею надається можливість спробувати свої сили у творчості. Адже відомо, що, окрім вправного володіння зброєю, лицарі повинні були вміти добре малювати та читати вірші, вміти грати на музичних інструментах та танцювати, а ще – говорити компліменти дамам. Тому одним із цікавих елементів екскурсії є різноманітні групові конкурси-ігри: «Портрет дами», «Комплімент» та ін.

Під час кожної екскурсії відбувається справжнє перевтілення в лицаря – запрошується юнак, яких хоче спробувати надіти лицарські обладунки. Під час одівання обладунків, групі розповідається яким повинен бути лицар, як готували до посвяти в лицарство, які важливі цінності були в той час. В кінці відбувається посвята в лицарі – Акколада.

Кожен відвідувач Інтерактивного музею лицарства (незалежно від віку) має змогу спробувати свої сили у стрільбі з лука в спеціально облаштованому лучному тирі.

В Інтерактивному музеї лицарства проводиться також низка тематичних екскурсій. Коротко охарактеризуємо деякі з них.

Інтерактивна екскурсія на тему Айвенго – одна з найпопулярніших серед учнівської молоді. «Айвенго» – це знаменитий роман Вальтера Скотта про середньовічну Європу, який пропонує

читачам історичний огляд того, як жили та боролися в середньовіччі люди, а також дозволяє зануритись у різні аспекти культури того часу. В екскурсію включено елементи рольової гри, де учні можуть грати ролі героїв роману – Айвенго, Леді Ровену, Чорного лицаря, Робіна Гуда, Ребекку, Бріана де Буа-Гільбера – та виконувати різноманітні завдання, розігрувати сцени з роману та взаємодіяти між собою, щоб краще зрозуміти характери персонажів.

Інтерактивна екскурсія-гра «Як стати лицарем» – це чудовий спосіб залучити учнів молодших класів до вивчення історії середньовіччя та культури того часу. Ця гра дозволяє учням побачити, яким було життя у середньовіччі, якими були звичаї, традиції, ідеали та моральні принципи того часу. У екскурсії-грі «Як стати лицарем» учні можуть відчути себе частинкою того світу та дослідити його зсередини.

В цілому, інтерактивні екскурсії є важливим інструментом для залучення учнів та студентів до вивчення «живої» історії та культури. Вони допомагають збільшити зацікавленість та розуміння теми, підвищують мотивацію до навчання, розвивають творчість та критичне мислення. Тому важливо використовувати різноманітні методи та технології, щоб забезпечити цікавий та корисний досвід для учнів та студентів.

Таким чином, новітнє суспільство та реалії сучасного життя висувають нові вимоги до освіти. Виникає необхідність підготовки людей, спроможних приймати критичні рішення, знаходити спосіб спілкування в новому оточенні, ефективно встановлювати нові стосунки у швидко змінюваній реальності. Адже найважливішими рисами особистості на сучасному етапі історичного розвитку є активність, здатність адаптуватися до стрімких змін, самостійність, творчість, вміння працювати в команді. Саме їх формуванню сприяє реалізація нових підходів до процесу навчання історії через можливість стати не лише стороннім спостерігачем, а зануритись в ту чи іншу епоху, відчути себе причетним до її творення. Участь в гуртку історичної реконструкції Центру позашкільної освіти Надвірнянської міської ради та проведення «живих» екскурсій в «Інтерактивному музеї лицарства» в м. Надвірна є прикладом дієвого інструмента залучення учнів та студентів до вивчення історії та сприяти їхньому всебічному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

- «Великий Княжич» втретє скликав лицарів на поєдинок [Електронний ресурс]. *Народна Воля*. Режим доступу: <http://volya.if.ua/2019/10/velykyj-knyazhych-vtretje-sklykav-lytsariv-na-pojedynok/>. [18 жовтня 2019]
- Максим'юк, М. 2008. *Пнівська твердиня*. Надвірна: Надвірнянська друкарня.
- Палков, Т. 2009. *Замки Карпат. Історія та легенди*. Львів: Ладекс.
- У Надвірній відкрили інтерактивний музей лицарства [Електронний ресурс]. *Репортер*. Режим доступу: <https://report.if.ua/kultura/v-nadvirnij-vidkryly-interaktyvnyj-muzej-lycarstva-video/>. [05 жовтня 2022]
- Як «Великий Княжич» Пнівську твердиню розбудив [Електронний ресурс]. *Народна Воля*. Режим доступу: <http://volya.if.ua/2018/10/yak-velykyj-knyazhych-pnivsku-tverdyny-rozbudyv/>. [19 жовтня 2018]

Ihor Havryliuk,

Head of the «Historical Reconstruction» group
Center for extracurricular education of the Nadvirna City Council;
founder of the «Interactive Museum of Chivalry» in Nadvirna.

INVOLVEMENT OF PUPILS AND STUDENT YOUTH TO THE STUDY OF «LIVING» HISTORY

In today's realities, there is an urgent need not only to know and study history, but also to actively promote it, so that every Ukrainian knows its roots since an early age and is able to distinguish between enemies and friends. However, studying history in a classroom or auditorium does not always give the desired result. It is much more interesting and effective when history comes to life right before your eyes, moving from the pages of books to reality. The article highlights the experience of studying history in action, through the involvement of young people in the work of the Historical Reconstruction Club and conducting excursions to the «Interactive Museum of Chivalry» in Nadvirna.

Keywords: excursions, interactive, chivalry, museum, history, castle.

*Фото 1. Експерсія в Пнівський замок.
Фото автора*

*Фото 2. Відвідувачі міні-виставки «Середньовіччя».
Фото автора*

Фото 3. Дитячий лицарський турнір «Великий княжич». Фото автора

Фото 4. Інтерактивний музей лицарства. Фото автора

УДК 903.2(477.43-22)

Віталій Гуцал,
кандидат історичних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

Олександр Баженов,
кандидат історичних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ДОСЛІДЖЕННЯ БОРОШНОМЕЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЗЕРНОТЕРОК З РУДКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті йде мова про дослідження борошномельних властивостей зернотерок чорноліської культури знайдених на Рудковецькому городищі в Середньому Придністров'ї.

Ключові слова: Рудківці, зернотерка, експериментальна археологія.

Упродовж 1970–1980-х рр. XX ст. експедиція Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом А. Ф. Гуцала досліджувала в с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області городище передкіфського часу. Пам'ятка займає площу понад 120 га і ділиться на декілька ділянок. Дві з них складають верхнє городище, яке знаходиться на підвищеному плато лівого берега Дністра загальною площею 115 га і нижнє городище (біля 6 га), розташоване на крутому схилі, що стрімко опускається від плато до річки (Гуцал А. та ін. 2018).

Під час розкопок вдалося відкрити низку житлових споруд із характерними обігрівальними пристроями та господарськими ямами. Аналіз всього комплексу знахідок дозволив автору віднести пам'ятку до чорноліської культури, визначивши хронологічні межі її функціонування кінцем X – першою половиною VII ст. до н. е. (Гуцал А. 2020).

На городищі, окрім багатого керамічного матеріалу, вдалося знайти окремі знаряддя, які за своїми функціональними особливостями свідчать про розвиток певних форм господарювання. Зокрема виготовлена з оленячого рогу мотика та залізний серп дозволяють припустити, що поряд із тваринництвом (про що свідчить велика кількість кісток), якщо не основне, то принаймні рівноцінне місце в річному життєзабезпеченні громади займало землеробство (Гуцал А. 1986). Крім цього, на городищі було знайдено декілька зернотерок та їх окремі уламки. У житлі № 15, на підлозі, знаходилася нижня частина зернотерки, виготовлена з кварциту, вагою 8 кг (виріб № 1). Вона видовжено-овальних пропорцій загальною довжиною – 39,5 см, ширина в центральній частині – 21 см із поступовим звуженням до поздовжніх країв, де за 3,5 см до закінчення помітні характерні підвищення на 1,2 см вище рівня робочої поверхні – останці, що сформувалися в процесі розмелювання та стирання робочої поверхні. Таким чином довжина робочої частини зернотерки – 32,5 см. Нижня сторона зернотерки має опуклий вигін – правильної сферичної форми, утворений в процесі обробітку поверхні технікою дрібних сколів.

У житлі № 16, на підлозі, знайдена кам'яна зернотерка, виготовлена з вулканічного туфу, вагою 10 кг (виріб № 2). Своїми майже правильними формами, які були досягнуті підшліфовуванням, сліди якого помітні на бокових гранях виробу, вона нагадує майже правильний овал. Загалом робоча поверхня без характерного вироблення, а навпаки, злегка підвищується в центральній частині на 2–3 мм, зате по краях – з трьох сторін у місцях найбільшого тертя утворилися дуже згладжені – лискучі місця. Такі деталі можуть свідчити, як про недовгий час користування виробом, так і про те, що на ньому виконувалися якісь незначні (локальні) роботи з короткою амплітудою руху невеликого розтирача. Довжина зернотерки – 40 см, ширина 23 см, товщина від 5 до 8 см, нижня сторона не ідеальна, але дещо заокруглена.

Починаючи з 80-х рр. XX ст. нижня частина городища активно руйнується хвилями Дністровського водосховища і фактично уся бережина, окрім вузької смужки в 15–20 м сповзла в річку. У 2015 р. коли

рівень водосховища, через посуху, опустився на 7–8 м під час розвідки нами було знайдено у різних місцях городища ще два вироби. Один із них – верхній дворучний терковий камінь, так званий курант, вагою 6 кг, виготовлений із кварциту (виріб № 3). Він продовгуватих пропорцій, усі сторони, окрім рівної робочої поверхні, оброблені крупними сколами, до стану, який би дозволяв у процесі використання зручно тримати його накривши двома долонями. Довжина виробу 31,5 см, ширина 13 см, товщина від 7,5 до 10 см. Та ще одна – нижня частина зернотерки (виріб № 4). Вона виготовлена з пісковика, мала овально-видовжені пропорції, загальна довжина – 39 см, ширина 18 см, довжина робочої частини 27 см. Треба відмітити, що різниця у висоті виробленої поверхні та останців складає 4 см. Протилежна сторона була не обробленою і товщина виробу коливалася з одного боку від 6,5 см до критичних – 0,5–0,9 см з іншого. У цьому місці розпочалося помітне вищерблення робочої поверхні, що надало виробу неправильних обрисів і в свою чергу зменшило його площу й відповідно коефіцієнт корисної дії. Ці деталі свідчать на користь того, що зернотерка знаходилася в ужитку довгий час і фактично вичерпала свій борошномельний ресурс.

Цікаво, що робоча поверхня цієї зернотерки не згладжена, а навпаки на ній помітні раковини, які в окремих місцях переходять у поздовжні смужки довжиною 3–7 см. На перший погляд здається, що такі борозенки та раковини спеціально зроблені для покращення борошномельних властивостей. Детальне ж обстеження робочої поверхні під мікроскопом підтвердило їх утворення в місцях природних тріщин під дією значного зношення виробу. Цікавою деталлю є ділянка, де робоча поверхня зернотерки переходить в нестерті останці (береги). У менш спрацьованих зразках (виріб № 1) цей перехід відбувається поступово та рівномірно по всій довжині та площастях. У виробі № 4 з одного (викришеного) поздовжнього боку в місцях переходу робочої частини зернотерки в береги, сформувалися помітні симетричні жолобкові заглиблення. Така особливість берегів на уже досить спрацьованій робочій поверхні зернотерки, припускаємо, могла утворитися, по-перше, в разі переходу з одноручного розтирача на дворучний, по-друге, під час нехарактерних для мукомельного виробництва поперечних рухів, по-третє це могло бути пов'язано зі зміною мельника але в усіх випадках такий ефект міг проявитися лише під впливом значно твердішої кам'яної породи й додаткової фізичної сили. Можливо, це свідчить на користь того, що до борошномельного виробництва, окрім жінок, почали приєднуватися чоловіки.

Отже, як показують спостереження в заключній фазі зернотерки № 4 щось кардинально змінилося в техніці її використання, що відбулося на формуванні нових профілів берегових скосів.

Важливим етапом нашого подальшого дослідження, яке ми трактуємо як експеримент з функції артефактів та перевірки теоретичних уявлень про сам процес отримання борошна та з'ясування зерносічних властивостей цих знарядь є спроба використати деякі камені за їх первісним призначенням. Розуміючи, що залучення оригіналів для експериментальної археології не заохочується головню через можливості пошкодження та втрати артефакту (Гиря 1992, с. 6), ми все ж таки, спираючись на досвід описаний Р. Малиноюю і Я. Малиною коли найкращі результати помолу фіксувалися саме на оригінальних знаряддях (1988, с. 65-66), прийняли рішення в якості виключення також змолоти над малі обсяги збіжжя на рудковецьких зернотерках. Попередньо, аби гарантовано убезпечити від непередбачуваних пошкоджень (надлом, розкол тощо), усі зернотерки були детально обстежені. Виріб № 4 через його значну спрацьованість було вирішено не долучати.

Отже, для експерименту були відібрані вироби № 2 і 3, які відразу дали неочікуваний результат. У процесі розтирання борошно замість того, щоб побіліти, відразу набирало коричневого кольору. Скуштувавши останнє, на зубах було відчутно неприємний скрегіт мінералу та стійкий присмак горілого.

Відтак, стало зрозуміло, що виріб № 2, який виготовлений із вулканічного туфу, не міг за своїми характеристиками використовуватися при виробництві борошна, хоча лискучі місця на його поверхні могли утворитися лише в результаті дії іншого дрібнозернистого абразивного матеріалу. Скоріш за все, маючи досить пористу і рихлу структуру, вулканічний туф є нестійким по відношенню до механічних навантажень, які виникають під час розтирання зерен. Проте для обробки та виготовлення іншої продукції, для якої згадані органолептичні властивості не мали суттєвого значення (гончарство, виготовлення фарб тощо), або ж навпаки, які були основним інгредієнтом рецептурного наповнення, зокрема парфумерних, чи лікарських засобів він міг бути цілком придатним. Зокрема останні дослідження в медичній галузі *in vitro* підтверджують, що базальтовий туф має здатність поглинати молекули різних за природою речовин, а відтак виступає

досить активним адсорбентом і заслуговує раціонального використання як цінний природний мінерал у харчовій промисловості, біології, медичній та ветеринарній практиці (Бурденюк та ін. 2013).

Для продовження експерименту виріб № 2 замінили на виріб № 1. Враховуючи нерівність нижньої частини зернотерки, постало питання її належної фіксації необхідної для функціонування усього зерносічного комплексу. Загалом, археологічні матеріали дають можливість говорити про те, що ще в трипільлі для цього облаштовувалися, як стаціонарні площадки виготовлені з глини так і переносні дерев'яні конструкції (Шмаглій 2001, с. 66; 8, с. 88; Маркевич 1981). На Рудковецькому городищі окремо пристосованих стаціонарних місць для такої роботи не було зафіксовано. Тож можемо припустити, що зернотерки жорстко фіксувалися на дерев'яній конструкції, що дозволяло з легкістю переносити такий верстат з одного житла в інше, про що опосередковано свідчить їх незначна кількість на городищі.

У нашому випадку для підтримання робочої частини виробу № 1 у робочому – горизонтальному положенні, замість дерев'яної конструкції, ми прилаштували картону коробку, яка чудово впоралася з фіксацією зернотерки. Для запобігання розпорошення відсіву коробку накрили шматком тканини, відтворивши в такий спосіб примітивний зерносічний постав. На зернотерку було покладено 250 зерен попередньо зваженої висушеної пшениці твердого сорту, що дорівнювало 10 г. Найбільше часу потратили експериментатори на те, щоб роздушити зернову оболонку, адже зерна рівномірно розподілилися між двох каменів (створивши ефект підшипника), що дозволяло верхньому безперешкодно ковзати по них. Частина зерен вилетіла за межі робочої площі, що вимагало після кожних 7–10 подвійних (туди-назад) рухів на доріжці довжиною 10 см зупиняти процес підіймати курант і підгортати зерна до середини. Така робота тривала протягом 1 хв 20 с і лише після 40 рухів зерна розкололися до стану круп, їх ще кілька разів підгортали до середини і за 1 хв і 10 с було досягнуто потрібний результат, який в сумі зайняв 2 хв 30 с. Варто зазначити, що схожий результат і проблеми, які виникли у ході експерименту, був описаний у дослідженні Р. Малинової і Я. Малини (1988, с. 65–66). Однак у їхньому випадку використовувалися прямокутний розтирач і кам'яна плита площею 50 x 25 см. Експериментатори здійснили біля 80 подвійних рухів на дорожці довжиною 7 см. При цьому, як і у нашому випадку, близько чверті зерен опинилося за межами плити.

У другому підході вирішили змінити техніку роздушування зерен. Для цього було зроблено не повздовжні рухи, а напівоберти, які дозволили за 15 рухів (туди-назад) роздушити майже усі зерна та продовжити помол 5 повздовжніми рухами, після підгортання до середини зроблено ще 10 повздовжніх + підгортання + 3 напівоберти для остаточної руйнації зерна + 10 повздовжніх. З мінімальними втратами (кілька лусочок вилетіли за межі) весь процес зайняв 1 хв 55 с.

Наступні спроби з використанням напівобертів давали покращені (на 5–15 с) результати, які також зростали пропорційно з майстерністю та досвідом експериментатора. А втім, взявши за основу витрати часу на 10 г – 1 хв 50 с ми підраховали, що на перемелювання 1 кг пшениці потрібно орієнтовно 3 год 5 хв.

Безперечно, отриманий результат є доволі умовним, але враховуючи його сумісність із показниками, описаними Р. Малиною і Я. Малиною, він може бути цілком прийнятним. Справа в тім, що ефективність роботи залежить від багатьох чинників, які впливають не лише на якість, але й на кількість кінцевого продукту. Насамперед зазначимо, що ефективність помолу безперечно залежить від площі самої зернотерки, її абразивних властивостей, ваги та розмірів розтирача, конструктивних особливостей зерносічного поставу та фізичної форми й майстерності робітника, адже для того аби оперувати впродовж тривалого часу доволі важким каменем, потрібно, окрім витривалості, докладати й значну фізичну силу.

Безпосередньо на помол впливає також якість самого зерна. Нами використовувалася підсушена в природній спосіб пшениця. Однак ми могли б отримати дещо інші результати за умови використання жита, ячменю, стану їх вологості або ж попереднього просушування чи піджарки. Останнє широко застосовувалося в борошномельстві й, порівнюючи навіть із зерном просушеним у природній спосіб, давало кращі результати, натомість надмірна вологість навпаки, утруднювала та зменшувала не лише якість, але й кількість кінцевого продукту.

Отже, отримані результати дали можливість:

Підтвердити функціональне призначення двох виробів № 1 і 3 як складових зерносічного виробництва.

2. Встановити за допомогою виробів № 1 і 3 приблизний час необхідний для розмелювання певного об'єму зерна.

3. Виключити зі списку зернотерок виріб № 2.

4. Припустити, що виріб № 2, який виготовлений із базальтового туфу, міг завдяки нововиявленим властивостям, притаманним цьому мінералу, використовуватися жителями Рудковецького городища в медичних цілях, зокрема для добування порошкоподібних інертних речовин із великою здатністю адсорбувати хімічні сполуки.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурденюк, І. П., Ковбаса, І. М. Волощук, А. Г. Петрюк, А. Є. Пастушенко, Є. П. 2013. Природний матеріал – базальтовий туф, перспективи застосування в харчовій промисловості, біології, та медицині. *Клінічна та експериментальна патологія* Т. XII, № 2 (44), 2013. С. 35-41. URL: <http://dSPACE.bsmu.edu.ua/bitstream/123456789/13643/1/035.pdf> (date of access: 26.04.2024).
- Гиря, Е. Ю. 1992. Возможности эксперимента в археологии. *Экспериментальная археология*. Вып. 2. Тобольск: Изд. ТППИ, с. 6.
- Гуцал, А. Ф. 1986. Землеробство племен Середнього Подністров'я VIII-V ст. до н.е. *Тези доповідей четвертої Вінницької історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 46-47.
- Гуцал, А. Ф. 2020. Житла Рудковецького городища (за матеріалами досліджень 1972–1974 рр.). *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 223-237.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження Рудковецького городища. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАН України, с. 218-219.
- Малинова, Р., Малина, Я. 1988. *Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох*. Москва: Мысль.
- Маркевич, В. 1981. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев, «Штиинца».
- Шмаглій, М. 2001. *Великі трипільські поселення і проблеми ранніх форм урбанізації*. Київ: МП «Тираж».

Vitalii Hutsal,
PhD, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University

Oleksandr Bazhenov,
PhD, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National

IVAN OHIIENKO UNIVERSITY INVESTIGATION OF THE FLOUR MILLING PROPERTIES OF GRAIN GRINDERS FROM THE RUDKIVTSI HILLFORT

The article deals with the study of the flour-milling properties of grain grinders of the Chornoliska culture found at the Rudkivtsi hillfort in the Middle Dniester region.

Keywords: Rudkivtsi, grain grinder, experimental archeology.

Олександр Дідик,
молодший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
КЗ ЛОР АІКЗ «Давній Пліснеськ»

ДОСВІД ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КЕРАМІЧНИХ ПОСУДИН В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ДАВНІЙ ПЛІСНЕСЬК»

У статті розглянуто практичні питання виготовлення стилізацій ліпних та кружальних посудин VII-X ст. Отримані вироби апробовано як атракційні предмети для скансену та використано в екскурсійній діяльності.

Основна ціль дослідження полягає у виокремленні технологічних аспектів виготовлення стилізацій керамічних посудин за археологічними знахідками із досліджень на території Пліснеського городища. Додатковим завданням було «оживлення» території скансену й віднайдення додаткових способів взаємодії із відвідувачами для ліпшого сприйняття ними інформації.

Ключові слова: Пліснеське городище, празька культура, райковецька культура, експериментальна археологія, гончарна справа, Прикарпаття.

Аналіз досліджень та публікацій. Керамічні посудини празької (V-VII ст.) та райковецької (VIII-X ст.) культур вдосконалювались за напрямком ліпний спосіб виготовлення>слабко ротаційне коло>швидке ротаційне коло (Филипчук 2014, с. 132). Як саме виглядали гончарні кола у другій половині I тисячоліття н. е. за археологічними даними сказати складно. Якщо брати по аналогіях з інших регіонів, то відомі місця, де встановлювались гончарні кола, – ями з камінням, що слугували для закріплення вертикальної опори (Archäologie in der Entwicklung). З іконографічних, етнографічних джерел (Центральна Європа) довідуємось, що певний час побутувало вертикальне коло з ручним або ножним приводом (Stanciu I., p 82, fig. 2.; A throwback...).

У радянській науковій думці та сучасній українській нема чіткої концепції еволюції гончарного кола, його конструктивних елементів. Є лише набір різних припущень, що це: турнетка, закріплена на лаві (Рибаков, с. 166–167); коло з нижнім приводом на вертикальному стовпі; коло з нижнім приводом на вертикальному стовпі з кронштейновим кріпленням осі (Петров 2011, с. 152).

Зрештою, незалежно від того, як удосконалювалось гончарне коло та окремі елементи, питання його вжитку і поширення залишається відкритим. Дослідники, як правило, не вдаються до детального опису послідовності і нюансів виробництва керамічної продукції, обмежуючись загальними дефініціями. Виокремити провідну думку або домінуючу концепцію складно.

Науковці намагаються давати судження про певні аспекти виробництва, але не маючи досвіду в конкретному ремеслі або не володіючи необхідною кількістю даних. Такий підхід можливий, однак він має свої обмеження. Залучення експерименту в археології сприяє створенню додаткової інформації, що може бути корисна для наукових досліджень. Про це, власне, й піде мова нижче.

Основний виклад матеріалу. Для виготовлення експериментальних зразків використано рамне гончарне коло (рис. 1) з ножним приводом, з березня 2023 р. в розпорядженні є промислове електричне гончарне коло. Вони не є автентичними інструментами або наближеними аналогами, проте в недалекому майбутньому аналогічний експеримент буде проведено на реконструкціях давніх гончарних кіл.

Загальна послідовність робіт під час експерименту була наступною:

I етап: відбір глини, усунення непотрібних природних домішок і сміття, замочування глини, замішування глини;

II етап: додавання домішок (слюда, кварц, пісок, шамот тощо) і витримка пропорцій, формування виробу на гончарному колі, декорування;

III етап: сушка посудин, шліфування або загладження, випал.

На першому і другому етапах використовувались такі засоби: дощечка, на якій розкочувалось глиняне тісто, стеки (косинець, фігурний, із зубчиками для декорування), цупка нитка для зрізання посудин, підставки для перенесення і сушки (рис. 2).

Формування виробу відбувалось з одного шматка (шайби) такими послідовними операціями: центрування; розтягнення і стиснення шматка глини для вимішування, надання геометричної форми циліндра; створення заглиблення, розширення і витягування стінок; формування конуса; надання стінкам необхідної товщини і профілювання; обробка поверхні, декорування. У випадку ліпних посудин формування виробу відбувалось спірально-джутовим способом. Спочатку формувалось денце, до якого потім прикріплювались плоскі смужки, що наросчувалась одна на одну.

Визначальними для виробництва є такі фактори, що впливають на якість і зручність створення керамічних посудин: осьове та горизонтальне балансування гончарного кола, швидкість, інерційність руху столика. Якщо гончарне коло погано збалансоване, то посудина буде виходити несиметрична, з різною товщиною стінок, з великою кількістю браку (розриви, крен, опадання стінок). У випадку недостатньої швидкості або малої інерційності надзвичайно складно зробити тонку стінку, формувати добре профільовані форми, практично неможливо виготовити великі вироби.

Для отримання гарного та якісного орнаменту гончарне коло має мати достатню інерцію, легкість обертання та мінімальну вібрацію. Цікавими в цьому плані є декорації на керамічних посудинах IX ст. – це хвилі та нерівномірні пасма. Найбільш довершеними є різні варіації орнаменту в другій половині X ст. (хвиля, рифлення та їх комбінації). Приблизно тоді виникає стабільна «повторюваність» виконання декорації, що спрямоване, насамперед, на значне тиражування посудин.

Під час експерименту було здійснено обробку посудин. Використано дерев'яні лошिला, фігурні шкребки як декорувальні знаряддя. Якщо орнамент наносити одразу, то канавка буде не дуже чітка й розпливчаста. При декоруванні після підсихання можна зробити чіткі, але неглибокі риси. Фінальне загладжування, обробку поверхні краще здійснювати після повного висихання посудин.

Наступним кроком є сушіння виробу. Можна здійснювати на стелажах або підставках. При цьому бажано час від часу перевертати тару, аби рівномірно просушити й уникнути тріщин. З власних спостережень – температура середовища не має бути нижчою 15–17°C і не вищою 21–22°C. Не менш важливою є вологість повітря. Занадто сухе призведе до різкого випаровування вологи і, як наслідок, репання виробів. Значна вологість сильно збільшує час висихання й підвищує ризик розшарування або тріщин.

Під час сушіння виріб отримує усадку й дещо зменшується в розмірах. Залежно від типу глини (суха, жирна) й домішок у ній, є різна здатність тримати форму. Посудини сформовані з чистої глини, без домішок, більш схильні до усідання по вертикалі. Використання суміші глини з домішками (кварц, пісок, шамот, слюда) дещо зменшує вертикальну усадку, пришвидшує сушку виробу, однак лише у випадку правильної густини тіста. Пропорції складників були взяті з результатів аналізів виконаних для археолога Михайла Филипчука (2014, с. 110–111). Тут необхідно зробити ремарку. Використання дрібного піску дає значну «текучість» тіста і вимагає акуратного, швидкого витягування посудини. Подальше змочування поверхні під час формування й намагання «доробити», як правило, завершуються браком.

Завершальний етап – випал. Для цього було зроблено найпростіший однокамерний горн із бічним завантаженням (рис. 3). Тривалість процедури залежить серед іншого й від властивостей самого приладу для випалу. Є загальні рекомендації для різних видів керамічної продукції. Це, як правило, не менше 12–16 годин при використанні сухих дров. У більшості випадків вдавалось дотягувати випал від 9 до 12–14 годин з яких: 2,5–3 години був плавний нагрів, 3–8 годин набору і утримання високої температури, 3 години поступове зменшення кількості пального, температури та завершення процесу.

Деякі зразки піддавались димленню з відновлювальним випалом. Це досягалось додаванням до пального сіна, хвойної тріски, сирих полін, перекриттям притоку повітря у паливну камеру. Проте лише в одному випадку вдалось здійснити повноцінне димлення двох посудин з повним редукуванням по всій товщині. Вірогідно, причина полягає у недостатній тривалості та повторюваності дій цієї операції, недотриманням усіх моментів.

З керамічних посудин був виготовлений такий асортимент: горщики, миски, «сковорідки». Загалом було зроблено та випалено 40 тестових ліпних і кружальних зразків (рис. 4).

Апробація результатів у туристичній діяльності скансену. Переважна більшість виробів і досі слугують натурними експонатами на території Заповідника «Давній Пліснеськ» й зосереджуються в експериментально відтвореному житлі X ст. та навколо нього. Зразки, які перебувають всередині споруди, не зазнали якихось суттєвих змін, однак ті, що знаходились на відкритому просторі, з часом потріскались і розмокли (зразки з недостатнім випалом).

Усі відвідувачі позитивно реагували на розміщені предмети, деякі з них згадували своїх предків та розповідали про їхній досвід використання глиняного посуду. Найбільше зацікавлення мали діти молодшого віку (8-12 років). Вони не втрачали можливості власноруч потримати і розглянути предмети. Підлітки та юні особи надавали перевагу прогулянці, розвагам, де все інше було доповненням до відвідин. Батьки і старші люди, як правило, фотографували туристичну локацію, дітей та довколишні краєвиди. Відвідини або екскурсія мали особливу цінність, якщо дійство відбувалось у вихідний день за гарної погоди, а людям було приділено достатньо часу з гідом, розказано деталі й якусь додаткову цікаву інформацію крім основної.

Взаємодія з людьми на території скансену радше нагадує зустріч, де загальна атмосфера, цілісність взаємодії, конкретні дії є визначальними для розвитку туристичної складової.

Висновки. Таким чином, у 2022 р. було здійснено археологічний експеримент з відтворення стилізованих посудин празької та райковецької культур. Більшість операцій з виготовлення посудин є типовими і нічим не відрізняються від сучасних чи практик, зафіксованих етнографією. Однак деякі виробничі аспекти мають прямий вплив на гончарну технологію. До таких відносяться: глиняне тісто та його складники, пропорції домішок; якість, зручність та точність гончарного кола; прилад для випалу (горн, спеціалізована піч). Доцільно виділити такі зв'язки: матеріал>обробка>засоби виробництва.

У випадку матеріалу – це відбір глини та калібрування її жирності (правильні пропорції домішок та складників. Завдяки експерименту зауважено, що краще орієнтуватись на пропорції домішок, які були характерні для певного технологічного етапу гончарної справи. Для стилізації під VIII–IX ст. – це шамот, кварц, грубий пісок у співвідношенні $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{4}$ до глини. Ці домішки можна застосовувати лише при невеликих обертах гончарного кола або на ручному колі. Для реплік посудин X ст. найпоширеніша і найнеобхідніша домішка – це дрібний пісок у співвідношенні $\frac{1}{2}$ до глини. Застосування цього складника можливе лише на швидкому ротаційному колі, він майже не впливає на процес формування виробу.

Розвиток туристичної локації на терені заповідника дав змогу отримати чіткий меседж від відвідувачів, щоб заповідник облаштовували і далі в такому форматі як облаштована Пліснеська хижа. З можливістю вільно рухатись, брати предмети, фотографуватись, перебувати у довільному відпочинку. Експериментальна археологія, зокрема гончарство, – це один зі способів оживити локацію. Додати автентичності та атракційності. Виготовлення 40 керамічних зразків дало змогу опанувати базові форми та навички гончарної справи. Подальші експерименти будуть спрямовані на досягнення повної відповідності й тотожних властивостей стилізованих і реконструйованих зразків до археологічних знахідок. Це дасть змогу ліпше зрозуміти технологію гончарного виробництва в слов'янський час.

ЛІТЕРАТУРА

- Петров, В. П. 2011. Гончарный круг в керамическом производстве черняховского времени. Черняховська культура: матеріали досліджень. ОІУМ, 1. Київ. с. 148-156.
- Филипчук, М. А. 2014. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. 2-ге видання. Львів: Астролябія.
- Stanciu, I. 2020. An Examination of the Early Medieval Pottery Production Concerning the Use of the Potter's Wheel in the Eastern Part of the Carpathian Basin (7th–9th Centuries). In: László K., Băcuet-Crișan D., Stanciu I., F. Mărginean. (eds.). *Orbis Mediaevalis III. Exploring Dwellings and Manufacturing Spaces in Medieval Context (7th–14th Centuries)*. 27th–30th October 2020? Târgu Mureș. p.75-121.
- A throwback to the medieval potter's wheel. Режим доступу: <https://atelierable.nl/a-throwback-to-the-medieval-potters-wheel/>
- Archäologie in der Entwicklung. Режим доступу: <https://www.toepfereimuseum.org/Raerener-Steinzeug/Archaeologie?lang=en-gb>

Oleksandr Didyk,
Junior Researcher, Historical and
Cultural Reserve "Ancient Plisnesk"

EXPERIENCE OF MANUFACTURING AND USING SLAVIC CERAMIC VESSELS IN THE HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE "ANCIENT PLISNESK"

The article deals with the practical issues of making stylizations of molded and circular vessels of the VII-X centuries. The resulting products were tested as attractive objects for the open-air museum and used in excursion activities.

The main goal of the study is to distinguish the technological aspects of the production of stylizations of ceramic vessels based on archaeological finds from research on the territory of the Plisne settlement. An additional task was to "revitalize" the territory of the open-air museum and find additional ways of interacting with visitors for a better perception of information.

Keywords: Plisnesk settlement, Prague culture, Raikovec culture, experimental archeology, pottery, Carpathians.

Рис. 1. Загальна схема вигляду
рамного гончарного кола

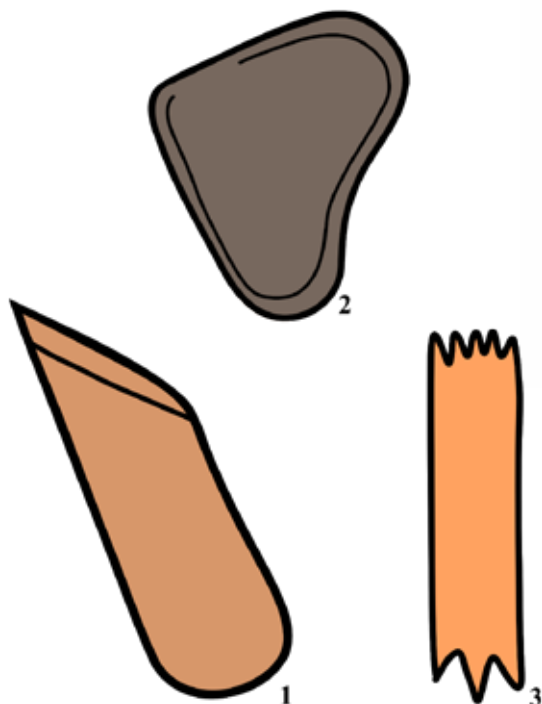

Рис. 2. Використані інструменти.
Цифрами позначено:
1 – косинець, 2 – фігурний скребок,
3 – декорувальний зубчастий інструмент

Рис. 3. Загальна схема вигляду горна для випалу (паливна камера, купол із завантажувальним отвором, димохід)

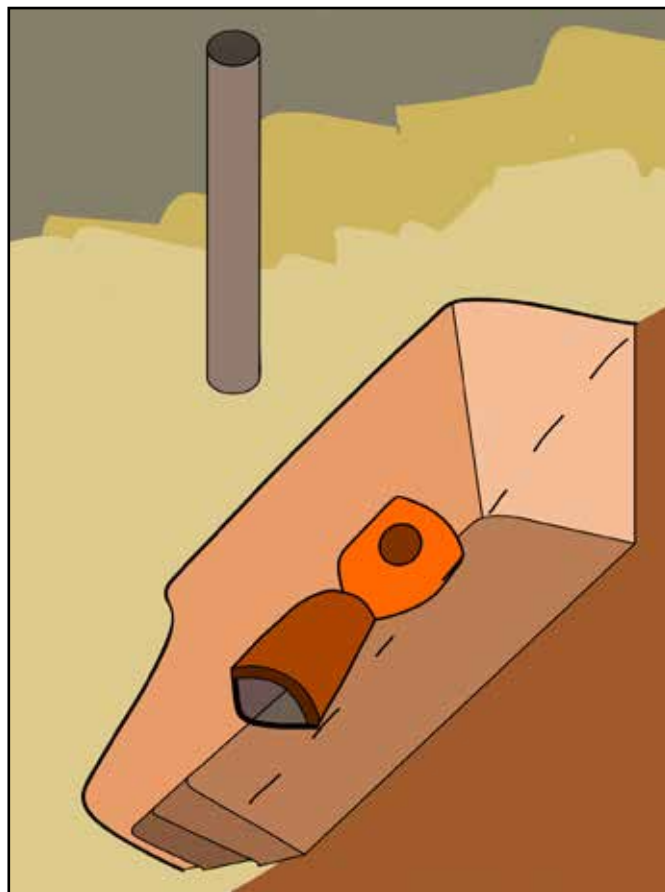

Рис. 4. Стилізовані репліки отримані в результаті експерименту після першого випалу

Олена Жовтук,
директор
Звягельського краєзнавчого музею

Андрій Тичина,
науковий співробітник
Звягельського краєзнавчого музею

ДАВНЬОРУСЬКЕ МІСТО ВОЗВЯГЛЬ

Стаття висвітлює історичні події, які відбувалися на території Літописного міста Возвгль в середині XIII ст. Зокрема, поданий опис артефактів, які були знайдені під час польових археологічних робіт у 1993р. і опис скарбу 2014 р., що зберігається та експонується у краєзнавчому музеї.

Ключові слова: Возвгль, скарб, розкопки, колти, перстень.

Давньоруське місто Возвгль вперше згадується в Іпатіївському літописному зведенні 1257р., коли воно було вщент розорене і спалене військами Данила Галицького під час його боротьби з ордами монгольського темника Куремси за гегемонію над Правобережжям Київської землі.

Перебіг тих далеких подій уточнює видатний український історик М.С. Грушевський : «Данило власними силами зважився почати війну з татарами... воював підвладні татарам громади на Случчю і Тетеревом. Громади не піддавалися, а піддавшись наново відпадали. Данило боявся, що як не здолати сього руху, то він може зовсім зруйнувати політичне життя України, завзявся знищити його. Не спинився перед суворими карами! Палив непокірні міста, віддавав людей у неволю. За поміччю литовського князя Міндовга збирався йти далі до Києва, підбити собі Київську землю». (Грушевський репринтне відтворення видання 1913 року).

Сьогодні відтворити ті далекі події важко, проте частина істориків вважає, що Данило із братом Васильком пішов на Возвгль з дуже великим військом і зупинився, не доходячи до Возвгля, у Корці. З Корця князь Данило відправив Василька з тивуном і дав йому 500 кінних вояків. Коли звягольці котрі стояли на стінах свого міста, побачили малочисельне військо, почали кпинити з загону Василька. Наступного дня підійшли у великій силі війська князя Данила, разом з полками Шварна і Лева. Звягольці не втримали наступу і війська Данила вдерлися до града, руйнуючи усе навколо, вбиваючи містян за непокору, а людей які вціліли, було забрано в полон і поділено між переможцями, а саме місто спалили. Коли війська Міндовга, які запізналися на допомогу Данилу, підійшли до Возвгля, то, як повідомляє літописець: «... не побачили нічого, тільки головешки тліли та пси вили на городищі». (Галицько-Волинський літопис) (Рис.1)

У 1975 р. городище обстежив М. П. Кучера. У 1988 р. Б. А. Звіздецький провів невеликі рекогносцирувальні розкопки. У північно-східному кутку майданчика на площі 100 кв. м були досліджені залишки двох наземних жител XII–XIII ст. З глинобитними печами, а також декілька господарських будівель цього ж періоду. Загальна потужність культурних нашарувань сягала місцями 1,5–1,7 м. Досить рідко серед знахідок XII–XIII ст. траплялись фрагменти кераміки X ст.

У 1988 р. також були проведені дослідження оборонного валу з напільного боку Південного городища. Встановлено, що вал насипано на культурному шарі X ст. та частково XII ст. Вал складався з подвійної лінії клітей-зрубів, взаємопов'язаних між собою. Зовнішня лінія зрубів була повністю засипана материковою глиною і несла функціональне навантаження – збільшувала потужність валу. Ймовірно, у верхній частині зруб виходив на поверхню у вигляді дерев'яної стіни-забороло.

Внутрішня лінія зрубів безпосередньо прилягала до зовнішньої. Вона була житловими приміщеннями. Їх ширина складала близько 3,5 м., тут було відкрито залишки глинобитної печі. У заповненій кліті-житла виявлено різні знахідки XII–XIII ст. – ножі, наконечники стріл, сокиру, фрагменти кераміки. Біля печі знайдено розчавлений глечик XII–XIII ст., наповнений сильно обвугленими зернами жита, а також залишки обвугленої дерев'яної миски з бджолиними стільниками всередині.

Північне городище літописного Возвгля було обстежене М. П. Кучерою та Б. А. Звіздецьким у 1988 р. М. П. Кучера склав план пам'ятки. Городище розташоване на 200 м нижче за течією Случі від Південного на мисі правого берега річки висотою до 40 м.

Городище складається з трьох частин, розділених природними ярами. Дитинець розділений яром на дві частини – західну, розмірами 55*70 – 75 м, та східну, розмірами 50*20 – 25 м. з заходу та півночі дитинець обмежений яром, зі сходу – ровом, а з південного сходу – урвищем до річки. За яром і ровом з їх зовнішнього краю зберігся вал, більший зі сходу, шириною близько 10 м і висотою 2,5–3 м.

Зі східного боку проходить ще один рів та вал. Останній знаходиться на одній лінії з валом по краю яру в західній частині дитинця. Через 30 м до напільного боку проходить третій вал, який на сьогодні спланований, але частково зберігся на південному та північному кінцях. Північний кінець валу повертає на захід та простягається з внутрішнього краю рову, а потім прилягає до краю яру довжиною 180 м. з боку річки високий обрив пошкоджений кам'яним кар'єром, але й тут добре помітний ескарп з терасоподібним майданчиком та валом по краю, який обірвався в долину річки.

Площа східної частини дитинця – 0,11 га, західної – 0,40 га, а посаду – близько 2 га. Таким чином, загальна укріплена частина Північного городища без оборонних споруд складала не менше 2,5 га. (Рис. 2 і 3)

Під час польових археологічних досліджень літописного міста Возв'язля Житомирською експедицією ІА НАН України під керівництвом к. і. н. Б. А. Звіздецького у 1993 році, на розкопаній площі городища зафіксовані залишки об'єктів, які можна інтерпретувати, як житлові споруди. Вони були наземного типу із заглибленими у землю господарськими підклітками.

В одному з таких приміщень був знайдений скарб з ювелірних прикрас (87 предметів). Він був захований у неглибокій ямі в одному із кутів підклітку житла під завалом людських, частково розчленованих кістяків. Прикраси жіночого головного убору: рясна – складаються з 52 колодочок, з яких 11 пошкоджені, порожнистотілі срібні з позолотою вироби. Три пари колт: великі, середні, малі. Великі – виготовлені із срібла. З двох сторін на щитках зображено в профіль казкового чотирилапого звіра, який у пащі тримає квітку. Контур звіра чіткий і чорнений, фон зображення заповнено карбованими крапочками. Техніка виготовлення: тиснення по металевій матриці, глибоке гравірування, чорніння. Колти парні, середні, срібні. Складаються з двох щитків, які мають різне зображення. З одного боку профіль чотирилапого звіра, що крокує з піднятими вгору крилами та хвостом, що закінчується квіткою. Верхня частина хвоста проходить через перетин кола і утворює собою хрест в колі (солярний знак). У пащі звір тримає квітку. З другого боку зображено дволапого звіра (дракона), який також крокує і вивергає з пащі полум'я. Частково фон малюнка заповнений гравіюванням. Колти парні, малі, срібні. Прикраси складаються з двох щитків із зображенням, які погано збереглися. Техніка виготовлення: тиснення та чорніння. Підвіски, скроневі, срібні, перснеподібні. Ці прикраси підвішували на ремінцях чи стрічках до головного убору. Техніка виготовлення: волочіння. Тринамистинні та двонамистинні і прикраси головного убору – опілля. Основою цих прикрас слугували круглодротові дужки – каркаси, на які нанизувались три, або дві порожнисті кульки – намистини. Техніка виготовлення: тиснення, паяння.

Чоловіча прикраса: перстень, порожнистий. Має шестигранний щиток, в центрі якого позолочене шестикутне поле з вигравіруванням на ньому зображенням хижого птаха з масивним дзьобом та широко розгорнутими крилами (сокіл?). Техніка виконання: тиснення, литво, ковка, гравірування, чорніння, позолота.

Весь цей набір відноситься до жіночих прикрас головного убору. Обов'язковим елементом головного жіночого убору були колти. Сюжетні зображення на них: це тварини-обереги. (Рис. 4)

Таким чином, час виготовлення колтів з описаного скарбу датується не раніше другої половини XII ст. а час його схову в якості скарбу нам відомий – 1256–1257 рр. (Звіздецький 2008)

У фондах Звягельського краєзнавчого музею зберігається та експонується скарб, а саме: комплект ювелірних жіночих прикрас X ст. У складі прикрас святкового головного убору декорованого зерню представлено п'ять екземплярів срібно-позолочених сережок волинського типу; чотири крупні срібно-позолочені «лапасти» намистини; вісім призматичних і одна чотирнадцятигранна намистини із сердоліку і неймовірно урочиста та непошкоджена часом – золота лунниця, яка декорована зерновими трикутниками і смужками. Ця прикраса належить до ранньої групи широкорогих лунниць. Аналоги прикрасам, які входять до складу комплексу походять із синхронних пам'яток Східної Європи. (ред. Горбаненко 2017). (Рис. 5)

Зважаючи на унікальний характер збереженості культурних нашарувань середини XIII ст. на археологічному комплексі літописного Возв'язеля, наявність старожитностей X ст., можна вважати перспективною і науково обґрунтованою розбудову музею-скансену.

ЛІТЕРАТУРА

- Галицько-Волинський літопис. 1994. Київ: Червона калина.
- Горбаненко, С. А. (ред.). 2017. Возвягель-Звягель-Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть. Київ: Стародавній світ.
- Грушевський, М. С. 1913. Ілюстрована історія України. Київ: Золоті ворота.
- Звіздецький, Б. А. 2008. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян. Київ: ІА НАНУ.

Olena Zhovtiuk

Director of Zviahel Museum of Regional studies.

Andrii Tychyna,

Researcher, Zviahel Museum of Local History

OLD RUSSIAN TOWN VOZVIAHEL

The article lights up historical events which took place on the territory of the annalistic town Vozviahel in the middle of the thirteenth century. In particular, there is the description of the artifacts which were found during the field archeological work in 1993 and the description of the treasure found in 2014 which is kept and exhibited in the Museum of Regional studies.

Keywords: Vozviahel, treasure, excavations, kolty (woman`s head adornment) seal - ring.

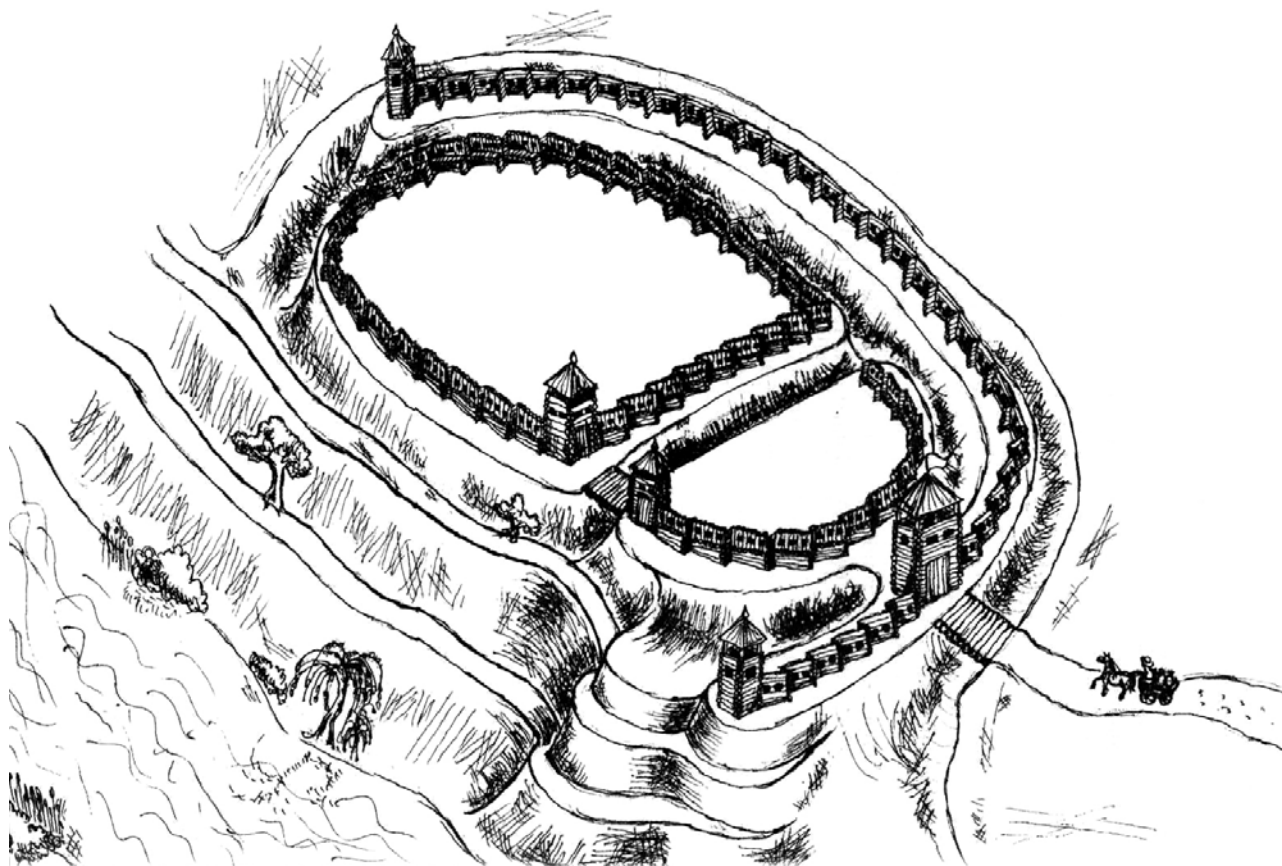

Рис. 1. Давньоруське місто Возвягель

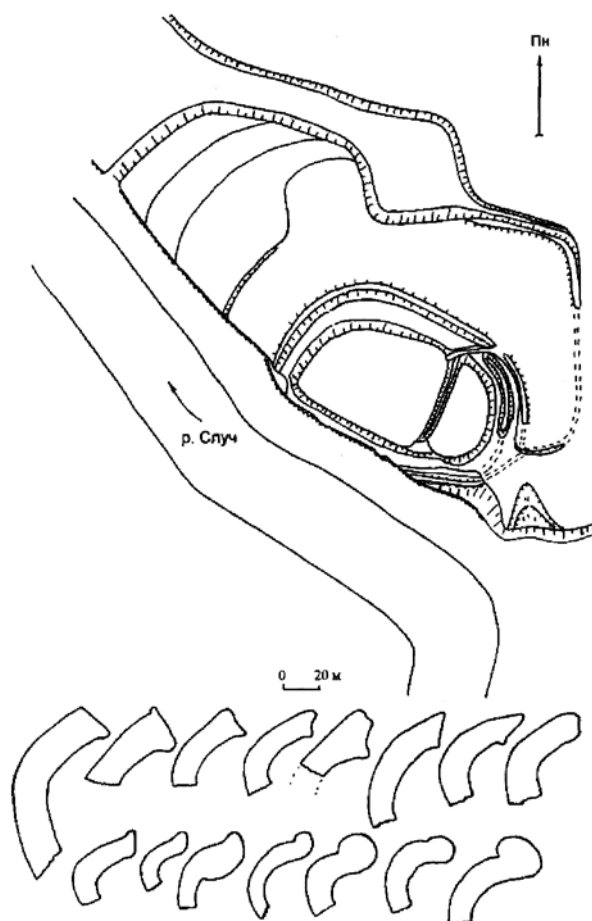

Рис. 2. План Півничного городища в м. Новограді-Врлинському (за М. П. Кучерою) та кераміка з культурного шару

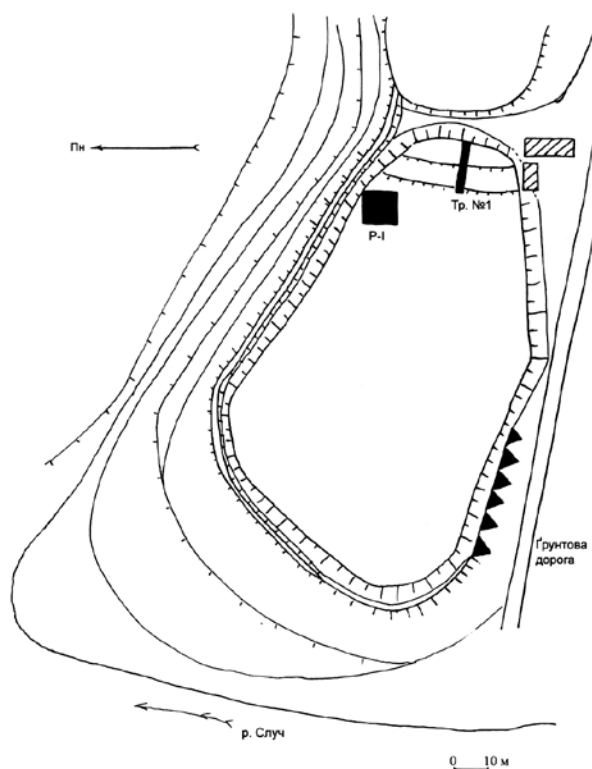

Рис. 3. План Південного городища в м. Новограді-Врлинському (зйомка Б. А. Звіздецького) з позначенням розкопів 1988 р.

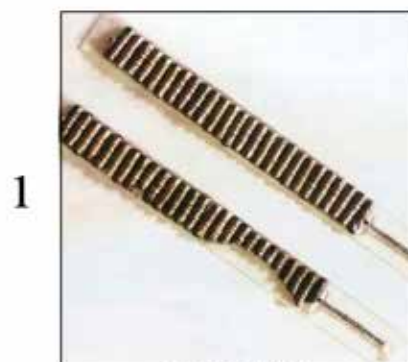

Рис. 4. Жіночі прикраси:

- 1 – рясна;
- 2 – намистини очілля;
- 3 – перстень
- 4 – полти

*Рис. 5. Комплект ювелірних жіночих прикрас X ст.
З фондів Звягельського краєзнавчого музею*

ДОСВІД РЕКОНСТРУКЦІЇ ЛІРОВИДНИХ ГУСЕЛ XII ст. (НА ОСНОВІ ЗНАХІДКИ З ГОРОДИЩА ЗВЕНИГОРОД)

Розглядається досвід реконструкції ліровидних гусел на основі археологічної знахідки першої половини XII ст. – фрагмента окрилка гусел на розкопках періоду Київської Русі у літописному городищі Звенигород (Львівська обл., Україна).

Ключові слова: гусли, музичний інструмент, середньовіччя, Звенигород, Київська Русь.

У літературі періоду Київської Русі найбільш згадуваним музичним інструментом є гусли. Найбільш ранні згадки датуються XI ст. (Срезневский, 1893, с. 184). На гуслах грали мандрівні музиканти, скоморохи, воїни і князі. Віщий співець зі «Слова о полку Ігоревім» також грав на гуслах. У цьому творі описано дипломатичну місію співця Ора до половецького князя, яка також супроводжувалася грою на зазначеному інструменті. Найімовірніше, гусли у східних слов'ян мали неабияку популярність і поширення. До такого висновку можна прийти, судячи з розкопок у Великому Новгороді, де знайдено 10 гусел у шарах кінця X–XIV століть.

Перша писемна згадка про подібний на гусли інструмент у слов'ян зафіксована 591 року у *Феофілакта* Сімокатта – візантійського історика першої половини VII ст. Він розповідає про трьох полонених слов'янських послів, які втікали від аварського правителя у Фракію, де їх полонили візантійці. За словами історика, з собою вони мали кіфари, тобто ліри. Однак, за даними трохи пізніших джерел, у слов'ян не було кіфар. Тому вважається, що Сімокатта описав гусли (Финдейзен, 1928, с. 103).

Огляд джерел. Ліровидні гусли Київської Русі до середини XX століття були відомі тільки із середньовічних зображень. Завдяки археологічним розкопкам сьогодні відомо про десять знахідок гусел у Росії, а саме у Великому Новгороді і Старій Русі, дві – в Ополе та одну – у Гданську (Республіка Польща). Також досліджувані в цій роботі гусли знайдено на заході України – в літописному городищі Звенигород.

У Польщі ліровидні гусли вивчали К. Яжджевський, Т. Малиновський, М. Рихли, Д. Поплавська, Я. Буковська-Гедігова, Б. Гедіга. В Росії це питання цікавило Б. Кірпи́чнікова, В. Поветкіна. А в Україні гусли зацікавилися І. Зінків та І. Свєршніков, який і ввів у науковий обіг інформацію про відкриття окрилка гусел у Звенигороді (Свєршніков, 1987, с. 47). Унікальний зразок музичного інструмента, багаторазово оспіваний в літературі українського середньовіччя, вдалося віднайти в Україні – у селі Звенигород Львівської області. Це сталося у 1984 році під час розкопок літописного городища, зруйнованого в середині XIII ст. На сьогодні це єдиний музичний інструмент часів середньовіччя такого типу, знайдений в Україні. Під час розкопок фрагмент гусел знайшов доктор історичних наук Ігор Свєршніков на ділянці північно-східного передмістя археологічного городища. Фрагмент виготовлений із цільного шматка деревини, виструганий у формі пластили. Артефакт датований першою половиною XII ст.

Професор Ірина Зінків, роблячи спробу графічно відтворити форму ЗГ, приходять до висновку, що вони семиструнні, не помічаючи ще одного отвору для кілка, по якому проходив злам окрилка (І. Зінків, 2006, с. 75). Припущення про ймовірність аналогічного способу кріплення струн у звенигородських гуслах із знахідкою з Ополе на основі єдиного зразка такого кріплення належно не обґрунтоване (І. Зінків, 2006, с. 76), про що згадаємо нижче.

Також варто зазначити, що гусли, подібні до деяких типів цих музичних інструментів, знайдені у Польщі та Великому Новгороді, побутовали у Швеції, Фінляндії, Естонії до початку XX ст. (Zywiolak.P. 2018, с. 4–5).

Вивчення ліровидних гусел починається з відкриття перших зразків музичних інструментів, знайдених на розкопках в Ополе. Інструменти досліджував Т. Малиновський. Один із цих інструментів датується кінцем X ст. Його довжина 22,5 см, він виготовлений з ялини. Другий, також триструнний, має довжину 23,5 см. Він виготовлений з липового бруска, датується рубежем XI–XII ст. (Malinowski, 1996, с. 24–26). Також спробу реконструкції інструмента з Ополе X ст. було зроблено в 1987 р. (Rychly, 1987, с. 61–74). Віднайдений у Гданську в 1949 р. гусли датуються XII ст. Вони були

реконструйовані Конрадом Яжджевським у 1950 р. Визначена при їх реконструкції довжина становить 40 см, гусла виготовлені з деревини липи або груші (Jażdżewski, 1950, с. 13–19). У Великому Новгороді гусла було знайдено у 1963, 1969, 1975 та 2013 роках. Ряд знахідок вперше описані Б. Колчиним (Колчин, 1968, с. 117–119). Перша реконструкція п'ятиструнних гусел виконана у 1978 році на основі знахідки, датованої XI ст. Цю реконструкцію виконав В. Поветкін – реставратор музичних інструментів у музеї Великого Новгорода. 2013 року на Троїцькому розкопі ВН у шарах другої половини XI ст. було знайдено останні відомі на сьогодні фрагменти гусел. Знайдено фрагмент окрилка гусел з трьома отворами (Centrpoetkina, 2013). Хоч ця знахідка у Центрі Поветкіна і позиціонується як фрагмент гусел, однак візуально та конструктивно більше подібна до верхньої частини германської ліри. Адже досі не було знайдено жодного зразка гусел з окрилком, який би кріпився до корпусу інструмента за допомогою шипа, на відміну від германських лір, де таке кріплення є характерним для них елементом (Lawson, с. 94–115).

Окрилок гусел, знайдений у Звенигороді, до сьогодні не був достатньо вивчений. У попередніх дослідженнях були значні неточності, які не давали належної інформаційної бази для достовірної реконструкції цього інструмента. Та завдяки новому фотоматеріалу напруцюванням, зроблених дослідниками знахідок в інших регіонах побутування даного типу музичного інструмента, на сьогодні, достатньо для реконструкції гусел з високою долею ймовірності щодо того, якими їх міг виготовити майстер першої половини XII ст. Відновлення форми цього інструмента має важливе значення для розширення знань про музичну культуру середньовічної України, дані про яку на сьогодні досить скупі. Також завдяки виготовленню музичного інструмента в матеріалі з'являється новий музичний об'єкт для вивчення його властивостей та можливості експлуатації в музичному просторі.

Ліровидні гусла з відомої археологічної колекції споріднені між собою наявністю характерного наскрізного отвору у верхній частині музичного інструмента – між зоною фіксації кілків для тримання струн та зоною резонаторного колодязя. Кількість струн на вищезгаданих знахідках коливається в діапазоні від 3 до 9 штук. За кількістю струн у реконструкції гусел зі Звенигорода їм найбільше підходить для аналогії тільки один зразок, датований XIII ст. і знайдений у ВН. На інструменті з ВН під час розкопок зафіксовано 8 отворів для кілків, а при реконструкції допущено наявність ще одного дев'ятого отвору. Тож цей інструмент має два можливих варіанти реконструкції – відповідно з вісьмома та дев'ятьма струнами. Аналогічна ситуація і зі знахідкою окрилка із Звенигорода, де також виявлено вісім отворів для кілків. Цікаво, що розміри окрилків цих двох знахідок майже збігаються в пропорціях (Рис. 3). Злам у гуслах зі Звенигорода проходить по восьмому отвору, а новгородські гусла мають аналогічний злам також по центру на 6–7-му отворі, в залежності від того, як відтворюється інструмент – з дев'ятьма чи з вісьмома отворами. При графічному промальовуванні втраченого фрагмента форма звенигородського окрилка дозволяє розміщення ще одного отвору (Рис. 2). Нижня частина форми окрилка в місці, де вона мала б кріпитися до корпусу інструмента, має характерний скол деревини, аналогічний ще двом окрилкам гусел (Рис. 1, мал. 3, 4), знайдених у Новгороді. У звенигородських гуслах на окрилку простежується відламана частина нижньої орнаментованої поперечки, аналог якої є на двох інструментах з Новгорода, так званих гуслах «Словіша» XI ст. і семиструнних гуслах XII ст. (Рис. 1, мал. 1, 3), а також на зразку із Гданська XIII ст. (Рис. 1, мал. 9) Підтвердженням наявності такої конструктивної деталі є також присутність орнаменталізації даної ділянки, яка композиційно спрямована елементами переплетень у напрямку відсутнього конструктивного елемента.

Більшість наявних окрилків гусел мають злами в одних і тих самих конструктивних вузлах. Форма окрилків гусел, очевидно, має слабкі місця біля кріплення окрилка з резонаторним колодязем внаслідок напруження, яке створюють натягнуті струни. Всі зламні гусла цього типу мають злами саме в цих місцях. Друге характерне місце для зламу – це зона кілкових отворів. У цих двох зонах при навантаженні на інструмент злам, найімовірніше, відбувається одночасно, що й привело до знахідок з однотипними переломами. Ці ознаки дають підстави припустити, що звенигородські гусла мали аналогічну форму відсутнього в знахідці резонаторного колодязя.

На фрагменті звенигородського окрилка чітко простежується зона конструктивного повороту окрилка, до якого прилягала дека. Злам окрилка проходить по середині восьмого отвору, а спроба композиційно заповнити місце втраченої деталі дає підстави для відновлення ще одного отвору – для дев'ятого кілка. При відтворенні форма окрилка гусел подібна до половини сегмента, має втрачену композиційну вершину інструмента (Рис. 2). Відповідно верхівка окрилка

теоретично могла б завершитись фігурою тварини, композиційним орнаментованим виступом чи просто сегментовидною аркою. На підтвердження кожного з варіантів завершення окрилка є ряд археологічних знахідок та зображень, які дають варіативність у вирішенні проблеми композиційного завершення окрилка. При реконструкції звенигородських гусел було вирішено використати композиційне завершення у формі міфічної істоти – дракона. Прототип такого композиційного рішення взято із гусел, знайдених у Великому Новгороді в археологічних шарах XII ст. Відомі два екземпляри окрилків з драконоподібними закінченнями. На гуслах «Словіша» завершення відламане, і важко встановлюється первозданий вигляд. А в решті гусел не збереглася зона, де мало бути завершення окрилка декоративними елементами. Також відомі зразки, які або просто завершуються абстрактним орнаментом, або взагалі не мають його, як-от пам'ятки з Польщі. Тому вірогідні те, що звенигородські гусли завершувались головою дракона, досить висока. Гіпотеза в свою чергу підсилена часовими рамками відкриттів зразків, відповідних звенигородській знахідці. Плетінковий орнамент також підсилює версію завершення окрилка головою дракона. В цей час вироби побутових речей дуже часто орнаментуються головами драконів та доповнюються елементами різнотипних плетінок (Колчин Б. 1968, с. 35–38).

Орнамент на оригіналі вирізаний ножом у вигляді двох пучків переплетень ліній над та під кілковими отворами. Орнаменталістика такого типу характерна для всього періоду Київської Русі. Ці орнаменти були також популярні у значній частині тогочасної Європи. Часто ці орнаментальні мотиви переплетення поєднуються із зображеннями драконів, що збереглися на багатьох середньовічних пам'ятках. Символізм драконів періоду середньовіччя дуже багатогранний. Здебільшого він уособлює зло, та подекуди й добро, яке символізує рицарську силу, доблесть і непереможність (Голембівська-Тобіаш, 2022, с. 37–38). Драconi – характерний мотив цього періоду для території Київської Русі – зустрічаються на прикрасах, декорі, одязі, побутових речах та в сакральній архітектурі. Для завершення композиції окрилка взятий прототип із храму св. Пантелеймона, що був зведений у Галичі в XIII ст. Він розташований на відстані 75 км від місця знахідки реконструйованого об'єкта.

Для встановлення довжини музичного інструмента використано зображення гусярів на браслетах XII ст. з Києва та Старої Рязані (Рибаків Б. 1968, с.354). При порівнянні зображень гусел із зображеннями музикантів можна встановити довжину гусел у діапазоні від 75 до 85 см. В таку довжину потрапляють також два археологічні зразки з ВН: дев'ятиструнні гусли XIII ст. та п'ятиструнні, датовані XI ст.

Резонаторний колодязь – витягнутий по довжині прямокутник, який поступово звужується до ширини 11,5 см і в кінці завершується трикутником. Таке завершення характерне для вищезгаданих зображень на браслетах, аналогічно завершуються більшість викопних зразків. Висота гусел становить від 4 до 7 см. Товщина стінок – 0,4–0,7 см. Фрагменти дек знайдені тільки у двох зразках XI і XII ст. із ВН. Струнотримачі на обох зразках виготовлені разом з деками з одного шматка деревини. Породи дерева, використані для дек, – це дуб та ялина, в цих деках відсутні резонаторні віконця. Тому в реконструкції дека також виготовлена зі струнотримачами, з одного шматка деревини, без резонаторних отворів. Дерево ялини – більш типовий матеріал для дек музичних інструментів, який і донині користується найбільшою популярністю при виготовленні музичних інструментів. В археологічних знахідках середньовічних музичних інструментів Східної Європи для дек також в основному використані хвойні породи деревини. Зразок з Ополе для реконструкції деки та струнотримачів не враховувався, оскільки цей інструмент, на відміну від усіх інших відомих археологічних зразків, виготовлений із суцільного бруска деревини без резонаторного колодязя. А нижні струнотримачі прикріплені за допомогою кілків, зафіксованих у нижньому ряді в чотирьох отворах деки, що неможливо відтворити з інструментом з резонаторним колодязем (Рис.1, мал. 9).

На час реконструкції не було проведено аналізу з визначення породи дерева, з якого виготовлений прототип відтворення, тому було прийнято рішення виконати реконструкцію з найбільш типового для середньовічних музичних інструментів, знайдених на території Східної Європи періоду Київської Русі, матеріалу, а саме з ялини. Тож корпус звенигородських гусел виготовлений з цільного шматка ялини методом вирізання та видовбування долотом, після чого прошліфований та процикльований. Орнамент нанесений ножом. Дека приклеєна органічним столярним клеєм на попередньо продряпані ножом надрізи на кромках резонаторного колодязя відповідно до тогочасних методів. Кілки виготовлені з деревини ясеня, отвори під кілки мають у діаметрі 7 мм.

Теоретично струни на інструментах XII ст. могли бути з різних матеріалів в залежності від соціального становища виконавця. Етнографічні матеріали зберегли згадки про інструменти, струни яких виготовлені з мотузки, шкіри, волосся, кишок, металу. А от археологічний матеріал вказаного періоду сьогодні не дає жодного беззаперечного зразка струн. Тільки історичні пісні та билини з території Київської Русі згадують про срібні, золоті та позолочені струни (Поветкин, 1989, с. 51–52). З огляду на те, що окрилок був знайдений поруч із дитинцем, можна припустити, що власник був з оточення правлячої верхівки і міг собі дозволити металеві струни на інструменті.

Висновки. У рамках дослідження було відтворено музичний інструмент та реконструйовано можливий вигляд орнаментованої частини окрила (Рис.2). Враховуючи напрацьовану базу досліджень археологічного матеріалу, реконструкція є доволі наближеною до того зразка, яким його міг виконати автор у XII ст. Під час дослідження виявлено значну пропорційну, композиційну та конструктивну близькість із гулами з ВН. Подальше дослідження зазначеного артефакту передбачає визначення породи деревини, з якої виготовлено окрилок, та створення ще ряду аналогічних інструментів, використовуючи для дек різних породи деревини, а також створення резонаторних отворів та струнотримачів для порівняння музичних властивостей та виявлення потенціалу музичного інструмента загалом.

Стаття присвячена моєму братові Ярославу Борису, загиблому 24.02.2023 р. на Донеччині, в бою з російськими окупантами, захищаючи український народ.

ЛІТЕРАТУРА

- Голембівська-Тобіаш, А., Домбровський, Д. 2020 Дракони Успенського собору в Галичі з Польської дослідницької перспективи https://shron1.chtyvo.org.ua/Golembowska-Tobiash_Aneta/Drakon_Uspenskoho_soboru_v_Halychi_z_polskoi_doslidnytskoi_perspektyvy.pdf [Accessed 22 November 2020].
- Зінків, І. 2006. Давньослов'янські ліроподібні гусли VI–XIV ст.: проблеми генези та пошуки вихідного прототипу. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 10, с. 291–297.
- Колчин, Б. 1968. Новгородские древности. Деревянные изделия. Археология СССР. САИ, Е1-55. Москва: Наука.
- Колчин, Б. 1978. Коллекция музыкальных инструментов Древнего Новгорода. Древняя Русь и славяне. Москва: Искусство.
- Осипов, Ю. 2007. Большая Российская энциклопедия. В 35 томах. Том 8. Григорьев — Динамика.
- Поветкин, В. 1989. Звонкие струны древних новгородских гуслей: Из опыта восстановительных работ. Новгородский исторический сборник, 3 (13). Ленинград, с. 51–62.
- Рибаков, Б. 1997. Археология СССР. Древняя русь. Быт и культура. Москва: Наука.
- Свешніков, І. 1987. Звенигород. Краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр.
- Срезневский, И. И., 1893, 1895, 1903. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I–III. Санкт-Петербург.
- Финдейзен, Н. 1928. Очерки по истории музыки в России. Том 1, вып. 1. Москва-Ленинград: Государственное издательство.
- Поветкин, В. Н. Новая находка лирообразных гуслей конца XI века Центр музыкальных древностей. <http://centrpovetkina.ru/novaya-nakhodka-gusley.html> [Accessed 4 July 2013].
- Graeme, L. Ancient European lyres: excavated finds and experimental performance today. Cambridge <http://www.austriaca.at/0xc1aa5576%200x000a3649.pdf> 2011. [Accessed 11 August 2005].
- Jażdżewski, K. 1950. Najstarsze zachowane genślie słowiańskie. Z otchtni wieków, 1-2, s. 13-19.
- Malinowski, T. 1996. Najdawniejsze instrumenty muzyczne Śląsku w świetle badań archeologicznych, „Studia Zachodnie”, ZielonaGora.
- Malinowski, T. 1996. Instrumenty strunowe z badań archeologicznych w Polsce- przegląd znalezisk, Przegląd Archeologiczny, 44, s. 139-148.
- Rychły, M. 1987. O XI-wiecznych instrumentach muzycznych ze słowiańskiej osady w Opolu, „Muzyka” <http://zywiolak.pl/wp-content/uploads/2018/08/G%C4%99%C5%9Bla-gda%C5%84ska.pdf> [Accessed 03 August 2018].

EXPERIENCE IN THE RECONSTRUCTION OF LYRE-SHAPED GUSELS OF THE 12th CENTURY. (BASED ON A FIND FROM THE CITY OF ZVENIGOROD)

The article is devoted to research and an attempt to reconstruct the lyre-shaped gusla of the first half of the 12th century. on the basis of the find of gusle during excavations in the historical settlement of Zvenigorod. Written sources and finds of a similar type of husela from the Middle Ages in Poland and Veliky Novgorod are analyzed. The theoretical work of researchers and the experience of gusel reconstruction are considered. The author describes the experience of reconstruction of gusel on the basis of archaeological material. As a result of the conducted research, a musical instrument was created based on the discovery of a fragment of a 12th-century gusel.

Keywords: Gusli, music instrument, mediaevalism, Zvenigorod, Kievan Rus.

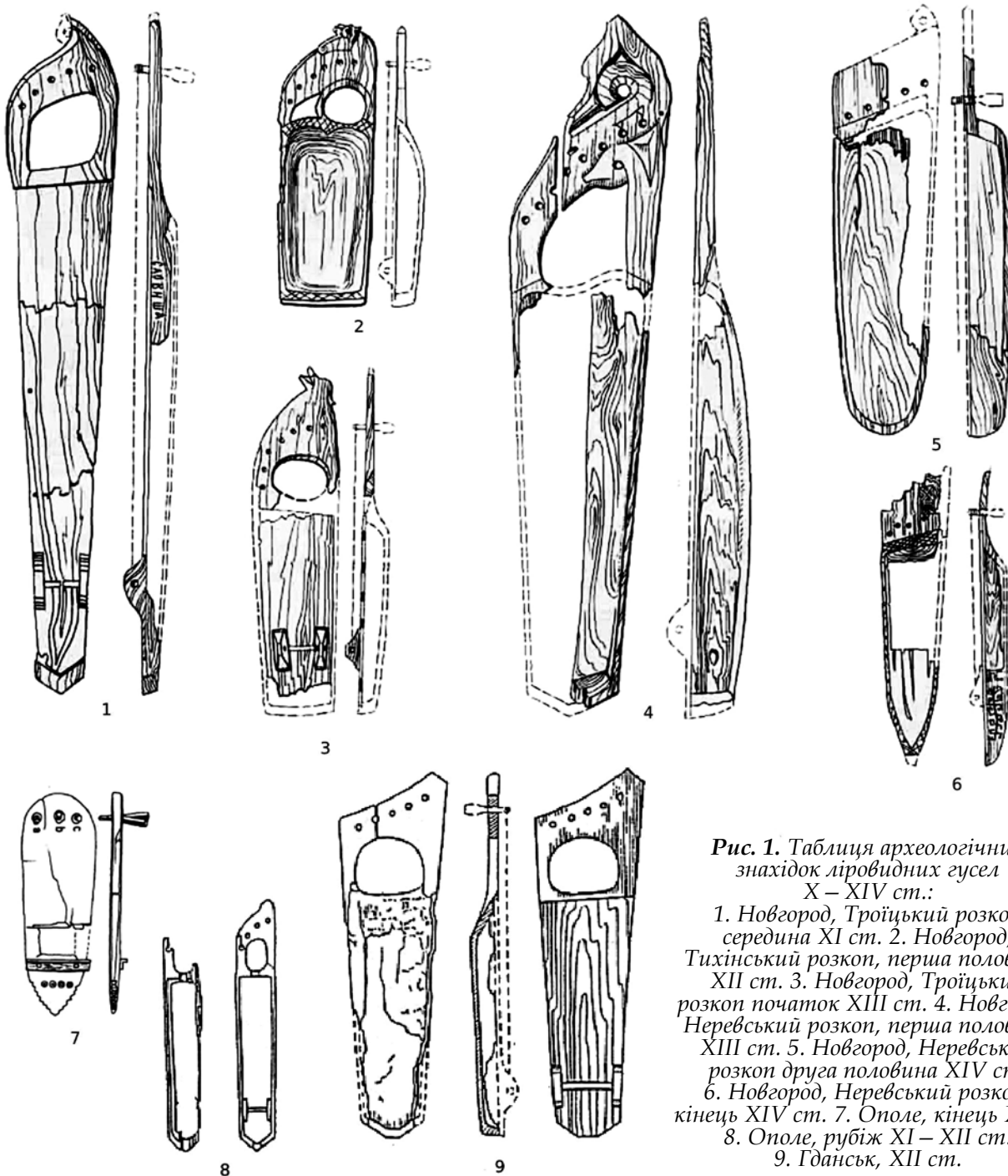

Рис. 1. Таблиця археологічних знахідок ліровидних гусел X – XIV ст.:

1. Новгород, Троїцький розкоп середина XI ст.
2. Новгород, Тихінський розкоп, перша половина XII ст.
3. Новгород, Троїцький розкоп початок XIII ст.
4. Новгород, Неревський розкоп, перша половина XIII ст.
5. Новгород, Неревський розкоп друга половина XIV ст.
6. Новгород, Неревський розкоп, кінець XIV ст.
7. Ополе, кінець X ст.
8. Ополе, рубіж XI – XII ст.
9. Гданськ, XII ст.

Рис. 2. Зображення фрагменту гусел із Звенигородського городища першої половини XII ст. та графічна реконструкція орнаментальної композиції цього окрила

Рис. 3. Порівняльна схема пропорцій гусел із Звенигорода та гусел XIII ст. з Новгороду

Олександр Науменко,
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України

Вадим Степанчук,
д. і. н., провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАН України

ЕКСПЕРИМЕНТИ З МОДЕЛЮВАННЯ АРТЕФАКТІВ І ТЕХНОЛОГІЙ НИЖНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ В МЕДЖИБОЖІ (2018–2022)

Статтю присвячено огляду експериментів, проведених авторами впродовж 2018–2022 рр. із метою вивчення технологічних стратегій і соціо-поведінкових шаблонів гомінін нижньопалеолітичних стоянок Меджибожа. Відповідно до контексту пам'яток, а також техніко-типологічних особливостей їхніх індустрій, було реалізовано кілька експериментальних моделей, спрямованих на виявлення артефакт-діагностичних характеристик продуктів каменюобробки, дослідження техніко-морфологічних індикаторів застосування конкретної техніки первинної чи вторинної обробки, з'ясування умов виникнення нарізок на кістках різної морфології.

Ключові слова: нижній палеоліт, Меджибіж, експериментальне моделювання, кремін, вапняк, кістка.

1. Вступ. Експериментальне моделювання – один із перспективних методів дослідження життєдіяльності гомінін плейстоцену. У сучасній практиці досліджень експеримент є невід'ємною складовою комплексного підходу до вивчення нижньопалеолітичної технології. Експеримент, за умови застосування коректної моделі, що враховує специфіку сировини, техніко-технологічні та морфо-метричні параметри індустрії, дає змогу виокремити аспект, який досліджується, від інших чинників.

Моделювання як метод застосовується для перевірки гіпотез і здобування нових даних щодо різних аспектів технологічної стратегії носіїв нижньопалеолітичного інструментарію (Eren et al. 2016). Експерименти – важливе джерело для функціональних (Tringham et al. 1974; Braun, Pobiner, Thompson 2008; Yustos et al. 2015; Zupancich et al. 2016; Tilton et al. 2018; Lemorini et al. 2019; Assaf et al. 2020; Marinelli, Lemorini, Barkai 2021) і технологічних (Kobayashi 1975; Toth 1982; Barham 1987; Shinde 1988; Shen, Wang 2000; Díez-Martín et al. 2011; Byrne et al. 2015; de la Peña 2015; McNabb, Kuman 2015; Li et al. 2017; Pargeter, de la Peña 2017; Sánchez-Yustos, Garriga, Martínez 2017) досліджень, а також для реконструкції тафономічних обставин стоянок, зокрема виявленню закономірностей виникнення, розташування та морфології постдепозиційних модифікацій (Flenniken, Haggarty 1979; Gifford-Gonzalez et al. 1985; Boot 1987; Asryan, Ollé, Moloney 2014; Venditti, Tirillò, Garcea 2016). Довкола експериментальних даних навіть можуть формуватися теоретичні соціо-поведінкові моделі (Toth 1987; Domínguez-Rodrigo 1997; Faisal et al. 2010; Foulds 2010; Key, Lycett 2011; Presnyakova et al. 2015; Putt 2015; Lycett et al. 2016).

У верхів'ях Південного Бугу, поблизу смт Меджибіж і с. Головчинці (Хмельницька область), наявна зона концентрації стоянок з архаїчними індустріями. Тут виявлено та частково досліджено пам'ятки Меджибіж 1 (Степанчук и др. 2014; Stepanchuk et al. 2021), Меджибіж А (Степанчук и др. 2014), Головчинці-1 (Ветров 2019) і Головчинці-2 (Ветров, Науменко 2021; 2023). Хронологічна позиція стоянок визначається в межах MIS 35–11 (Чэй и др. 2018; Stepanchuk 2020; 2022). Вони схожі за топографією та геоморфологією, а їхні кам'яні індустрії принципово подібні за сировинною та типолого-технологічною структурами. На пам'ятках виявлено сліди вогнищ, що є найдавнішими в Східній Європі (Меджибіж 1 шар III, Меджибіж А шари I, II, III) (Dmytruk, Stepanchuk 2017), унікальний комплекс фауністичних решток, а також кістки з ознаками розбивання та, можливо, обробки (Stepanchuk, Moigne 2016; Степанчук 2023), репрезентативні колекції кам'яних виробів, загальна кількість артефактів у яких сягає кількох тисяч.

Упродовж 2018–2022 рр. авторами було реалізовано низку експериментів, спрямованих на дослідження різних аспектів технологічної стратегії та поведінки нижньопалеолітичних гомінін Меджибожа. Здебільшого експерименти проводилися на базі Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», додаткові – у лабораторії відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, на базі Національного музею історії України та в польовому стаціонарі на

Житомирщині. Метою цієї статті є узагальнена характеристика проведених експериментальних досліджень, а саме: формулювання цілей та умов, опис процедури фіксації експериментів і обробки здобутих даних, а також загальна презентація основних результатів.

2. Базові засади та процедура експериментальних досліджень

Опорним підходом в експерименті є щонайближче відтворення ключових умов, доступних на момент функціонування конкретних пам'яток. Наприклад, експериментальні моделі різних аспектів каменеобробки базуються на реконструкції імовірно застосовуваних технологій через якомога вичерпне використання аутентичної сировини з територій довкола стоянки. Такий підхід уможливорює порівняння експериментальної і археологічної колекцій.

В експериментальних реконструкціях автори виходили з концепції операційної послідовності (фр. *"chaîne opératoire"*, англ. *"reduction sequence"*) (Boëda, Geneste, Meignen 1990; Shott 2003; de la Torre, Mora 2009). Попередні спостереження щодо технологій гомінін меджибізьких нижньопалеолітичних стоянок дають змогу припустити використання таких технік первинної обробки: розщеплення в руках (англ. *"freehand"*), біполярна на ковадлі (англ. *"bipolar on anvil"*), удари по ковадлу (англ. *"anvil technique"*), кидання (англ. *"throwing"*); вторинної обробки: ретуш (англ. *"retouch"*), відсікання на ковадлі (англ. *"trimming on anvil"*).

2.1. Камінь. В експериментах із дослідження біполярного розколювання на ковадлі та відсікання залучено три елементи: 1) *ковадло* – предмет, нижня частина якого розміщена на стійкій поверхні, а верхня підтримує об'єкт розколювання; 2) *активний елемент* (або *відбійник*) – предмет, який використовується для завдання сколювальних ударів; 3) *пасивний елемент* (або *нуклеус*) – предмет, який розташовується на ковадлі та по якому завдаються удари активним елементом задля його обробки (рис. 1). В експериментах із дослідження технік ударів по ковадлу та кидання використовували два елементи: *ковадло* й *активний елемент* (у цьому разі останнім завдають удари по першому (або кидають на ковадло) задля його ж розколювання). Моделювання розщеплення в руках і ретушування також передбачало залучення двох елементів: *пасивного* (нуклеуса або заготовки) й *активного* (відбійника або ретушера).

Ковадлам відповідали найбільш масивні окремі порід (переважно вапнякові блоки та плити). Відбійники обиралися різні за типом породи та формою з метою визначення оптимальних параметрів для результативної роботи. Водночас їхні сировина та морфологія робочих частин моделювалися з урахуванням наявності та доступності відповідних форм та порід за даними матеріалів археологічних колекцій. У такий спосіб використовувалися гранітні, крем'яні, вапнякові, кварцитові гальки й уламки місцевого походження з опуклою, плоскою, точковою або реберчастою робочими частинами. Під час експериментів із біполярною технікою на ковадлі важливою змінною було співвідношення між масою пасивного й активного елементів – усереднено цей параметр становив 1:3 (1:4).

Сировина для об'єктів, які розколювали, місцева – походить із верхів'їв Південного Бугу. Лише для перевірки появи певних специфічних атрибутів на інших породах залучалися зразки з інших територій, наприклад, із Кримського півострова. Перед обробкою потенційні пасивні елементи (нуклеуси) вимірювалися, а також визначалася їхня форма в плані та профілі. Гальки класифікувалися за формулою Т. Зінгга (Zingg 1935), відповідно до якої загальні обриси обкатаної породи діляться на дископодібні, плиткоподібні, пальцеподібні та сферичні. Для експериментів із біполярним розколюванням на поверхні предмета, якою він контактував із ковадлом, ставилася позначка «X».

Перебіг і результати експериментів фіксувалися в протоколах і базах даних, створених на основі Microsoft Excel і FileMaker Pro, а також супроводжувалися фото- та почасті відеофіксацією. Експеримент тривав до виконання поставленої цілі або неможливості її досягнення. Аналіз продуктів експериментальної обробки відбувався в окремих частинах (комірках) цих же електронних баз (рис. 2). Мета (відповідно перебіг і закінчення) експерименту залежить від обраного пасивного елемента. Відштовхуючись від моделі й адаптуючись до формально-метричних параметрів, цілі експериментів були різні: «розколоти гальку», «сколотити серію відщепів», «сформувати виїмчасте знаряддя», «виготовити вістрійний чопер», «відсікти краї, утворивши конвергентне лезо» тощо.

2.2. Кістка. У деяких шарах меджибізьких нижньопалеолітичних стоянок виявлено кістки з насічками різної морфології, виникнення яких пов'язано з розбиранням і утилізацією туш тварин, зокрема операцією різання. Задля об'єктивізації порівняння експериментальних даних і археоло-

гічних свідчень у процесі моделювання бралися до уваги розміри тварин, кістки яких були залучені в експерименті, стан збереженості цих кісток, сировина використаного знаряддя і характеристики його леза, а також кінематика руху.

Переважно до експериментів залучалися три складники: *пасивний* – кістка, яка підлягає обробці, *активний* – інструмент, яким формують насічки, «*ковадло-підкладка*» – твердий об'єкт, на якому фіксувався пасивний елемент. Рідше їх було два – пасивний, який цілком затискався в руці, й активний. Усі кістки, відібрані для формування на них нарізок, за розмірами, належністю та станом збереженості є аналогами кісток тварин із нарізками із меджибізьких стоянок (великі та середні ссавці, птахи). Здебільшого залучені активні елементи також є продуктами експериментального розколювання. За сировиною, морфометрією знаряддя, типом робочого краю вони відповідають моделі кам'яних індустрій завадівського часу, зокрема шару III Меджибожа 1.

Задля збереження оригінальної форми насічки прохід інструмента був одиничним (окрім певних ситуацій). Зони з експериментальними нарізками, виконаними згідно з установленими вимогами (типи руху та леза, матеріал знаряддя), виділялися на пасивному елементі умовними позначеннями (наприклад, пунктир, крапки, штрихпунктир тощо). Перебіг експерименту занотовувався в протоколах, а також супроводжувався фото- та частковою відеофіксацією. Для систематизації та статистичної обробки здобутих матеріалів формувалася база даних у Microsoft Excel.

3. Реалізовані експериментальні моделі. Проведені роботи з каменеобробки зосереджено довкола двох типів сировини: вапняку і кременю. Методологічно (процедурно) та тематично ці експерименти продовжили розробки, започатковані в рамках програми «Перші техніки та технології ранньої преісторії України» (Рижов та ін. 2019; Рижов, Науменко, Степанчук 2020). Експериментальні дослідження з кісткою пов'язані з моделюванням операції різання лезами з різних типів сировини задля виявлення закономірностей появи нарізок різної морфології.

3.1. Розколювання вапняку. Експериментальне вивчення вапняків зумовлене їхньою аномальною численністю в шарах V і VI (MIS 21–35) Меджибожа А. На квадраті 3D під час досліджень V шару на ділянці площею 0,25 м² зафіксовано місце обробки цієї породи. Поміж 477 знахідок із вищезазначеної зони вдалося зібрати 11 ремонтів, кількість елементів у яких варіюється від двох до дев'яти (Степанчук, Науменко 2019).

Вапняк має більш виражену анізотропію, меншу твердість і нижчий рівень спайності, ніж, наприклад, кременисті породи. До того ж його злам нераковистий, а поверхня сколу нерівна, тому артефакт-діагностичні атрибути, виділені за обсидіановими та крем'яними виробами, не можуть бути накладені на вапнякові повною мірою. Давність меджибізьких стоянок і специфіка тафономії їхніх культурних шарів зумовили низку постдепозиційних модифікацій артефактів, що, безумовно, ускладнює ідентифікацію ознак цілеспрямованої обробки (Stepanchuk, Naumenko 2022). Нарешті, низька інтенсивність редукції гальок – через короткі операційні послідовності для формування предметів із гострими краями переважно біполярною технікою на ковадлі – обтяжують сприйняття та діагностування знахідок. Відповідно до вищезазначеного було вирішено сформувати експериментальну програму з такими завданнями: дослідити фізичні властивості сарматських вапняків, виявити артефакт-діагностичні критерії виробів із цієї породи, оцінити придатність вапняку до нуклеусного розколювання і встановити ознаки застосування різних технік первинної обробки.

Під час першого етапу реалізації програми (2018–2019 рр.) було зосереджено увагу на загальній характеристиці вапняків із верхів'їв Південного Бугу. Тоді було розколено 42 цілі гальки, виявлені у V і VI шарах Меджибожа А, а також із найближчого експонованого галькового конгломерату, розташованого в долині р. Вовк (віддалення щонайбільше 15 км від стоянки), техніками розщеплення в руках, біполярною на ковадлі, ударами по ковадлу. У ролі відбійників і ковадл використовувалися вапнякові окремість, гальки та валунчики кременю і кварциту. Один з основних результатів експериментів є підтвердження сколювальних властивостей місцевого вапняку. Відщепи мали переважно гострі леза, придатні для обробки м'яких матеріалів. Поміж специфічних ідентифікаційних ознак антропогенної модифікації було виділено появу точок ударів у формі канавок, а також сплющеного ребра (гребеня) на вентральній поверхні, який вказує напрямок зняття, простягаючись від проксимальної частини до медіальної або дистальної (Науменко, Степанчук 2020).

Заклавши основу для дослідження ознак застосування різних технік первинної обробки під час вищезазначених дослідів, цьому аспекту було присвячено експерименти 2021 р. Моделювалися

техніка розщеплення в руках і біполярна на ковадлі. Із 29 окремоостей сировини у формі плиток (блоків) і гальок, переважна кількість яких походять із кар'єру, у межах якого розташоване місцезнаходження Головчинці-2 (рис. 3: 1), було сколено 257 відщепів. Для відбійників і ковадл використовувалися переважно гранітні та вапнякові окремоості (рідше – крем'яні гальки). Відповідно до моделей меджибізьких стоянок для техніки розщеплення в руках стратегія редукції полягала в конкретно-ситуаційній утилізації випуклості на одній і тій сколювальній, для біполярної на ковадлі – забезпечення стійкої позиції на ковадлі для зручного сколювання.

У базиданих, створеній на основі Microsoft Excel, аналізувалися понад 25 техніко-морфологічних ознак: точка удару, відбивний горбок, кут розколювання, огранювання, профіль, закінчення, тип і форма площадки, характер контактних зон тощо. Унаслідок статистичного аналізу було простежено взаємозв'язок між морфологією певних атрибутів і застосованою технікою (Степанчук, Науменко 2022). Водночас статистичне перекривання в розподілі характеристик щодо технік первинного розколювання підтверджує складність розрізнення відщепів, яка спостерігалася і в інших експериментаторів під час моделювання аналогічних методів обробки (наприклад, Byrne et al. 2015).

3.2. Розколювання кременю. Кількісно продукти кременеобробки переважають в усіх шарах Меджибожа 1, Меджибожа А й Головчинців-1. Така репрезентативність дає змогу заповнити більше «білих плям» в операційному ланцюзі. Експериментальна програма з розколювання кременю була проведена в липні – серпні 2022 р. Моделювалися техніки біполярна на ковадлі (поздовжнього, поперечного та горизонтального типів сколювання), розщеплення в руках (оббивка) і відсікання. Нами ставилися завдання: дослідити фізичні (зокрема сколювальні) властивості місцевого кременю, визначити його артефакт-діагностичні критерії, змоделювати методи обробки цього типу породи відповідно до попередніх даних щодо технологій меджибізьких індустрій, виявити ідентифікаційні атрибути застосованих технік. Згідно зі спостереженнями щодо технологічної стратегії гомінін стоянок довкола Меджибожа можна стверджувати про переважання біполярної техніки на ковадлі під час розколювання кременю (Науменко 2021). Тому відокремлений комплекс проблем порушувався конкретно щодо цього методу обробки: перевірити наявність атрибутів, які часто асоціюють із біполярною технікою на ковадлі (плоский відбивний горбок, протилежність контактних зон (будь-яка форма слідів від ударів в поєднанні з контрударом), ударні лінії, що поширюються від проксимальної частини до дистальної тощо), вивіряти своєрідність вищербини та вторинних бокових супровідних сколів, оцінити рівень контролю сколювальної, з'ясувати особливості різних типів сегментації (поздовжньої, поперечної та горизонтальної), окреслити загальні принципи застосування відсікання на ковадлі в ролі техніки вторинної обробки відщепів.

Загалом було проведено 62 експерименти, кількість здобутих продуктів із яких становить понад 500 одиниць (переважна кількість – сколи). Окремоості кременю походять із розвідувального шурфу, закладеного між пунктами Меджибіж 1 і Меджибіж А, а також зі зборів в осипі бортів кар'єру в зоні проведення розкопок пункту Головчинці-1 (рис. 3: 2–4). Усереднені параметри пасивних елементів: 67,4×45×27,1 мм; 150,7 г (коефіцієнт подовженості: 1,5; коефіцієнт сплюсненості: 2,2). Відповідно до класифікації Т. Зінґа (Zingg 1935) відібрано 25 дископодібних, 16 плиткоподібних, 12 сферичних, 8 пальцеподібних цілих гальок і 1 фрагмент, який не підлягає реконструкції. Форма в плані: овальна (38), трикутна (11), трапецієподібна (6), округла (4), ромбоподібна (1). Форма в профілі: плоско-опукла (39), опукло-увігнута (15), двоопукла (4), плоска (2). Також дві гальки мають аморфні обриси. Для активних елементів використовували вапнякову (дископодібна), крем'яну (сфероподібна) та кварцитові (дві пальцеподібні) гальки. Усереднені розміри: 116,8×69,5×47 мм; 511,4 г (коефіцієнт подовженості: 1,8; коефіцієнт сплюсненості: 2). У ролі ковадла обрано блок вапняку (приблизно: 450×400×160 мм), а також обкатану плитку пісковика (116×103×36 мм; 626,7 г), яка розбилася під час першого ж експерименту.

Перебіг і результати дослідів фіксувалися в електронному протоколі в реляційній базі даних FileMaker Pro. Усі здобуті продукти шифрувалися, прив'язуючись до номерів сировини й експерименту в базі даних. Типологічно матеріали групувалися в такі категорії: «нуклеус», «галька сегментована», «сегмент», «відщеп (цілий, зламаний, фрагмент)», «лусочка», «осколок». В експериментах із біполярною технікою на ковадлі сколи (на базовому рівні) розподілялися за імпульсом, який призвів до його зняття: «ударний» (від контакту з відбійником), «контрударний» (від контакту з ковадлом) й «ударно-контрударний» (сліди контакту наявні на обох полюсах, неможливо визначити, який саме імпульс був результативним).

Обробка даних цієї експериментальної програми триває. Зібрання вивчається відповідно до поставлених завдань у межах технологічного підходу. Для деталізації слідів антропогенних модифікацій продуктів експериментального розколювання активно застосовується метод ремонту (рис. 4). На цьому етапі можна стверджувати, що така репрезентативна колекція, безумовно, дасть змогу пролити світло на низку аспектів обробки кременю на меджибізьких стоянках.

3.3. Моделювання нарізок на кістках. Експериментальна програма реалізовувалася впродовж 2021–2022 рр. Моделювалася операція різання, яка спрямовувалася на формування нарізок на кістках, знаряддями, які типологічно та технологічно відповідають кам'яним артефактам стоянок Меджибожа. Відповідно до обраного підходу ставилися такі завдання: здобути зразки П-подібних, U-подібних і V-подібних слідів від різання на кістках, з'ясувати причини виникнення багатокластерних і роздвоєних насічок, визначити вплив сировини, типу леза й кінематики руху, рельєфу та стану збереженості кістки на морфологію нарізів, виявити й охарактеризувати базові ознаки антропогенно утворених нарізок від тих, появу яких зумовили різномірні природні чинники.

Загалом, нами було проведено 81 експеримент, який об'єднує 281 ізольовану нарізку, на 10 фрагментах кісток кінцівок (рис. 5). Було залучено 5 свіжих (*Bovinae* та *Sus scrofa*), 2 сухих (*Bovinae* та *Gallus gallus*), 3 еродованих (*Cervidae* та *Equidae*) кістки. Першорядне значення було надано добору знарядь. Інструменти виготовлені з каменю, кістки та рогу. Перші представлені крем'яними та кварцовими відщепами, знятими біполярною технікою на ковадлі з гальок із долини Південного Бугу в районі Меджибожа, а також техногенними сколами й уламками дрібнозернистого рожевого та середньозернистого темно-сірого житомирського граніту. Відповідно до типологічної структури колекцій меджибізьких нижньопалеолітичних стоянок у ролі леза використовувалися рівні пірчасті частини відщепів (кут сходження менше 25°), а також товсті крайки (кут сходження 40–65°), зокрема сформовані внаслідок відсікання на ковадлі (кут сходження приблизно 90°). Окрім кам'яних, для активної діяльності обрано видовжені фрагменти сухої трубчастої кістки (вік – 2 роки) з гострими краями-зламами та кістяні відщепи без додаткової обробки. У ролі ріжучого інструмента також використовувалися закінчення фрагмента відростка рога оленя (стан – сухий, вік – понад 25 років) та гостра частина на місці його зламу. Модель кінематики руху вищезазначеними активними елементами базова: напрямком на себе, від себе, зворотно-поступальний. Лише під час останнього виду руху кількість результативних дій сягала 7–8 дій, в іншому разі – одинарний прохід леза.

До ознак, які вивчалися, належать форма насічок у плані (пряма, дугаста, хвиляста, аморфна) та їхній поперечний переріз (вузький V-подібний, широкий V-подібний, П-подібний, U-подібний, аморфний), глибина та ширина нарізки, наявність або брак роздвоєння канавки (жолобка), кількість розгалужених мікроподряпин (мікроборозен). Відповідно до здобутих даних можна стверджувати про те, що морфологія експериментально утворених нарізок певною мірою залежить від сировини знаряддя, типу леза, кінематики руху, сили натиску, а також рельєфу кістки. Також встановлено певні закономірності виникнення V-, П- та U-подібних нарізок. Знаряддя з твердих тонкозернистих ізотропних порід формують одинарні глибокі жолобки з прямою (рідше дугастою) траєкторією та V-подібним вузьким поперечним перерізом, або, у разі поломки, вузькі та глибокі П-подібні. Останні також переважають поміж тих, які лишили леза крем'яних і кварцових відщепів, сформованих відсіченням країв на ковадлі. U-подібні нарізки регулярно формувалися під час роботи лезами гранітних і кістяних інструментів.

Окрему увагу було приділено багатокластерним насічкам, які часом мають X- або Y-подібну форму. Під час наших експериментів такі нарізки здебільшого формувалися внаслідок використання інструментів із відсіченим робочим краєм або із товстим спрацьованим лезом. X- або Y-подібні насічки виникають унаслідок одного продуктивного руху, але нестала морфологія леза, зокрема пошкодженого чи звивистого, зміна сили натиску, перепади рельєфу кістки загалом надають пошкодженню багатокомпонентну структуру (основна – глибока та довга, супровідні – дрібні, неглибокі та переривчасті, часом без помітної точки початку), яка виглядає, як результат кількох незалежних рухів (хоч у дійсності вони були сформовані однією результативною дією).

Діагностичною характеристикою також є наявність борозен. Їхня поява переважно пов'язана з оперуванням відсіченими лезами (П- та U-подібні нарізки), а кількість і помітність залежать від текстури та структури сировини залучених інструментів (Степанчук, Науменко 2023).

Висновки. На сьогодні авторами напрацьовано суттєву експериментально-порівняльну базу до вивчення кількох окремих аспектів поведінки меджибізьких нижньопалеолітичних гомінін. Експерименти реалізовувалися в трьох напрямках, а саме: розколювання вапняку, обробка кременю та дослідження умов виникнення антропогенних модифікацій на кістках.

Експерименти із розколювання вапняків та крем'яних порід із верхів'їв Південного Бугу суттєво полегшують реконструкцію технологічної стратегії нижньопалеолітичних гомінін, а також уможливають порівняння з іншими стоянками, на яких кількісно переважають продукти біполярної обробки кременю на ковадлі. Експериментальне дослідження особливостей розколювання вапняків взагалі є досить нещодавнім явищем (наприклад, Terradillos-Bernal, Zorrilla-Revilla, Rodríguez-Álvarez 2022) і, безумовно, потребує розширення бази даних та формування еталонних колекцій.

Важливими для українського палеолітознавства результатами реалізації експериментального розколювання є статистично підтверджені дані щодо наявності сталих артефакт-діагностичних критеріїв для порід із порівняно низькими якостями розколювання. Здобуто докази щодо широкого застосування біполярної техніки на ковадлі на стоянках палеоліту. Уже на нинішньому етапі досліджень можна стверджувати, що досвід моделювання і здобута сукупність даних суттєво сприяють більш аргументованій характеристиці особливостей технологічних стратегій у преісторії.

Експериментальна програма з моделювання нарізок на кістках уточнює здобуті раніше та надає нові дані щодо низки археозоологічних аспектів. Особливо важливою є інформація щодо П- і U-подібних нарізок, які, на відміну від V-подібних, значно рідше фігурують у подібних дослідженнях. Те саме є справедливим щодо багатокластерних насічок. Незначна кількість даних щодо вищезазначених характеристик пов'язана з недооцінкою обсягів використання тупих лез у формі немодифікованих або відсічених на ковадлі країв. Порівняння податливості та морфології насічок різних за типом збереженості кісток, а також оцінювання лез на знаряддях із різної сировини, безумовно, дають значний пізнавальний і порівняльний матеріал.

ЛІТЕРАТУРА

- Ветров, В. С. 2019. Местонахождение нижнего палеолита Головчинцы-1 в Верхнем Побужье (Хмельницкая область). В: В: Заремба О. О. (гол. Ред.). *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів IX Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 5–11.
- Ветров, В. С., Науменко, О. О. 2021. Місцезнаходження нижнього палеоліту Головчинці-2: попередні дані. В: Заремба, О. О. (гол. Ред.). *«Археологія & Фортифікація України»*. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 6–12.
- Ветров, В. С., Науменко, О. О. 2023. Результати досліджень нижньопалеолітичного місцезнаходження Головчинці-2 у 2021 році. *Кам'яна доба України*, 22, с. 63–73.
- Науменко, О. О. 2021. Вищербина як діагностична ознака біполярної техніки на ковадлі (за матеріалами Меджибізьких нижньопалеолітичних місцезнаходжень). *Кам'яна доба України*, 21, с. 69–75.
- Науменко, О. О., Степанчук, В. М. 2020. Техніко-морфологічні ознаки обробки вапняку на нижньопалеолітичній стоянці Меджибіж А. *Археологія*, 1, с. 112–123. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.112>
- Рижов, С. М., Науменко, О. О., Степанчук, В. М. 2020. Техніко-морфологічні ознаки застосування біполярної техніки на ковадлі за даними експериментів. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, 7–8 лютого 2020 р. Суми: ФОП Цьома С. П., с. 169–171.
- Рижов, С., Степанчук, В., Ветров, В., Науменко, О., Погорілець, О. 2019. Досвід впровадження експериментальних досліджень в археології кам'яного віку: освіта, наука та музеєзнавство. *Vita Antiqua*, 11, с. 78–91. <http://doi.org/10.37098/VA-2019-11-78-91>
- Степанчук, В. М., Науменко, О. О. 2019. Ремонт вапнякової гальки з нижньопалеолітичної стоянки Меджибіж А: попередні підсумки дослідження. В: Литвиненко, Р. (ред.). *Археологія Поділля: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця, с. 13–20.

- Степанчук, В. М., Науменко, О. О. 2022. Експериментальне розколювання вапняків із верхів'їв Південного Бугу. В: Оліцький, В. О. (голова редкол.). *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи*. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, 27 травня 2022 р. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, с. 92–94.
- Степанчук, В. М., Науменко, О. О. 2023. До вивчення антропогенно модифікованих кісток із нижньопалеолітичних стоянок Меджибожа. Експерименти з різання. *Кам'яна доба України*, 22, с. 45–62.
- Степанчук, В. Н. 2023. Необычные вещишки: очень маленькие, заостренные, из бивня. *Stratum plus*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25623.24480> (в печати).
- Степанчук, В. Н., Рыжов, С. Н., Матвишина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П., Муань, А.-М. 2014. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. В: Степанчук, В. М. (відп. Ред.). *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж-Тернопіль-Київ: Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», с. 22–48.
- Чэй, Д. К., Блэквелл, Б. А. Б., Сингх, И. К., Степанчук, В. Н., Бликстейн, Д. А. Б., Флорентин, Д. А., Скиннер, Э. Р. 2018. Предварительные результаты датирования нижнепалеолитических стоянок Украины (Меджибож 1 и Меджибож А, Хмельницкая область) методом электронного спинного резонанса. *Геофизический журнал*, 40 (4), с. 155–177. <https://doi.org/10.24028/gzh.0203-3100.v40i4.2018.140614>
- Asryan, L., Ollé, A., Moloney, N. 2014. Reality and confusion in the recognition of post-depositional alterations and use-wear: an experimental approach on basalt tools. *Journal of Lithic Studies*, 1 (1), p. 9–32.
- Assaf, E., Caricola, I., Gopher, A., Rosell, J., Blasco, R., Bar, O., Zilberman, E., Lemorini, C., Baena, J., Barkai, R., Cristiani, E. 2020. Shaped stone balls were used for bone marrow extraction at Lower Paleolithic Qesem Cave, Israel. *PLoS One*, 15 (4), e0230972. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0230972>
- Barham, L. S. 1987. The bipolar technique in Southern Africa: a replication experiment. *The South African Archaeological Bulletin*, 42 (145), p. 45–50.
- Boëda, E., Geneste, J.-M., Meignen, L. 1990. Identification de chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen. *Paléo*, 2, p. 43–80. <https://doi.org/10.3406/pal.1990.988>
- Boot, P. 1987. Trampling damage on stone artefacts-some experimental results. *Australian Archaeology*, 24 (1), p. 10–15. <https://doi.org/10.1080/03122417.1987.12093097>
- Braun, D. R., Pobiner, B. L., Thompson, J. C. 2008. An experimental investigation of cut mark production and stone tool attrition. *Journal of Archaeological Science*, 35 (5), p. 1216–1223. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2007.08.015>
- Byrne, F., Proffitt, T., Arroyo, A., de la Torre, I. 2015. A comparative analysis of bipolar and freehand experimental knapping products from Olduvai Gorge, Tanzania. *Quaternary International*, 424, p. 58–68. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.08.018>
- de la Peña, P. 2015. A qualitative guide to recognize bipolar knapping for flint and quartz. *Lithic Technology*, 40 (4), p. 316–331. <https://doi.org/10.1080/01977261.2015.1123947>
- de la Torre, I., Mora, R. 2009. Remarks on the current theoretical and methodological approaches to the study of early technological strategies in Eastern Africa. In: Hovers, E., & Braun, D. R. (eds.). *Interdisciplinary Approaches to the Oldowan*. Dordrecht, p. 15–24. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9060-8_2
- Diez-Martín, F., Yustos, P. S., Domínguez-Rodrigo, M., Prendergas, M. E. 2011. An experimental study of bipolar and freehand knapping of Naibor Soit quartz from Olduvai Gorge (Tanzania). *American Antiquity*, 76 (4), p. 690–708. <https://doi.org/10.7183/0002-7316.76.4.690>
- Dmytruk, Y., Stepanchuk, V. 2017. Pedo-geochemical Assessment of a Holsteinian Occupation Site. In: Dent, D., Dmytruk, Y. (eds.). *Soil Science Working for a Living*. Cham, p. 67–87. https://doi.org/10.1007/978-3-319-45417-7_6
- Domínguez-Rodrigo, M. 1997. Meat-eating by early hominids at the FLK 22 Zinjanthropus site, Olduvai Gorge (Tanzania): an experimental approach using cut-mark data. *Journal of Human Evolution*, 33 (6), p. 669–690. <https://doi.org/10.1006/jhev.1997.0161>
- Eren, M. I., Lycett, S. J., Patten, R. J., Buchanan, B., Pargeter, J., O'Brien, M. J. 2016. Test, Model, and Method Validation: the Role of Experimental Stone Artifact Replication in Hypothesis-driven Archaeology. *Ethnoarchaeology*, 8 (2), p. 103–136. <https://doi.org/10.1080/19442890.2016.1213972>

- Faisal, A., Stout, D., Apel, J., Bradley, B. 2010. *The manipulative complexity of Lower Paleolithic stone toolmaking*. PLoS One, 5 (11), e13718. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0013718>
- Flenniken, J. J., Haggarty, J. C. 1979. Trampling as an agency in the formation of edge damage: an experiment in lithic technology. *Northwest Anthropological Research Notes*, 13 (2), p. 208–214.
- Foulds, F. W. 2010. Investigating the individual? An experimental approach through lithic refitting. *Lithics: the Journal of the Lithic Studies Society*, 31, p. 6–19.
- Gifford-Gonzalez, D. P., Damrosch, D. B., Damrosch, D. R., Pryor, J., Thunen, R. L. 1985. The third dimension in site structure: an experiment in trampling and vertical dispersal. *American Antiquity*, 50 (4), p. 803–818. <https://doi.org/10.2307/280169>
- Key, A. J., Lycett, S. J. 2011. Technology based evolution? A biometric test of the effects of handsize versus tool form on efficiency in an experimental cutting task. *Journal of Archaeological Science*, 38 (7), p. 1663–1670. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2011.02.032>
- Kobayashi, H. 1975. The experimental study of bipolar flakes. *Lithic Technology: making and using stone tools*, p. 115–128. <https://doi.org/10.1515/9783111390376.115>
- Lemorini, C., Bishop, L. C., Plummer, T. W., Braun, D. R., Ditchfield, P. W., Oliver, J. S. 2019. Old stones' song—second verse: use-wear analysis of rhyolite and fenitized andesite artifacts from the Oldowan lithic industry of Kanjera South, Kenya. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, p. 4729–4754. <https://doi.org/10.1007/s12520-019-00800-z>
- Li, H., Li, C., Sherwood, N. L., Kuman, K. 2017. Experimental flaking in the Danjiangkou Reservoir Region (central China): A rare case of bipolar blanks in the Acheulean. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 13, p. 26–35. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2017.03.032>
- Lycett, S. J., Schillinger, K., Eren, M. I., von Cramon-Taubadel, N., Mesoudi, A. 2016. Factors affecting Acheulean handaxe variation: Experimental insights, microevolutionary processes, and macroevolutionary outcomes. *Quaternary International*, 411, p. 386–401. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2015.08.021>
- Marinelli, F., Lemorini, C., Barkai, R. 2021. Lower Palaeolithic small flakes and megafauna: the contribution of experimental approach and use-wear analysis to reveal the link. In: Konidaris, G. E., Barkai, R., Tourloukis, V., Harvati, K. (eds.). *Human-elephant interactions: from past to present*. Tübingen University Press, Tübingen, p. 237–260. <http://dx.doi.org/10.15496/publikation-55593>
- McNabb, J., Kuman, K. 2015. Experimental stone tool replication at the Early Stone Age site of Sterkfontein, Gauteng, South Africa. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 4, p. 44–53. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.08.043>
- Pargeter, J., de la Peña, P. 2017. Milky quartz bipolar reduction and lithic miniaturization: experimental results and archaeological implications. *Journal of Field Archaeology*, 42 (6), p. 551–565. <https://doi.org/10.1080/00934690.2017.1391649>
- Presnyakova, D., Archer, W., Braun, D. R., Flear, W. 2015. Documenting Differences between Early Stone Age Flake Production Systems: An Experimental Model and Archaeological Verification. *PLoS One*, 10 (6), e0130732. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130732>
- Putt, S. S. 2015. The origins of stone tool reduction and the transition to knapping: an experimental approach. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2, p. 51–60. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.01.004>
- Sánchez-Yustos, P., Garriga, J. G., Martínez, K. 2017. Experimental Approach to the Study of the European Mode 1 Lithic Record: The Bipolar Core Technology at Vallparadís (Barcelona, Spain). *European Journal of Archaeology*, 20 (2), p. 211–234. <https://doi.org/10.1017/ea.2016.9>
- Shen, C., Wang, S. 2000. A preliminary study of the anvil-chipping technique: experiments and evaluations. *Lithic Technology*, 25 (2), p. 81–100. <https://doi.org/10.1080/01977261.2000.11720966>
- Shinde, V. 1988. An experimental study of the technology of stone tool manufacture. *Bulletin of Deccan College Post Graduate and Research Institute*, 47/48, p. 311–320.
- Shott, M. J. 2003. Chaîne Opératoire and Reduction Sequence. *Lithic Technology*, 28 (2), p. 95–105. <https://doi.org/10.1080/01977261.2003.11721005>
- Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: main trends, discussions and results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the first hunters to the first farmers*. Oxford & Philadelphia, p. 7–61. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb9rs.6>

- Stepanchuk, V. 2022. Early human dispersal at the western edge of the Eastern European plain: data from Ukraine. *L'Anthropologie*, 126 (1), 102977. <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102977>
- Stepanchuk, V. N., Moigne, A-M. 2016. MIS 11-locality of Medzhibozh, Ukraine: Archaeological and paleozoological evidence. *Quaternary International*, 409, p. 241-254. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.09.050>
- Stepanchuk, V., Naumenko, O. 2022. A new aspect of post-depositional alterations of lithic artefacts: the case of Medzhibozh Lower Palaeolithic assemblages. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, p. 11-31. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-11-31>
- Stepanchuk, V., Ryzhov, S., Veklych, Y., Naumenko, O., Matviishyna, Zh., Karmazynenko, S. 2021. The Lower Palaeolithic assemblage of Medzhibozh 1 layer III (Ukraine) and its palaeoenvironmental context. *Materiale si cercetari arheologice (Serie noua)*, 1 (1), p. 37-69. <https://doi.org/10.3406/mcarh.2021.2202>
- Terradillos-Bernal, M., Zorrilla-Revilla, G., Rodríguez-Álvarez, X.-P. 2022. To be or not to be a lithic tool: analysing the limestone pieces of Sima del Elefante (Sierra de Atapuerca, northern Spain). *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14, 189. <https://doi.org/10.1007/s12520-022-01643-x>
- Titton, S., Barsky, D., Bargallo, A., Vergès, J. M., Guardiola, M., Solano, J. G., Manuel Jimenez Arenas, J., Toro-Moyano, I., Sala-Ramos, R. 2018. Active percussion tools from the Oldowan site of Barranco León (Orce, Andalusia, Spain): The fundamental role of pounding activities in hominin lifeways. *Journal of Archaeological Science*, 96, p. 131-147. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2018.06.004>
- Toth, N. 1982. *The Stone Technologies of Early Hominids at Koobi Fora, Kenya: An Experimental Approach*. PhD Dissertation, University of California, Berkeley.
- Toth, N. 1987. Behavioral inferences from early stone artifact assemblages: an experimental model. *Journal of Human Evolution*, 16 (7-8), p. 763-787. [https://doi.org/10.1016/0047-2484\(87\)90023-6](https://doi.org/10.1016/0047-2484(87)90023-6)
- Tringham, R., Cooper, G., Odell, G. H., Voytek, B., Whitman, A. 1974. Experimentation in the formation of edge damage: a new approach to lithic analysis. *Journal of Field Archaeology*, 1 (1-2), p. 171-196. <https://doi.org/10.1179/jfa.1974.1.1-2.171>
- Venditti, F., Tirillò, J., Garcea, E. A. 2016. Identification and evaluation of post-depositional mechanical traces on quartz assemblages: An experimental investigation. *Quaternary International*, 424, p. 143-153. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.07.046>
- Yustos, P. S., Diez-Martin, F., Diaz, I. M., Duque, J., Fraile, C., Domínguez, M. 2015. Production and use of percussive stone tools in the Early Stone Age: experimental approach to the lithic record of Olduvai Gorge, Tanzania. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2, p. 367-383. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.03.005>
- Zingg, T. 1935. Beitrag zur schotteranalyse. *Schweiz Mineral Petrog Mitt*, 15, p. 39-140.
- Zupancich, A., Lemorini, C., Gopher, A., Barkai, R. 2016. On Quina and demi-Quina scraper handling: Preliminary results from the late Lower Paleolithic site of Qesem Cave, Israel. *Quaternary International*, 398, p. 94-102. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.10.101>

Oleksandr Naumenko,

Senior researcher,
National Museum of the History of Ukraine

Vadym Stepanchuk,

DSc in History, Leading Research Fellow,
Institute of Archaeology, NAS of Ukraine

EXPERIMENTS ON SIMULATION OF LOWER PALAEOLITHIC ARTEFACTS AND TECHNOLOGY IN MEDZHYBIZH (2018-2022)

The experiment is one of the promising methods of studying the behavior of Pleistocene hominins. The basis of the experiments is the modeling of the specific conditions of the sites that are being studied. During 2018-2022, the authors conducted several experimental programs to research various aspects of the technological strategy and behavior of the hominins of the Medzhybizh Lower Palaeolithic site cluster. In the upper reaches

of the Southern Bug River, near the villages of Medzhybizh and Holovchyntsi (Khmelnyskyi Oblast), there is a zone of concentration of sites with archaic industries: Medzhybizh 1, Medzhybizh A, Holovchyntsi-1, and Holovchyntsi-2. Our experimental models were implemented in accordance with the general context of these sites and the features of their industries. The experiments were aimed at identifying the artifact-diagnostic characteristics of products of stone knapping, studying technical and morphological indicators of the use of bipolar on anvil technique, and elucidating conditions for the occurrence of morphologically different cut marks on bones. This article provides a general description of the conducted experimental programs. We focus on detailing the goals and conditions of research as well as sharing our experience in recording the course of experiments and processing the obtained data. A summary of the results of the experiments is provided at the end of the description of each program, as well as the prospects for further research.

Key words: Lower Palaeolithic, Medzhybizh, experimental modeling, flint, limestone, bone.

Рис. 1. Елементи експериментальних досліджень біполярної техніки на ковадлі.
Програма з обробки кремню (2022 р.). Фото: О. Науменко

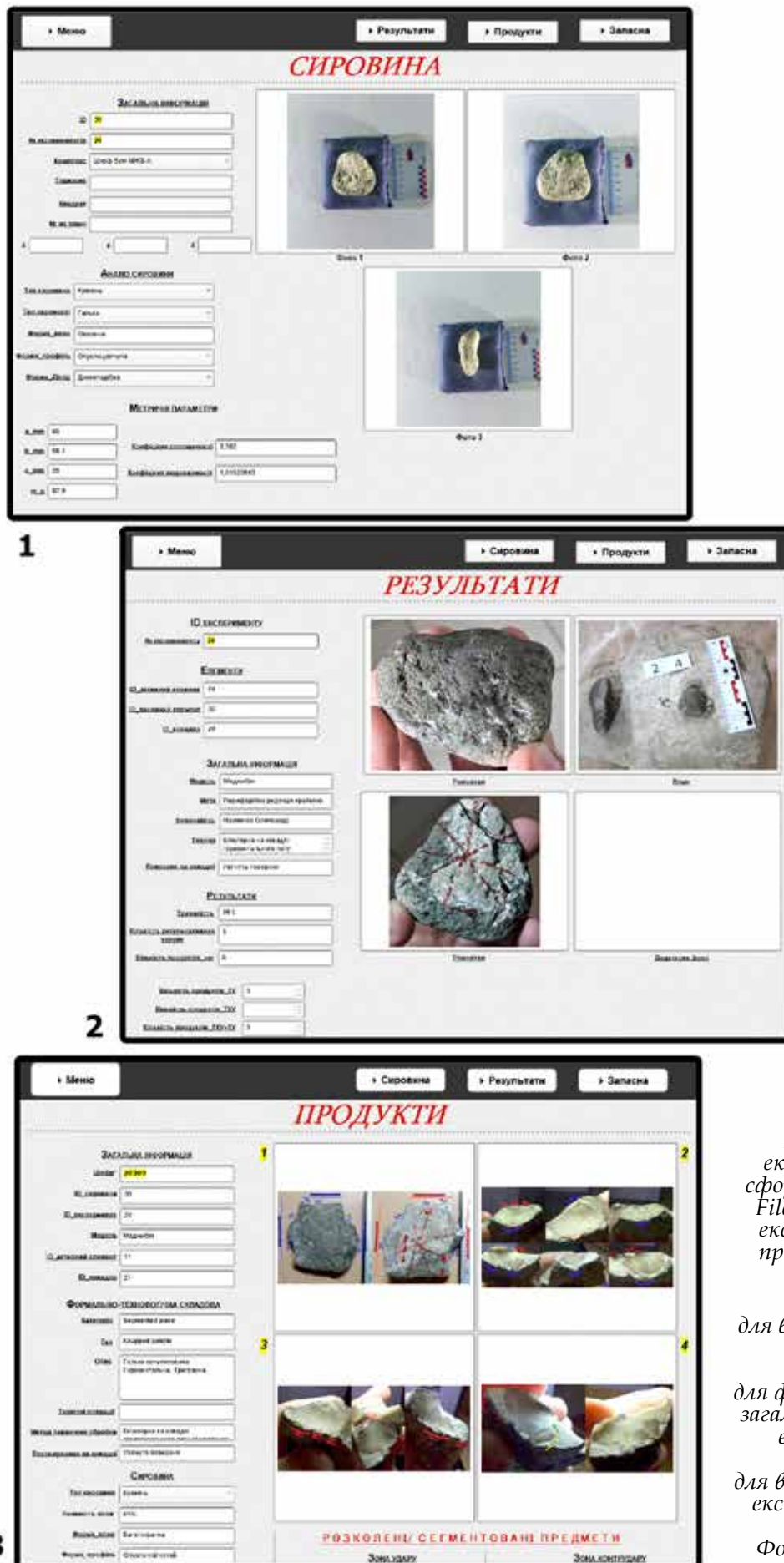

Рис. 2. Знімок екрана бази даних, сформованої на основі FileMaker Pro, задля експериментальної програми з обробки кременю:
1 – копірка для вивчення відібраної сировини;
2 – копірка для фіксації перебігу та загальних результатів експериментів;
3 – копірка для вивчення продуктів експериментального розколювання.
Фото: О. Науменко

Рис. 3. Сировина для моделювання кам'яних технологій меджибізького нижньопалеолітичного осередку: 1 – окремість вапняку у відвалах кар'єру, у межах якого розташований пункт Головчинці-2 (2020 р.); 2–4 – крем'яні гальки з розвідувального шурфу, закладеного між пунктами Меджибіж 1 і Меджибіж А, а також зі зборів в осипі бортів кар'єру в зоні проведення розкопок пункту Головчинці-1.
Фото: 1 – В. Ветров; 2–4 – О. Науменко

Рис. 4. Експериментальна програма з обробки кременю (2022 р.). Експеримент № 11. Відбійник – галька кварциту, пасивний елемент – крем'яна округла плоско-опукла галька, ковадло – вапняковий блок. Модельована техніка: біполярна на ковадлі горизонтального типу сколювання. «Х» – поверхня, якою нуклеус розміщувався на ковадлі. Фото: О. Науменко

*Рис. 5. Експериментальна програма з моделювання нарізок на кістках.
Спроба зняти роговий чохол із кігтя білохвостого орлана (2021 р.).
Фото: В. Ветров*

Валентин Пагор,

к. і. н., науковий співробітник,

Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»

ВИКОРИСТАННЯ КОМПЛЕКСУ СПОРУД РУСЬКОЇ БРАМИ: ЖИВА ІСТОРІЯ

У статті розкрито особливості проведення культурно-масових заходів на Руській брамі в Кам'янці-Подільському. Основна увага зосереджена на заходах «живої історії»: історичних фестивалів, лицарських турнірах, екскурсіях та інтерактивних виставково-експозиційних заходах. Окреслено перспективи використання пам'ятки в контексті розвитку фестивального туризму Кам'янця-Подільського.

Ключові слова: виставки, Кам'янець-Подільський, реконструкція, реєнекмент, туризм, фестивалі.

Популяризація історичного минулого являється одним з ключових завдань діяльності музеїв та історико-культурних заповідників. «Жива історія», як новий формат проведення культурно-масових заходів, пропонує нам нові шляхи використання об'єктів культурної спадщини в туристичній сфері. Одним з прикладів реалізації концепції живої історії в Кам'янці-Подільському, що відрізняється видовишністю та яскравістю до історичних подій, є проведення різноманітних фестивалів, інтерактивних екскурсій та виставок на території Руської брами.

Пам'ятка архітектури національного значення Руська брама з баштами та укріпленнями розташована в долині каньйону р. Смотрич (південна частина Старого міста). В давнину вона включала 8 оборонних башт, шлюзи, мури, рови і виконувала важливу оборонно-гідротехнічну функцію. Після ремонтно-реставраційних робіт пам'ятка активно почала використовуватися в музейній та культурно-масовій роботі (Руська брама, 2010). Одним з перших заходів, проведених після реставрації комплексу (2007–2008 рр.), став лицарський турнір «Руська брама» (23–24 жовтня 2010 р.). Він проведений Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець» спільно з Кам'янець-Подільським військово-історичним товариством шанувальників історії фортифікації. Саме з цим товариством пов'язаний розвиток фестивального туризму, історичного реєнекменту та популяризації живої історії на території Руської брами. Громадська організація «Кам'янець-Подільське військово-історичне товариство шанувальників історії фортифікації» була створена в 1996 р. з ініціативи дослідника середньовічної фортифікації Поділля, екскурсовода та військово-історичного реконструктора Ігоря Данілова (195–2019). З 2010 р. товариство на договірних основах орендувало споруди Руської брами для культурно-освітньої діяльності, зокрема організації лицарських турнірів (Річні звіти... 2013).

Проведення лицарських турнірів на Руській брамі згодом переросло в масштабний фестиваль. Так, впродовж 18–20 травня 2012 р. в Кам'янці-Подільському тривав I міжнародний історичний фестиваль середньовічної військової реконструкції «Porta Temporis» (Іл. 1). Захід був приурочений до 650-річного ювілею Синьоводської битви 1362 р. В основу фестивалю покладено реальні події на Поділлі у XIV–XV ст. Він об'єднав відомих військових реконструкторів України, Литви та Польщі. Відвідувачі фестивалю протягом двох днів змогли спостерігати штурм фортифікаційного об'єкта «Руська брама», реконструкцію наметового табору військових дружин і стародавніх ремісничих цехів. Розважали публіку видовищні змагання кращих лучників, кінні турніри, лицарські змагання на ристалищі, костюмовані музичні колективи, виступи вуличних театрів, унікальні постановки фаєр-шоу на історичну тематику (Пагор 2020).

Фестиваль став унікальним конструкторським майданчиком, на якому гармонійно поєдналися природний ландшафт, втілення військово-інженерної думки будівничих Руської брами, досвідчені учасники відтворених військових поєдинків.

Також на комплексі «Руська брама» розпочалася організація інтерактивних розваг і майстер-класів. Туристичні групи отримали можливість відвідати не лише Руську браму, але й одягнути середньовічні обладунки, фехтувати мечами, стріляти зі зброї для облоги, лука, арбалету, здійснити чеканку середньовічних монет та пройти майстер-клас з виготовлення сургучної печатки. Все це стало вагомим внеском в розвиток фестивального туризму міста (Вітряк 2022).

26 липня 2014 р. на Руській брамі відбулася опера в мініатюрі Джузеппе Верді «Трубадур» (Річні звіти... 2014), а також благодійний концерт віолончельної музики бароко. У червні 2016 р.

з ініціативи Клубу поціновувачів оперного мистецтва «Секвенція» проведено музичний вечір, де звучали твори Антоніо Вівальді та Йоганна Баха у виконанні заслуженого діяча мистецтв України І. Андрієвського, концертмейстера Л. Вольської та дипломанта міжнародних конкурсів Н. Сиваченко. А впродовж 15–23 липня того ж року в місті відбувся II міжнародний фестиваль оперного мистецтва та класичної музики «Опера в мініатюрі», одна з локацій якого проходила на території Руської брами (Річні звіти... 2016).

25 квітня 2015 р. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» спільно з Кам'янець-Подільським військово-історичним товариством до відкриття туристичного сезону провели культурологічні заходи на тему «Кам'янець крізь віки». Відвідувачі поринули в часи Київської Русі. Стріляли з лука, пробували себе в кінній їзді. Були проведені майстер-класи з вибійки по тканині, бісероплетіння, писанкарства, різьби по дереву, виготовлення ляльок-мотанок, пошиття історичного взуття та одягу, виготовлення печаток, приготування страв за стародавніми рецептами (Річні звіти... 2015).

У 2016 р. реконструктори Кам'янець-Подільського військово-історичного товариства шанувальників історії та фортифікації разом з працівниками Заповідника організували захід «Брама часу. XIV–XV ст.». Було відтворено історичні події, демонструвалося давнє військове обладнання, одяг і побутові речі. Також проходила військово-історична реконструкція до 25-річчя створенню «Подільської хоругви» (Річні звіти... 2016).

14–15 липня 2018 р. на території Руської брами відбувся міжнародний фестиваль «Zagata Festival 2018», де виступили на головній і акустичній сценах музичні гурти з України, Європи та США (Річні звіти... 2018).

27 серпня 2020 р. відбувся ще один з наймасовіших реєнекментних фестивалів лицарських боїв на середньовічну тематику – міжнародний військово-історичний фестиваль «Ruthenica Meditvalis», який був організований Фондом українських реконструкторів «Замкова гора на території Руської брами» (Річні звіти... 2020).

У 2020 р. на території пам'ятки відбувся фестиваль середньовічної культури «Форпост», співорганізатором якого виступив Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». На декілька днів учасники фестивалю поринули в історичне минуле. Відбувалися середньовічні співи і танці, виступи музичних гуртів, театралізовані дійства реконструкторів, лучний турнір, конкурс історичного костюму та ін. (Річні звіти... 2021)

Окремо виділимо проведення виставково-експозиційної роботи. У 2010 р. науковцями Заповідника підготовлено методичні розробки, тематико-експозиційні плани та лекція до виставки «Руська брама – південні оборонні укріплення міста» (Річні звіти... 2007), а наступного року пристосовано під виставково-експозиційний зал приміщення Казематної куртини. Періодично на Руській брамі проводять заходи до відкриття туристичного сезону. У 2011 р. до дня відкриття турсезону, з метою популяризації пам'ятки архітектури Руської брами, проведено фотовиставку Фондації вільних фотографів «Кам'янець – фестивальний» (Річні звіти... 2011).

У 2012 р. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» підписав угоду з Кам'янець-Подільським військово-історичним товариством шанувальників історії фортифікації про співпрацю і взаємодопомогу сторін у забезпеченні діяльності, спрямованої на збереження і використання Руської брами, зокрема для організації спільних культурно-освітніх заходів (Річні звіти... 2012). Результатом виконання угоди стала організація в Казематній куртині виставки зброї. В наступні роки діяли такі виставки організовані Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець»: «Плани Польщі та Поділля XVIII–XIX ст.» (2013 р.) (Річні звіти... 2013), «Руська брама та південні оборонні укріплення Кам'янця» (2014 р.) (Річні звіти... 2014), «Фортифікаційні укріплення Кам'янця» (2015–2021 рр.), «Фортифікація та артилерія Кам'янця» (2022 р.).

Товариство було ініціатором створення музейної експозиції історії зброї і фортифікації в приміщеннях пам'ятки архітектури – комплексу Руської брами. Для експозиції Ігорем Даніловим передана колекція зброї періоду Другої світової війни. У квітні 2019 року в приміщеннях Руської брами відкрито музей старовинного військового обмундирування і зброї. До експозиції музею увійшли зброя, обладунки і навіть металеві установки з приватної колекції ініціатора створення музею Ігоря Васильовича. Експонати, виставлені в музеї, він збирав понад 25 років. Частина предметів купував на аукціонах, частину – дарували друзі і знайомі, які знали про його захоплення. У 2019 р. облаштовано додаткове приміщення в Казематній куртині Руської брами для розміщення експозиції «Фортифікація та артилерія Кам'янця» (Річні звіти... 2019).

Щорічно, в дні відкриття туристичного сезону, територія Руської брами перетворюється в місце проведення екскурсій та інтерактивних туристичних розваг. Відбуваються зустрічі з письменниками та презентації художніх творів. Проводилися «Подільські гаївки» для школярів. Діяла резиденція Св. Миколая. Неодноразово заходи відвідували іноземці, зокрема в 2018 р. прибула делегація з Аргентини та Японії (Річні звіти... 2018). У 2019 р. Кіностудія дитячих і юнацьких фільмів ім. О. О. Ханжонкова проводила тут зйомки художнього фільму «Максим Оса: золото Песиголовця» за мотивами однойменного коміксу Ігоря Баранька (з 2023 р. фільм транслюється на Netflix).

З 2021 р. частину приміщень пам'ятки орендує ФОП Пархоменко К. С., який є відомим в Україні військово-історичним реконструктором, організатором фестивалю «Форпост». В його планах створити музей живої історії «Porta ruthenica». Зокрема відкрити кузню, гончарну майстерню, автентичну пекарню, тир для стрільби з луків та метання спису, сцену, ристалище для лицарських поєдинків, історичну костюмерню для фотосесій. В майбутньому заплановано регулярно проводити фестивалі, історичні лекції, майстеркласи з ремесел та тематичні заходи розважального характеру (Іл. 2).

Отже, комплекс споруд Руської брами з баштами та укріпленнями за останнє десятиліття перетворився у популярний майданчик фестивального туризму, історичної реконструкції та інтерактивних виставок. Фестивальний туризм є надзвичайно позитивним явищем розвитку туристичної привабливості міста Кам'янця-Подільського. Це перспективний вид туризму, який отримав свій розвиток у зв'язку з прагненням туристів відвідати історичні турніри, ярмарки, виставки, концерти, фестивалі. Фестивальні тури, що поєднують у собі традиційний відпочинок та участь у видовищних заходах завойовують дедалі більшу популярність, а отже потребують підтримки від держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Вітряк, А. О. 2022. Фестивальний туризм як новий напрямок розвитку туристичної привабливості міста Кам'янець-Подільський. *Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції-фестивалю «Нематеріальна культурна спадщина як сучасний туристичний ресурс: досвід, практики, інновації»* (м. Київ, 19-20 травня 2022 р.). Київ: Вид. центр КНУКиМ. С. 125-128.
- Пагор, В. В. 2020. Ігор Данілов (1958-2019) – подвижник туризму, музейництва та військово-історичної реконструкції в Кам'янці-Подільському *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 14-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А. С 187-190.
- Руська брама з Баштами та укріплення, 16 ст. [Облікова документація], 2010 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науковий архів, Шифр 82/31, арк. 37.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2007 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 3, 5.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2008 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 3.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2010 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 8, 9.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2011 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 10.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2012 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 14.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2013 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, арк. 14.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2014 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/11, Т. I, арк. 24, 37.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2015 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, , арк. 32.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2016 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, , арк. 15.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2018 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, арк. 27.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2019 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, арк. 29.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2020 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, арк. 36.
- Річні звіти роботи дирекції НІАЗ «Кам'янець», 2021 р. Фонди НІАЗ «Кам'янець», Шифр 01/14, арк. 28.

Valentyn Pahor,
PhD, Researcher,
National Historical
and Architectural Reserve «Kamianets»

USING OF THE RUTHENIAN GATE COMPLEX: LIVING HISTORY

The article reveals the specifics of cultural mass events at the Ruthenian Gate in Kamianets-Podilskyi. The main focus is on «living history» events: historical festivals, knightly tournaments, excursions and interactive exhibition-exposition events. The prospects for the use of the monument in the context of the development of festival tourism in Kamianets-Podilskyi are outlined.

Keywords: exhibitions, Kamianets-Podilskyi, reconstruction, reenactment, tourism, festivals.

Фото 1. Міжнародний фестиваль
«Porta Temporis» (2012 р.)

Музей живої історії «Дарта рутеніка»

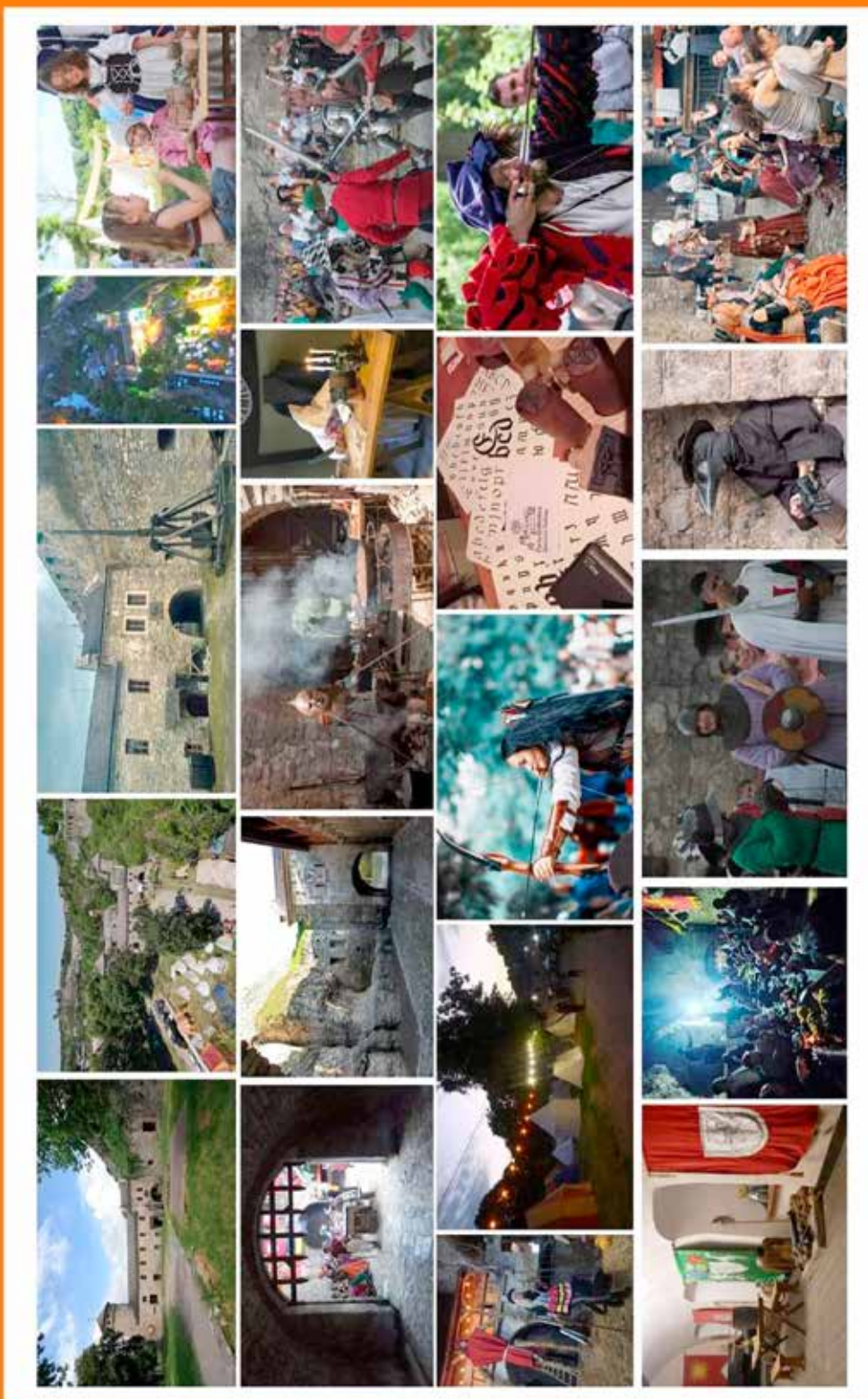

Фото 2. Постер музею живої історії «Брама руська» (2022 р.)

Олександр Пашковський,
заступник генерального директора,
Музей історії міста Києва

Аліна Сушко,
к. і. н., провідний науковий співробітник,
Музей історії міста Києва

Марія Тимошенко,
Музей історії міста Києва

Леся Ткачук,
незалежний дослідник, реконструктор

«MADE IN KYIV. АРХЕОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННЯ»: ДОСВІД ЗАЛУЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ВИСТАВКОВОМУ ПРОЄКТІ

Стаття присвячена практиці застосування традиційних і мистецьких копій, історичних реконструкцій та методів експериментальної археології, а також експонатів відтворених за допомогою 3D-технологій (моделювання та анімації) у рамках виставкового проєкту розробленого і представленого в Музеї історії міста Києва. Інтеграція нових технологій і експозиційних прийомів в музейному просторі є ефективним засобом розширення пропонованого відвідувачам інформаційного ресурсу, а водночас сприяє доступності подачі і сприйняття матеріалу.

Ключові слова: Експериментальна археологія, історична реконструкція, 3D-технології, мультимедійна виставка.

Згідно з оновленим Міжнародною радою музеїв ICOM визначенням: «Музей – це некомерційна постійно діюча організація на службі суспільства, яка збирає, зберігає, досліджує, інтерпретує та експонує матеріальну та нематеріальну спадщину. Відкриті для громадськості, доступні та інклюзивні, музеї сприяють різноманітності та сталості світу. Їхня робота й комунікація ґрунтуються на засадах етики і професійності, передбачають залученість громад і пропонують різноманітний досвід для освіти, насолоди, роздумів і обміну знаннями»¹. На цьому тлі слід наголосити щодо форми і засобів комунікації музейної установи з відвідувачем, яка відбувається передусім через експозицію і виставкові проєкти, оскільки змістовність знайомства з кожним експонатом залежить не лише від його ентузіазму, але й від тих музейних засобів за допомогою яких експонат розкрито. Чимало наукової роботи, здійсненої фахівцями-музейниками, губиться з-поміж неосяжного корпусу артефактів нагромадженого у виставкових залах або лишається на сторінках вузькоспеціалізованих видань без очевидного відображення в експозиції. Натомість, доступність подання інформації, актуальність засобів її донесення та можливість інтерактивної взаємодії з предметами в Музеї слугують підвищенню інтересу і залученості аудиторії.

Метою даної статті є висвітлення досвіду застосування класичних реконструкцій та методів експериментальної археології у рамках сучасного мультимедійного виставкового проєкту «MADE IN KYIV. АРХЕОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННЯ» розробленого і представленого в Музеї історії міста Києва 2020 р., відновленого і доповненого 2022 року². В його основі – реалії середньовічного міста, а власне, ті атрибути Києва X-XIII ст., які відобразили риси самобутності Києва та стали маркерами добре впізнаваними на території Русі і поза її межами, а в сучасній історіографії, часто набули означення «київського» типу. Це предмети, які виготовлялись у Києві та експортувались за межі Русі, слугуючи елементами економічного обміну і культурного діалогу. Представлені на виставці матеріали походять, переважно, з території княжого міста і є частиною колекції Музею історії міста Києва.

1 26-та Генеральна конференція ICOM, 17-20 серпня 2022 року, Прага, Чеська республіка.

2 2022 року виставка з деякими доповненнями мала демонструватися у Міжнародному форматі в Археологічному музеї Познані в Польщі. На жаль, цим планом, допоки, не судилося реалізуватися, проте досвід і напрацювання дозволили у стислі терміни відтворити виставку в Музеї історії міста Києва, адаптувавши її до умов воєнного часу (без залучення оригінальних експонатів) і в такий спосіб компенсувати згорання основної експозиції.

Концепція виставки побудована за тематичним принципом і об'єднує 14 тематичних категорій³, при цьому – кожен предмет – це історія: «від артефакту до ідеї», «від знахідки до розкриття тонкощів технології». З метою повноцінного представлення матеріалу виклад ведеться через яскраву експлікацію, яка поєднує текст, графіку і документальні свідчення і є лаконічною, самостійною і завершеною капсулою для характеристики кожної категорії матеріалу, а в поєднанні – всебічного розкриття явищ з життя київського середньовіччя.

Спеціальною частиною проєкту стало дослідження і відтворення технологій київських майстрів методами експериментальної археології. З огляду на поточні реалії (повномасштабне вторгнення росії в Україну) музейні установи змушені були перейти до альтернативних способів роботи і, зокрема, без залучення оригінальних експонатів у виставковому просторі. Відповідно, саме предмети-копії виготовлені за традиційними для музейної практики технологіями: гальванокопії і мистецькі репліки (I), а також достовірні копії артефактів створені за методами експериментальної археології дослідниками і майстрами у співпраці (II), експонати, відтворені за допомогою 3D-технологій (моделювання та анімації) (III) були покладені в основу побудови експозиції. Розглянемо їх детальніше, з огляду на застосування методу, її традицію і місце у музейній галузі.

I. Копії, мистецькі копії і репліки музейних предметів.

До традиційно використовуваних у експозиційній практиці копій належать гальванокопії срібників і мистецькі репліки тринамистинних сережок, смальти та мистецьких копій фрагментів монументальних мозаїчних композицій з Михайлівського Золотоверхого Собору і Софії Київської.

Срібник Володимира – це перша карбована у Києві монета. Запровадження власної грошової одиниці було важливим кроком на представницькому та дипломатичному рівнях. Натомість реальне значення княжого карбування у системі монетно-грошових розрахунків середньовіччя на сьогодні залишається дискусійним і обмежене відносно нетривалим часовим проміжком від хрещення Русі до остаточного закріплення князя Ярослава I Володимировича в Києві (990–1019 рр.) (Комар 2015, с. 37–45).

Репліка монети виконана за технологією гальванопластики – найуживанішого методу для відтворення точних копій металевих виробів з тонкою деталізацією рельєфу.

Поява і поширення мозаїчного мистецтва на Русі безпосередньо пов'язані з початком будівництва мурованих церков. Вірогідно, частина смальти була привізною, проте переважна її кількість виготовлялася на місці, про що свідчать згадки про візантійських мозаїчистів у Літописі та ремісничі майстерні спеціалізовані на виробництві смальти, виявлені у Києві неподалік основних храмових комплексів: Десятинної церкви, Софійського собору, Києво-Печерської Лаври. Для виготовлення смальти використовували скляну масу: її знебарвлювали, або ж навпаки тонували. Дослідження технологій і хімічного складу смальти, що походить з археологічних комплексів, свідчить, що в роботі використовували привізну сировину та специфічні інгредієнти (фрітта, зола солончакових рослин, солі і окисли різних металів) (Щапова 2008, с. 73–85; Журухіна 2015, с. 121–122, Хамайко та ін. 2022, с. 121–150).

Експозиційна категорія розкрита зразками смальти з майстерні Володимира Мельниченка, що найімовірніше була виготовлена на Лисичанському склозаводі та фрагментами мозаїчних композицій «Євхаристія»: «Христос», «Ангел», «Апостол Марко» з центрального регістру вівтарної апсиди і орнаментального фризу її обрамлення Михайлівського Золотоверхого собору, а також орнаментом мозаїчного декору підлоги собору Софії Київської, відтворених у першій половині 1980-х рр. художником-реставратором А.І. Марампольським у традиціях класичної школи наукової копіювання монументального живопису.

Тринамистинні кільця або сережки – елемент жіночого головного убору Русі. Ці прикраси створювали з бронзи, срібла та золота. Сережки представлені на виставці виготовлені зі срібла ювеліром Олександром Барбановим у техніці філіграні та зерні. Основа сережки – дріт зігнутий у формі кільця на який нанизані три ажурні дрітові намистини прикрашені кульками зерні. В проміжках між намистинами на основу навитий тонший сканий дріт. Кінці дрітаної основи кільця – один розплющений з пробитим отвором, інший скручений у трубочку. Сережки з дрітовими ажурними намистинами характерні для багатьох київських знахідок, зокрема у складі скарбу, віднайденого 1997 року у Михайлівському монастирі та сховках з території Десятинної церкви. Пара підвісок експонується, як частина жіночого головного убору в поєднанні з шовковою гаптованою

3 1. Гудзик; 2. Замок; 3. Писанка; 4. Світильник; 5. Амфорка; 6. Прясельце; 7. Амфора; 8. Плінфа; 9. Смальта; 10. Енколпійон; 11. Сережка; 12. Срібник; 13. Гривня; 14. Інтимна культура.

стрічкою та убрусом. Стрічка була відтворена реконструкторкою Лесею Ткачук за матеріалами убору кінця XII – початку XIII ст., що походить зі скарбу віднайденого 1903 року у Києві при Михайлівському монастирі (Фехнер 1974, с. 68, 70; 1993, с. 3–21)⁴. Шовк убору фарбований коренем марени красильної (*Rubia tinctoria* L.) у червоний колір. Рослинний орнамент викладений на поверхні тканини шнуром з двох скручених золотних ниток. Стрічка прикрашена круглими позолоченими срібними бляшками та дрібними річковими перлами.

Одним з найяскравіших проявів керамічного мистецтва Русі були полив'яні писанки. Виготовлення цієї категорії речей ґрунтувалося на місцевій сировинній базі та було обумовлено високим розвитком емальєрної справи. З технологічного боку виготовлення полив'яних керамічних яєць було складним і потребувало значної майстерності. Писанки були пустотілими з брязкальцем усередині. Їх формували зі звичайної гончарної глини стрічковим способом. Після формування обпалювали, потім покривали непрозорою поливою, яка служила фоном. Поливу виготовляли за візантійським рецептом, але з типовим для мозаїчної смальти вмістом олова. У більшості випадків використовували поливу зеленого і бурого кольорів. Далі за допомогою спеціального трубчастого інструменту наносили розпис поливою іншого кольору. Стрічки розпису були вдавлені в поверхню попереднього шару. Цей ефект досягався шляхом розкатування виробу по рівній твердій поверхні (Сушко 2011а, с. 46–53). Розпис у них доволі одноманітний, в основному у вигляді смужок, інколи петлеподібних, що оперізують виріб декілька разів. Цей мотив відомий у сучасному керамічному виробництві під назвою «фляндрівка» (Сушко 2013, с. 93–103). Потім писанку знов розігрівали у печі для спаювання та загладжування її поверхні. Вироби представлені на виставці є результатом спроби мистецького відтворення полив'яних витворів мистецтва реставраторкою Ганною Човник та провідною науковою співробітницею Мар'яною Гунь.

II. Копії, відтворені методами історичної реконструкції і експериментальної археології.

До копій відтворених методами історичної реконструкції і експериментальної археології належать гончарні вироби – амфорка «київського типу» і візантійська амфора, світильник (майстри: Ярослав Чабанюк, Андрій Оленич), вироби з кістки – гудзик (майстер: Ігор Климович, пірофілітового сланцю – прясельце (майстри: Андрій Оленич, Ігор Климович) та металу – гривня, замок (майстри: Владислав Безпалько, Андрій Бойко-Гагарін, Дмитро Чубій, Андрій Зубрицький). Окрім, власне відтворення музейних предметів, послідовний процес виготовлення писанки, амфорки «київського типу» світильника та прясельця, а також подальше їх використання у побуті було відзнято у форматі коротких відеороликів (зйомка – Дмитро Антонов, монтаж – Артем Мариненко) з метою наочної демонстрації у виставковій залі. У відповідних тематичних зонах у зонах вільного доступу розміщено й інструменти, використані при експериментальному відтворенні, що створює можливість досвіду і особистого знайомства з відтвореними артефактами, засобами і технологією їх виробництва, слугує аттрактивною фотозоною і занурює відвідувача в атмосферу середньовічного життя киян.

Для амфорки «київського типу» і світильника гончарем Ярославом Чабанюком попередньо були підготовлені глиняні джгути, а далі – у техніці нарощування відтворено основу майбутніх виробів, остаточно формовка здійснена за допомогою гончарного кола. У роботі гончар використовував місцеву глину. Розглянемо особливості виготовлення означених експонатів.

Амфорка «київського типу» – це специфічна посуда, що вирізняється малим об'ємом і характерною формою: високою і вузькою шийкою з дещо розхиленими вінцями, овальним тулубом та двома ручками-вухками. Останній майстер виготовляв окремо та доліплював на рівні плечиків посудини. Виріб товстостінний, що забезпечувало його міцність і, відповідно, тривалість використання, а також дозволяло брати у подорожі. Посудина не орнаментована, адже орнамент на амфорках «київського типу» трапляється нечасто і, зазвичай, скромний: це декілька прокреслених концентричних ліній по плечиках або насічки на ручках. В окремих випадках, на денці амфорки ставили клеймо (Сушко 2020, с. 229–237). Окрім зразків виготовлених Ярославом Чабанюком, на виставці представлені дві амфорки «київського типу» виготовлені Андрієм Оленичом, подібною технологічною схемою, але на відміну від історичної реконструкції Ярослава Чабанюка, вироби Андрія Оленича належать до продукту експериментальної археології. Адже автор фаховий археолог-кераміст, який виготовляв амфорки скоріше у якості експерименту, задля розкриття техніки та розуміння самого процесу виготовлення.

4 Знахідка зберігається у Державному історичному музеї, Москва. Інв. 49846/оп.1091, № 61-62.

Світильник київського типу складається з високої конічної порожнистої ніжки та двох напівсферичних блюдць. До верхнього блюдця наливали олію та встановлювали гніт, нижнє блюдце слугувало для уловлювання крапель розпеченої олії, що стікали під час горіння і переміщення світильника (Сушко 2015, с. 75–77). Виготовлявся він також зіставним методом. Коли окремо формувалася ніжка та окремо блюдця, а потім гончар їх насаджував на ніжку: одне на рівні середини ніжки, друге – у верхній частині. Поверхня освітлювального приладу не орнаментована. Адже декоровані вироби поодинокі і прикрашені, як правило, лише простою прокресленою лінією. Подекуди трапляються вироби покриті поливою світло-зеленого кольору або з кількома отворами під нижнім блюдцем (Сушко 2010, с. 244–249; 2012, с. 54–62, 2013, с. 93–103).

На відміну від місцевого посуду – довізні (візантійські) амфори виготовлялися на швидкообертovому гончарному крузі. Технологія їх виготовлення лаконічно описана у базових роботах Н. Гюнсенін (Günsenin 1990, vol. I, p. 184, vol. II, fig. 2; Günsenin 2018, p. 91). Майстерні з горнами для випалу амфор типу Гюнсенін I були локалізовані в ході археологічних компаній 1989 і 1991 рр на західному узбережжі Мармурового моря, в районах Гошкьой (Hoşköy) і Газікьой (Gaziköy), у півніжжя гори Ганос, що в 140 км на південний захід від Константинополя (Günsenin 1993, p. 193–201). За методикою виявлення технологічних ознак способу виготовлення керамічних посудин, розробленою О.А. Бобринським, амфори типу Гюнсенін IV проаналізував І.В. Волков. Технологічно, дослідник визначив їх на проміжному етапі РФК 6–7, як виготовлені шляхом витягування з окремих шматків глини конструктивних частин посудини: верхньої, нижньої, в окремих випадках дна (до XII ст.), ручок і їх наступного поєднання між собою. Сформована посудина, найчастіше у верхній частині, покривалася шаром ангобу (Волков 2001, с. 202–203).

Амфори вищеназаних типів є найбільш розповсюдженими з-поміж матеріалів фіксованих у місцевих археологічних комплексах і, за статистичними підрахунками В.Ю. Ковалю, складали до 70 % всього імпорту на Русь (Коваль 2012, с. 44). Ці місткі і міцні тарні посудини тривалий час залишалися у використанні киян після споживання їх основного вмісту (Зоценко 2001, с. 194–195; Волков 2005, Тимошенко 2022, с. 26–27).

Примітно, що під час транспортування, торговельних операцій, або наступного їх вжитку при київських господарствах, амфори отримували умовні позначення у формі насічок, подряпин і написів. Виходячи з технології нанесення їх називають графіті. Як правило, з-поміж загального масиву виділяють знаки (риски) нанесені у процесі підрахунку, окремі літери, що так само могли мати числове значення у відповідності до кириличної абетки. В окремих випадках, написи-графіті на стінках амфор засвідчують ім'я власника, або характер і якість вмісту амфори. З найцікавіших, віднайдених у Києві написів: «(благодат)нєша плона корчага си (я)», «Бело вино...Зокова», «...доброго», «Мстслвл крчгъ», «Гавърило», «Олекси», «ПВЛ», «Сутшина корчага» тощо. Власне останній напис було відтворено на спеціально виготовленій амфорі, яка імітувала знахідку 1990 р. з території Києва, по вул. Оболонська, 4а (Калюк, Фридман 1990, с. 25–26, рис. 5). Знаки інших типів проілюстровано на закріплених поруч планшетах за допомогою анімації, яка у динамічній формі відтворює порядок нанесення позначок (всього реконструйовано 8 написів).

До наступної категорії речей належать прясельця. Функціональні елементи веретена, які виконували функцію важка, покращуючи обертання та регулювання процесу скручування нитки. Вироби виготовлені з пірофілітового сланцю реконструктором Ігорем Климовичем. Технологія їх виготовлення була досить складною. Шаруватий шифер розколювався на пласкі плитки за формою близькі до квадрата. Далі цю плитку затискали пласкою стороною догори в гнізді та просвердлювали внутрішній канал прясельця. Сам виріб виточували за допомогою спеціального свердла, яке складалося з прямокутної в перетині робочої частини стержня з ріжучими гранями на нижньому загостреному кінці. Спеціальними гострими крилами свердла оброблялася зовнішня поверхня прясельця і одночасно ними ж воно відрізалось від країв заготовки. Потім ця плитка витягалася з затиску і переверталася. Те ж свердло вставляли в виготовлений канал прясельця, і крила його виточували другу половину поверхні прясельця і остаточно відокремлювали від країв заготовки (Павленко 2001, с. 37–59; 2002, с. 171–172; 2003, с. 106–122; 2004, с. 215–218).

Не менш складна технологія виготовлення кістяних гудзиків. Довгу кістяну пластину надпилами або надрізами розбивали на секції, в центрі кожної секції просвердлювали наскрізний отвір. Іноді наскрізні отвори для кожного гудзика висвердлювалися до попередньої розмітки. Далі кожну секцію відламували після надпилів з двох боків. Після розділу заготовки на окремі напівфабрикати відбувалася спочатку груба обробка кожного з них ножом – його поступово зрізали навкруги до

отримання гладенької поверхні, а потім виробу надавали остаточної форми. Іноді для остаточної обробки поверхні застосовували токарний верстат. Заключним етапом було полірування виробу і його орнаментация. Зазвичай ретельно полірували не лише зовнішню поверхню, але й нижню частину виробу (Сергєєва 2007, с. 216-220).

Орнамент наносили за допомогою різця та циркуля. Це лінійні або циркульні елементи та їх поєднання. Фіксуються сліди можливої інкрустації металом в борозенках гравіюваних циркульних кіл. Іноді гудзики фарбували. Композиційну побудову орнаменту в цілому можна пояснити прив'язкою до дископодібної поверхні, яка диктує певний підхід до своєї орнаментации (Сергєєва 2010). Виготовлення гудзиків представлених на виставці здійснене відповідно до методів експериментальної археології майстром Ігорем Климовичем.

Одночасно з приватною власністю з'являються замки. В містах Київської Русі вони широко представлені вже в шарах X ст., а в пізніших – стають невід'ємним атрибутом міського побуту. Замки були досить складним механізмом. Щоб виготовити такий замок, коваль мав зробити кілька десятків деталей, а потім їх всіх спаяти, склепати, з'єднати. Це потребувало високого професіоналізму та технологічної майстерності. В замок вставлялася дужка, пружина стискала, і замок закривався. Такі замки отримали назву «двоциліндрові висячі замки» (Колчин 1982а, с. 7-120; Колчин 1982b, с. 156-177; Хорошев 1997, с. 14-17). Відтворити технологічний процес та дозволити нашим відвідувачам власноруч перевірити надійність даного механізму допоміг нам коваль-реконструктор Андрій Зубрицький.

Гривні київського типу – це срібні зливки, які вирізняються шестикутною формою і вагою близько 160 г. Спостереження за топографією знахідок є підставою вважати їх безпосередньо київською продукцією. Переважна частина гривень походить з території Верхнього міста зі складу скарбів, часто захованих при храмах. Крім Києва, у значно меншій кількості, знахідки гривень київського типу фіксуються у Волинській, Полтавській Чернігівській і Черкаській областях, зрідка у Північно-Західній Русі, та на решті території Східної Європи (Комар 2017, с. 35-46; Толочко 1966, с. 123-134).

Виготовляли гривні методом лиття в однобічну розігріту форму-тигель безпосередньо у гарячому горні. Така технологія забезпечувала характерний вигляд зливку – поверхню з великими кавернами. Репліки-зливки у матрицях знятих з автентичної гривні виготовив майстер-реконструктор, співробітник Національного музею історії України Владислав Безпалько.

Традиція виготовлення енколпіїв відходить до паломницьких центрів при монастирях і мартиріях Сирії, Палестини і Малої Азії. До Русі візантійські хрести-складні потрапляли разом з іншими предметами християнського культу. Святі реліквії могли бути привезені паломниками, або передані в результаті дипломатичних та династичних зв'язків. Від XI ст. виробництво енколпіїв налагоджено в Києві і практикується до часу монгольської навали.

Енколпійон складається з двох стулок, найчастіше хрестоподібної форми, які скріплювалися за допомогою шарнірних петель – однієї на лицьовій стулці і двох – на зворотній. Для виготовлення основи використовували кам'яні ливарні форми, за технікою подальшого оздоблення яких вирізняють хрести з зображеннями виконаними різними лініями, хрести з високим рельєфом, рельєфно-чернені, чернені, з перегородчасто-виїмчастою емаллю тощо (Корзухіна, Пескова 2003, с. 14). Для експонування в рамках розглядуваної виставки, Олександром Пашковським було створено 3D-моделі кількох енколпіїв з колекції Музею історії міста Києва і роздруковано на 3D-принтері. Подальше доопрацювання: шліфування, гравіювання і тонування виконане реставраторкою Ганною Човник.

III. Візуалізації, 2D-анімація, 3D-моделювання, анімація і друк.

Для додаткової атрактивності виставки та за відсутності створення реплік шляхом експериментальної археології нами застосовані новітні технології: відео-візуалізація, 2D-анімація, 3D-моделювання та анімація і друк експонатів зі створених 3D-моделей. Ці матеріали доповнюють всі тематичні експозиційні категорії слугуючи додатковим інформаційним ресурсом, унаочнюючи процеси роботи майстрів – виготовлення та подальшого використання окремих з представлених предметів (світильник київського типу, амфорка «київського типу», прясельце), слугують для реконструкцій віртуального та фізичного формату, дозволяють безконтактне знайомство з артефактами через використання індивідуальних гаджетів відвідувачами (QR-коди доступу). Розглянемо окремі з вищезначених прийомів детальніше.

Моделі музейних предметів. При підготовці до виставки нами було дигіталізовано ряд експонатів методом фотограмметрії. А саме: амфори, амфорки «київського типу», гудзики, енколпіони, замок, ключ, фрагменти мозаїк, писанки, прясельця, світильники київського типу – всього 18 моделей. Отримані тривимірні моделі були анімовані та інтегровані до експозиційного простору у формі відео, яке демонструється на планшетах, поряд з експлікаціями. Крім того, моделі завантажені на спеціалізовану платформу Sketchfab, а отже, відвідувач має можливість роздивитись автентичні предмети в 3D у власному гаджеті, зісканувавши QR-код (<https://skfb.ly/oExIP>)

На основі тривимірних моделей двох енколпіонів з колекції Музею історії міста Києва було створено фізичні копії шляхом роздруку на 3D-принтері (фотополімер, 50 мкм) та подальшого відтворення їх текстури (реставраторка Ганна Човник). В результаті, репліки візуально не відрізняються від оригіналів і слугують повноцінними експонатами у межах виставки.

За допомогою 3D-анімації значно розширено і доповнено тематичну категорію «смальта». Так, на основі оцифрованих фрагментів інкрустації мозаїчної підлоги реконструйовано малюнок геометричного орнаменту. Відтворено також інші приклади геометричних орнаментів підлог, досліджених у київських храмах періоду Русі (Десятинна церква, Михайлівська церква Видубицького монастирі, Софійського собору). У формі симуляції показано умовний процес створення напису уривку псалма (Пс. 45,6) у консі Софійського собору, причому сам процес прописування супроводжується відповідним аудіо-рядом (читання тексту письма афонськими старцями: <https://youtube.com/watch?v=3NE0NhGzslI&feature=shares>), що в поєднанні з зображенням Богоматері-Оранти (Заступниці) набуло символічного значення т. зв. «нерушимої стіни» (Комарницький 2016, с. 65-87), досі актуального для киян. У спрощеному варіанті «прокреслення» ліній у форматі 2D демонструється у тематичній категорії «амфора» (див. вище), а також «інтимна культура». Графіті, видряпані на матеріалах різного ступеню збереженості, як правило важкодоступні для огляду і розуміння відвідувачем. Запропонована форма презентації акцентує напис, дозволяє роздивитися його у деталях та порядку виконання.

На базі виставкового проєкту регулярно проводяться майстер-класи за тематикою представленого матеріалу:

Майстер-клас (далі – М-к) з гончарства. Дає можливість відвідувачу ознайомлюється з азами давніх технік та створити власними руками керамічні вироби за прототипом тих що представлені на виставці. Майстер – Ярослав Чабанюк.

М-к з історії писемності та основи кириличного письма. На якому князівський писар «боярин Дмитрій» розповідає про історію появи і розвитку письмового приладдя і матеріалів. Допомагає освоїти техніку написання окремих слів та цифр старослов'янськими літерами та створити свій манускрипт. Майстер – Дмитро Чубій.

М-к з виготовлення очілля – дівочого головного убору Київської Русі. Працюючи над створенням власної прикраси з шовку та річкових перлів учасниці майстер-класу дізнаються про тренди та моду киянок за часів Русі. А також варіанти стилізації в сучасний street-look. Реконструктор – Леся Ткачук.

М-к зі створення зачісок із скроневими кільцями. Майстер-клас надає змогу не тільки причепуритися, а й дізнатися якими могли бути зачіски киянок княжого Києва, що таке скроневі кільця, як вони виглядали і як їх вбирати до волосся і головного убору. Реконструктор – Леся Ткачук.

М-к ткацтво на табличках. Учасник має можливість самостійно створити стрічку з кольорових вовняних ниток, фарбованих рослинами за середньовічною рецептурою. Дізнатися в яких регіонах Середньовічної Європи було популярне це ремесло, що саме ткали на табличках, з яких матеріалів і за допомогою яких інструментів. Реконструктор – Леся Ткачук.

М-к розпис лляних торбинок орнаментом Київської Русі. Створюючи для себе модний повсякденний аксесуар – шопер, відвідувач поринає в таїнство орнаментики та його значення за князівських часів. Майстер – Богдана Пислар.

М-к з мозаїки «Орнамент Русі». Відтворюючи фрагмент мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., учасник освоює тисячолітню техніку та занурюється в історію оздоблення храмів на Русі. Майстер – Тетяна Родькіна.

М-к з ручного прядіння. Учасники майстер-класу вчать пряди вовну саме так, як її прядли у княжому Києві: вручну за допомогою веретена та прясельця. Відвідувачі використовують прясельця різної ваги та розміру, аби відчути особливості цих інструментів та на кілька годин зануритися

в атмосферу минулого через щоденне заняття тогочасних жінок – прядіння. Реконструктор – Леся Ткачук.

Лекція «Особливості виготовлення одягу у Ранньому Середньовіччі» Розповідь про процес створення вбрання від прядіння, ткацтва, крою до його оздоблення. Відвідувачі мали нагоду побачити та потримати в руках копії інструментів для роботи з текстилем: веретена, прясельця, ткацький гребінь, важелі для вертикального ткацького верстату, металеві, кістяні та дерев'яні голки, роговий гольник, пружинні ножиці; а також зразки тканин та кольорової, фарбованої рослинними барвниками, пряжі, репліки жіночого вбрання та прикрас, відтворених за археологічними знахідками Києва X-XI ст.

Підсумовуючи, слід зазначити, що практика виготовлення і демонстрації копій в експозиційному просторі є традиційною для музею з метою розширення переліку експонатів, унаочнення унікальних і еталонних предметів. Однак, нетривіальні виклики останніх років слугували мотивацією до розробки, освоєння і застосування нових підходів до музейної роботи, оновлення форм подачі матеріалу і практики виставкової діяльності. На сучасному етапі реплікування є не лише методом відтворення, але й дослідження технології виготовлення і практики використання предметів історичного минулого. Поєднання зусиль реконструкторів і науковців-дослідників розширюють діапазон експозиційних прийомів та розкривають додатковий інформаційний потенціал експонатів. Важливим й інноваційним для українських музеїв є створення інтерактивних контактних і фотозон як простору для особистого пізнання предмету і безпосереднього долучення до музейного простору. Ефективним засобом підтримання сталого інтересу і комунікації з відвідувачами є розробка і проведення тематичних пізнавальних програм, лекторіїв і майстер-класів, які супроводжують виставкові проєкти. Важливим елементом їх аттрактивності є доступність, зв'язок з актуальними тенденціями і сучасними щоденними практиками.

ЛІТЕРАТУРА

- Волков, И.В. 2001. Трапезундские амфорные клейма. В: Паршина О.О. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей*. Київ: Стилос, с 202-203.
- Волков, И.В. 2005 Амфоры Новгорода: хронология и распределение в слое. В: В.Л. Янин (ред.). «Новгород и Новгородская земля. История и археология. Великий Новгород». Материалы научной конференции. Вып. 19.
- Журухіна, О. 2015. Візантійське скло з розкопок Старокиївської гори. *Opus mixtum*, 3, с. 121-122.
- Зоценко, В.М. 1001 Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу) В: Паршина О.О. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей*. Київ: Стилос, с 94-195.
- Калюк, А.П., Фридман, М.И. 1991. Исследования научно-производственного кооператива «Археолог» в Киеве. В: Крижицький С.Д. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні у 1990 р.* Київ: Інститут археології, с. 25-26.
- Коваль, Ю.В. 2012. Византийские амфоры (магарики) Южной Руси. В: Гладких М.І. (ред.). *1000 років візантійської торгівлі (V-XV ст.). Бібліотека VITA ANTIQUA. Збірка наукових праць*, Київ: СПД ФОП Чальцев, с. 43-64.
- Колчин, Б.А. 1982а. Железоделательное ремесло Новгорода Великого. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65, с. 7-120.
- Колчин, Б.А. 1982b. Хронология новгородских древностей. В: Колчин Б., Янин В., *Новгородский сборник*. Москва: «Наука», с. 156-177.
- Комар, О. 2015. Срібник і златник у системі грошового рахунку Русі. *Opus Mixtum*, 3, с. 37-68
- Комар, О. 2017. Київський рубль. *Opus Mixtum*, 35, с. 35-46.
- Комарницький, А.С. 2016. Марія Оранта – універсальний образ у системі внутрішньої оздобки київських храмів. В: *НЕСТОРІВСЬКІ СТУДІЇ. Матеріали XV наукової конференції*, с 5-87.
- Корзухина, Г.Ф., Пескова, А.А. 2003. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. СПб: Петербургское Востоковедение.

- Павленко, С.В. 2001. Пірофілітові прясла з Переяславля Руського та його околиць. *Наукові записки з української історії*, 12, с. 37-59.
- Павленко, С.В. 2002. Інформаційні формалізовано-статистичні підходи у дослідженні виробництва пірофілітових прясел та прикрас. В: Крижицький С.Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*. Київ: Академперіодика, с. 171-172.
- Павленко, С.В. 2003. Археометричне дослідження овруцьких пірофілітових прясел Переяславщини. *Наукові записки з української історії*, 14, с. 106-122.
- Павленко, С.В. 2004. Обробка пірофілітового сланцю на укріплених поселеннях Овруцького кряжу. В: О.П. Моця (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст.* Київ.: «Корвін-Пресс», с. 215-218.
- Сергеева, М.С. 2007. Древнерусские костяные пуговицы. В: Томилов Н. (ред.). *Интеграция археологических и этнографических исследований*. Одесса; Омск: Наука, с. 216-220.
- Сергеева, М.С. 2010. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.
- Сушко, А.О. 2010. Керамічні освітлювальні прилади з Київського Подолу. [В:] *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали IX міжнародної студентської наукової археологічної конференції*, Чернігів, 16-18 квітня 2010 р. Чернігів: ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка, с. 244-249.
- Сушко, А.О. 2011. Давньоруські писанки. *Археологія*, 2, с. 46-53.
- Сушко, А.О. 2011. Досвід гончарної справи Київської Русі: технологія виготовлення керамічних світильників київського Подолу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 45, с. 70-75.
- Сушко, А.О. 2012. Керамічні світильники з Київського Подолу. *Археологія*, 4, с. 54-62.
- Сушко, А.О. 2013. Керамічні вироби спеціального призначення за археологічними матеріалами Києва. *Русский сборник*, 7, с. 93-103.
- Сушко, А.О. 2015. Моделювання способів освітлення житлових приміщень Києва. *Пам'ятки України*, 5-6: «Києво-Поділ археологічні дослідження», с. 75-77.
- Сушко, А.О. 2020. Амфорки київського типу з фондів МІК. В: Плавінські, М.А., Сідаровіч, В.М. (наук. рэд.) *Експедиция приглашает к жизни: зблонік науковых артыкулау памяци Аляксандра Плавінскага*, Мінск: Колорград, с. 229-237.
- Тимошенко, М.Е. 2022. Амфорне клеймо досліджень Києва по вул. Г.Сковороди, 6 у 2006 р. В: *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції*. Випуск 14, Київ: Інститут історії України НАН України, с. 26-27.
- Толочко, П.П. 1966. Топографія скарбів монетних гривен у Києві. *Археологія*, XX, с. 123-134.
- Фехнер, М.В. 1974. Некоторые данные о внешних связях Киева в XII веке. В: *Культура средневековой Руси*. Ленинград: Наука, с. 66-70.
- Фехнер, М.В. 1993. Древнерусское золотное шитье X – XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Средневековые древности Восточной Европы. Труды ГИМ*, 82, с. 3-21.
- Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль Л., Гунь М., Нестеровський В. 2022. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus mixtum*, 9, с. 121-150.
- Хорошев, А.С. 1997. Замки, ключи и замочные принадлежности. В: Колчин Б., Макарова Т. (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 14-17.
- Щапова, Ю.Л. 2008. *Византийское стекло: Очерки истории*. Москва: Издательство ЛКИ, 2008.
- Günsenin, N. 1990. *Les amphores byzantines (X-XIII siècles): typologie, production, circulation d'après les collections turques*. Thèse de doctorat de l'Université Paris I (Panthéon-Sorbonne), Paris (1990). Atelier national de reproduction des thèses de Lille III.
- Günsenin, N. 2018. La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle. *Anatolia Antiqua*, XXVI, p. 89-124.
- Günsenin, N. 1993. Ganos. Centre de production d'amphores à l'époque byzantine. *Anatolia Antiqua*, II, p. 193-201.

Oleksandr Pashkovskyi,
Deputy Director General,
Museum of Kyiv History

Alina Sushko,
PhD, Leading Researcher,
Museum of Kyiv History

Mariia Tymoshenko,
Museum of Kyiv History
Lesya Tkachuk,
independent researcher, reenactor

“MADE IN KYIV. ARCHAEOLOGY OF EVERYDAY LIFE”: CASE STUDY OF THE EXPERIENCE OF INVOLVING HISTORICAL RECONSTRUCTION AND MODERN TECHNOLOGIES IN THE EXHIBITION PROJECT

The article is dealing with the practice of using traditional and artistic copies, historical reconstructions and methods of experimental archaeology, as well as exhibits recreated by using 3D technologies (modelling and animation) as part of a modern multimedia exhibition project developed and presented at the Museum of Kyiv History. The integration of new technologies and exhibition techniques in the museum space is an effective way to expand the information resource offered to visitors, while facilitating the accessibility of the presentation and perception of the artefacts.

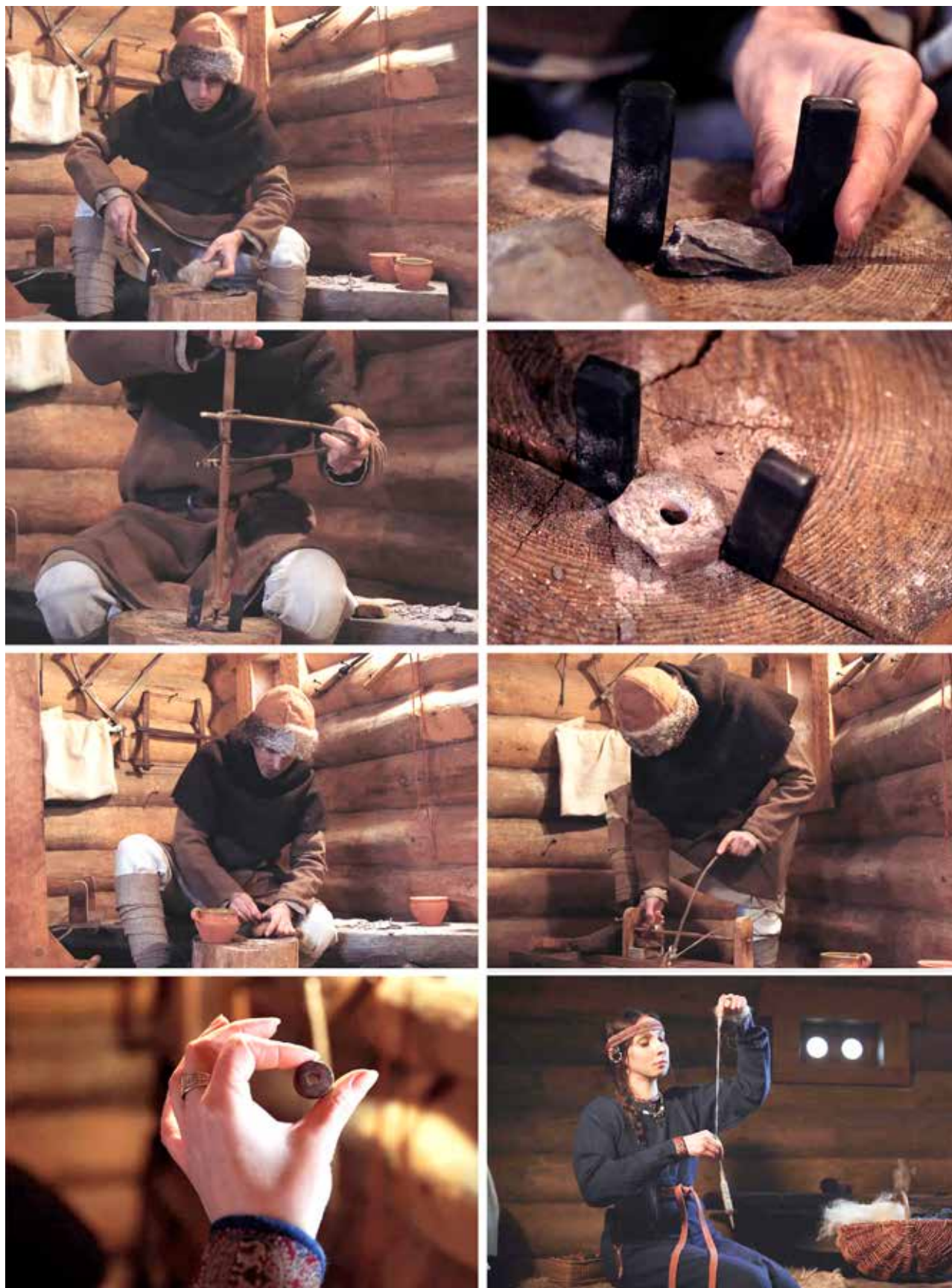
Keywords: *Experimental archaeology, historical reconstruction, 3D technologies, multimedia exhibition.*

Фото 1. Реконструктори Леся Ткачук та Андрій Оленіч у фотозоні виставки
«Made in Kyiv. Археологія повсякдення»

Фото 1. Загальний вигляд виставки «Made in Kyiv. Археологія повсякдення»

*Фото 3. Виготовлення прясельця та його використання.
Історична реконструкція Андрія Оленича та Лесі Ткачук*

Фото 4. Виготовлення амфорки «київського типу». Історична реконструкція. Майстер – Ярослав Чабанюк

Фото 5. Майстер-класи в рамках виставки.
1 – Ткацтво на табличках. Майстер – Леся Ткачук;
2 – Мозаїка. Майстер – Тетяна Родькіна

Андрій Петраускас,
к. і. н., старший науковий співробітник,
Інститут археології НАН України

Марина Хададова,
старший викладач,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАТУРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ГІДРОТЕХНІЧНОЇ СПОРУДИ IX-X СТ. НА ГОРОДИЩІ В м.ОЛЕВСЬК ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженням гідротехнічної споруди IX-X ст. на городищі в урочищі Бабина Гора м. Олевськ Житомирської області. У 70-х роках XX ст. городище обстежив М. Кучера, який припустив наявність на ньому колодязя. Співробітниками житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ протягом п'яти польових сезонів було виявлено і досліджено колодязь, визначені його конструктивні особливості, змодельовані етапи спорудження та руйнації пам'ятки. На сьогодні зроблено натурну реконструкцію втрачених частин колодязя що перетворило його на привабливий туристичний об'єкт.

Ключові слова: городище, гідротехнічна споруда, оборонний вал, зруб, колодязь.

Виявлення середньовічних гідротехнічних споруд в ході археологічних досліджень завжди є визначною подією. Їх невелика кількість пояснюється тим, що середньовічне населення, зокрема давньоруське, в більшості випадків користувалося відкритими джерелами води. Спорудження колодязя було справою важкою і потребувало відповідних навичок. Тому частіше колодязі облаштовували в городищах і фортецях, щоб мати потрібний запас води на випадок облоги. Але навіть на таких пам'ятках вони зустрічаються рідко. Тому кожна виявлена гідротехнічна споруда містить великий обсяг інформації, потребує певних методик дослідження для її отримання.

Досліджувати гідротехнічні споруди Київської Русі розпочав ще В. Хвойка. Відомо про його вивчення колодязя в Білгороді, про яке лишилися записи в щоденнику, самі розкопки пам'ятки завершити не вдалося. Важливу інформацію про давньоруські колодязі X-XI ст. вдалося отримати в ході досліджень поселень Шумлай та Автунічі. Ці дослідження дозволили ознайомитись технологіями спорудження колодязів, прийомами фільтрації води, аналіз знахідок у заповненні дозволив визначити час функціонування гідротехнічної споруди та причини її занепаду та руйнування (Веремейчик, Готун 1995, с. 82-88).

Ще одним зразком гідротехнічних споруд Київської Русі IX-X ст. є колодязь на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевську. Дослідження його практично завершилося, тому метою нашого дослідження є висвітлення змісту етапів дослідження пам'ятки, вивчення її конструктивних особливостей та моделювання етапів спорудження та руйнування.

Дослідження пам'яток на території м. Олевська розпочалися ще в 2009 році. В ході розвідок в різних частинах міста в процесі шурфування було виявлено культурний шар, що містив матеріали різних археологічних періодів. Практично з усієї обстеженої території походили знахідки періоду Київської Русі. Самим цікавим об'єктом вказаного періоду стало мисове городище на північно-східній околиці Олевська. Одна із перших згадок про городище належить В. Антоновичу. Він наводить загальні відомості про городище, його розміри і місце розташування (Антонович 1900, с. 23).

У загальних рисах характеризував пам'ятку Яків Яроцький. Більш докладний опис городища належить М. Кучері, який, до речі, звернув увагу на неглибоку западину в західній частині городища. Дослідник припустив, що западина може бути співвіднесена з гідротехнічною спорудою (Кучера 1984, с. 6-27).

У 2010 році на городищі розпочалися дослідження. Протягом двох польових сезонів були закладені розкопи на майданчику городища, на посаді, було досліджено будову валу. Виявлені залишки житлових споруд, дерев'яні конструкції оборонної стіни, знищені пожежею. Пізніше було досліджено рештки печі, яка лишилася від садиби XVII-XVIII ст. Отримані багаточисельні знахід-

ки різних археологічних періодів та чітко зафіксовані об'єкти свідчили про мінімальне втручання в культурний шар як на самому городищі, так і на посаді (Петраускас, Хададова 2020, с.37).

Дослідження гідротехнічної споруди розпочалися влітку 2013 року. Розкоп площею 100 м² було розбито в західній частині майданчика городища впритул до оборонного валу. Були виявлені північний, південний та східний краї округлого в плані об'єкту діаметром близько 10 м. в перетині об'єкт мав лінзовидну форму. Стінки об'єкту плавно спускалися до центру. На глибині близько 1,5 м. виявилось стрімке падіння стінок до низу. Вивчення заповнення показало наявність шарів замивного характеру. Серед знахідок із заповнення більше 40 індивідуальних, що датуються від давньоруського часу до першої половини XX ст., а також велика кількість масових – різночасові фрагменти кераміки, кістки тварин (Петраускас, Хададова 2014, с. 128-129).

Протягом польового сезону 2014 р. продовжилося дослідження заповнення об'єкту до глибини 4,4 м. З нашарувань на глибині 2,2–2,4 м. походять знахідки доби бронзи, раннього залізного віку, давньоруського часу та пізнього середньовіччя. Нижче цього рівня виявлені речі верхня межа побутування яких – перша половина XIII ст. (Петраускас, Хададова 2015, с. 38-41).

У наступному польовому сезоні на глибині 2 м від рівня денної поверхні було зафіксовано північно-східний кут котловану колодязя, виритого в материковому супіску. А на рівні 2,6 м від денної поверхні було зафіксовано контур котловану колодязя. Викопаний в материковій глині жовто-зеленого кольору з великою кількістю жорстви, він мав розміри 5,6x5,4 м. Простежено наявність забутки між стінками котловану колодязя та його центром зі зрубною конструкцією. (Петраускас, Хададова 2015, с. 38-41). Отже на цьому етапі досліджень основна увага зосереджувалась на вибиранні заповнення колодязя та вивченні його конструкцій.

Дослідницькі роботи на городищі в урочищі Бабина Гора продовжилися в 2017 році. У цей час почали розбирати нашарування, які залягали в шарах, насичених ґрунтовими водами. Саме в них було виявлено верхню частину зрубних конструкцій колодязя. Було простежено, що конструкція змінюється з глибиною та зафіксовано своєрідний глиняний «замок» між зовнішнім зрубом та стінками котловану колодязя. «Замок» закривав доступ до колодязя поверхневим ґрунтовим водам. Таким чином, підтримувалась якість питної води (Петраускас, Хададова 2019, с. 34–35).

У польовому сезоні 2018 року нижню частину внутрішнього зрубу було досліджено повністю. Було визначено глибину колодязя від дна до сучасної денної поверхні – 11 метрів. Знахідки із нижньої частини колодязя та дна датуються IX–X ст. Також було проведене натурне відтворення самого верхнього зрубу колодязя до рівня сучасної поверхні.

Після повної розчистки колодязя було встановлено його багато частинну конструкцію, яка складається із п'яти окремих зрубів та додаткових пристосувань для якісного та постійного постачання води. Таке явище притаманне будівництву середньовічних колодязів, але не має однозначного пояснення. Серед припущень щодо подібних конструкцій – забезпечення фільтрації води з метою покращення її якості, а також це може бути пов'язане з особливостями проходження пливунів (піщаних шарів, насичених водою) під час спорудження колодязя.

Але в ході досліджень виникла ще одна робоча гіпотеза. Вона полягає в тому, що багаточастинність середньовічних колодязів пов'язана з необхідністю забезпечити технічні можливості та безпеку проходження верхніх нашарувань ґрунту та безпечного виконання робіт в нижній частині колодязя (Петраускас, Хададова 2020, с. 37). Тим більше, що під час спорудження колодязя необхідно було викинути на поверхню більше 60 м³ ґрунту, з яких приблизно 30 м³ важка для вибирання порода (Петраускас, Хададова 2019, с. 34-35).

Детальніше розглянемо облаштування зрубу колодязя ззовні і всередині. Наземна частина та верхній контур зрубу вигоріли, деталі наземної частини були виявлені в заповненні зрубу. Частина верхніх дерев'яних конструкцій, а саме вінці першого і другого зрубів збереглися, але частково струхли. Тому, наприклад, між колодами другого зрубу простежується шар білої каолінової глини, нанесений ззовні між зрубом і стінкою котловану. Колодязь містив в середньому 20 м³ води, її рівень постійно знаходився на рівні третього зрубу колодязя, тому дубові колоди, із яких складені три нижні зруби перебувають у гарному стані збереженості.

У третьому зрубі серед округлих колод присутня одна напівколода, вставлена в конструкцію плоским боком всередину. Вона відрізняється шириною та чорним кольором. Колір обумовлений впливом танінів – фенольних сполук, які мають дубильні властивості. У цьому випадку вони сприяли утворенню так званого мореного дуба.

Слід зазначити, що третій і четвертий зруби склалися окремо. В конструкції зберігається перехід між ними – нижні колоди третього зрубу укладені на верхній вінець четвертого зрубу. В свою чергу четвертий зруб складений із морених чорних напівкогод – всередині пласких, ззовні округлих, входить в п'ятий зруб. Біля західної стінки п'ятого зрубу простінок між колодами і дном закриває дубова дошка яка стримує прошарок моху сфагнуму, який слугує фільтром.

Оскільки зруби колодязя не розбиралися, ми не маємо повного уявлення про етапи спорудження колодязя. Але їх можна змоделювати. Так на першому етапі відбувалося вибирання ґрунту верхньої частини котловану, можливо для його підйому була споруджена спеціальна конструкція. Далі споруджувався перший зруб колодязя, а після цього вибиралася і піднімалася нагору земля із нижньої частини котловану. Паралельно могла відбуватися забутовка каоліновою глиною простору між зрубом та стінками котловану. Припускаємо що другий і п'ятий зруби споруджували одночасно. Далі четвертий зруб ніби вставили в п'ятий, що помітно по конструкції гідротехнічної споруди. Останнім було зведено третій зруб. Верхній вінець четвертого зрубу став опірною площадкою для укладки когод третього зрубу. Одночасно над колодязем була зведена наземна конструкція, яка накривала його зверху дахом. Стовпи вказаної конструкції були зафіксовані в нижніх нашаруваннях заповнення колодязя. Вони були обпалені, що є свідченням руйнації наземної частини в ході пожежі.

Був проведений аналіз деревини деталей гідротехнічної споруди. Результати аналізу датували зразки деревини серединою X ст. Все це корелюється з літописними подіями 40-х років X ст., а саме каральним походом київської княгині Ольги проти повсталих древлянських племен. Тоді були знищені всі племінні центри, один із яких, вірогідно, був пов'язаний з городищем Бабина Гора. Зважаючи на відсутність в заповненні колодязя знахідок після першої половини X ст., він більше не функціонував і поступово руйнувався.

Можна спробувати відтворити етапи руйнації гідротехнічної споруди. Перший етап пов'язаний з військовими діями на городищі. В результаті пожежі верхня наземна частина та частини зрубу потрапляють у воду, утворюють нижній горизонт заповнення з датуючими знахідками IX–X ст. Сам горизонт відповідає рівню ґрунтових вод в X ст. Датування цього горизонту підтверджується аналізом деревини та керамічним матеріалом, типовим для вказаного хронологічного періоду.

Другий етап пов'язаний з руйнуванням дерев'яних конструкцій колодязя вище рівня водоносного шару та утворення горизонту заповнення з матеріалами XII–XIII ст. Третій етап руйнації припадає на XVII–XVIII ст. і можливо пов'язаний з господарською діяльністю власників садиби, розташованої в той час на майданчику городища. За цей час яма на місці колодязя змінює глибину з трьох метрів до одного метра. Цей горизонт заповнення містить велику кількість каміння. І останній, четвертий етап руйнування являє собою формування верхнього горизонту заповнення колодязя матеріалами XX ст.

На сьогодні створено натурну реконструкцію втрачених частин колодязя IX–X ст. Автор київський архітектор Валерій Міщенко. Йому також належить проект музею під відкритим небом «Древлянський град» на основі городища в м. Олевськ.

Отже, протягом 2013–2018 років на городищі в урочищі Бабина гора в м. Олевськ було досліджено гідротехнічну споруду, яка функціонувала протягом IX – першої половини X ст. Ретельне дослідження пам'ятки дозволили її датувати, реконструювати етапи спорудження, визначити причини та етапи руйнації, хронологію утворення горизонтів заповнення об'єкту. Створення натурної реконструкції колодязя, місце його розташування створюють всі умови для його музеєфікації, роблять привабливим туристичним об'єктом.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. 1900. Археологическая карта Волынской губернии. Москва: Тип. Г. Лиснера и А. Гишеля.
- Веремейчик, О. М., Готун, І. А. 1995. Колодязі на давньоруських поселеннях Автуничі, Шумлай (X–XI ст.). Археологія. 4, с. 82–94.
- Кучера, М. П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья (Городища. Селища). В: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта. Киев: Наукова думка, с. 6–27.

- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2014. Дослідження в м. Олевську. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ: ІА НАНУ, с.128-129.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2015. Археологічні дослідження в м. Олевську в 2013 р. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ: ІА НАНУ, с.38-41.
- Петраускас, А.В., Хададова, М. В. 2019. Дослідження древлянського колодязя в м. Олевську. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). Археологічні дослідження в Україні 2017. Київ: ІА НАНУ, с.34-35.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2020. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). Археологічні дослідження в Україні 2018. Київ: ІА НАНУ, с. 37.

Andrii Petrauskas,
PhD, Senior Researcher,
Institute of Archeology of the NAS of Ukraine

Maryna Khadadova,
Senior Professor,
Zhytomyr Ivan Franko State University

RESEARCH AND REAL MODELING OF THE 9th-10th CENTURIES HYDROTECHNICAL STRUCTURE AT THE HILLFORT IN OLEVSK CITY, ZHYTOMYR REGION

The article is devoted to the research of hydrotechnical structure of the 9th-10th centuries on the Babina Gora hillfort of Olevska, Zhytomyr region. In the 70s of the 20th century, the hillfort was examined by M. Kucher, who assumed the presence of a well on it. During five field seasons, employees of the Zhytomyr archaeological expedition of the IA of the National Academy of Sciences discovered and investigated the well, determined its structural features, modeled the stages of construction and destruction of the monument. Research on the hydraulic structure began in the summer of 2013. An excavation with an area of 100 m² was made in the western part of the settlement site, close to the defensive rampart. In the following year, the contour of the pit of the well was recorded. At this stage of the research, the main focus was on the selection of the filling of the well and the study of its structures. Research work at the hillfort in the Babina Gora tract continued in 2017. At that time, they began to disassemble the layers that lay in layers saturated with groundwater. It was in them that the upper part of the log structures of the well was discovered. In the field season of 2018, the lower part of the inner log house was investigated in its entirety. The depth of the well from the bottom to the modern day surface was determined to be 11 meters. Finds from the lower part of the well and the bottom date back to the 9th-10th centuries. The well consisted of five logs. The researchers modeled the sequence of well construction stages, methods and technologies. Above the well, a ground structure was erected, which covered it with a roof from above. The remains of the structure were recorded in the lower layers of the well filling. They were burned. The death of the well can be connected with the punitive campaign of the Kiev princess Olga against the rebellious Drevlyan tribes. It is also possible to simulate the stages of destruction of a hydraulic structure. The destruction took place in four stages. They are connected with military operations on the hillfort in the middle of the 10th century, with the destruction of wooden structures and human economic activity. To date, the reconstruction of the lost parts of the well has been carried out, which turned it into an attractive tourist attraction.

Keywords: hillfort, hydrotechnical structure, defensive rampart, log cabin, well.

Oleksii Pototskyi,

PhD student,

Institute of Archaeology, NAS of Ukraine

EXPERIMENTAL ARCHAEOLOGY AS AN ALTERNATIVE DIRECTION IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICT

With the beginning of Russian aggression, conducting archaeological excavations became dangerous. An alternative way of obtaining information in the new conditions is experimental archaeology, which is safer. During the active phase of hostilities, a team of enthusiasts created a full-fledged field laboratory, where a series of successful experiments were conducted.

Keywords: *experimental archaeology, war, reconstruction, research, laboratory, safety, ancient crafts.*

With the beginning of the introduction of martial law in Ukraine, due to the attack by Russia, archaeologists faced numerous problems. Many of them voluntarily went to the front line as part of the Ukrainian armed forces, where they continued to protect archaeological sites from destruction, combining this with their military duties. Today, in the areas affected by military actions, there is a huge amount of ammunition and mines. This has led to the fact that it will be impossible to explore these regions in the near future until complete demining is achieved. However, this article should convince the reader that scientific data can be obtained not only as a result of excavations. In these difficult conditions, there is an alternative direction - experimental archaeology, which can provide no less important experience. This field has a very impressive number of advantages. I would like to demonstrate, based on my own experience, that experimental archaeology is a promising direction.

With the onset of hostilities, together with colleagues, we found ourselves in the occupied zone, from where we were able to evacuate to the base of the Kanev archaeological expedition, which became our temporary refuge. During this period, it was impossible to continue fieldwork, and access to literature was limited. Under these conditions, an initiative group of people emerged who wanted to continue archaeological research, but did not have the opportunity to do so. We decided to start mastering ancient crafts based on our professional knowledge. The resource base and the site for conducting experiments were accessible, so it was decided to work in several directions: experiments with ceramics, experiments with metal, and the creation of replicas of archaeological objects (pits, ovens, ash mounds). During the Scythian period, this region was densely populated by various tribes, indicating a large resource zone that satisfied the needs of the population. These events were carried out in our free time, using improvised means and minimal financial costs. As a result of these studies, all participants deepened their knowledge in the field of ancient crafts through practical work. Theoretical data on the reconstruction of processes that occurred in ancient times were also verified. In addition, labor costs, logistical routes, and possible traces resulting from human activity were calculated.

Experiments with Ceramics. Ceramic material is one of the most common finds in archaeology. However, few archaeologists possess practical skills in making ceramics. It is obvious that acquiring such a skill expands the researcher's horizons and allows them to look at artifacts from a new perspective. For the experiment, the monograph by Anatoly Heyko "Pottery of the Scythian population of the Dnieper Forest-Steppe Left Bank" (Гейко, 2011) was used as a theoretical basis. The author of this monograph conducted experiments with ceramics himself, but when we attempted to recreate the process, we encountered certain difficulties. The proportions of clay and various materials did not correspond to those in the publication, as clay in different regions has different properties and composition. Therefore, we had to independently select the composition for the successful completion of the experiment. During archaeological reconnaissance in the vicinity of the archaeological base in previous years, many ancient settlements were discovered and documented (Болтрик та ін. 2019). However, when we started looking for clay, it turned out that the amount of its deposits was limited. This forced us to spend several days searching for the necessary material. In the end, we found clay that met the necessary requirements. But during our search, our team began to view the economy of ancient communities, which also searched for the necessary material in these places, differently. Later, we repeatedly went to the same place for clay. This example of searching for raw materials and its transportation gave us reason to reconsider our ideas about the functioning of any human settlement. We began to discuss possible logistical routes, roads,

and the resource base of local settlements. Such an approach is known in archaeology, but only through personal experience of reconstruction can one change their attitude towards it.

We have set ourselves the same tasks as ancient masters, limiting ourselves to ancient technologies in search of practical solutions. Despite possessing a wealth of knowledge about the world around us, we had to go through all the stages of ceramic production, just like the ancient masters. During the experiment, we compared the resulting ceramics with artifacts that are widespread in local archaeological sites. The results of the comparison showed that our knowledge of the ceramic production process is insufficient, as we were only able to replicate the technology in rare cases. The process of firing, the composition of the ceramic paste, the drying process, and the ornamentation of ceramics are described by archaeologists. However, attempts to recreate this technology based on theoretical knowledge, even with the use of additional literature and video recordings by ethnographers, have been unsuccessful. In this matter, historical reenactors, who are more focused on the question of creating replicas of artifacts, proved to be more competent and provided us with assistance at some stages. This is a serious reason for re-evaluating the existing situation in which very few archaeologists are involved in the activities of historical reenactment communities.

The reconstruction of pits. To produce charcoal in small quantities, it was decided to use the pit method. During the Scythian period, when iron was first widely used in Ukraine, archaeologists almost never recorded the existence of complexes where charcoal was extracted. At the same time, there are pits that are interpreted as grain storage, with traces of fire and a small amount of charcoal (Моруженко, 1988., с. 35-36). We dug a similar pit to use it for making charcoal and to find out what characteristic traces this process leaves behind. As a result, traces of temperature effects were recorded on the edges of the pit (light brown), while the bottom of the pit hardly changed. The obtained results confirmed the hypothesis that such traces can be obtained as a result of making charcoal in the pit. A pit with walls expanding near the bottom proved to be more efficient for making charcoal, since the firewood in it burned faster due to the circulation of oxygen along the walls. At the moment, we continue to observe the process of pit destruction. After the operations were carried out and the obtained charcoal was extracted, there were many characteristic traces left around the pit in the form of dust from the burned earth and small coals. When such traces are found on an archaeological site, there is reason to put forward a hypothesis that the complex was used in this way. Additionally, the dust that formed was found to be very similar to the soil that makes up the so-called "ash hills". Taking into account the origin of this dust, as well as the evidence of fire worship among the local population, it is possible that the ash hills were filled with coal production waste.

The reconstruction of the furnace was based on general ideas about these structures. Using the assumptions of the archaeologist M. Rudinsky (Рудинський, 1949, с. 78) and our experience of excavating furnaces at other sites, we gradually formed a reconstruction. Initially, the walls of the furnace were plastered with clay on a frame of rods. Furnaces in this form are preserved in the ground, and we find them exactly like this. Then we gradually formed the dome. The dome had to be rebuilt several times, and after unsuccessful operation, we added a chimney. After many attempts, we obtained a ready-made version of a working Scythian furnace, which corresponded to our ideas about its construction. In this furnace, we tried to bake ritual clay objects ("loaves") and cook food. Currently, the furnace is being destroyed, and we are observing this process.

Experiment with the smelting of iron from scrap metal. Details of this experiment have been published (Потоцький, 2022). As part of this experiment, our team acquired a large amount of practical and theoretical knowledge about metallurgy. In just a few months, our understanding of these processes significantly deepened. In addition to this, all team members improved their approach to conducting archaeological surveys. We began paying attention to the surrounding environment, characteristic traces of iron production, and the analysis of individual artifacts.

As a result of our team's activities, many new data were obtained. The forced hiatus of the expedition gave us the opportunity to rethink the role of practical knowledge. It turned out that many archaeological reconstructions and hypotheses require practical verification. Such experiments and reconstructions allow archaeologists to work with minimal risk to life during wartime. At the same time, experiments provide no less important data about the past than excavations, which are impossible in some regions.

This research was conducted in the researcher's free time, using readily available materials and without any additional funding. Support was provided by volunteers, and valuable information was obtained from reenactors who specialize in ancient crafts. This underscores the importance of collaborative work.

The unpopularity of experimental archaeology among archaeologists in Ukraine is due to insufficient financial support for archaeology as a whole. Most experimental archaeology projects are self-funded by researchers. Researchers have low motivation to use this method because it is not a priority, many do not understand its practical benefits, and have little experience in this field. Archaeology students throughout the country are not familiar with crafts and have little understanding of how the artifacts they study are made. Due to the war, historical clubs are fully engaged in volunteering, and many open-air museums are not operational. Therefore, the only direction that can bring positive change and activate scientific and educational processes in such conditions is experimental archaeology and living history. Experience shows that there are almost no special conditions required for conducting such work, and the material resources do not exceed the budget of ordinary excavations. Based on expeditions, which are currently temporarily suspended, it is entirely possible to create one's own field laboratories and ensure further successful operation.

I would like to express my gratitude to my scientific supervisor, Yu. V. Boltryk, and his colleague O. S. Probyigolova, thanks to whom the Kaniv Archaeological Expedition of the PAS (OACY) of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine exists. I also thank my colleagues who helped us with accommodation during a difficult situation, with whom we organized this project: Lyudmyla Karmazina, Ocheretny Sergiy, Anton Korzh, Sergiy Gorbanenko.

REFERENCES

- Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Очеретний, С. В. 2019. Оборонні споруди городища на горі Лисуха. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 302-305.
- Гейко, А. 2011. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. ТОВ «АСМІ».
- Моруженко, А. А. 1988. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы. *Советская археология*, 1, с. 33-53.
- Потоцький, О. С. 2022. Результати експериментальної переплавки заліза з металобрухту за технологіями скіфської доби. В: Оліцький, В. О. та ін. (ред.). *Археологія північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, с. 75-78.
- Рудинський, М. Я. 1949. Мачухська експедиція Інституту Археології. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, с. 53-79.

Олексій Потоцький,
аспірант,
Інститут археології НАН України

ЕСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ НАПРЯМОК В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

З початком російської агресії стало небезпечно для життя проводити археологічні розкопки. Альтернативним способом отримання інформації в нових умовах є експериментальна археологія, яка є більш безпечною. Під час активної фази бойових дій командою ентузіастів було створено повноцінну польову лабораторію, де було проведено ряд успішних експериментів.

Ключові слова: експериментальна археологія, війна, реконструкція, дослідження, лабораторія, безпека, давні ремесла.

УДК [902(091):929](571.1/5)''192''

Василь Тимошенко,

к. і. н., директор,

Малинський міський краєзнавчий музей

Ірина Пасічник-Прокопенко,

головний спеціаліст відділу культури і туризму,

Виконавчий комітет Коростенської міської ради

КУЛЬТУРНИЙ ЕКОТУРИСТИЧНИЙ МАРШРУТ «ШЛЯХАМИ ДРЕВЛЯН»

У статті проаналізовано стан археологічних досліджень у межах плеємної території древлян. Запропоновано концепцію створення культурного екотуристичного маршруту «Шляхами древлян», спрямований на популяризацію, ознайомлення, відвідування пам'яток матеріальної і духовної культури, геологічно-природних об'єктів.

Ключові слова: Древлянина, експериментальна археологія, музей-скансен, культурний екотуристичний маршрут.

У ХХІ ст. українська археологічна наука досягла вагомих успіхів у дослідженні історії Русі. Особливе місце серед археологічних пам'яток посідають середньовічні урбаністичні центри, виявлення, дослідження та класифікація яких має принципове значення для вирішення питань, пов'язаних не тільки з історичною географією чи соціально-політичною історією Давньоруської держави, але й для розуміння загального процесу генези феодальних відносин на Русі. Інформація, отримана на основі вивчення матеріальної культури цієї групи пам'яток збагатила історичну науку якісно новими джерелами, дозволила відтворити яскраву картину культурно-історичного й економічного розвитку укріплених центрів.

Останнім часом вчені активно вивчають укріплення в межах плеємної території древлян. Відомим дослідником древлянських старожитностей був Б. А. Звіздецький. У результаті проведених досліджень Житомирської археологічної експедиції, які він очолював наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. доведено високий рівень розвитку матеріальної культури древлянського населення. (Моця 2016, с. 23). Результати напрацювань Б.А.Звіздецького були узагальнені в окремій монографії (Звіздецький 2008).

За дослідженнями вченого на колишніх древлянських землях, котрі увійшли до складу Руської держави, у ХІІ–ХІІІ ст. функціонувало більше трьох десятків укріплених поселень. До 5 городищ кінця Х–ХІ ст. додалось ще 26 (Звіздецький 2008, с. 98).

Результати цих досліджень стали темою обговорення двох міжнародних наукових конференцій «Стародавні Іскоростень і слов'янські гради» 2004 р. (6–8 вересня), 2008 р. (30 вересня – 3 жовтня). За їх підсумками видано дві збірки наукових праць (Стародавній... 2004; 2008).

З 2006 р. Житомирську археологічну експедицію очолює А.В.Петраускас. З того часу експедицією були продовжені дослідження в Коростені, Малині, Олевську.

У 2008 р. під час розкопок у Коростені досліджувались культурні нашарування посаду городища № 3, оборонного рову, берми № 2 та посаду городища № 1. Виявлено цікавий та різноманітний матеріал, простежено особливості стратиграфії городища № 1 та № 3 (Звіздецький, Польгуй, Петраускас, Сірко, Осадчий 2008, с. 113–118; Зубрицька, Коваль, Осадчий, Польгуй, Петраускас 2009, с. 75).

Дослідження 2010 р. переслідували мету уточнення місця розкопів 2003 та 2001 рр. на посаді городища № 1. Досліджено площу близько 100 м², на якій виявлено 4 об'єкти VIII–Х ст. (Петраускас, Коваль, Петраускас 2011б., с. 266). У польовому сезоні 2013 р. на городищі № 1 дослідження проводились на майданчику дитинця городища, бермі першого ескарпу, оборонному рові городища та на південній частині посаду.

Після закладання пошукової траншеї на посаді, були виявлені залишки культурного шару та осадових порід з дитинця городища (Петраускас, Коваль, Петраускас 2011б., с. 266). Роботи в Коростені продовжувались і в 2015–2016 рр. відкриттям у дослідженні старожитностей стародавнього Іскоростеня можна вважати вперше зафіксовані рештки дерев'яної стіни, яка оточувала городище

на бермі 1 (перша лінія оборони, всього збереглися рештки 2 ліній), що суттєво доповнює джерельну базу майже невивченої оборонної архітектури середини X ст.

З 2009 р. Житомирська археологічна експедиція розпочала регулярні планомірні археологічні обстеження у м. Олевськ та його окрузі (Петраускас, Петраускене, Коваль 2010, с.328). Роботи було спрямовано по трьох основних напрямках: дослідження культурних нашарувань у центрі сучасного міста, вивчення археологічного комплексу городища в урочищі Бабина гора та дослідження археологічних пам'яток у найближчій окрузі стародавнього міста.

Знахідки та археологічні об'єкти, зафіксовані в ході досліджень у центральній частині міста, дають вагомий підстави для ствердження можливості формування міста із двох центрів. (Петраускас, Коваль, Капустін, Хададова 2013, с. 201). У результаті проведених розкопок виявлено багаточисельні та різноманітні артефакти, представлені побутовими предметами, прикрасами, зброєю та іншими знахідками. Під час розкопок досліджені залишки житлових та побутових споруд, дерев'яні конструкції оборонної стіни укріплення, які згоріли внаслідок пожежі на городищі під час військового штурму в середині X ст.

Особливий інтерес становлять знахідки дерев'яного колодязя, руїнація якого також датується серединою X ст. Розкопки стародавньої гідротехнічної споруди було розпочато у 2013 р. У результаті проведених робіт встановлено складну багаточастинну конструкцію стародавнього колодязя, яка складалася із п'яти окремих зрубів та додаткових пристосувань для забезпечення якісного та безперебійного постачання води. З метою створення безпеки підземних досліджень (загроза обвалення верхніх шарів земляного котловану при загальній глибині 11 м має досить високий рівень) було проведено натурне відтворення верхнього/ найвищого зрубу колодязя до рівня сучасної денної поверхні із максимальним дотриманням технології виконання та матеріалів для виготовлення. (Петраускас, Хададова 2020, с.37).

У 2016–2019 рр. Житомирською археологічною експедицією проводилися розкопки на Малинському городищі. Ці дослідження показали, що у тілі валу городища було зафіксовано знахідки, які датуються не пізніше X ст. Проте зважаючи на його висоту до 3 м з внутрішнього та до 6 м із зовнішнього краю, його спорудження варто віднести до кінця XII–XIII ст. Подібні параметри оборонних валів характерні саме для городищ XIII ст. на території Древлянської землі (городища Звягеля, Гульська, Олевська та ін.). Подібної висоти оборонні споруди X ст. зафіксовані лише у столиці древлянської землі Іскоростені. До того ж в основі валу лежить потужний шар із великою кількістю деревного вугілля та знахідок X ст., який може бути співвіднесений із залишками оборонних споруд саме X ст. Можна припустити, що виявлені в основі валу культурні нашарування та виразні залишки оборонного рову перекритого валом саме є рештками оборонних споруд, які були знищені в середині X ст.

Абсолютною несподіванкою під час зачистки стінки котловану на майданчику городища виявилось відкриття ще одного оборонного рову. У основній частині заповнення рову, яка може розглядатися як така, що утворилась безпосередньо після припинення його експлуатації зафіксовано знахідки грубої ліпної кераміки, яка має безпосередні аналоги серед верхніх горизонтів поселення Розтоки і може мати верхню дату не пізніше VIII ст. Відповідно саме із цією датою можна пов'язувати формування найбільш ранньої оборонної споруди і, відповідно, час становлення самого городища, яке може бути віднесене до найбільш ранніх міських комплексів Східної Європи (Петраускас, Хададова 2016, с.92; Ієвлів, Петраускас, Тимошенко 2018, с. 157).

Однак більшість знахідок, які були отримані під час розкопок на Малинському городищі в наступні польові сезони в нижніх шарах рову, які утворилися під час його функціонування) датуються періодом IX–X ст.

Результати нових археологічних досліджень було апробовано на міжнародних археологічних конференціях 23–25 квітня 2010 р. «Населення лісової зони Східної Європи: система заселення, господарство, культура», 30 вересня – 3 жовтня 2011 р. «Середньовічні міста Полісся» та 12–13 жовтня 2018 р. «Древлянські старожитності», присвяченій 60-річчю від дня народження Б. А. Звіздецького.

У листопаді 2015 р. у Національному музеї історії України в Києві відбулася презентація виставки «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності». Виставка була присвячена древлянській історії і стала не просто яскравою подією культурного життя міста, а й визначальним фактором розвитку національної історичної науки.

Питання проведення робіт з експериментальної археології та об'єднання їх у рамках музейно-заповідного комплексу ставив Б. А. Звіздецький відносно літописного Возв'язля ще у 1993 р.,

а в Коростені їх розпочали в сезоні 2006 р. Співробітники Житомирської археологічної експедиції розробили наукову концепцію створення комплексу «Стародавній Іскоростень», провели експериментальні дослідження в напрямі натурного моделювання бортництва, відтворення технологічних особливостей виготовлення питного меду, виготовлення сиродутного заліза, гончарства тощо.

У рамках роботи археологічної експедиції в м. Олевськ експериментальні дослідження розпочаті у 2010 р. Із 2013 р. відбувається натурне моделювання стародавніх водних транспортних засобів. Одним із перспективних напрямків роботи експедиції є розбудова на місці археологічного комплексу городища в ур. Бабина гора музею «Древлянський град» просто неба (Петраускас, Петраускене, Коваль 2013, с.124–132).

На місці стародавнього городища проводяться підготовчі роботи по розбудові музею-скансену «Стародавній Малин».

Проблеми експериментальної археології висвітлювалися під час міжнародних конференцій і семінарів, а саме: «Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання» (м. Коростень, 6–9 серпня 2009 р.), «Експериментальна археологія: стародавні технології та моделювання» (м. Олевськ, 12–15 серпня 2011 р.), «Експериментальна археологія: стародавня металургія та металлообробка», (м. Олевськ, 17–21 травня 2012 р.), «Експериментальна археологія: натурне моделювання та музеєфікація» (м. Олевськ, 14–16 серпня 2015 р.). За матеріалами роботи цих наукових форумів видано друком наукові збірки.

Матеріали археологічних досліджень також були використані під час проведення різноманітних туристичних та фестивальних програм. У червні 2019 р. у Коростені відбувся І Міжнародний історико-культурного фестивалю «Добриня Фест», присвячений видатному історичному діячові Київської Русі на ім'я Добриня. У ході фестивалю відбулася Міжнародна наукова конференція «Древлянські гради: ранні міста Східної Європи», присвячена видатному археологу ХХ ст. С. С. Гамченку. Під час свята працювали локації з елементами експериментальної археології: «Монетний двір» (майстер класи з слов'янської каліграфії та чеканки середньовічних монет); «Історичний ярмарок» (інтерактивна фотозона з перевдяганням у старовинні костюми; «Середньовічний тир»; «Середньовічний-історичний табір»; «Виставка човнів»; «Катання на човнах від «Середньовічна корабельня» та Клубу «Чорна Галич» (м. Івано-Франківськ).

21 вересня 2019 року в місті Малині Житомирської області за підтримки Малинської міської ради та Інституту археології НАН України відбувся Всеукраїнський фестиваль «Інкубатор ремесел» («Давні ремесла Полісся») в рамках Всеукраїнського проекту «Малі міста-великі враження». На базі Малинського городища. На фестивалі діяло близько 20 локацій (історична металургія, медоваріння, історична кузня, гончарна майстерня, лучний тир, метання давньослов'янської сулиці, історичні середньовічні бої, бій на мечях та ін.), більше 20 майстер-класів майстрів з Малина, Житомира, Новоград-Волинська, Радомишля). На археологічному розкопі проводилися пізнавальні ігри для дітей «Юний археолог» та «Знайди старовинний скарб». Напередодні фестивалю відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Ремесла та промисли Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації». Видано збірник матеріалів цієї конференції. (Ремесла...2019 р.).

На основі археологічний розкопок на Древлянщині було розроблено культурний еко-туристичний маршрут «Шляхами древлян». Авторами проекту є Ольга Козаченко – начальник відділу культури і туризму виконавчого комітету Коростенської міської ради, Ірина Пасічник-Прокопенко – головний спеціаліст відділу культури і туризму виконавчого комітету Коростенської міської ради; Сергій Гераймович – завідувач КУ «Туристично-культурний інформаційний центр місто Коростень»; Андрій Петраускас – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук; Василь Тимошенко – директор Малинського міського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук.

Цей проект – новий фактичний і віртуальний туристичний продукт, спрямований на популяризацію, ознайомлення, відвідування пам'яток культурної спадщини, геологічно-природних об'єктів, туристичних локацій громад Коростенського району – Коростеня, Малина, Овруча, Олевська, що є осередками «древлянської культури», сформованої у давньоруський період VIII-X ст. Маршрут проходить мережею городищ доби Древлянщини вказаних міст – складовою міжнародного торгового шляху VIII-X ст. з Києва в Західну Європу (шлях Київ–Регенсбург). Маршрут «Шляхами древлян» може здійснюватись туристами або зацікавленими суб'єктами самостійно, без будь-якого супроводу та часового обмеження.

Цей проект спрямований на вирішення основних проблем популяризації культурного надбання та розвитку екотуризму громад Коростеня, Малина, Овруча, Олевська: 1. відсутність комплексного фактичного і онлайн-туристичного маршруту громад Коростенського району – Коростеня, Малина, Овруча, Олевська; 2. відсутність ефективних доступних ресурсів для поширення інформації про історико-культурні, природні унікальні об'єкти громад, зокрема про пам'ятки археології національного і місцевого значень, геологічні пам'ятки, рекреаційні об'єкти природи для всіх груп населення; 3. недостатній рівень онлайн-популяризації культурної спадщини громад Коростенського району; 4. інформаційно-промоційна незадіяність пам'яток, зокрема національного значення, на локальному, всеукраїнському та міжнародному рівнях.

Реалізація культурного екотуристичного маршруту «Шляхами древлян» презентуватиме історико-культурний зв'язок з Європою, що сприятиме вивченню, збереженню та популяризації пам'яток археології, історії та природи через нові форми та ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології) підходи, створенню нових культурних маршрутів для розвитку культурно-пізнавального туризму на локальному та національному, міжнародному рівнях, зокрема і долученню до впровадження культурних маршрутів Ради Європи. Проведення у древлянських городищах систематичних науково-археологічних досліджень пам'яток археології давньоруського древлянського періоду підтверджують культурний зв'язок з європейською культурною спадщиною. Відомо, що Русь вела торгівлю і з країнами Центральної і Західної Європи. Цілком ймовірно, що уже в VIII-X ст. функціонував міжнародний торговий шлях Київ–Регенсбург, який пролягав саме частиною городищ Древлянщини – з Києва в Західну Європу (Моця 2010, с. 39).

Тож створення нового культурного екотуристичного маршруту «Шляхами древлян» матиме не лише місцеве значення, а і представлятиме спільні європейські культурні аспекти і цінності. Шляхи вирішення зазначених основних проблем: 1. впровадження візуально-промоційних ресурсів і технічних умов поширення інформації про історико-культурні та природні об'єкти Коростенського району; 2. забезпечення інформаційної доступності щодо пам'яток національного і місцевого рівнів для широких верств населення, зокрема для людей з інвалідністю; 3. підвищення рівня обізнаності населення про наявність унікальності історико-культурної і екологічної спадщини громад Коростеня, Малина, Овруча, Олевська; 4. активізація онлайн-популяризації про історичну значимість «древлянської культури» на всеукраїнському та міжнародному рівнях.

З метою вирішення вказаних проблем будуть проводитися такі заходи: – створення нового культурного екотуристичного маршруту «Шляхами древлян» – фактичного і цифрового (у форматі Google) для презентації і популяризації історико-культурного і екологічного надбання Коростенського району на локальному, національному і міжнародному рівнях; – створення веб-ресурсів туристичного маршруту: веб-сторінки з інтегрованими інформаційними ресурсами, віртуальної мапи, 3D туру унікальними культурними та екотуристичними місцями громад Коростенського району для їх онлайн-популяризації, підвищення значення історико-культурної спадщини Коростенщини для української держави; – виготовлення та встановлення інформаційних пілонів з технологічним наповненням (QR-код, шрифт Брайля, звукове та інформаційне супроводження) щодо розташування пам'яток археології, історії та природи національного і місцевого значень; – виготовлення путівника «Шляхами древлян» (в друкованому і цифровому форматі); – проведення презентації створеного нового туристичного маршруту шляхом реалізації проекту в містах Коростені та презентації у Києві та Житомирі за участю представників цільової аудиторії з міст Києва, Житомирської області, регіонів (археологів, краєзнавців, молоді, представників громадських організацій, туристично-інформаційних центрів, туристичного активу, ЗМІ, освітян); – проведення інформаційно-промоційної кампанії щодо реалізації проекту та її результатів, а також популяризації культурної та природної спадщини Коростенського району, як складової унікальності української культури в мережі Інтернет та ЗМІ; – впровадження двомовності (української і англійської мов) в інформаціях створених ресурсів вказаного проекту; – впровадження логотипу та спільної візуальної ідентичності – «візуального вигляду маршруту» для забезпечення єдиного сприйняття культурного маршруту «Шляхами древлян» за межами регіонів та країн.

Проект передбачає розроблення нового культурного екотуристичного маршруту «Шляхами древлян», який включає об'єкти історико-культурної спадщини та природи – Коростеня, Малина, Овруча, Олевська: 1. Коростень – пам'ятка археології національного значення Городище №1 літописного міста Іскоростень («Красна гірка»), геологічні пам'ятки природи «Ольжині купальні», «Велетенські котли», «Баранячі лоби» (парк культури і відпочинку «Древлянський»); курган

«Ігорева могила» – місце поховання князя Ігоря Рюриковича, чоловіка княгині Ольги (с. Немирівка Коростенського району). 2. Олевськ – пам'ятка археології національного значення Городище «Бабина Гора», човен-довбанка XIV–XVI ст., державний геологічний заказник «Камяне село»; 3. Овруч – пам'ятка археології національного значення – городище-замчище IX–X ст. «Замкова гора»; місце первісного поховання древлянського князя Олега Святославича; Свято-Василівська церква – пам'ятка національного значення XII ст.; Овруцько-Словечанський кряж. 4. Малин – пам'ятка археології місцевого значення Малинське городище, парк культури і відпочинку ім. М. М. Миклухи-Маклая – пам'ятка садово-паркового мистецтва.

Таким чином, проект сприятиме вивченню, збереженню та популяризації пам'яток археології, історії та природи через нові форми та ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології) підходи, створенню нових культурних маршрутів для розвитку культурно-пізнавального туризму на локальному та національному, міжнародному рівнях, зокрема і долученню до впровадження культурних маршрутів Ради Європи.

ЛІТЕРАТУРА

- Ієвлів, М., Петраускас, А., Тимошенко, В. 2018. Дослідження стародавнього Малина. *Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей*, Ніжин, с. 157.
- Звіздецький, Б. А. 2008. *Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян*. Київ.
- Звіздецький, Б. А., Польгуй, В. І., Петраускас, А. В., Сірко О. В., Осадчий Є. М. 2008. Дослідження Іскоростеня 2005–2008 рр. *Стародавній Іскоростень і Слов'янські гради*. Т. I, с. 113–118.
- Зубрицька, А. О., Коваль, О. А., Осадчий, Є. Є. М., Польгуй, В. І., Петраускас, А. В. 2009. Роботи Житомирської археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 75–77.
- Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузі. 2014. Київ.
- Моця, О. П. 2010. Пути времён Киевской Руси: темпы движения «путехъ». *Археологія*, 2, с. 30–42.
- Моця, О. П. 2016. Б.А.Звіздецький – дослідник древлянських старожитностей. *Коростень*.
- Петраускас, А. В., Коваль, О. А., Петраускене, А. О. 2011. Дослідження посаду літописного Іскоростеня. 2010. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 264–265.
- Петраускас, А. В., Петраускене, А. О., Коваль, О. А. 2010. Обстеження Житомирської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с.328.
- Петраускас, А. В., Коваль, О. А., Капустін, К. М., Хададова, М. В. 2013. *Археологія і давня історія України*, 11, с.194–207.
- Петраускас А. В., Петраускене А. О., Коваль О. А. 2013. Створення музею-скансену «Древлянський град». *Археологія і давня історія України*, 10, с.124 –132.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2016. Дослідження стародавнього Іскоростеня. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с.30–31.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В., 2021. Нові дані до топографії міста 1 в Коростені. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 105–112.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2016. Розкопки древлянського городища VIII ст. в м. Малині. *Археологія і давня історія України*, 4, с.88–92.
- Петраускас, А. В., Хададова, М. В. 2020. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с.37.
- Південноруське місто в системі міжцивілізаційних контактів. 2016. *Археологія і давня історія України*, 4.
- Ремесла та промислові Поліської зони. Проблеми дослідження і популяризації. 2019. Малин.
- Середньовічні міста Полісся. 2013. *Археологія і давня історія України*, 11.
- Середньовічні міста Полісся: Тези доповідей Міжнародної наукової археологічної конференції, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). 2011. Київ; Олевськ.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. 2004. Київ.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. 2008. Т. I. Коростень.
- Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. 2008. Т. II. Коростень.

Vasyl Tymoshenko,
PhD, Director,
Malyn Museum of Local Lore

Iryna Pasichnyk-Prokopenko,
Chief Specialist, the Department of Culture And Tourism,
Executive Committee of the Korosten City Council

CULTURAL ECOTOURISM ROUTE “THROUGH THE DREVLIAN”

Recently, scientists have been actively studying fortifications within the tribal territory of the Drevlians. A famous researcher of the Drevlyan castles was B.A. Zvizdetskyi. As a result of the research conducted by the Zhytomyr Archaeological Expedition, which he led at the end of the 20th – the beginning of the 21st century, a high level of development of the material culture of the population of Drevlyan region has been proven. The results of B.A. Zvizdetskyi's work were summarized in a separate monograph.

According to the scientist's research on the former lands of the Drevlians, which became part of the Russian state, in the XII-XIII centuries, more than three dozen fortified settlements functioned. Up to 5 hillforts of the late X-XI centuries, 26 more were added.

Under the leadership of A. V. Petrauskas, the work of the Zhytomyr archaeological expedition, founded by B. A. Zvizdetski, found further development in the main research and monument protection directions. Along with field research, scientists are actively developing the problems of experimental archeology. Archaeological research materials were also used during various tourist and festival programs.

On the basis of archaeological excavations in the Drevlyan region, a cultural ecotourism route «Drevlyan Ways» was developed. This project is a new actual and virtual tourist product aimed at popularizing, familiarizing, visiting monuments of cultural heritage, geological and natural objects, tourist locations of communities of the Korosten district – Korostenya, Malyna, Ovrucha, Olevsk, which are centers of «wooden culture», formed in the Old Russian period of the 8th-10th centuries. The route will pass through the network of hillforts of the Drevlyan region of the specified cities – a component of the international trade route of the VIII-X centuries, from Kyiv to Western Europe (Kyiv-Regensburg route). The «Ways of the Drevlyans» route can be carried out by tourists or interested parties independently, without any accompaniment and time limit.

The project will contribute to the study, preservation and popularization of monuments of archaeology, history and nature through new forms and ICT (information and communication technologies) approaches, the creation of new cultural routes for the development of cultural and educational tourism at the local, national and international levels, in particular, joining implementation of cultural routes of the Council of Europe.

Keywords: *Drevlian region, experimental archeology, open-air museum, cultural ecotourism route.*

Людмила Юлкіна,
молодший науковий співробітник,
Національний історико- культурний
заповідник «Чигирин»

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУХНІ НА ПРИКЛАДІ С. СТЕЦІВКА ЧЕРКАСЬКОГО РАЙОНУ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ СТ)

Стаття присвячена традиційній кухні Чигиринщини. Дослідження базується на матеріалах польових досліджень авторки щодо місцевих традиційних страв, особливостей їх приготування.

Ключові слова: обрядова страва, паляниця, традиційна українська кухня, борщ.

Українська кухня належить до сукупності європейської системи харчування. Вона нараховує сотні рецептів страв, які відомі своєю різноманітністю та високими смаковими якостями.

Національна кухня створювалась протягом багатьох віків, тому певною мірою відбиває не лише історичний розвиток, а й соціальні умови, природні та кліматичні особливості, в яких перебував український народ. В різних регіонах нашої країни існують різні місцеві традиційні страви. В цій статті авторкою досліджено не лише особливості приготування місцевих страв, а й зберігання різних продуктів харчування.

Тема традиційної кухні Чигиринщини мало досліджена. У збірнику, де зібрані місцеві рецепти, «Бабусині страви з Чигиринщини» виданому за сприяння Кременчуцького міського комітету молодіжних організацій ЧР МГО «Молодь у сучасному світі» та ЧРГО «Козацька столиця», матеріали, що представляють село Стецівка відсутні. Спробуємо заповнити цю прогалину.

Приготування страв і харчування в с. Стецівка мало чим відрізнялось від інших регіонів України, але мало свої особливі риси в назвах страв, техніці їх приготування та зберігання.

За спогадами жительки села Стецівка Вербової Ганни, харчування було триразовим. До середини ХХ ст. їжу готували в печі і взимку, і влітку, тому топили її два рази на день. Влітку, оскільки день був довший і вечір був пізно, то був ще полудник, на який вживали хліб з кислим молоком, чи салом та огірком, інколи з яблуками чи кавунами. Також на харчування впливали і пори року. Влітку їли більше сезонних овочів та фруктів, а взимку споживали велику кількість м'ясних страв (МПДА, 2022).

Раціон українців в переважній більшості складався з каш та печеного хліба, так як українці завжди були хліборобами. Серед вирощених зернових культур, в переважній більшості було жито, третина була пшениця, а також ячмінь, просо, гречка, овес, горох, квасоля, коноплі, мак, льон, а згодом соняшник.

Крім зернових культур вирощували багато овочів – капусту, буряк, моркву, огірки, цибулю, часник і відносно нову культуру – картоплю. Остання з XVIII ст. з'явилась серед заможних верств населення, а вже у XIX ст. була дуже поширена і серед українського селянства та становила третину всього їхнього раціону. У селянських господарствах вирощували велику рогату худобу, переважно для молока та як тяглову силу, свиней, овець, птицю – для м'яса, жирів та яєць. Також збирали гриби, дикі вишні та сливи, яблука-дички. Навесні збирали березовий сік, щавель, кропиву, лободу, дикий часник та цибулю (Наулко 1993, 137).

За словами Вербової Ганни, всі страви поділялись на святкові, повсякденні і обрядові. До повсякденних страв звичайно ж належав борщ – улюблена страва українців. Його готували майже кожного дня. Зазвичай борщ варили червоний з додаванням столового буряку чи бурякового соку. Влітку, інколи, готували зелений борщ з молодого кропивою чи щавлем та вареним яйцем. З появою помідорів їх почали додавати в борщ, інколи додавали абрикоси, для кислоти. Засмажували смальцем чи салом з цибулею, морквою та часником, якщо ж був піст, то смажили на олії. Цю страву готували на обід. На сніданок чи вечерю готували супи – з галушками, додавали різні крупи, найчастіше пшоно, такий суп називали кандьор. Також готували різноманітні каші, які їли разом з борщем, часто це була пшоняна. Гречану кашу їли заливаючи молоком холодним чи пряженим, яке в селі називали «гріте». Також готували затірку, смажену рибу чи рибну юшку. Починаючи з початку ХХ ст. багато вживали страв з картоплі – картопля в «мундірках чи кожушках», яку їли з

салом чи рибою, деруни, картопля смажена, тушкована. Смажили солодкі пундики чи клинці з прісного тіста на олії, оладки та млинці. В неділю, оскільки було менше роботи, приготуванню їжі приділялось більше часу. Майже в кожній родині села, в неділю готували вареники з різними начинками – з сиром, картоплею, «паштетом» (готували з свинячої голови та нутрощів), капустою, вареним яйцем, інколи з борошном, яке попередньо обсмажували. Крім вареників готували борщ з м'ясом, капустняк, холодець, тушкували картоплю, робили голубці з капустяного листа з пшоняною крупою та м'ясом, а пізніше з рисом та фаршем. Пісні голубці на нашій території не були поширені. Варили кисіль фруктовий чи молочний. Фруктовий кисіль готували рідкий та густий, який разом з молочний розливали в тарілки для застигання. Влітку вживали багато свіжих овочів, а взимку квашених – капусту, огірки, помідори. Сезонним продуктом був гарбуз, з якого готували кашу на молоці чи воді, пекли, робили начинку в пироги. Пекли в печі цукровий буряк, перерізаючи його на дві частини.

З напоїв готували компот з свіжих фруктів, а взимку із сухофруктів, пили кисле молоко, ряжанку, сироватку, взимку чай з гілочок та листя смородини, малини, вишні, груші, яблуні, калини, м'яти, липи та іншого (МПДА, 2022).

Найбільше в кожній родині цінували хліб. Він був не лише предметом їжі, а й виконував символічну функцію в багатьох обрядах українців. Так як харчування було низькокалорійним, то хліба споживали завжди багато. З хлібом їли й перші страви, й картоплю та кашу.

Відповідно до регіональності вирощування зернових культур, хліб на території України виготовляли різний. До кінця XVIII ст. в Україні переважав житній хліб. На Полтавщині його випікали з гречаного борошна, на Слобожанщині – до житнього додавали ячмінне чи пшеничне борошно, на Буковині та частині Поділля переважав хліб житній, ячмінний та кукурудзяний, на Бойківщині та Лемківщині – із вівсяного чи ячмінного борошна. Також до борошна нерідко додавали різні домішки – висівки, картоплю, квасолу, горох (Смоляр 2003, с. 1193-1194).

За характером приготування виробу з борошна поділялись на прісні та вчинені (заквашені). На Чигиринщині хліб пекли з вчиненого тіста з пшеничного борошна з додаванням житнього. Пшеничний хліб був, здебільшого обрядовим – паска, коровай. Починаючи з другої половини XX ст. хліб пекли пшеничний. Особлива увага приділялась процесу виготовлення та випікання хліба. За словами місцевої жительки Шкарбань Надії, хліб пекли раз на тиждень, в суботу. Замішували тісто чи опару з вечора у дерев'яній діжі чи глиняній макітрі, цілу ніч через певний час його поміщували, вранці топили піч та виготовляли хліб. Разом з хлібом випікали пиріжки з різними начинками. В піч хліб «садили» на листі капусти чи в круглій залізній посудині, яку в селі називали «форма». «Форми» для випікання виготовляли з шматка заліза в кузні, а починаючи з 60-х років XX ст. їх можна було купити в магазині. Спочатку ставляли в піч хліб, а пізніше пиріжки, так як вони пеклись швидше ніж хліб.

Часто готували «коржі», які жарили на олії. Тісто замішували на сироватці чи кислому молоці, інколи на воді. Досить поширені були млинці з різних видів муки, клинчики, оладки (МПДА, 2022).

Крім повсякденних та святкових була велика кількість обрядових страв. Умовно обрядовий цикл свят можна поділити на дві групи – сімейні та календарні. До сімейних обрядів відносяться народженням дитини (родини, хрестини), весілля та похорон.

Як і в будь – якому куточку України на кожне обрядове свято, сімейне чи календарне, готувались страви з борошна. Жодне українське весілля не обходилося без короваю, шишок чи калача (лежень). На похорон чи на хрестини завжди йшли з хлібом. На календарні обрядові свята також готували різний обрядовий хліб – калита, паска, жайворонки, книш, млинці та коржі з маком.

Крім різних видів хліба були й інші обрядові страви. Зокрема велика увага приділялась приготуванню поминального обіду. В с. Стецівка він складався з капустняку, тушкованої картоплі та узвару, а також «кануну» або «колива». В селі його називали саме канун – це обрядова страва з вареною пшениці, розведеної солодкою водою (вода з медом чи з буряковим соком). Пізніше пшеницю замінили рисом. Обов'язково треба було взяти його три ложки. З часом почали добавляти й інші страви, але якщо обід був у піст, то страви всі готували пісні. Зараз обов'язковими є капустняк, картопля тушкована, молочна каша, кисіль, пиріжки та гостинці (цукерки та печиво) (Юлкіна 2019, с. 208).

Особливу увагу українці приділяли харчуванню в календарні, обрядові свята. Найбільшими були зимові. Зимові свята – яскравий приклад того, як в харчуванні відбивалися глибока релігійна

символіка кожної страви, кожного етапу приготування та споживання страв і побутові традиції кожного регіону, кожного села, кожної окремою родини (Наулко 1993, с. 144).

Одна з головних обрядових страв зимових свят була кутя, яку готували на різдвяні свята. Для її приготування, на Чигиринщині, використовували оброблене в ступі зерно пшениці. Перед подачею до столу кутю набирали в велику миску, заливали узваром та добавляли мак, горіхи, мед, сушені фрукти, що символізували достаток в родині. На сьогодні кутю готують з рису, перлової крупи чи пшениці (МПДА, 2022). Оскільки на різдвяні свята закінчувався піст, то готували багато м'ясних страв – холодець, ковбаса домашня, ковбик, кров'янка, рулети з м'яса та сала.

Під час приготування їжі були і певні заборони. Зі слів Шкарбань Надії, коли готували хліб, особливо коли він «підходить», не можна було часто відкривати двері, що б не було протягів, «бо хліб не підійде», лаятись, виймати з печі хлібину, а потім її знову туди ставляти. Не дозволялось на весіллі пекти коровай жінкам, які були неодружені, розлучені, чи які омивали покійника.

На поминальному обіді не можна було користуватись виделками, на церковне свято Усікновення глави Іоана Предтечі, не можна їсти та різати червоні круглі овочі чи фрукти – кавун, яблуко, помідор, інколи і капусту чи цибулю (МПДА, 2022).

Таким чином, для української традиційної кухні і зокрема для Чигиринщини було характерним:

1. Значне вживання страв з борошна та круп – вироби із житнього й пшеничного борошна – пироги, калачі, короваї, хліб. З прісного тіста – вареники, галушки, млинці;
2. Спосіб приготування – тушіння та варіння, менше смаження, оскільки їжу готували переважно в печі, то смажити там було незручно;
3. Складна теплова обробка. Для приготування других страв, характерна подвійна обробка (відварити або трохи підсмажити, а потім тушкувати);
4. Безалкогольні та алкогольні напої – меди, кваси, узвари. Горілка з'явилась за часів Запорізької Січі, з'явилися настойки на горілці – перцівка, медовуха та інші;
5. Нарізне вживання овочів, а не їх подрібнення у вигляді салатів;
6. Щоденне вживання рідких гарячих перших страв, які базувались, переважно, на рослинній основі;
7. Широке вживання свинини, а особливо сала;
8. Поширене вживання сметани та молочних продуктів;
9. Часте застосування олії, особливо соняшникової;
10. Використання яєць;
11. Великий набір складників (Wikipedia).

Важливим елементом системи харчування була обробка та переробка продуктів для тривалого їх зберігання. Основним способом переробки зерна було млинарство. Жито, пшеницю, гречку, ячмінь, кукурудзу, просо мололи на борошно та дерли на крупи. Це був основний та надійний спосіб заготовки зернових культур.

Найбільш давнім способом збереження овочів для створення сезонних запасів, було соління та квасіння. Квасили й солили капусту, буряки, огірки, яблука, кавуни. Ці способи дозволяли довго зберігати продукти і вживати їх у сирому вигляді чи після термічної обробки.

Фрукти та гриби сушили. Яблука, абрикоси, а також зелень сушили на сонці, груші, сливи, гриби, вишні, смородину в'ялили в печі. За словами Індіченко Миколи Васильовича, навесні, його батько разом з ним збирали березовий сік, з якого потім робили квас та пили майже всю зиму. Пізніше варили сік, додаючи м'яту, та закручували (МПДА, 2022).

Були різні способи збереження м'ясних продуктів. В раціоні українців переважала свинина. Зі спогадів Вербової Ганни, свиней кололи раз чи два на рік, на великі свята - Різдво та Великдень. Середовий жир (здір) трохи присолювали, закручували рулетом і зберігали в полотняних торбинках, або перетоплювали на смалець та зберігали в глиняних макітрах. Використовували його для заправки страв. Сало різали смугами, солили і зберігали у скринях або в дерев'яних ящиках – боднях. М'ясо готували свіжим, робили з нього «вишкварки» - довго тушили в казані, потім перекладали в макітру та тримали в холодному місці. Свіже м'ясо також заморожували - у полотняних торбах підвішували до стелі в коморі чи інколи навіть на вулиці, солили та зберігали в дерев'яних діжках. Кишки та шлунок після ретельної обробки, начиняли м'ясом, салом (підчеревиною), кров'ю. Готували з них ковбасу, ковбик, кров'янку. Для тривалого зберігання ковбаси заливали її смальцем та тримали в холоді. Всі ці способи збереження м'ясних продуктів

були недовготривалі, до літа зберігалось лише сало. Тому в раціоні українців, особливо влітку, переважали продукти рослинного походження та молочні.

З молочних продуктів, на запас, робили сир, збирали сметану, робили масло, яке зберігали, присоливши, в макітрах в холодному місці. Молоко, здебільшого, зквашували на кисле чи робили ряжанку та зберігали в глечиках.

Риби вживали менше. Її солили чи в'ялили зберігаючи у діжках, в полотняних торбинках, в коморі чи на горіщі (МПДА, 2022).

Крім приготування та зберігання їжі велика увага приділялась і посуду, який використовували господині. Готували та зберігали їжу в різному посуді. До середини XX століття він був дерев'яний та глиняний.

На сьогодні в харчуванні українців залишились деякі звичаї пов'язані з приготуванням та зберіганням їжі. На поминальних обідах й зараз готують коливо чи канун. У весільних обрядах залишились звичаї пов'язані з короваєм та хлібом. В багатьох українських родинах дотримуються звичаїв пов'язаних з різдвяними святами та Великоднем.

Велику роль у житті сучасних українців відіграє громадське харчування. Існує багато закладів, які спрямовані на традиційну українську кухню, в яких готують борщ із пампушками, вареники, галушки та багато інших.

ЛІТЕРАТУРА

Смолій, В. А. (ред.). 2003. *Історія української культури*. Том 3. Київ: Наукова думка.

Наулко, В. І. 1993. *Культура і побут населення України*. Київ: Либідь.

Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Записано від Вербової Г. З, 1934 р.н., уродженки села Стецівка, Черкаського району.

МПДА – Записано від Індіченко М. В., 1952 р.н. уродженця села Галагаївка, Черкаського району.

МПДА. – Записано від Шкарбань Н. Я., 1940 р. н. жительки с. Стецівка, Черкаського району.

Українська кухня. (Електронний ресурс) – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/українська_кухня.

Юлкіна, Л. І. 2019. Традиційна обрядовість Чигиринщини на прикладі поховального обряду Чигиринського району. В: Діденко, Я. Л., Трощинська, О. І. (ред.) *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково – практичної конференції*. Черкаси: «Вертикаль», с. 205-208.

Lyudmyla Yulkina,
National Historical and Cultural
Reserve «Chyhyryn»

THE TRADITIONS OF UKRAINIAN CUISINE ON THE EXAMPLE OF STETSIVKA, OF THE CHERKASY DISTRICT (BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the traditional cuisine of the Chyhyryn region. It is based on the materials of the author's field research on local traditional dishes, peculiarities of their preparation.

Keywords: *ceremonial dish, loaf, traditional Ukrainian cuisine, borsch.*

Оксана Якубовська,
завідувач науково-дослідного відділу
КЗ ЛОР «Адміністрація
історико-культурного заповідника
«Давній Пліснеськ»

**СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕШКАНЦІВ
УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ У VIII–X ст.
(НА ПРИКЛАДІ ВИРОЩУВАННЯ ПРОСА (*PANICUM MILIACEUM*)
В ПЛІСНЕСЬКУ)**

У статті наведено послідовність проведення та проаналізовано результат експерименту з вирощування проса, реалізованого у 2022 р. на території Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ». Його метою було розглянути з точки зору ймовірності та необхідності послідовність виконуваних робіт, що забезпечувала вирощування посівного матеріалу (проса) та отримання крупи (пшона), яка упродовж VIII–X ст. відігравала вагомую роль у раціоні слов'янського населення на теренах українського Прикарпаття.

Ключові слова: давній Пліснеськ, українське Прикарпаття, райковецька культура, просо (*Panicum miliaceum*), пшона, рільництво, археологічний експеримент, історична реконструкція.

Господарські заняття людей у середньовічний час визначалися, насамперед, природними умовами розташування поселень. Однак для забезпечення власних потреб у їжі та деяких видах сировини більшість осілого населення займалися рільництвом та тваринництвом. Археологічні джерела та палеоботанічні спектри поселень дають уявлення про рослини, які вирощували носії райковецької культури в українському Прикарпатті. Проте матеріали для таких визначень (знахідки обгорілих зернівок культурних рослин і бур'янів, відбитки насінин на посуді та глиняній вимазці або сліди половини та соломи) зафіксовано лише на деяких пам'ятках регіону. Спостерігаємо також і диспропорцію у географії таких знахідок – абсолютна їхня більшість походить із Прутсько-Дністерського межиріччя (Горбаненко Пашкевич 2010, с. 164, 168; Горбаненко, 2014, с. 204; Михайлина 2007, с. 113). Зазначимо, при цьому, що в усіх випадках порівняно велике число знахідок становили зернівки проса посівного. До прикладу, під час розкопок селища Рашків I, на фрагментах керамічного посуду та вимазки виявлено 339 відбитків зернівок і насінин, полови, колосків та їхніх частини у глиняному тісті, а також сліди загладжування соломою на поверхні виробів. Серед них чисельність зернівок проса виявилась найбільшою – понад 150 (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 164, 168). Палеоботанічні матеріали поселень IX–X ст. доповнюють знахідки із городища Ревне ІБ-248 зразків проса (Михайлина 2007, с. 113) та із городища поблизу с. Рідківці у Прутсько-Дністерському межиріччі (16 одиниць) (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 164, 168). Відбитки полови і зерен проса на керамічному посуді та вимазці фіксував і Б. Тимошук (1976, с.101) під час дослідження слов'янських старожитностей Північної Буковини.

Проте, на думку С. Горбаненка (2014, с. 203), до статистичного аналізу палеоботанічних матеріалів не варто залучати значну кількість відбитків зернівок на денцях і боковинах посуду, а також у вимазці, адже такі знахідки, не дають повного уявлення про комплекс вирощуваних культурних рослин та здатні спотворити картину ймовірного співвідношення зернівок саме через значну кількість відбитків проса. Тому у визначенні палеоботанічного спектру поселень С. Горбаненко (2014, с. 204) вважає за доцільне брати до уваги, перш за все, співвідношення мас зернівок різних культурних рослин, а не їхню кількість. Таку думку дослідника ми повністю поділяємо, адже, до прикладу, маса ста зернівок проса і ста зернівок пшениці різна, через більші розміри останньої. Тому кількісне переважання насінин проса серед палеоботанічних матеріалів тієї чи іншої пам'ятки не завжди може бути доказом того, що її населення найбільші площі засівало саме ним.

Зважаючи на сказане, за результатами археологічних досліджень легко констатувати факт споживання носіями райковецької культури в українському Прикарпатті проса, однак реконструювати процес його вирощування лише за ними не можемо. Залучення етнографічних

відомостей також не забезпечує повноти вирішення цього питання (Журко, 1939). Спробувати відтворити окремі елементи господарювання мешканців поселень VIII–X ст. можемо за допомогою археологічного експерименту. Зауважимо, що поки вивчення рільництва давнього населення у такий спосіб не часто має місце в українській науці (Петраускас 2010, с. 168). Хоча в іноземній практиці ним користувалися вже у 80-х рр. минулого століття (Малинова, Малина 1988, с. 30–33).

Зрозуміти тенденції у культивуванні основних сільськогосподарських рослин у VIII–X ст. і з'ясувати відмінності у виборі асортименту можемо, проаналізувавши їхні основні природні властивості. У випадку проса – воно є цінною круп'яною культурою, яка дає порівняно високі врожаї навіть за несприятливих (посушливих) умов (Чекамова 2014, с. 110). Воно невибагливе до поживності ґрунтів, стійке до хвороб та шкідників (Лысов 1975, с. 119–238; Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 194, 207), має короткий (80–100 днів) вегетаційний період (Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 193). Крім того, солом проса є цінним кормом для худоби та за своїми характеристиками прирівнюється до сіна. Суттєвою перевагою цієї культури перед іншими є відсутність потреби глибокого розпушення ґрунту перед посівом, інакше сповільнюється її проростання. На ранніх етапах розвитку рослини схильні до низькорослості, тому надмірна забур'яненість ділянки під посів проса могла бути перешкодою до засівання цією культурою (Швартау, Рудник-Іващенко, Михальська 2014, с. 149). Такі характеристики проса, вірогідно, сприяли використанню його, перш за все, в умовах підсічної системи землеробства або на надзаплавних терасах. Вони ж робили цю культуру надійним джерелом для забезпечення потреб населення у продуктах харчування, адже дозволяли за порівняно невеликих фізичних зусиль отримувати задовільні врожаї. До речі, у пізніші часи просо широко застосовували для «ремонту» посівів інших зернових, якщо виникала потреба пересівання (Ігнат'єва 2002, с. 50).

Метою дослідження є аналіз результатів археологічного експерименту, реалізованого у 2022 р. в Історико-культурному заповіднику «Давній Пліснеськ». Ним передбачалося з точки зору ймовірності та необхідності розглянути і відтворити послідовність виконуваних робіт, що забезпечувала вирощування посівного матеріалу (проса) та крупи (пшоно), оскільки упродовж VIII–X ст. воно відігравало вагомий роль у раціоні жителів як пам'ятки зокрема, так і слов'янського населення на теренах українського Прикарпаття загалом. На жаль, про повне відтворення способу вирощування насіння та виробництва крупи йтися не може, оскільки для роботи використовувалися сучасні знаряддя праці (лопата, сапка, граблі, серп, сито, дерев'яна ступка), а не реконструкції стародавніх, а посівним матеріалом обрано середньостиглий сорт проса Олітан сучасної української селекції. Він придатний для вирощування у природних умовах Степу, Лісостепу та Полісся. Тривалість вегетаційного періоду 84–106 діб. Висота рослин – 95–105 см. Середня врожайність – 30–35 ц/га (Сорт Олітан...2017).

Відповідно, передбачалося, що експеримент складатиметься із двох частин. Мета першої – визначити врожайність цієї сільськогосподарської культури на території Пліснеського городища без використання гербіцидів, добрив та стимуляторів росту й виростити посівний матеріал. Другої – отримати з нього крупу (пшоно), придатну для споживання.

Для проведення експерименту обрано ділянку площею 18м², розташовану позаду реконструкції слов'янського житла X ст. – Пліснеської хижі. Таке розташування не було випадковим. По-перше, ця територія вже досліджена археологічно (розкопки 2021 р.), що повністю виключало можливість руйнування на ній потенційних археологічних об'єктів; по-друге, через перемішаність шарів ґрунту та руйнування багаторічного дернового покриву розкопками, її було простіше підготувати до посіву й на ній, ймовірно, передбачалася менша кількість бур'янів, небезпечних для проса; по-третє, як з'ясувалося згодом, вона стала важливим доповненням до самої хижі, чим значно підвищила привабливість локації для відвідувачів Заповідника. Важливо, що таке доповнення виявилось однаково цікавим і для дорослих, і для дітей.

Ділянка пам'ятки, на якій реалізовано експеримент, вкрита світло-сірими опідзоленими ґрунтами (Филипчук, 2012, карта 3.). Після випадання дощу на її поверхні утворюється тонка ґрунтова кірка, яка потребує механічного руйнування, для забезпечення необхідних умов росту і розвитку рослин. Ґрунтовий профіль утворюють темний гумусований горизонт, перехідний горизонт та лесоподібна «материкова» основа (Дідик, Филипчук, 2021, с.5). Верхній родючий шар становить близько 20 см. Однак, необхідно наголосити, що шари ґрунту на ній вже були перемішаними внаслідок розорювання території городища до 1965 р., а також через її розкопки у 2021 р.

За фізіологічними особливостями просо належить до культур, які висівають, коли минає загроза заморозків і середня температура ґрунту на глибині загортання становить $+12 - +15^{\circ}\text{C}$ (Любчик 2020, Полторецький 2013, с. 36). Такі показники встановлюються в регіоні у другій-третьій декаді травня, тому саме останню було обрано для початку експерименту і висіву насіння в ґрунт. За день до цього ділянку перекопано лопатою (у VIII–X ст., вірогідно, для цього використовували соху чи рало на великих площах, лопату з металевим окуттям або ж мотику на малих) на глибину 15–20 см для знищення сходів бур'янів (пирій повзучий (*Elymus repens*)) та рівномірно сапкою і граблями (у VIII–X ст., вірогідно, бороною-суковаткою) розпушено ґрунт.

Посів здійснювала 1 людина ручним розкидним способом 21 травня (Фото 1). Затрати часу – 30 хв. У сучасних умовах відомо, що норма висіву проса становить 28–30 кг/га для Північного Лісостепу (Бабаянц 2020, с. 15). Виходячи з цього, для обраної площі норма мала б становити не більше 60 г. Проте на половині ділянки цих рекомендацій було дотримано, а для другої її частини норму висіву збільшено втричі. Для рівномірного розподілу і загортання зерен у ґрунт на глибину 3–4 см використано граблі (якщо такий крок здійснювали у VIII–X ст., можливо, також використовували бороною-суковатку). Для забезпечення кращого контакту насінини з ґрунтом, а відповідно й дружних сходів проса, важливим є коткування посівів (Лихочвор 2001, с. 64). У середньовіччі такий прийом могли забезпечувати проганням по засіяній ділянці великої рогатої худоби.

Перші сходи з'явилися через 5 діб після сівби на тій частині ділянки, де дотримано норми посіву. Через 10 діб від початку вони були дружними по всій ділянці. На цьому етапі для рослин надзвичайно важливою є відсутність бур'янів, які можуть пригнічувати ріст проса. Як ми й припускали, кількість бур'янів була невеликою. Окрім пирію повзучого з'явилися сходи берізки польової (*Convolvulus arvensis*) та гірчиці польової (*Sinapis arvensis*). Для їх усунення в цей час проведено перше прополювання. Припускаємо, що якщо цей крок і мав місце в агротехніці проса середньовічного населення, то ґрунтувався на досвіді попередніх поколінь.

Через місяць від початку експерименту (21 червня) стали чітко помітні відмінності між двома частинами дослідної ділянки. На тій, де було дотримано норми висіву, рослини швидко пройшли стадію куціння й перейшли у стадію стеблування. Натомість просо в загущеному посіві було дещо нижчим, виглядало слабшим і дрібнішим (Фото 2). Тому разом із другим прополюванням усієї ділянки від бур'янів частину слабких рослин також усунено й у такий спосіб дещо проріджено загущений посів.

Упродовж наступних 33 днів (до 23 липня) рослин проходили стадії викидання суцвіття (волоті), цвітіння та формування зернівок (Фото 3). Особливістю цієї культури є те, що цвітіння – формування зернівок розтягнуте в часі навіть у межах одного суцвіття. Тобто, якщо на кінцях волоті вже утворені насінини, та її частина, що знаходиться ближче до основи стебла, все ще цвіте. Таке явище є причиною нерівномірності дозрівання, що, відповідно, вимагає специфічного підходу до збирання врожаю (Полторецький С., Полторецька Н. 2015, с. 21). На цей час висота рослин на частині ділянки з дотриманими нормами висіву становила 0,7–0,8 м, тоді як рослини в загущеному посіві досягли 0,5–0,6 м, мали дещо коротші суцвіття з меншою кількістю сформованих насінин.

Наступною (і останньою) фазою розвитку рослин проса є дозрівання. При цьому розрізняють технічну його стиглість, коли близько 30% зернівок у волоті ще залишається не стиглими та повну, коли таких стає менше 10%. Однак, очікування повної стиглості суцвіть може спричинити втрати найякісніших зернівок, які розташовані на краю волоті та починають осипатися, поки верхні ще не дозріли. За спостереженнями на дослідній ділянці ця фаза тривала до початку й упродовж третьої декади серпня (Фото 4) для усіх рослин на ділянці не залежно від того, знаходилися вони у звичному чи загущеному посіві. Тобто вегетаційний період рослин проса посівного визначеного сорту в сучасних кліматичних умовах за відносно стабільного розподілу опадів у період його вегетації та температурного режиму, що не перевищував позначки $+33^{\circ}\text{C}$ упродовж чотирьох днів на початку липня й коливався у межах $+18 - +27^{\circ}\text{C}$ становив 100 днів.

З етнографічних джерел відомо, що знаряддям для збору врожаю проса був серп (Журко 1939). Найвірогідніше, що у VIII–X ст. з цієї метою також користувалися саме тим знаряддям. Вагомим аргументом на підтвердження такої думки служить і те, що при вдарянні по стеблі косою-горбушею (якщо припустити, що її могли використовувати) достиглі зернівки проса будуть сильно осипатися, що спричинить значні втрати врожаю. А такий факт точно не був допустимим у середньовіччі.

Через різке погіршення погодних умов – наприкінці серпня почалися зливові дощі – врожай проса на дослідній ділянці зібрали дещо із запізненням (приблизно на 6 днів). Тоді зернівки на

волотях вже повністю достигли й почали осипатися. Стебла рослин збирали невеликими пучками, зжинали на висоті 5 см над поверхнею ґрунту, складали по кільканадцять на перевесло, після чого ним же зв'язували у сніпки (Фото 5). Збір проса здійснювала 1 людина впродовж 60 хв. Такий спосіб збирання врожаю зафіксований С. Журком (1939) на Поліссі у 30-х рр. ХХ ст. і є всі підстави вважати, що приблизно таким чином робили це й понад тисячу років тому.

Оскільки день був сонячним, сніпки розклали по ділянці у шаховому порядку й залишили підсихати. Однак вже наступного дня через дощ їх довелося забрати й розвісити у провітрюваному дерев'яному навісі. Цей крок, як з'ясувалося, необхідний для підсихання снопів і у подальшому сприяв кращому їх обмолоту. Спроба вилучити зернівки одразу виявилася малорезультативною.

За даними С. Журка (1939), на Поліссі просо молотили на току дерев'яним прачем, а не ціпом. Як перевірено на практиці, такий підхід теж був абсолютно виправданим, бо зернівки проса є найдрібнішими з усіх потенційно вирощуваних мешканцями слов'янських поселень в українському Прикарпатті культур, тому ширша ударна площа знаряддя, яке використовували для обмолоту, пришвидшувала його і зменшувала втрату невилучених зернівок. Через чотири дні сніпки проса обмолотили. Частину – за допомогою дерев'яного праща, частину – вилучили ручним способом. Останній фактично зводив до мінімуму втрати, однак був дуже часозатратним.

Для очищення від половини та залишків листя, волотей, зібрані зернівки підсушено на сонці, а далі частину просіяно крізь сито, а частину провіяно на вітрі. Обидва способи виявились ефективними. Проте другий давав дещо кращий результат. Чисте насіння зібрали у полотняний мішок, у якому його й зберігали. Маса отриманого зерна становила 4,5 кг. Виходячи з цього, можемо розрахувати врожайність, якої нам вдалося досягти на дослідній ділянці без використання добрив, гербіцидів чи стимуляторів росту. Вона становить 2,5 т/га. У такий спосіб ми отримали чистий посівний матеріал – насіння проса. На цьому перша частина експерименту була завершена.

Перетворення насіння в крупу потребує очищення від лусок, що покривають насінину. З етнографічних джерел та розповідей старожилів відомо, що для цього до середини ХХ ст. використовували дерев'яні ступи – ручні та ножні. Вірогідно, що такими ж знаряддями могли користуватися для цього й мешканці давнього Пліснеська упродовж VIII–Х ст. Ми ж, щоб перевірити можливість облущування вирощеного врожаю, скористалися дерев'яною кухонною ступкою з дерев'яним товкачем. Спроба зробити це у перші дні після обмолоту зерна виявилася невдалою. Зернівки кришилися, але при цьому залишалися в лусці. Через 30 днів ситуація не змінилася. Причиною невдач була занадто висока вологість зерна. Її необхідно зберігати для того, щоб у насіння залишилася здатність прорости, але вона є зависокою, щоб отримати крупу.

Археологічно на слов'янських пам'ятках українського Прикарпаття загалом, та Пліснеська зокрема, зафіксований окремий тип артефактів – глиняні бритванки. На думку дослідників, зокрема, Л. Михайлини (2007, с.112), їх використовували для підсушування полби, щоб спростити очищення щільно закритих лускою зерен. Як показали результати експерименту, у випадку з просом їх використання також було необхідним. Після просушування зерна на печі упродовж семи днів зернівки легко очищалися від лусок внаслідок легкого вдаряння товкачем об стінки ступки. Таким чином отримано придатну для споживання крупу – пшоно (Фото 6) – яке, щоб позбутися відлущених лусок, також провіяно на вітрі.

Отже, за результатами реалізованого археологічного експерименту доходимо таких висновків.

По-перше, можемо з упевненістю стверджувати, що популярність проса як сільськогосподарської культури серед мешканців досліджуваного регіону у VIII–Х ст. обґрунтована простотою агротехнічних прийомів, застосовуваних для вирощення. Додатковою його перевагою над іншими є швидкоростучість та здатність давати оптимальні врожаї на різних типах ґрунтів за різних погодних-кліматичних умов. Не стало перешкодою для отримання задовільного врожаю і загущення посіву на одній із частин дослідної ділянки, хоча рослини на ній через недостатню площу живлення були суттєво слабшими та менш розвинутими.

По-друге, фізіологічні особливості проса, пов'язані з цвітінням і дозріванням, визначають єдиний допустимий спосіб його збирання в умовах середньовіччя – зжигання серпом. Використання для цього коси могло спричинити значні втрати врожаю, що було б вкрай небажано.

По-третє, перетворення проса в крупу (пшоно) вимагало обов'язкового просушування, для чого, очевидно, й використовували відомі з райковецьких пам'яток в українському Прикарпатті глиняні бритванки.

По-четверте, дослідна ділянка вдало доповнила локацію з реконструйованим у Заповіднику заглибленим житлом Х ст., оскільки дала можливість відвідувачам наживо побачити одну зі складових системи життєзабезпечення мешканців городища понад тисячу років тому. Важливо, що нею однаково цікавилися представники різних вікових категорій. Тому вважаємо за необхідне зробити її постійним елементом експозиції скансену.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабаянц, О. 2020. *Panicum miliaceum* L. – просо... Знахідка посушливих регіонів. *AgroONE*, №53. с. 12-15.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А. 2014. Палеоботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*. Вип. 5. с. 200-211.
- Дідик, О. А., Филипчук, А. М. 2021. *Звіт про результати дослідження Плісеського археологічного комплексу (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) у 2020 році*. Львів.
- Журко, С. 1939. Вирощування проса. Пер. з польської В. Тумаш *Kobieta na Polesiu*. №8. [online]. Заріччя: Минуле історичного Заріччя. Режим доступу: https://zarichchia.blogspot.com/2015/04/kobieta-na-polesi-1939_18.html?m=1 [Дата звернення 19 лютого 2023].
- Ігнатєва, Т. 2002. Даремно забуте просо. *Пропозиція*. № 4. с. 50-51.
- Любич, О. Г. 2020. *Особливості сівби проса в Поліссі та Лісостепу в умовах весни 2020 р.* [online]. Київ: Землеробство. Режим доступу : <https://zemlerobstvo.com/news/osoblivosti-sivbi-prosa-v-polissi-ta-lisostepu-v-umovah-vesni-2020-r/>. [Дата звернення 19 лютого 2023].
- Лысов, В. Н. Просо. 1975. Культурная флора СССР. Т. 3. *Крупяные культуры (гречиха, просо, рис)*. Ленинград. с. 119-238.
- Лихочвор, В. В. 2001. *Практичні поради з вирощування зернових та зернобобових культур в умовах Західної України*. Львів: Українські технології.
- Малинова, Р., Малина, Я. 1988. *Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох*. Москва: Мысль.
- Михайлина, Л. М. 2007. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: Інститут археології Національної академії наук України.
- Петраускас, А. В. 2010. Експериментальна археологія та моделювання. *Археологія і давня історія України*. Зб. наук. пр. Київ: Інститут археології Національної академії наук України. Вип. 1. с. 167-173.
- Полторецький, С. 2013. Продуктивність насінницьких агроценозів проса посівного (*Panicum miliaceum* L.) за різних строків і способів сівби в умовах Правобережного Лісостепу. *Сортовивчення та сортознавство*. № 3. с. 30-36.
- Полторецький, С., Полторецька, Н. 2015. Урожайність і якість насіння проса залежно від особливостей збору врожаю. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. Вип. 87(1). с. 21-29.
- Тимошук, Б. 1976. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* Київ: Наукова думка.
- Филипчук, М. 2012. *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті*. Львів: Астролябія.
- Чекамова, О. Л. 2014. Значення проса, як посухостійкої культури за умов зміни клімату у степовій зоні. *Зрошуване землеробство*. Вип. 61. с. 110-112.
- Швартау, В. В., Рудник-Іващенко, О. І., Михальська, Л. М. 2014. Особливості захисту посівів проса посівного від бур'янів. *Наукові праці Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків: зб. наук. праць / Ін-т біоенергет. культур і цукр. буряків, Нац. акад. аграр. наук України*. Київ: Корзун Д.Ю. Вип.20. с. 149-154.
- ІАС «Аграрії разом». 2017. *Сорт Олітан* (Просо. Просо посівне). [online]. Режим доступу: <https://agrarii-razom.com.ua/culture-variety/olitan>. [Дата звернення 19 лютого 2023].

Oksana Yakubovska,
Historical and Cultural Reserve
«Ancient Plisnesk»

**AN ATTEMPT TO RECONSTRUCT CERTAIN ELEMENTS
OF THE ECONOMIC ACTIVITIES OF THE INHABITANTS
OF THE UKRAINIAN SUB-CARPATHY IN THE VIII-X CENTURIES.
(ON THE EXAMPLE OF GROWING MILLET (*PANICUM MILIACEUM*)
IN PLISNESK)**

Economic activities of people in the Middle Ages were determined by the natural conditions of the location of settlements. According to the results of archaeological research, it is easy to ascertain the fact that the people of the Raikovets culture in Ukrainian Prykarpattia consumed millet, but we cannot reconstruct the process of its cultivation based only on them. The involvement of ethnographic information also does not provide a complete solution to this issue.

The purpose of the research is to analyze the results of the archaeological experiment implemented in 2022 in the Historical and Cultural Reserve «Ancient Plisnesk». It was envisaged from the point of view of probability and necessity to consider and reproduce the sequence of performed works that ensured the cultivation of seed material (millet) and cereals (millet). Unfortunately, it is not possible to fully reproduce the method of growing seeds and producing cereals, since modern tools (shovel, pickaxe, rake, sickle, sieve, wooden mortar) were used for work, and not the reconstruction of ancient ones, and the seed variety was chosen Olitan millet of modern Ukrainian selection.

Based on the results of the implemented archaeological experiment, we come to the following conclusions. The popularity of millet as an agricultural crop among the inhabitants of the studied region in the 8th – 10th centuries, justified by the simplicity of agricultural techniques used for cultivation. Physiological features of millet, related to flowering and ripening, determine the only permissible method of harvesting it in the conditions of the Middle Ages – harvesting with a sickle. Using a scythe for this could cause significant crop losses. The transformation of millet into groats (millet) required mandatory drying, for which, obviously, the clay graters known from the Raikovets sights in the Ukrainian Prykarpattia were used.

The experimental site successfully complemented the location with the reconstructed 10th-century sunken dwelling in the Reserve. It is important that representatives of different age groups were equally interested in her. Therefore, we consider it necessary to make it a permanent element of the open-air exhibition.

Keywords: ancient Plisnesk, Ukrainian Prykarpattia, Raikov culture, millet (*Panicum miliaceum*), agriculture, archaeological experiment, historical reconstruction

Фото 1. Дослідна ділянка, засіяна просом, позаду Пліснеської хижі (реконструкції слов'янського житла X ст.). 21.05 2022 р.

Фото 2. Рослини перед початком стадії стеблування. 23.06.2022 р.

Фото 3. Цвітіння проса і формування зернівок. 23. 07. 2022 р.

Фото 4. Достиглі волоти проса перед збиранням. 03.09.2022 р.

*Фото 5. Вижате просо, пов'язане у сніпки.
06.09.2022 р.*

*Фото 6. Зерна, очищені від лусок (пшино),
готові до приготування*

Роман Миська,
к. і. н., старший науковий співробітник,
Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

Ярема Іванців,
співробітник науково-популяризаційного відділу,
КЗ ЛОР АІКЗ «Давній Пліснеськ»

**ДОСВІД УСПІШНОЇ СПІВПРАЦІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ТУСТАНЬ» ТА ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
«ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА ДРУЖИНА ЧОРНА ГАЛИЧ»:
МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ**

Roman Myska,
PhD, Senior Researcher,
State Historical and Cultural Reserve «Tustan»

Yarema Ivantsiv,
Employee of the Science and Popularization Department,
Historical and Cultural Reserve «Ancient Plisnesk»

**THE EXPERIENCE OF SUCCESSFUL COOPERATION BETWEEN
HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE «TUSTAN» AND THE PUBLIC
ORGANIZATION «MILITARY AND HISTORICAL DRUZHINA BLACK
GALYCH»: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES**

При створенні Державного історико-культурного заповідника «Тустань» як самостійної організації (окремої юридичної особи) постала нагальна потреба оживити унікальну пам'ятку, зробити відомою не лише окремим науковцям, а всьому суспільству. Власне тоді (в 2006 р.) і зав'язалася тісна та плідна співпраця між Тустаню та Чорною Гали. Перш за все це виразилося в організації фестивалю української середньовічної культури «Ту Стань!», який створює атмосферу для занурення в період існування фортеці. Основні частини дійства: двобої, бугурти, кінний турнір, середньовічні танці, музика (героїчний епос, фольк, середньовічна музика, та їх сучасні інтерпретації), пісні при ватрі. Окремі майданчики, що діють постійно: середньовічний табір, ігрові майданчики, художники-ремісники, ярмарок, середньовічна кухня, театральна галявина, вуличні музики, стрільби з лука й арбалета, метавка. Щороку головне дійство змінює тему – від розповідей про Воєводу до легенди про Велетнів. Водночас декорованою і постійно «середньовічною» залишається територія фестивалю, без «китайських» сувенірів, банерів, автомобілів. Щоб нівелювати можливий негативний вплив великої кількості відвідувачів на пам'ятку, дійство проводиться у підніжжі скель, відвідувачі пересуваються облаштованими маршрутами по дерев'яних трапах.

Через відтворення життя фортеці із залученням сотень учасників і тисяч відвідувачів Фестиваль можна розглядати однією з форм сучасного життя пам'ятки, а також її найкращою промоцією. Тустань – колишня неприступна фортеця, адміністративний, оборонний і митний центр, а сьогодні скелі зі слідами у збереженому природному й історичному середовищі, поруч із бойківським селом Урич – через фестиваль знову стає зрозумілою і цікавою десяткам тисяч людей щороку, а з нею і ціла епоха княжої доби. Отримана популярність забезпечує більшу увагу суспільства до проблем Тустані, у тому числі щодо незаконних дій забудовників і посадових осіб, які загрожують її збереженню. Також фестиваль доречно вважати інструментом збереження нематеріальної культурної спадщини.

Логістично фестиваль є складним, тому вимагає від команди постійної організаційної еволюції. Щоб розгорнути на кількох лісових галявинах десятитисячне «містечко» на три дні, необхідно забезпечити транспорт, харчування, прибирання, охорону, електричну мережу, освітлення, технічне забезпечення сцени, туалети, водопостачання, наметові табори організаторів і глядачів, інформаційний центр. «Ту Стань!» є майданчиком експериментів, частина з яких згодом втілюється у щоденне життя Заповідника. Дослідженнями у рамках фестивалю є історична реконструкція,

жива історія, археологічні експерименти: реконструкція одягу, побуту, кухні, традицій, музики, танців, ремесел, мистецтва середньовіччя, княжої доби; відтворено діючі метавку типу требуше і таран, середньовічну піч; здійснено каркасну повномасштабну реконструкцію вежі на вершині Окремого Камня.

Досвід набутий під час проведення фестивалів використовується також для організації менших масштабних за кількістю учасників заходів, проте не менш важливих з точки зору оживлення пам'ятки та унаочнення історії – таборів та локацій живої історії. Тут відвідувачі можуть поспілкуватися з учасником реконструкторського руху, взяти участь в майстер-класах з військової справи (метання спису, володіння мечем, стрільба з лука), гончарства, ткацтва тощо. Також можна зробити фото у середньовічному одязі та екіпіруванні.

За роки співпраці структурувалися завдання, які виконує ГО в організації історичної (реконструкторської) частини фестивалю української середньовічної культури ТуСтань: – розробка щорічної оригінальної програми; – міжрегіональна та міжнародна співпраця (залучення учасників з усіх регіонів України та з закордону); – проведення освітніх та атрактивних подій на фестивалі; – організація історичного табору, як частини експозиції і представлення матеріальної культури середньовічних жителів фортеці (в основному – це стилізовані образи, створені ентузіастами, для яких ця діяльність є хоббі та можливість цікаво провести час з друзями або ж представити своє ремесло, доробок).

Як показує досвід фестивалю “ТуСтань” можливість займатися хоббі, яке працює на збереження культурної спадщини і крім весело проведеного часу з друзями на природі виконує дуже важливу соціальну та виховну функцію, приклад громадської активності, неформальної освіти та зацікавлення своєю історією. У форматі фестивалю чи днів історії на локації під відкритим небом можуть прийняти участь велика кількість людей різних вікових категорій.

У кожній організації, котра займається історичною реконструкцією є потреба в реалізації своєї діяльності і переважно для цього потрібна локація під відкритим небом з мінімальною інфраструктурою, умовами та історичним підтекстом. Для цього як найкраще підходять музеї під відкритим небом, заповідники та замки.

Що стають майданчиками для проведення експериментів, зустрічей, змагань, майстер-класів з ремесел;

- можливість залучення нових членів;
- майданчик для поширення своїх знань і набутого досвіду;
- усвідомлення того, що вклад організації стає частиною історії заповідника та приналежності до бренду, додання життя давній пам'ятці.
- можливість комунікації з іншими подібними організаціями та індивідами, що сприяє розвитку галузі.
- можливість перейти до музейного наукового рівня.
- на відміну від кулуарних клубних зустрічей, результати діяльності залишаються фіксованими.

Але також, учасники-реконструктори стикаються із певними запитаннями:

- виклики стабільної роботи. Не бажання бути підконтрольним адміністрації.
- питання комунікації та узгодженості дій між ГО та заповідником. Оскільки у них відмінна специфіка організації і мотивації учасників.
- контакт з туристами та соціумом не завжди бажаний. Це складний процес усвідомлення і налагодження діалогу між людьми, які один одного не завжди розумію.
- відповідальність за заплановані події, регламент і загалом за формат.
- відповідальність за достовірність безпеку і адекватність поведінки усіх учасників

На основі отриманого досвіду можемо пропонувати щоб заповідники і музейні установи звернули увагу на клуби історичної реконструкції і почали працювати в залученні до своєї діяльності. Також почали створювати на основі інституцій об'єднання зацікавлених та волонтерів, які можуть зайнятися цією діяльністю, із залученням працівників. Цей не простий шлях, на перший погляд, насправді є кроком, який дає можливість спілкування і залучення громади, привернення уваги соціуму до пам'ятки.

Створення більшої туристичної привабливості до пам'ятки. Що у перспективі є невеликими вкладеннями, які приносять значний результат.

Похідні можливості – залучення майстрів, розвиток експериментальної археології, туристичних атракцій, костюмованих екскурсій, дитячих таборів.

Все це сприяє наповненню бюджету і збільшенню спроможності пам'ятки та поширення більш розлогої інформації серед відвідувачів.

Аліна Ступак,
молодша наукова співробітниця,
відділ палеонтології ННПМ
НАН України

**ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ
ТА МОЖЛИВІ СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ
ПЕРФОРОВАНИХ ХРЕБЦІВ ПРІСНОВОДНИХ РИБ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ)**

Alina Stupak,
Junior Researcher,
Department of Paleontology,
National Museum of Natural History,
NAS of Ukraine

**PRODUCTION TECHNOLOGY AND POSSIBLE AREAS
OF USE OF PERFORATED FRESHWATER FISH VERTEBRAE
(BASED ON MATERIALS OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF UKRAINE)**

Серед усієї різноманітності фауністичного матеріалу на пам'ятках археології, кісткам риб приділена найменша увага дослідників. В польових умовах кістки невеликого розміру та луска риб часто можуть бути втрачені на етапі фіксації та відбору фауністичного матеріалу. Однак, інформативний потенціал від видового визначення, а також від фіксації слідів ремісничої обробки є досить великим. Сучасні підходи до дослідження решток риб передбачають видову та вікову ідентифікацію кісткових риб, реконструкцію їх розміру та екологічні особливості кожного виду.

Сліди обробки решток риб не завжди очевидні, та мало помітні людині без попередньої підготовки. Найбільш поширеними елементами решток риб, зі слідами обробки хребці (vertebrae), кістка грудного плавця сома (pinna pectoralis) та глоткові зуби (pharyngea inferiora). Глоткові зуби коропових риб були популярним декоративним елементом одягу людини в неолітичний період (Михайлова 2020). Перфоровані хребці шуки наразі відомі з пам'ятки вельбарської культури Хрінники (II–III ст.); монастиря Дубно (XVI ст.); середньовічних поселень в околицях сучасного села Гатне (XIII ст.) (Київська область), та Чорнобильського городища (Горбаненко et al. 2018; Gorobets et al. 2017;). Перфоровані хребці сома були виявлені на поселенні XIII століття Огрінь (Вейбер, Кублій 2020).

Відтворення перфорованих хребців риб експериментальним шляхом не є складним. Найкраще для обробки підходять хребці хвостової частини риби (vertebrae caudalis) через свої пропорційні форми. За допомогою гострого предмету легко відчистити залишки м'яса та м'язів з риби. Перфорацію хребців можна здійснювати як дерев'яною паличкою із загостреним кінцем так і металевим шилом. Найзручніше перфорацію робити одразу після виварювання риби, коли хребці ще розм'якшені, однак і після висихання цілком реально отримати отвори необхідної величини.

Контекст знахідки перфорованого хребця з пам'ятки Хрінники вказує на використання виробу в якості намистини. Контекст знайдення перфорованих хребців риб з інших пам'яток не дає можливості для інтерпретації функціонального призначення виробів. В археологічних матеріалах періоду Середньовіччя хребці сома з отворами описані в контексті дослідження міської забудови міст Познань та Гнезно. В обидвох випадках вони були знайдені під час археологічних досліджень споруд сакрального призначення — базиліки у Познані та каплиці у Гнезно (Makowiecki, Makowiecka 2017). Це дозволило припустити, що вони використовувались в якості складових розарію для ритуальних потреб чи рахівниць по типу *abacus* для процесу обрахунків під час здійснення торгівельних операцій. Можливо подальші знахідки перфорованих хребців краще проллють світло на способи їх використання.

ЛІТЕРАТУРА

- Вейбер, А. В., Кублій, М. В. 2020. Археозоологічний аналіз фауністичних матеріалів середньовічного поселення XI-XIII ст. Огрінь 8 (за матеріалами досліджень 2018 р.) *Археологія*, №3, с. 79-88. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.03.143>.
- Михайлова, Н. Р. 2020. Особливі діти. Персональний орнамент у дитячих похованнях маріупольського типу. *Археологія і давня історія України*, №4, с. 164-172.
- Сергєєва, М. С. 2016. Давньоруська різьблена кістка з чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, №3 (20), с. 152-159.
- Сергєєва, М. С. 2012. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі. *Археологія і давня історія України*, №8, с. 133-145.
- Gorobets, L. O., Kovalchuk, Yu., Pshenichny, A. Veiber, A. 2017. Animals in kitchen waste of Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) from the time of its construction (16 th century AD). *Proceeding of the National Museum of Natural History*. Vol. 15: 15-24. DOI: [10.15407/vnm.2017.15.015](https://doi.org/10.15407/vnm.2017.15.015)
- Makowiecki, D., Makowiecka, M. 2017. Kręgi, paciorki, wisiorki, talismany, czyli przyczynek do poznania pozarytualnego znaczenia ryb ludowp rahistorycznych I wczesno historycznych na ziemiach polskich. *Gemma Gemarum: studia dedycowane*, 1, с. 343-365

УДК 904(477)»632.5»

Дмитро Ступак,
к. і. н., науковий співробітник,
Інститут археології НАН України

КАМ'ЯНА СИРОВИНА ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ДЕСНИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ

Dmytro Stupak,
PhD, researcher,
Institute of Archeology, NAS of Ukraine

STONE RAW MATERIAL OF UPPER PALEOLITHIC SITES OF THE MIDDLE DESNA BASIN REGION. FEATURES OF USAGE

Значні території басейну Десни були добре відомі людині верхнього палеоліту, про що свідчить велика кількість відкритих тут стоянок верхньопалеолітичного часу. Однією з найбільш заселених частин Деснянського басейну в давнину була територія правого берега Середньої течії Десни. Саме тут розташовані такі відомі пам'ятки як Пушкарівський вузол пам'яток, Новгород-Сіверська та Мізинська стоянки. На цій же території вже у ХХІ столітті продовжується виявлення нових пунктів верхнього палеоліту. Зокрема, у південній частині концентрації пам'яток були відкриті стоянки Бужанка 2 та Оболюня. Лесові острови правого берега Середньої Десни, прорізані глибокими розлогими балками, надавали давнім людям багато зручних місць для облаштування стоянок. Про гарну забезпеченість цієї території харчовими ресурсами свідчить, насамперед, різноманітність фауністичних решток в матеріалах давніх стоянок (Stupak 2014; Ступак 2014; Ступак 2021; Demay et al. 2020; Demay et al. 2021).

Активне опанування правого берега Середньої течії Десни людьми палеоліту було обумовлене наявністю крем'яної сировини, яка в значній кількості присутня у крейдяних відкладах. Їх відслонення добре представлені вздовж Десни. Темно-сірий слабо прозорий, часто із світло-сірими цятками, кремій був основною сировиною на верхньопалеолітичних стоянках регіону. Переважно

використовувався жовновий кремій, рідше – плитчастий. Поруч з ним, фіксується і використання інших видів сировини. Зокрема, для південних пам'яток концентрації палеолітичних стоянок правобережжя Середньої Десни характерним є використання кварциту. Якщо в матеріалах Мізинської стоянки частка кварцитої сировини менше 1%, то на пунктах, розташованих південніше його вага в комплексах значно зростає. Так, на епіоріньжській стоянці Оболоння частка кварциту в кам'яному комплексі 16,1% (без урахування лусочок), а у верхніх шарах першого розкопу епігравецької стоянки Бужанка 2 частка кварциту сягає більше 40% (без урахування лусочок).

Найближчі до стоянки Оболоння, відомі на сьогодні, поклади типового деснянського кременю розташовані за 15-20 км вище по Десні. Найближчі, відомі на сьогодні, поклади кварциту – в 6 км вище по Десні. Всього в Оболонні виявлено 250 виробів з вторинною обробкою, що становить 12,5% від усіх крем'яних та кварцитових знахідок пам'ятки, без урахування лусочок. Виробів з кременю – 228. Це 13,6% від крем'яних знахідок без урахування лусочок. Кварцитових знахідок з вторинною обробкою – 22, що становить 6,8% від виробів з кварциту без урахування лусочок. Виходячи з відсоткових показників (13,6% проти 6,8%), можна сказати, що кремій використовувався удвічі ефективніше для виготовлення знарядь, аніж кварцит (Ступак 2014; Ступак 2021).

Відносно стоянки Бужанка 2 основні, відомі на сьогодні, поклади кременю та кварциту розташовані приблизно на однаковій відстані від стоянки – 4–6 км. На відміну від Оболоння, кварцитові вироби з вторинною обробкою представлені в Бужанці 2 поодинокими екземплярами (Ступак 2013; Ступак 2021). Звичайно, нам не відомо, які поклади різних видів сировини були в доступності для палеолітичної людини, але високий відсоток кварциту і мінімальне його застосування при виготовленні знарядь в комплексах стоянки не можна пояснити різним ступенем досяжності джерел сировини.

Було вирішено експериментальним шляхом з'ясувати схожі та відмінні особливості процесу розколювання та виготовлення знарядь з кременю та кварциту. Для цього були обрані жовна типового деснянського кременю та плитки високоякісного кварциту, подібні до тих, що використовувались на Бужанці 2. Нами було з'ясовано, що як для розколювання кременю, так і кварциту використовувались аналогічні прийоми. Під час отримання сколів, при роботі з кварцитом, треба було більш ретельно підходити до підготовки зони розщеплення та до вибору відбійників, що обумовлювалось його більшою крихкістю. Через крихкість кварциту з нього було важче отримати мікропластини та пластинки, що в свою чергу, певним чином, пояснює відсутність на палеолітичних пам'ятках мікролітів, виготовлених з кварциту. Як правило, цілими з кварциту вдавалось сколювати пластини. Судячи по показникам пластинчастих сколів першого шару розкопу 1, мешканці стоянки при обробці кварциту стикались з такими ж особливостями його обробки як і ми. Тобто, з одного боку зручна форма частин сировини, достатня легкість отримання заготовки великих розмірів, а з іншого боку, через крихкість матеріалу, неможливість серійно отримувати мікропластини та пластинки.

Серед крем'яних пластинчастих сколів першого шару розкопу 1 Бужанки 2 більшість має довжину менше 5 см. Переважають крем'яні пластинчасті сколи та їх фрагменти з шириною 5–12 мм. Кварцитові ж, як правило, довші за крем'яні, їх ширина коливається в межах 8–17 мм. За спостереженнями, крем'яна сировина, яка постачалась на Бужанку 2 була в жовнях переважно невеликого об'єму. Їх вистачало на виготовлення основних типів знарядь з пластинок та мікропластин, але об'єм сировини не дозволяв у значній кількості отримувати пластини. Натомість, цю категорію сколів можна було отримувати в достатній кількості з кварцитових плиток. Саме на постачання пластин в першу чергу було спрямоване використання кварциту (Ступак 2013).

Інші види кам'яної сировини, як наприклад аргіліт чи халцедон, не мали такого великого значення, як кремій та кварцит для забезпечення сировинних потреб палеолітичного населення басейну Середньої Десни.

ЛІТЕРАТУРА

- Ступак, Д. В. 2013. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби верхнього палеоліту. *Археологія і давня історія України*, 10, с. 144-154.
- Ступак, Д. В., Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. М., Комар, М. С. 2014. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Археологічний альманах*, 31: Епігравецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 9-30.

- Ступак, Д. В. 2021. Палеолітична доба. В: Моця, О. П. (ред.). *Подсесення в історії України*. Київ, с. 50-75. (у друці).
- Demay, L., Julien, M. A., Anghelinu, M., Shydlovskiy, P. S., Koulakovska, L. V., Péan, S., Stupak, D. V., Vasyliiev, P. M., Obăda, T., Wojtal, P., Belyaeva, V.I. 2021 Study of human behaviors during the late pleniglacial in the East European Plain through their relation to the animal world. *Quaternary International*, 581-582, p. 258-289.
- Demay, L., Vasyliiev, P.M., Koulakovska, L.V., Stupak, D.V., Shydlovskiy, P.S., Belyaeva, V.I. 2020. Palaeolithic human societies during the Upper Pleniglacial through their relations with other animals in Ukrainian archaeological sites. *Археологія і давня історія України*, 37 (4), с. 82-93.
- Stupak, D. 2014. Les assemblages lithiques du site epigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*, 118, p. 538-553.

УДК 902-047.42:7.025.4]:738(477.46)«634/636»

Олексій Корвін-Піотровський,
к. і. н., Інститут археології НАН України

Владислав Чабанюк,
директор, Державний історико-культурний
заповідник «Трипільська культура»

Микола Дехтярчук,
Гончар, народний майстер України

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ГОНЧАРНИХ ГОРНІВ З ПОСЕЛЕННЯ ТАЛЪЯНКИ

Oleksiy Korvin-Piotrovsky,
PhD, Institute of Archeolog, NAS of Ukraine

Vladyslav Chabanyuk,
Director, State Historical and Cultural
Reserve «Trypillia culture»

Mykola Dekhtyarchuk,
Potter, National Craftsman of Ukraine

EXPERIMENTAL RESEARCH ON THE RECONSTRUCTION AND OPERATION OF TRIPIL POTTERY KINDS FROM THE TALIANKA SETTLEMENT

В 2011–2012 рр. спільними зусиллями Трипільської експедиції Інституту археології НАН України, Римсько-Германської Комісії Німецького Археологічного Інституту й Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» виконувався науковий проект по складанню мапи геомагнітних аномалій трипільських поселень-гігантів, що входять до складу Заповідника. Обстеження, проведені в Тальянках охопили в цілому 220 га, що склало більше 60% площі поселення. Новою геомагнітною зйомкою були визначені аномалії від тисячі триста п'ятдесяти шести наземних будівель, що в цілому підтвердило результати зйомок 1970–80-х років. Але, вперше на поселенні були виявлені аномалії, які відображають випалені об'єкти малих розмірів (як тепер зрозуміло – горнів, окремих вимосток) та об'єкти, які не були піддані випалу — ями, шляхи пересування в межах поселення, тощо.

Наявність таких, раніше невідомих нежитлових об'єктів і визначили першочергові завдання Трипільської археологічної експедиції на певний період — археологічна перевірка та атрибуція раніше не досліджуваних об'єктів. Всі малі аномалії (випалені об'єкти малих розмірів) виявилися залишками горнів для гончарного виробництва. В 2013 було вивчено три таких об'єкти (горни «А», «В» та «С») в 2014 — один («D»), а в 2015 році було продовжено дослідження гончарних горнів на двох поселеннях-гігантах — Тальянки — «Е», «F» та Доброводи — «А», в 2018 — «G» на Тальянківському поселенні.

Таким чином вивчені рештки горнів Тальянок дозволяють відзначити, що форма горнів, їх розміри та деякі конструктивні деталі мають відмінності, проте базова конструкція однакова, а саме, всі досліджені горни двох'ярусні (з вертикальним з'єднанням топочної і опалювальної камер).

Нижній рівень представлений топочною камерою в плані підпрямокутної або підквадратної форми з округленими кутами, або навіть напівкруглої форми. Розміри в цілому стандартні — глибина 1,6 x 1,8 м, ширина — 1,7 x 2,0 м. Топочна камера складалася з двох / трьох каналів, що були розміщені між стінками горна та підпоркою / підпорками (так званими «козлами»), видовженими на всю глибину камери. Висота каналів була в межах 0,3 м, а ширина — від 0,25 до 0,4 м.

Перший та другий ярус розділений платформою з отворами — так званий «черінь» з продухами або жаропродухами, на який виставлявся посуд для випалювання. Наявність перекритих жаропродухів, перекривання окремих каналів кам'яними блоками припускає можливість регулювання температурних режимів.

Виходячи із розмірів горнів та їх умовної висоти 1,2–1,5 м, можна припустити що об'єм опалювальної камери сягав 2,5–3,5 куб. метри. В окремих випадках збереглися рештки стін опалювальної камери на висоту до 0,2 м. Їх товщина сягала 0,1–0,15 м., в розрізі стіна виглядала як внутрішній шар глини який був щільно укритий фрагментами кераміки, поверх якої наносився зовнішній шар глини. Цілком слушно припустити, що під час будівництва опалювальної камери використовувався метод перегорнутого «кошика».

Всі горни були зведені із каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду. Каміння закладалося в фундамент стін, «козлів» конструкцію черенів. Кераміка використовувалася в якості будівельного матеріалу при зведенні стін горнів, черенів та «козлів» виконуючи функцію не тільки міцності, а і теплосберігання. Кількість одиниць фрагментів кераміки на горнах практично однакова — від 1600 до 1800 фрагментів в якості будівельного матеріалу. Перед горнами на рівні каналів (або трохи нижче) знаходилися площадки з намазаної на ґрунт глини (товщиною бл. 3 см), які, очевидно, використовувалися для полегшення закладки палива до топочних каналів.

Природньо, перед науковою командою постало питання про необхідність перевірки працездатності таких печей. Тому на базі Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» в 2021 р. було проведено перший експеримент — побудування та випробування умовного «макета» трипільського гончарного горна. У другій половині серпня була розроблена технологічна карта і початі роботи.

В якості умовного аналогу був обраний горн «F» досліджений 2015 р. Його топочна камера (1,7x1,6 м.) складалася з двох каналів і одного «козла», мав напівкруглі обриси та прекрасно збережений черінь, в якому були виявлені 12 жаропродухів — два округлих, невеликого розміру (0,16 м в діаметрі), два овальних, доволі великих (0,28 м довжиною), що розташовувалися поміж центральним «козлом» та стінами та вісім малих (до 0,08 м в діаметрі) вздовж стін горна. В черінь печі, як і в стіни опалювальної камери, в якості будівельного матеріалу була вмонтована кераміка, що була розбита за трипільського часу.

Відповідно до проекту макет горна мав наступний вигляд:

Топочна камера підквадратної форми, розмірами 1,5 x 1,5 м, висотою 0,3 м з двома каналами, шириною по 0,3 м. Стіни топочної камери і «козел» товщиною 0,3 м. В кінцівки стін і «козла», так само як і протилежні кути були вмонтовані крупні камені.

Топочну камеру перекривав черінь, товщиною 0,07 м. Над кожним з каналів в черіні було зроблено по два основних отвори / жаропродухи, округлої форми діаметром 0,1 м. Крім того було зроблено вісім круглих, в діаметрі 0,03 м малих отворів-жаропродухів на рівній відстані безпосередньо під стінами топочної камери.

Опалювальна камера, конічної форми складалася з двох частин — основного конуса з зрізаною верхівкою висотою 0,75 м, по черіню його діаметр складав 1,5 м, а по верхньому зрізу 0,75 м. Друга

частина мала вигляд лінзоподібної покривки, діаметром 0,75 м, висотою 0,15 м. по її центру розташовувався округлий отвір – димар, діаметром 0,35 м. Стіни конуса мали товщину 0,1 м, а кришка була завтовшки 0,07м. Виготовлення цих конструкцій виконувалося методом перегорнутого «кошика» з лози–на нього наносився шар глини на який накладалися фрагменти кераміки і поверх неї ще один шар глини. Таке рішення загального вигляду опалювальної камери було обумовлене необхідністю змінної / заміної частини, що відкриває достатніх розмірів отвір для загрузки різного роду і розмірів керамічних виробів. Подібні варіанти опалювальних камер добре відомі за етнографічними джерелами.

Під час будівництва були використані наступні матеріали:

- місцевий суглинок з додаванням піску (загалом біля однієї тони);
- п'ять крупних каменів;
- фрагменти кераміки. В процесі будівництва використовувалась автентична трипільська кераміка із матеріалів експедиції, які не здаються в якості колекції, а тільки підраховуються по кількості– невиразні невеликі фрагменти без орнаментів, тощо. Було використано до тисячі таких фрагментів і це замало, особливо враховуючи, що в реальних трипільських горнах використовувались биті фрагменти значних розмірів і форм.

- полова або рослинна домішка (2 мішки), використовувалась виключно при складанні глиняної маси для стін і кришки опалювальної камери.

Будівництво цього невеликого горну тривало більше місяця (з 17.08 по 29.09.2021) враховуючи необхідні зупинки для сушіння конструкцій і деталей.

29 вересня відбувся перший «запуск» горна, призначений для випалу самої конструкції, тобто без кераміки. Активна «сушка» горну була розпочата об 11:30. В якості палива використовувалась суха лоза. За чотири години випалу температура вийшла на 300° (вимірювання температури здійснювалось за допомогою аналогового термометра Ш4501, ще через чотири години – на 500° і вище вже не піднімалася. За кілька годин випалення було зупинене. В подальшому, коли горн охолонув, він був ретельно оглянутий – черинь знизу не прогорів, топочні канали абсолютно цілі, з опалювальної камери була знята покривка де всередині було зафіксоване повне вигорання «кошика», глина стін отримала міцність, колір рожевий, верхня поверхня чериня була міцною і цілою.

15 жовтня стартував другий запуск горна. Цього разу в опалювальну камеру були закладені 10 горщиків, три з яких великі, до 0,5 м висотою, інші до 0,1-0,15 м, які напередодні були підготовлені гончарями. О 14:00 був початий випал – до 300° поступово піднімали протягом чотирьох годин, а потім за одну годину, по експоненті до 600° і тримали її ще годину – вище підняти температуру не змогли і о 20:00 припинили випал. Наступного дня кришка опалювальної камери була знята – посудини випалилися, але не в той мірі, щоб відповідати трипільським зразкам по міцності і «дзвінкості». Конструкція горна виявилася абсолютно цілою, лише змінна кришка під час демонтажу розламалася.

За результатами цього, другого експерименту повстало питання про внесення коректив до конструктивних елементів щодо можливості підвищення температури випалу. Не посягаючи на основну конструкцію горна було вирішено змінити форму змінної кришки – з лінзоподібної до більш опуклої з «високим» кошиком (0,4 м, загальна висота горну збільшилась до 1,65 м). Крім того було вирішено прибудувати піддашок із лози і глини з половою над устям топочних каналів для збільшення тиску повітря, хоча решток подібних конструкцій на трипільських горнах не зафіксовано. Після внесення змін експеримент було продовжено.

Восьмого листопада в опалювальну камеру був завантажений той самий посуд, що «недопалився» попереднього разу. Випал було розпочато об 11:00, за годину прибудований піддашок завалявся (підтверджуючи, що ця конструкція не відповідає трипільському стандарту), рештки прибрані не зупиняючи процес випалу. За три години вийшли на 300°, ще за годину на 600°, через годину – 900°, які підтримували півтори години (на пікові – 920°). Далі кілька годин зменшували температуру і завершили випал близько 22:00. Конструкція горна залишилась неушкодженою і готовою для подальшої роботи. Кераміка, що випалювалась, отримала міцність й «дзвінкість», яка відповідає трипільським зразкам. Використання змінної кришки з димарем довело її ефективність.

У цілому поставлений експеримент слід вважати вдалим. На його основі, з урахуванням недоліків, слід продовжувати експериментувати над відтворенням більш складних і більших за розмірами трипільських гончарних горнів.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ

Випуск 1

*Видання було започатковане у 2011 р. У 2011-2013 рр. –
Збірник матеріалів конференції «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я» .
У 2014–2023 рр. – Збірник матеріалів конференції «Археологія & Фортифікація України».
З 2024 р. – Науковий збірник «Археологія & Фортифікація».*

Підписано до друку 10.08.2024.
Формат 60x84 1/8. Умов. друк. арк. 29,99.
Друк принтерний. Папір офсетний.
Зам. № 254. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ФОП Панькова А. С.,
вул. Симона Петлюри, 30б, м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32302
Тел. (067) 381 29 43
E-mail: aksiomaprint@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6561 від 28.12.2018 р.